

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA EMAKEELE SELTSI
TOIMETISED NR. 74

LIIVI RAHVA KEEL JA MEEL

**EDUARD VÄÄRI UURIMUSED
LIIVLASTEST JA LIIVI KEELEST**

TALLINN 2016

Autor Eduard Vääri

Koostajad Ott Kurs, Tuuli Tuisk, Reet Vääri

Toimetajad Ott Kurs, Karl Pajusalu, Tuuli Tuisk, Mare Valge

Keeletoimetaja Ellen Niit

Väljaandmist on toetanud Emakeele Selts, Haridus- ja Teadusministeerium,
Eesti Kultuurkapital, Liivi Sõprade Selts, Tartu Ülikool.

HARIDUS- JA
TEADUSMINISTEERIUM

Kujundaja ja küljendaja Sirje Ratso

English title: Language and mind of the Livonian people
(see abstract on p. 429)

Trükikoda Pakett

Tagakaanel foto Reet Vääri erakogust
(Eduard Vääri ja keelejuht Katriņ Krason 1968)

© Emakeele Selts ja Reet Vääri

ISBN 978-9949-9222-2-2

SAATEKS

Kui Tartu ülikooli soome-ugri keelte professor Paul Ariste korraldas 1948. aastal esimese sõjajärgse reisi Kuramaa liivlaste juurde, sõitis ühe üliõpilasena kaasa Eduard Vääri. Temale jäigi liivi keele ja kultuuri uurimine meelistegevuseks mitmeks aastakümneks. 1954. aastast hakkas Vääri ise noore õppejõuna juhendama üliõpilaste keelepraktikaid liivi külades; liivi keele alal kaitses ta ka doktoriväitekirja ja õpetas seda eestlastele mitmeti tähtsat sugulaskeelt palju aastaid Tartu ülikooli professorina.

Eduard Vääri kirjutised liivi keelest, liivlaste ajaloost ning nende kultuurielust möödunud sajandi teisel poolel on ilmunud paljudes erinevates väljaannetes mitmel maal ja mitmes keeles. Vääri aitas trükki toimetada ka liivlaste liivikeelset loomingut. Raamatusse on koondatud Eduard Vääri eestikeelseid liiviteemalisi artikleid ja tutvustusi ning lisaks liivlaste jutustusi ja luulet, mis on avaldatud Eduard Vääri vahendusel. Käesolevas kogumikus on liivikeelsed tekstid kohandatud liivi kirjakeelde ja enamasti varustatud eestikeelsete tõlgetega, mis on teinud Eduard Vääri või toimetajad. Eduard Vääri keeleteadus on üldjuhul säilitatud, ühtlustatud on lühendite kasutust. Liivi koha- ja isikunimed on pandud tänapäeval kasutusel olevasse kirjaviisi.

Koostajad on artikleid ja liivi tekste valides pidanud silmas laiemat lugejaskonda. Sellepärast on raamatu viiest peatükist esimesse valitud üldised käsitlused liivlastest, nende ajaloost ja keelest. Teises peatükis järgnevad kirjutised liivi küladest ja muudest kohtadest ning teenekatest liivlastest. Kolmas peatükk esitab liivlaste endi loomingut.

Raamatu teine pool tutvustab üksikasjalikumalt liivi keelt ja selle uurimislugu käsitlevaid kirjutisi. Nii on neljandasse peatükki koondatud Eduard Vääri tähtsamad artiklid liivi keele uurimisloost, viies ehk viimane peatükk sisaldab ülevaateid liivi kirjaviisist ja kirjakeele küsimustest. Kuna raamatus on juttu paljudest liivlastest ja nende uurijatest, järgneb isikunimede register. Teose lõpul on esitatud Eduard Vääri liiviaineliste uurimuste bibliograafia ning raamatus viidatud kirjanduse nimestik. Raamatut illustreerib hulk fotosid uurimisreisidelt Liivimaa küladesse.

Emakeele Selts osales juba 1920. aastatel aktiivselt liivlaste kui eestlaste ühe lähema sugulasrahva ning nende keele toetamisel, andes välja ka viis liivi keele lugemikku. 2011. aastal ilmus Emakeele Seltsi ja Liivi Kultuuri Keskuse koostööna liivlase Kõrli Stalte 1938. aastal valminud liivi aabits ja lugemik. See Emakeele Seltsi toimetiste sarjas ilmuv raamat on jätkuks seltsi pikaajalisele liivi keele alasele tegevusele.

Raamatu valmimist on peale Emakeele Seltsi lahkelt toetanud rahvusvaheline Liivi Sõprade Selts, Eesti Haridus- ja Teadusministeerium (Eesti Teadusagentuuri projekt IUT2-37 ja Hõimurahvaste Programmi liivi keele grammatika ja andmebaasi projekt), Eesti Kultuurkapital ja Tartu Ülikool. Raamatu koostajatele on nõu andnud liivi keele uurijad Valts Ernštreits, Tiit-Rein Viitso, Renāte Blumberga ja Eberhard Winkler, oma fotosid on lubanud lahkelt kasutada Mati Hint, Baiba Šuvcāne, Reet Vääri, Tuuli Tuisk, Liivi Kultuuri Keskus ja Fenno-Ugria Asutus. Nii Emakeele Selts kui raamatu koostajad ja toimetajad avaldavad neile kõigile tänu ja loodavad, et läbi Eduard Vääri silmade ja sule avaneb igale lugejale laiem vaade liivlaste ajaloole, liivi keelele ja kultuurielule. Olgu see raamat mälestusmärgiks Eduard Vääri elutööle tema 90. sünniaastapäeval ja aidaku hoida ka mälestust tema paljudest liivlastest sõpradest!

Toimetajad

SISUKORD

Saateks	5
Eduard Vääri liivi keele ja kultuuri uurijana.	9

I. LIIVLASED SUGULASRAHVANA

Teateid sugulasrahvastest ja -keeltest kuni 1919. aastani	19
Liivlased ja liivi keel.	31
Liivlased XII kuni XVIII sajandini.	45
Līvõd kuodā nustāmi – Liivi rahvamaja ehitamine	82
Liivlaste esinemised Eestis 1980. aastail	90
Liivlased 1990. aastail	94

II. KOHAD JA INIMESED

Liivi kohanimesid	103
Kuoštrõgi küla.	106
Vaidi küla jutustajad	111
Pētõr Damberg	115
Poulīn Kļaviņa	118
Didrõk Volganski ja Edgar Vālgamā.	122
Tamāra Vilsone	130
Hilda Tserbah-Grīva	134
Aņdrõkš Zēberg.	138
Oskar Stalt.	139
Alfon Berthold	141

III. LIIVLASTE JUTUSTUSED JA LUULE

Rahvajutte, vanasõnu ja kombeid Vaidi külast	145
Alfon Bertholdi kirjapanekuid liivlaste varasemast elust I–II	157
Alfon Bertholdi jutustusi I–II	173
Liivlase Alfon Bertholdi luulet	192

Liivlaste Poulīn Kļaviņa ja Alfon Bertholdi luulet I	196
Liivlaste Poulīn Kļaviņa ja Alfon Bertholdi luulet II	202
Liivi keele näited	217

IV. KEELE UURIMISLUGU

Liivi keele uurimise ajaloost	235
Andreas Johan Sjögren ja Ferdinand Johann Wiedemann liivi keele uurijaina	265
Tartu ülikooli osa liivi keele ja liivlaste uurimisel	277
Liivi keele uurimine Tartu ülikoolis 1940.–1960. aastail	287
Ekspeditsioon liivlaste juurde juulis 1959	289
Talvehakul 1965 liivi keelt uurimas	298
Õppe- ja uurimisreise 1980. aastail	300
1993. aastal liivlaste juures	302
Liivi keele sufiksrite uurimine	329
Liivi ja läti keele suhete uurimine aastail 1970–1990	335

V. KIRJAVIIS JA KIRJAKEEL

Soome-ugri rahvaste kirjakeele probleeme	345
Liivi kirjakeel ja kirjandus	348
100 aastat esimeste liivikeelsete raamatute ilmumisest	355
Liivi keele käsiraamat	360
Liivi kiri ja kirjakeel	364
 Lühendid	375
Isikunimede register	377
Eduard Vääri liivi bibliograafia	390
 Kirjandus	403
 Language and mind of the Livonian people	429

EDUARD VÄÄRI

LIIVI KEELE JA KULTUURI

UURIJANA

Eduard Väari

Liivi rahva ajalugu oli 20. sajandil mitmeti samavõrd ränk kui 13. sajandil, kui lõppes nende muistne vabadusaeg. 20. sajandi sõdades ei olnud liivlased enam omaette osapool, kuid suurvõimude kokkupõrgetes jäid suurimateks kaotajateks väikesed rahvad ning kõige väiksematele võis see julm aastasada saada päris saatuslikuks. Üheks selle näiteks ongi liivi rahvas. Ometi on ka liivlastel olnud läbi möödunud aastasaja oma kroonimata kuningad ja eestkõnelejad, innukad liivi keele ja kultuuri hoidjad nii oma rahva hulgast kui ka naabrite seast. 20. sajandi teisel poolel oli neist silmapaistvamaid professor Eduard Väari (1926–2005), keda liivlased tunnustasid nagu oma suursaadikut. Teda kutsuti appi esindama end sugulasrahvaste juures ja ka Liivi rannas, kui 1980. aastate lõpul sai hakata jälle tähistama liivi pühasid ning liivlased pälvisid taas selle ilma vägevate tähelepanu. Suurt kasvu, hea rühi ja väärika käitumisega hallipäine professor, keda liivlased olid aga õppinud tundma juba noore keeleanalüüsijana, sobis suurepäraselt liivi saadikuks suhtlemisel nii välisriikide presidentide, kohalike võimukandjate kui ka maailma eri otstest tulnud huvilistega, kes olid enda jaoks avastanud liivi keele ja kultuuri rikkused.

Eduard Väari jõudis esimest korda Kuramaa liivi küladesse 1948. aastal Tartu ülikooli üliõpilasena, kui Paul Ariste juhtimisel toimus esimene sõjajärgne ekspeditsioon liivlaste juurde. Samal aastal valmis Vääril ka esimene uurimus liivi keelest, käsikirjaline ülikooli auhinnatöö „Liivi kirjakeele arenemine“ (131 lk). Viimase artikli liivi teemadel „Liivi kiri ja kirjakeel“ avaldas ta 57 aastat hiljem, oma surma-aastal 2005. Rohkem kui poole sajandi jooksul valmis Väärilt kokku üle 200 liivi keele ja kultuuri alase uurimuse, ülevaate ja ettekande, mis on läbi aegade suurim ühe keeleteadlase panus.

Tema kirjutistes avaneb liivi keele ja liivlaste käekäik läbi 20. sajandi kogu teise poole.

Eduard Vääri sündis 26. juunil 1926 Lapetukme külas Valguta vallas Rannu kihelkonnas Tartumaal. Tema suguvõsa oli rohkemgi seotud Rõngu kihelkonnaga, aga ka Mulgimaaga ja üht haru pidi Lätiga. Vääri lapsepõlv möödus põhiliselt Mulgimaal Tõrvas, seal käis ta ka koolis, lõpetades 1945. aastal Tõrva gümnaasiumi. Lõunaeeesti läänemurdes, mis oli Vääri kodumurre, on rohkesti ühisjooni liivi keelega, mistõttu võis talle liivi keel tunduda lähedasena juba oma lapsepõlve keelelise ümbruse tõttu.

Eduard Vääri asus 1945. aastal õppima Tartu ülikooli eesti filoloogiat, tema kitsamaks erialaks said soome-ugri keeled. Vääri hakkas innukalt võtma osa Paul Ariste poolt korraldatud välitöödest lähemate sugulasrahvaste juures. Pärast 1947. aastal toimunud uurimisreisi Vadjamaale sõitis ta juba juulis 1948 liivlaste juurde Kuramaale. Sellel ekspeditsioonil Liivi randa osalesid peale Vääri veel mitmed hiljem keeleteadlastena tuntuks saanud soome-ugri eriharu üliõpilased, nende hulgas teinegi hilisem liivi keele uurija Tõnu Karma (vt Karma 1986: 197 jj). Kuigi ülikooli lõputöö tegi Vääri 1950. aastal vene laensõnadest vadja keeles, valmis tema esimene ülikooliaegne suurem töö liivi keelest (vt Eduard Vääri uurimuste üldbibliograafiat, koost. K. Kerge ja R. Vääri 2011).

Pärast ülikooli lõpetamist 1950. a asus Eduard Vääri tööle Tartu Õpetajate Instituuti ja astus samal ajal ka Tartu ülikoolis aspirantuuri soome-ugri keelte erialal. Aspirantuuri lõpetas ta 1953. a filoloogiakandidaadi väitekirjaga „Sugulusalane sõnavara läänemeresoome keeltes“ (Vääri 1953), milles võrdles erinevate läänemeresoome keelte ainest. Tartu ülikooli õppejõuna alustas Vääri tööd samal 1953. aastal; üliõpilaste suviseid keelepraktikume liivlaste juures hakkas ta juhendama alates 1954. aastast. Liivi keel ja kultuur ning liivi rahva saatus jäigi aastakümneteks Väärile üheks tähtsamaks uurimisalaks ja südameasjaks. Viimati käis ta Liivi rannas veel augustis 2004.

Liivi ainestiku head tundmist rakendas Vääri juba oma kandidaativäitekirjas ja ka samal teemal 1956. aastal ilmunud esimeses artiklis (Vääri 1956); esimene liivi keele murdeid ja nende uurimist käsitlev publikatsioon ilmus temalt 1958. a (Vääri 1958). 1959. aastal avaldas ta juba põhjaliku 35-leheküljelise kirjutise „Liivi keele uurimise ajaloost“ (Vääri 1959). 1960. aastatel hakkas Eduard Vääri järjekindlalt liivi keele derivatsiooniga tegelema. Liivi keele tuletussüsteem saigi tema pikaajaliseks uurimisalaks ja doktoritöö

teemaks. Liivi tuletussufiksitest avaldas Vääri paarikümne aasta jooksul hulga artikleid ning kaitses 1975. aastal doktoriväitekirja „Algupärased tuletussufiksids liivi keeles“ (Vääri 1974a).

Eduard Vääri uurimused liivi keelest ja kultuurist saab jaotada mitmesse erilaadsesse rühma: (1) liivi keele uurimislugu koos liivi keele ja liivlaste ajaloo; (2) liivi kirjaviisid ja kirjakeele kujunemine; (3) liivi uuem kultuurilugu, sh liivi etnoloogia ja kirjandus; (4) liivi koha- ja isikunimed; (5) liivi keele tuletusõpetus; (6) liivi keele, sh sõnavara üldküsimumused; (7) liivi rahva käekäik 20. sajandi teisel poolel.

Liivi keele uurimislool on Eduard Vääri oma kirjutistes sidunud laiemalt Baltimaade ajaloo ja liivi rahva saatuse vaatlusega. Need teemad olid tema teaduslike huvide keskpunktis läbi aastakümnete. Liivi keele uurimislugu käsitles ta ulatuslikus ajalises perspektiivis juba eelnimetatud 1959. aasta artiklis (Vääri 1959). Sama temaatika juurde pöördus ta erinevaid küsimusi detailsemalt käsitledes korduvalt tagasi (nt Vääri 1965a, 1970a, 1983a, 1989a, 1990a, 1995a, 1996a, 1999) ning esitas sellest ülevaate ka oma viimases, 2005. a ilmunud kirjutises „Liivi kiri ja kirjakeel“ (Vääri 2005).

Vääri esimeseks huvideringiks liivi keele ja kultuuri uurimisloos olid liivlaste vanimad mainimised ja liivi keele vanad kirjapanekud. Ta käsitles ühe esimesena üldistavalt liivi keeleainest Henriku Liivimaa kroonikas (Vääri 1959, 1969a, 1990b), rõhutades eesti ja liivi keele tolleaegset lähedust ning kroonikakirjutaja Henriku head liivi keele oskust ja sellest johtuvat rikkalikku liivi nimede ja keelendite pädevat esitamist. Liivlaste muistset vabadusvõitlust 12. sajandi lõpul ja 13. sajandi algul asetaski Vääri (1990b) laiemasse konteksti, tuues esile, et see kestis kokku üle kahekümne aasta (1184–1206) ning sellel oli mitu järku. Mõtiskledes Turaida liivlaste vanema Kaupo rolli üle liivlaste muistses vabadusvõitluses, märgib Vääri (*ibid.*; vt käesolevas kogumikus lk 53): „Tegelikult on ajalugu palju keerulisem kui ajaloolaste loodud skeemid [---] Kuigi ajaloosündmused annavad vaid ühe lahenduse, ei ole need kunagi paratamatud. Mõned üsna juhuslikku laadi tegurid võivad põhjustada rahvastele hoopis teistsuguseid saatusi.“ Vääri seisukohaks oli, et ka liivlaste saatusel oleks võinud olla alternatiive.

Eduard Vääri jaoks on eestlased ja liivlased olnud eriti lähedased rahvad, kelle ajalugu, keel ja kultuur on paljudel erinevatel viisidel põimunud. Henriku kroonika liivi aineküsimise käsitlemisel rõhutas ta eesti ja liivi keele tollast lähedust, näiteks Turaida liivlase hüüet „Maga magamas“ kommenteerides ta

sedastab: „Võib-olla oli lause mõlemas lähedases keeles samasugune.“ Ta on samuti toonud esile, et mitmed isikunimed olid sel ajal eestlastel ja liivlastel ühised ning liivi mehenimed Ago, Alo, Kaupo, Asso jt on tänapäevalgi eestlastel tavalised, kuigi neid ei ole kasutanud hiljem Kuramaa liivlased (*ibid.*; vt käesolevas kogumikus lk 58–59).

Eduard Vääri on oma kirjutistes veendunult seisukohal, et juba 13. sajandil asustasid liivlased laiu alasid nii tänapäeva Kesk- kui ka Lääne-Lätis ning et Kuramaal „õige suur osa kurelaste nime all tuntud elanikke olid liivlased“ (*ibid.*; vt lk 63). Ta osutab, et järgmistel sajanditelgi on liivlaste asustus mitmel pool Lätis jälgitav, kuigi sellele ei ole piisavalt tähelepanu pööratud. Teade osaliselt liivikeelse raamatu kohta pärineb juba 1525. aastast, 17. sajandi keskpaigas esitab konkreetseid näitesõnu liivi keelest Thomas Hiärni kroonika. Vääri oli ka esimesi, kes kirjeldas süstemaatiliselt 18.–19. sajandi liivi keele allikaid ning juhtis tähelepanu, et Kuramaa liivi keele kõrval on ka Liivimaa ehk Salatsi liivi keelest talletatud mitmesuguseid andmeid.

20. sajandi esimese poole liivi keele uurimise ajaloos on Vääri toonud esile ühelt poolt liivlaste endi aktiivsust, teiselt poolt aga hõimuliikumise ning eesti ja eriti soome teadlaste tegevuse tähtsust. 20. sajandi teise poole liivi keele ja liivluse saatust on ta kirjeldanud juba kohalolija konkreetsuse ja kaasaelamisega. Ta on mitmel korral avaldanud oma kirjutistes suurt sümpaatiat nii teenekate keelejuhtide visadusele kui ka noorema põlvkonna liivi kultuuri uuenduspüüdlustele. Ning ta rõhutas ka eestlaste ja soomlaste toetuse ja koostöö traditsiooniliste vormide jätkamise olulisust. Näiteks on Vääri (1997) tõdenud iga-aastastest augustikuu esimese nädalavahetuse traditsioonilistest liivi pidustustest Mazirbes kirjutades: „Liivlased kinnitasid, et tähelepanu kas või aastast korra annab neile jõudu ka kõrges eas elada.“ (vt käesolevas kogumikus lk 95)

Liivi keele uurimislugu on Eduard Vääri käsitlenud sageli oma kirjutistes koos keele teadliku arendamise ja keelehoolde küsimustega, sidudes keeleteadlaste töö ning liivi kirjaviisi ja kirjakeele praktilised probleemid. Ta on näidanud, kuidas omaaegsed keeleteaduslikud arusaamad, ka näiteks foneetilise transkriptsiooni kasutamine on mõjutanud nii liivi keele kirjeldamist kui liivi kirjakeelt ennast. Liivi kirjaviisi suhtes on Vääril kindlad seisukohad, mida ta mitmetes oma kirjutistes esitab (nt 1965a, 1966a, 1970a, 2005). Talle oli oluline, kuidas liivlased ise tajuvad ja kirja panevad oma keele häälikulist eripära. Sellepärast püüdis ta säilitada ka keelejuhtide originaalset kirjaviisi, kui avaldas liivlaste tekste eesti ajakirjanduses. Ta aktsepteeris liivlaste läti

ortograafiast lähtuvat kirjutustava, samas aga pidas näiteks eksitavaks teise silbi poolpika vokaali tähistamist pika vokaali märgiga, kuna selle hääldus erinevat läti keele pika vokaali hääldusest.

Iseloomulik on Vääri kirjutistele, et ajaloo küsimusi vaagides jõudis ta ikka välja tänapäeva. Ta püüdis ühtviisi mõista heade algatuste sünni eeldusi ning nende katkemise põhjusi nii 1920. kui ka 1990. aastatel. Oma viimases, 2005. aastal ilmunud artiklis nentis ta kahetsusega 1990. aastate algul velmatud ajakirja „Līvli“ muutumist lätikeelseks ja liivi kultuuriajakirja „Õvā“ lühikest iga, kuid seda ikka nagu lootes heade traditsioonide ja algatuste taassünnile.

Liivi kultuuriloo erinevatest tahkudest on Eduard Vääri avaldanud kirjutisi peale eesti keele veel soome, rootsi, läti, saksa, vene, prantsuse ja teistes keeltes. Tema käsitlustes on esiplaanil tähendusrikkad liivlastega seotud kohad, oma tegevusega jälgi jätnud inimesed ja nende ettevõtmised. 20. sajandi sündmustest kirjutades on Vääri andnud mitmekülgse pildi nii Kuramaa liivi küladest kui ka nende viimastest liivlastest asukatest. Peale tähtsamate liivi keele uurijate, nagu Andreas Johan Sjögren, Ferdinand Johann Wiedemann, Paul Aristes jt, on Vääri kirjutanud suure respektiga ka liivi keele ja kultuuri hoidjatest liivlaste endi hulgast, nagu seda olid Alfon Berthold, Pētõr Damberg, Poulīņ Kļaviņa, Hilda Tserbah-Grīva jt. Väärtuslikud on samuti Eduard Vääri poolt trükki toimetatud nende ja teiste liivlaste liivikeelsed artiklid, luuletused ja muud kirjanduslikud materjalid. Liivi keeles on Vääri kirjutanud liivi kultuuriloost isegi, näiteks Liivi rahvamaja ehitamisest (Vääri 1989a) ja Paul Aristest liivi keele uurijana (Vääri 1995a).

Liivi kultuuriloo jäädvustamise osas tuleb lisada, et suure tähtsusega on olnud ka Eduard Vääri tegevus mitmete liivlastest tehtud filmide, tele- ja raadiosaadete konsultandina ning samuti erinevate maade uurijate teejuhi ja juhendajana. Tema ülevaated uurimisretkedest liivi küladesse ja enda juhendatud Tartu ülikooli üliõpilaste suvepraktikatest on praeguseks saanud osaks liivi keele ja kultuuri uurimisloost. Vääri esimesed välitööde kirjeldused pärinevad möödunud sajandi keskpaigast, viimased käsikirjalised märkmed 21. sajandi algusest. Ning nendes on nii keelelisi kui ka olustikulisi tähelepanekuid.

Eduard Vääri ei käinud liivi külades ainult kaunitel aastaegadel. Näiteks 1965. aastal viibis ta seal novembri lõpus ja detsembri algul. Sellest uurimisreisist on ta ise kirjutanud: „Esialgu tormasid Riia lahest Läänemerre

üle Kolka [---] vinged tuuled, pannes inimesi tajuma lõppematut külmatunnet. Siis saabus aga raevutsev lumetorm, millest polnud võimalik eraldada maad, taevast ega Kolka küla. [---] Alles järgmise päeva hommikuks taastati ühendus rajoonikeskuse Talsiga ning autobussid hakkasid taas liikuma. Lumetormid vaheldusid edaspidigi päikesepaistega. [---] Liivimaa talve mitmekesiseid mõnuseid maitstes toimus uurimistöö selliselt, et küsitlesin ja lindistasin Kolkas, kus olin püsiva peatuspaiga leidnud kooli internaadis perekond Ermanbrikide juures, või sõitsin hommikul mõnesse kaugemasse külasse, kust naasin õhtul. Selliselt töötasin Vaidel, Pitrõgis, Kuoštrõgis, Irel ja Pizas.“ (Vääri 1967a: 40; vt käesolevas kogumikus ka lk 298).

Pikaajaliseks meelisalaks liivi keeleainese uurimisel olid Eduard Vääril liivipärased isiku- ja kohanimed. Eespool on juba juttu tema tööst Henriku Liivimaa kroonika liivi nimede uurimisel. Nagu juba 13. sajandi nimede puhul, seob ta hilisemates vaatlusteski liivi kohanimedele käsitlemise liivi asustuslooga. Ta oli veendunud, et Läti kohanimedest on märgatav osa liivi algupära nii Kesk-Lätis kui ka Kuramaal. Täpsemalt on ta käsitlenud Kuramaa liivi ala kohanimesid, publitseerides ka sealseid mikrotoponüüme (nt Vääri 1976a). Kuramaa liivi külanimedele seletamisel oli ta veendunud, et nende algseid tähendusi tuleb otsida liivi keelest, kuna tegemist on liivlaste poolt asustatud kohtadega. Ta ei nõustunud seisukohaga, et pole võimalik määrata liivi külanimedele algupära ja pakkus oma seletusi, lähtudes liivi keelest ja külade asustusloost (Vääri 1969b, 1970b, 1970c, 1990b).

Kitsamaks keeleteaduslikuks uurimisteenaks, millest ta kirjutas doktori-töögi, sai Vääril liivi keele tuletusõpetus. Sellel teemal on ta avaldanud kõige rohkem artikleid keeleteaduslikes ajakirjades, käsitledes nii noomeni- (nt Vääri 1965d) kui ka eriti verbituletust (nt Vääri 1970d, 1974b, 1975a, 1976b, 1980a, 1980b, 1981a, 1982a, 1983b, 1984, 1985b, 1986a). Neis rohke keelematerjaliga artiklites keskendub Vääri liivi sõnatuletuse eripärade esiletoomisele, näidates selle mitmeid erinevusi teistest läänemeresoome keeltest. Huvipakkuv on ka liivi tuletussüsteemi kujunemise vaatlus keelekontaktide seisukohast (nt Vääri 1973).

1960.–1990. aastatel kirjutas Eduard Vääri rahvusvahelisele lugejaskonnale mitmeid liivi keele üldkäsitlusi eri keeltes. Neist tuntumaid on Nõukogude Liidu keelte ülevaadete sarjas ilmunud venekeelne liivi keele kirjeldus (Vääri 1966a). Paljudele soome ja ka teiste maade üliõpilastele sai esmaseks liivi keelega tutvumise abivahendiks liivi keele tekstivalik, mille

Vääri koostas ja kommenteeris Pertti Virtaranta „Lähisukukielten lukemisto“ (1967c) jaoks. Seejärel avaldas ta saksakeelse ülevaate liivlastest ja liivi keelest 1920.–1970. aastatel (Vääri 1971). Saksa keeles on Vääri teinud ülevaate ka liivi keele mitmusevormidest (Vääri 1985c), sõnatuletusest (Vääri 1985d) ning üldisemalt liivi keelest ja liivlastest (Vääri 1999) ning liivi kirjaviisidest ja kirjakeelest (Vääri 2003). 1994. aastal avaldas ta olulised liivi keele tutvustused lätikeelsele lugejaskonnale (Vääri 1994a, 1994b), liivi keele uurimislugu on ta esitlenud ka prantsuse keeles (Vääri 1996c). 1990. aastate lõpus ilmus Göteborgis omaette rootsikeelse raamatuna Vääri ülevaade liivlastest ja liivi keelest (Vääri 1998).

Vääri on uurinud mitmesuguseid liivi keele struktuuri üksikküsimusi, näiteks liivi astmevaheldusest (Vääri 1968a), mitmuse moodustamisest (Vääri 1985c), läti laensõnadest liivi keeles (1968b). Liivi keelekontaktid oli tema üks pikaajalisi huvialasid, ta on kirjutanud lisaks eespool viidatud liivi sõnatuletuse käsitlemise keelekontakti taustal (Vääri 1973) veel liivi ja läti keele suhete uurimisest aastail 1970–1990 (Vääri 1990a) ja läänemeresoome keelte uuematest kontaktidest (Vääri 1965b, 1968b).

Käesolevas raamatus avaldatud Eduard Vääri artiklid annavad vahetu sissevaate liivlaste käekäigule 20. sajandi teisel poolel. Vääri hinnangul oli pärast Teist maailmasõda Lätis veel u 700 liivlast (see oli drastiline vähenemise võrreldes sõjaeelse paari tuhandega), 1950. aastate lõpul oli tema andmetel veel 410 ehtsat liivlast, kes oskasid vabalt liivi keelt. 1970. aastal esitas Vääri Kuramaa liivi küldes elavate liivi keele kõnelejate arvuks 150–200. Tema arvates oli 1989. aastal elus veel 70–80 liivlast, kellest vaid kümmekond valdas liivi keelt nii kõnes kui ka kirjas. 1997. aastal märgib Vääri, et Lätis elab 12 oma keelt hästi oskavat liivlast, lisaks välismaal 5–6. Juurde on tulnud aga liivi päritolu noored, kes on liivi keelt õppinud 1990. aastatel Tartu ülikoolis (Vääri 1997). Liivlaste arvu kiire kahanemise põhjus alates 1950. aastatest on selge – noorematele põlvkondadele ei õpetatud enam oma keelt, sest sajandi keskpaigast kuni Läti taasiseseisvumiseni ei tunnustatud liivlasi rahvusena ega olnud mingeid väljavaateid keele edasikandmiseks. Olukord muutus 1990. aastatel, kui iseseisvas Lätis sai liivi keel ametliku põliskeeles staatuse. Siis oli paraku esimese keelena liivi keelt õppinute arv jäänud liiga väikeseks; teadaolevalt viimane emakeelne liivlane oli Grizelda Kristin, kes suri 2013. aastal Kanadas. Liivi kultuuri uue tõusuaja eestvedajad on nüüd noorema põlve haritlased, kes on oma esivanemate keele omandanud teadlikult teise keelena.

Eduard Vääri ei uurinud liivi keelt ja kultuuri eemalolijana, tema kirjutistest ja kogu tegevusest liivluse hoidmisel on näha kaasaelaja positsiooni. Selle eelduseks oli kindlasti ta enda lapsepõlveümbrus ja pere, lõunaeesti kodukeele ja elulaadi lähedusest alates. Vääri on öelnud, et liivi keele ja rahva saatuse on pannud teda nägema teisiti ka eesti keele ja rahva ajalugu. Sügav hingelähedus ja solidaarsus liivlastega aitas tal saada üheks läbi aegade teenekaimaks liivi keele ja kultuuri uurijaks ja edendajaks.

Karl Pajusalu

I

LIIVLASED SUGULASRAHVANA

TEATEID SUGULASRAHVASTEST JA -KEELTEST KUNI 1919. AASTANI

Ilmunud: Teateid sugulasrahvastest ja -keeltest kuni 1919. aastani. – Artikleid ja arhivaale II.
Toim. Helgi Vihma. Johannes Aaviku Selts. Tallinn 1999. 51–59.

Eestlaste lähimateks hõimurahvasteks on läänemeresoome keelte kõnelejad: liivlased, vadjalased, isurid, soomlased, karjalased ja vepslased, kellest on rohkem teatud kui kaugemal elavatest kaugematest sugulasrahvastest. Raske liiklusolude ja teabevahendite puudumise tõttu olid teadmised pikka aega vähesed ja lünklikud.

Eestlased ja liivlased elasid kõrvuti ning on ilmne, et vastastikku suheldi ja osati ka teineteise keelt. Meie aastatuhande algul olid hõimude piirid teistsugused kui tänapäeva rahvastel ja riikidel. Varemini jagati läänemeresoome keeli lõunarühmaks (vadja, eesti, liivi) ja põhjarühmaks (isuri, soome, karjala, vepsa). Hiljem on esitatud olulisi keelejooni arvestav liigitus ida- ja läänearühmaks. Selle liigituse kurioosumiks on praeguste rahvaste ja keelte sattumine poolitatuna eri rühmadesse: läänesoome, põhjaeesti ja Kuramaa liivi kuuluvad läänearühma, lõunaeesti koos karjala, vepsa ja idasoomega idarühma. Juba enne sellise liigituse esitamist oli Paul Ariste (1956: 13–15) kinnitanud, et varemini moodustasid põhjaeestlased ja lõunaeestlased eri hõimu ja rääkisid eri keelt, millest on väga vanad erinevused säilinud meie päevini, kuigi kirjakeeled on suure vaevaga ühendatud. Liivimaa liivlased ja lõunaeestlased ei tarvitsenudki kuulumist eri hõimu tunnetada, vähesed säilinud Liivimaa liivi kirjapanekud võimaldavad oletada, et lõunaeesti ja liivi keel olid väga lähedased (Vääri 1996a: 252). Paul Ariste (1981: 78) kirjutab: „Eestlased olid liivlaste naabriteks Liivimaal, kui liivlasi oli veel arvukalt. Viimased liivlased, Salatsi liivlased, võisid kokku puutuda üksnes Pärnumaa rannakülade eestlastega“. Niisiis tutvusid eestlased liivlaste ja liivi keelega mõlema hõimu kujunemisest alates.

Teistsugused olid Kuramaa liivlaste suhted eestlastega. Liivlased asustasid Kuramaa rannikut, sisemaal elasid kurelased, kes XVI–XVII sajandil segunesid lätlaste ja leedulastega. Rannikul elasid rohkem liivlased. Nii liivlased kui kurelased olid meresõitjad ja kohtusid saarlastega ammu enne

saksa ristirüütliste saabumist Väina suudmesse. Liivlaste, eestlaste, kurelaste jt koostööst on tekst Henriku „Liivimaa kroonikas“ (HLK 1982: 103): „Pärast piiskopi lahkumist ja kuralaste kokkupõrget ristsõdijatega, kui kõik paganad ümberkaudu kuulsid, et kuralased on tapnud mõningaid ristsõdijaid, läkitasid nad vastastikku saadikuid, esiteks liivlased kuralaste juurde, kuralased eestlaste kui ka leedulaste, semgalite ja venelaste juurde, otsides igati nõu, kuidas Riia hävitada...“. Kuralaste all tuleb mõista nii kurelasi kui Kuramaa liivlasi, kes saatsidki appikutse saarlastele. Viimased aga ei jõudnud õigeaks ajaks kohale. Kuramaa liivlaste ja saarlaste kokkupuudetest kirjutab Paul Ariste (1981: 78) nii: „Kuramaa liivlastel on ikka olnud tihedaid sidemeid teisel pool Kura kurku elavate Saaremaa eestlastega.“

Eestlased ja liivlased kohtusid ka sõjakäikudel teineteise aladele. Kroonikast selgub, et nad vahetasid repliike ja said vastastikku nendest aru. Mitmel sõjakäigul kaasas olnud kroonik Henrik on käsitlenud eestlaste, liivlaste, lätlaste ja sakslaste vastastikuseid suhteid. Kokkuvõtvalt kirjutab sellest Julius Mägiste oma Henriku kroonika tõlke saatesõnas (HLK 1962: 6–7).

Liivlaste ja eestlaste alistamise järel jätkusid vaid naabruses elavate inimeste kontaktid, peagi algas liivlaste segunemine lätlastega ja üleminek läti keelele. Vähestes üleskirjutustes ei mainita enam liivlasi ja eestlasi koos.

Tõenäoliselt oli eestlastel ja soomlastel üle Soome lahe kontakte enne taanlaste, sakslaste ja rootslaste vallutusi, kuid nende kohta ei ole kroonikutel ülestähendusi. Paul Ariste järgi hargnes vadja keel esimese aastatuhande lõpul muistse Eesti Vaiga väikemaakonna murrakust, kui suur hulk elanikke siirdus üle Narva jõe Peipsi taha. Kahtlemata jäi nii väljarännanute kui paigalejäänute teadvusesse pikaks ajaks mälestus hõimlastest ja andis ainet rahvaluulele (Ariste 1956: 18).

Baltisaksa autorite töödes nimetatakse mõnikord möödaminnes eesti, liivi ja soome keele suhteid. A. L. Schlözer (1770: 349–374) on saanud J. H. Taureckilt ja U. J. Zimmermannilt Kuramaa liivi näiteid ja märgib, et liivlased elavad segamini lätlastega ning kõnelevad mingit soome murret, mida nimetavad ise liivi keeleks. Von Essenilt on Salatsi liivi keelenäiteid, kuid ta lisab, et liivi keel olevat kaotanud oma puhtuse ja segunenud eesti keelega. Taurecki näidete juures on ka eestikeelseid tõlkeid.

A. W. Hupel käsitleb liivlasi ja liivi keelt varasemate allikate ja kaasajal hangitud andmete põhjal. Iseseisval liivi keelel on tema järgi lähedasi jooni eesti ja soome keelega (Hupel 1774–1782 I: 135–136).

H. von Jannau (1828: 46) käsitleb Kuramaa ja Liivimaa Salatsi murrakut. Ta oli ise käinud Salatsi liivlaste juures. Liivi ja eesti keele suhteid käsitledes satub ta eksiteele, arvates, et liivlased on ürgeestlased ning eesti keel liivi keele tütar.

Keiserliku Tartu Ülikooli eesti keele lektor ning koolimees D. H. Jürgenson (kes oli 1839. a käinud Salatsi liivlaste juures) märkis oma kirjutises eesti keele kahe peamurde kohta, et eestlastel on soomlaste, liivlaste ja mitmete Euroopa ja Aasia põhjarahvastega ühine minevik. Ta peab liivi, eesti ja soome keelt võrdväärsseteks nagu õdesid perekonnas (Jürgenson 1840: 19–25; Vääri 1959: 200; Vääri 1996a: 251).

K. J. Peterson on kõrvutanud eesti ja soome rahvaluule vahekordi ja tõlkinud Kristfrid (Christfrid) Ganaderi „Mythologia Fennica“ saksa keelde (1819). See jõudis ilmuda 1822. a enne tõlkija surma (Taev 1976: 9). Peterson on tekstiga üsna vabalt ringi käinud, lisanud eesti materjali. Kohtame teiste jumalate hulgas ka Väinämöist ja Kaleva poegi. Tõlge hõlmab „Beiträge“ kogu XIV numbrit, tiitellehelt võime lugeda: „Aus dem Schwedischen übersetzt, völlig umgearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Christian Jaak Peterson, Literat in Riga“ (Peterson 1822: I). Eestis said hõimurahva jumalad tuttavaks sel määral, et neid hakati oma jumalateks pidama, mugandatuna eesti keelele sobivasse häälikulisse kujju (Vanemuine, Lämmekune).

J. H. Rosenplänteri Pärnus ilmunud ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache“ (1813–1832) avaldati peale Jannau ja Petersoni tööde teisigi materjale hõimurahvaste ja -keelte kohta. IV vihikus teatab toimetaja Peterburi ja Turu ajalehtede teadetele toetudes, et on ilmunas „Deutsch-finnische Sprachlehre“ ja et see on oluline „da die finnische Sprache eine Schwester der estnischen ist“¹ (Rosenplänter 1815: 80). V vihikus esitab toimetaja krahv Brahe 1806. a Stockholmis ilmunud rootsikeelse teose väite „da alle Lappen und Finnen ihren Ursprung von den Samojeden haben?“² küsimuse kujul (Rosenplänter 1816: 169). Soomlaste kaudu on nii siis viidatud võimalikule sugulusele laplaste ja samojeedidega.

Soome-ugri rahvaste kohta esitab enam-vähem ammendava ülevaate O. W. Masing, nimetades seda küll lühikeseks iseloomustuseks tšuudi rahvastest. Allikana märgib ta 1814. a Moskvast ilmunud J. F. Zjablovski „Vene impeeriumi uusimat ajalugu“. Rahvaid võivat nimetada nii tšuudi kui soome

¹ „kuna soome keel on eesti keele õde.“ [Toim.]

² „kuna kõik laplased ja soomlased pärinevad samojeedide hulgast“. [Toim.]

rahvasteks. Mõne rahva kohta on nimetatud ka nende asumisala ja antud keelenäiteid. Eriti oluline on statistika kõnelejate arvu kohta. Esitagem need koos tekstis leiduvate täpsustustega.

Laplased Arhangelski kubermangus ja Soomes	10 000
Soomlased Soomes ja Ingerimaal	1 310 000
Eestlased koos väheste liivlastega	470 000
Permlased ja sürjanid (komid)	20 000
Vogulid (mansid; arv kõigub 6 000 ja 12 000 vahel)	9 000
Votjakid (udmurdid)	100 000
Tšeremissid (marid)	100 000
Tšuvašid	200 000
Mordvinid (mordvalased)	100 000
Obi ostjakid (handid)	100 000
Tepterid	100 000
	2 519 000 hinge

Üldarvust tuleb maha arvata 200 000 tšuvašši, seega jääb järele 2 319 000 tšuudi rahva hulka kuuluvat inimest. Tepterte kohta on seletus, et need on votjakite, tšuvaššide, tšeremisside ja mõnede teiste rahvaste segu. Volga basseinis elasid soome-ugri ja türgi-tatari rahvad lähestikku ning segaalasid oli nii Masingu ajal kui ka hiljem. Teptereid võib niisiis lugeda tšuudi rahvaste hulka kuuluvaiks. Andmete autor J. F. Zjablovski (1763–1846) oli Venemaa kuulus statistik, kes kirjutas arvulisi andmeid sisaldavaid uurimusi ja sai statistika alal Peterburi ülikooli professoriks. Et Masing andmed leidis ja pidas nende avaldamist tähtsaks, näitab huvi sugulasrahvaste ja nende keelte vastu. O. W. Masing avaldas ka eestikeelset lugemisvara, milles ta viitab sugulasrahvastest kõneldes oma kirjutisele „Beiträges“ mitmel korral (Masing 1818a). Ka tema 1818. a ilmunud „Pühapäeva vahelugemistes“ kirjutatakse kaugete rahvaste kõrval ka laplastest (kirjaviis tänapäevastatud): „Laplased on nõnda kui meiegi Venemaa keisri alamad ning on Eestimaa ja Soome rahvaga ühest suguvõsast, kuidas nende keelemurre tunnistab“ (Masing 1818b: 23). Väga vähe on andmeid sugulasrahvastest „Maarahva Nädalalehes“. Lühidalt on juttu ka laplastest pealkirja all „Kola“ (juttu on linnast Koola poolsaarel; Masing 1825: 158). Pealkirja „Somema“ all on soomlaste iseloomustus: „Some rahwas on meie rahwaga üht suggu ja seltsi, kuidas tema

kele murdest kuulda, ja sest nähha, et temmal pea kõik need äbbausso wisid on, mis meiegi rahwal nähtakse ollewad“ (Masing 1825: 161).

J. H. Rosenplänter tutvustas 1820. a. „Beiträgedes“ veel tšuudi keelte loetelu Peterburis ilmunud Friedrich Adelungi ülevaatest „Uebersicht aller bekann-ten Sprachen und ihrer Dialecte“. Keeled jagunevad selle järgi: 1) Tschuden; 2) Finnen (murrete loetelus on ka Ingermannländisch ja Carelish); 3) Lappen (Dialect von Torneå ja Dialect von Umeå-Lappmark); 4) Esthen (Revalscher, Dorpatscher Dialect, Mundart der Insel Ösel); 5) Liven (Alt-Livisch, Kree-winisch). Eesti keel on jagatud kolmeks murdeks, liivi keel kaheks murdeks. Kui eesti keele puhul võib selliselt ka liigitada, siis liivi keele puhul on tege-mist eksitusega. Kreevinite keel on vadja keele murre, mida kõnelesid ilm-selt 1445. a sõjavangidena Lätimaale Bauska linna ümbrusse ümberasustatud vadjalaste ja isurite järeltulijad. Viimasena uuris kreevinite murret akadeemik A. J. Sjögren oma uurimisreisil 1846. a.

Ootuspärane oleks sugulasrahvaste ja -keelte käsitlemine 1802. a taas-avatud Tartu ülikoolis. Õppeainete hulgas ei olnud soome-ugri keeleteadust. Seda pidi korvama ühine eesti ja soome keele lektoraat. Soome keele õpeta-mist peeti vajalikuks Viiburi ümbrusest pärit üliõpilastele. Esimesed lektori-d Friedrich David Lenz (1803–1809) ja Georg Philippe August von Roth (1810–1817) õpetasid üksnes eesti keelt, kuigi olid ametlikult eesti ja soome keele lektorid. Ülikoolivalitsuses leiti, et mõlemat keelt oskavat lektorit pole võimalik leida ja lektoraat nimetati ümber eesti lektoraadiks. Selles ametis oli esimesena Ludwig Wilhelm Moritz (1817–1822) ja teisena Johann Samuel Friedrich Boubrig (1826–1837). Ükski loetletutest ei käsitlenud ilmselt soome-ugri keelte sugulust. Alles järgmine lektor Dietrich Heinrich Jürgen-son (1837–1841) käsitles lähimaid sugulaskeeli ja -rahvaid (Vääri 1979).

Eelneva põhjal saab järeldada, et saksa keelt oskavatel eestlastel oli tänu „Beiträgele“ võimalik saada täpsemaid teateid nn tšuudi ehk soome-ugri rahvastest ja keeltest. Lisa pakkusid veel O. W. Masing ja D. H. Jürgenson. Mõningaid andmeid oli O. W. Masingu eestikeelsetes väljaannetes. Et aga kõik soome-ugri rahvaid ja keeli käsitlevad kirjutised ilmusid vähe levinud välja-annetes, võib väita, et teati üksnes soomlasi, liivlasi ja mõnel määral ka laplasi.

Jürgensoni järel oli Tartu ülikoolis aastail 1842–1850 eesti keele lektoriks Friedrich Robert Faehlmann. Tõenäoliselt oli ta „Beiträge“ kaudu üldjoontes tuttav soome-ugri keeltega. Et Faehlmanni juures peatus 1844. aastal „Kale-vala“ looja Elias Lönnrot ja 1846. aastal soome-ugri keelte uurija Andreas

Johan Sjögren ühenduses matkaga liivlaste ja kreevinite juurde, siis on ilmne, et Faehlmanni teadmised sugulasrahvastest ja -keeltest täienesid oluliselt (Vääri 1996b: 160). Oma loomingu kaudu on ta tutvustanud soome mütoloogiat ja jumalaid („Vanemuise laul“, „Vanemuise lahkumine“).

XIX sajandi teise poolde kuulub Johann Voldemar Jannseni ajaleht „Perno Postimees“, mis oli suhteliselt suure loetavusega ning ilmus aastail 1857–1863. Informatsioonirikkas ajalehes on sugulasrahvaste kohta ootamatult vähe andmeid. Siiski on Jannsen Riia ajalehest leidnud andmeid Venemaa rahvaste kohta (Vääri 1981b: 48): „Tsudi rahw. 2 500 000, Soomlasi 640 000, Permi rahw. 550 000“. Jannsen pahandab põhjendatult: „Minna ei moista, miks Eestlaste hulk on nimetamatta jäetud? Neid on minno teäda ka Saremaga kokko peale 500 000 hinge.“

Hõimurahvaste tutvustamisel on oluline koht Fr. R. Kreutzwaldil. Seoses „Kalevipoja“ koostamisega sattusid tema vaatevälja peale soomlaste ka karjalased ja vadjalased. „Kalevipoeg“ tutvustas eestlastele eriti Soomet ja soomlasi, aga ka laplasi ja Lapimaad. Tuntud on Kalevipoja kõik Soome sepa juurde. Esimeses loos on värsiread: „Peres kasvas kolme poega, / Taaralaste taimekesi. / Üks neist veeres Venemaale, / Teine tuiskas Turjamaale, / Kolmas istus kotka selga, / Põhjakotka tiiva peale“ (Kreutzwald 1951: 18). Turjamaad arvatakse Norra vanaks nimeks, võib-olla ka Lapimaaks (Laugaste 1951: 354)³. Kuueteistkümnendas loos on korduvad nimed Soome ja Soomemaa, Lapu ja Lapumaa, samuti Turja. Eriti olulised on üheksandas loos värsid „Sõitsin suisa Soome silda, / Vesikaare vaskiteeda, / Vikerkaare vihmateeda“ (Kreutzwald 1951: 42). Hiiujuttudes on silla ehitamine sagedane motiiv, esineb ka Kalevipoja katse silda Virumaalt Soome ehitada (Laugaste 1951: 358). Ehitamine juttudes ebaõnnestub. Liivlastel on muistend sellest, kuidas Vanapagan tahtis Tijabeli mäest kruusa kandes Kūolka tippu ja Sõrve säärt ühendada. Sellised hiiujutud kinnitavad vajadust hõimurahvaste takistusteta suhtlemiseks, teiselt poolt on nendes unistusi, mille täitumine ei olnud võimalik. Mõiste „Soome sild“ tuli edaspidi kasutusele eestlaste ja soomlaste sõpruse sümbolina.

Faehlmanni järel oli Tartu ülikoolis pikka aega eesti keele lektoriks kitsarinnaline tsensoriametit pidanud Carl Ferdinand Mickwitz (1852–1874), kelle ajal sugulasrahvaste keeltega ei tegeldud.

³ Kuna Koola Lapimaad ääristab lõunas ja idas vastu Valget merd Teri ehk Turja rannik. [Toim.]

Tõeline hõimuliikumine tekkis ärkamisajal Tartus, kui Jakob Hurt, Carl Robert Jakobson, Lydia Koidula, Johann Voldemar Jannsen jt hakkasid taotlema soome-ugri rahvaste, eriti eestlaste ja soomlaste koostööd. 1860. aastatel avastati Eestis hõimurahvana ka ungarlased. Hõimurahvaste ja hõimukeelte tutvustamisel eestlastele tegi suurt tööd J. V. Jannsen oma ajalehes „Eesti Postimees“, mis ilmus Tartus. Ajalehe toimetamisel oli suur osa Lydia Koidulal.

Hõimuliikumisega seostus esimene üldlaulupidu 1869. aastal, sest külaste hulgas olid ka hõimlased. Rudolf Põldmäe (1988) kirjutab: „J. Hurt kõneles sugulasrahvaste sõprussidemeist ja tervitas tema esindajaid laulupeol – arheoloog J. R. Aspelini ja koolidirektor C. G. Svani. Soe ja sõbralik tervitus võeti „suure innuga“ vastu. Svan vastas soomekeelse kõnega, mille Hurt tõlkis sealsamas eesti keelde [---] Laulupeost võttis osa ka Ungari keeleteadlane Paul Hunfalvy, kes otsis kõigepealt üles J. Hurda tema kodu. Külaline sai Hurdalt rikkalikult informatsiooni eesti olude ja laulupeo kohta, mida ta võis kasutada oma teoses „Utazás a Balti-tenger vidékein“ (1871); saksakeelselt „Reise in den Ostseeprovinzen Rußlands“ (1874).“ (Põldmäe 1988: 70–71). Õigekujulise eesnimega Pál Hunfalvy (1810–1891) oli esimesi võrdleva keeleteaduse esindajaid Ungaris. Ta propageeris ungari keele sugulust soome-ugri keeltega, eitades sugulust türki keeltega, nagu arvasid turanismi esindajad. Turanism (ka panturanism) eeldas türki-tatari, uurali ja tunguusi-mandžu rahvaste ühist päritolu, taotledes nende lähendamist ja ühendamist üheks Turaani riigiks.

Hõimuliikumisse lülitus esimese laulupeo ajal ka L. Koidula. Aino Undla-Põldmäe (1978: 235) kirjutab: „Tema võttis vastu väliskülalisi Soomest ja Ungarist, kellele poetessi sädelev isiksus jäi meelde meie tõusva kultuuri sümbolina, lendtähena oma rahva taevas. Ungari keeleteadlase Hunfalvy Páli reisikirjelduse kaudu sai Koidula kirjanduslik portree tuntuks üle keelepiiride.“

Peale „Eesti Postimehe“ kirjutasid edaspidi ka teised ajalehed hõimurahvastest, nende olukorrast ja keelest. Eestlased olid endale saanud sugulasi põhjas, idas ja lõunas.

Kuigi Tartu ülikoolis ei saanud õppida soome-ugri keeli, suutis kolm meest jõuda filosoofiadoktori kraadini keeleteaduse alal. Need mehed olid Mihkel Veske (1843–1890) ja Karl August Hermann (1851–1909), kes said doktorikraadi Leipzigi Ülikoolis (vastavalt 1872 ja 1880) ning Jakob Hurt (1839–1907), kes sai doktorikraadi Helsingi Ülikoolis. Neist Jakob Hurt kaldus edaspidi esmajoones rahvaluule uurijaks ja kogujaks. Veske ja Hermann

jäid aga keeleteadlasteks, kuigi tegelesid ka muuga. Keeleteaduse doktorite tegevusega muutus eesti ja sugulaskeelte uurimine teaduslikuks ja ka ajakirjanduses hakati keelte sugulust ja soome-ugri keeli ja rahvaid tutvustama seotult. Teadmised levisid rahva hulgas ikkagi eeskätt ajakirjanduse vahendusel.

Värske teadusdoktor Mihkel Veske oli Tartu ülikooli eesti keele lektoriks 1874–1886. Ta rakendas kohe oma lingvistilisi teadmisi ja luges peale eesti keele veel soome ja eesti keele võrdlevat grammatikat, soome keele grammatikat ja soome eepost „Kalevala“. Veske oli aktiivne ärkamisaja tegelane ning luuletaja, kelle lingvistilised teadmised võimaldasid tutvustada rahvale sugulaskeeli ja -rahvaid. Ta käis ise Soomes, Ungaris, maride ja mordvalaste juures. Tema liigne rahvuslikkus ei võimaldanud tal saada professorikohta Tartu ülikoolis. Seetõttu võttis ta vastu soome-ugri õppejõu koha Kaasanis, kus töötas 1886–1890. Veske innustus eriti soome keelest, mida ta peab läänemeresoome keelte vanaks kujuks. Oma töös „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis“ (Veske 1879: VI) kirjutab ta: „Soome keel on healte poolest vanema, täielikuma järje peal, kui Eesti keel. Eesti keele sõnad olivad vanast enamiste nii pitkad ja nende healed enamiste nõnda, nagu nad praeguses Soome keeles on; aega mööda on Eesti keel sõnade lühendamise ja kokku tõmbamise läbi selleks saanud, mis ta praegu on. Eesti keel on selle sama aja sees rutemini lühendanud kui Soome keel.“ Teose „Eeskõne ja juhatuse“ sisaldab sugulaskeelte oskamise vajaduse põhjenduse, häälikuseaduste käsitluse ja ülevaate võrdlevast keeleteadusest. Veske nimetab oma kuulsat õpetajat August Leskieni (1840–1916) Leipzigi päevilt, samuti kuulsaks saanud fennougriste József Szinnyeid (1857–1943) ja Eemil Nestor Setälät (1864–1935), kes soome-ugri keeli võrdlevalt uurides tutvustasid ka soome-ugri rahvaid ja võtsid osa hõimuliikumisest. Veske avaldas ka soome keele õpiku kahes jaos. Pealkirjata väljaandja eessõnas (Veske 1881: pealkirjata ja nummerdamata lehe 1. külg) kirjutab ta: „Aga veel teisi põhjusi on, mis Soome keele õppimist nõuavad: sugulase Soome keele tundmine äratav Eesti keele vaimu ja ajaloo tundmist, avab tema arusaamist, annab assja võrdluseks, võrdlus aga toob oma jagu teravust ja ärksust võrdleja inimese vaimule, rikastab seda; Soome keele tundmine käänab Eesti õppijalle rohke vaimuvaranduse aida ukse kergeste lahti.“ Peale lähedase suguluse juhitakse tähelepanu ka kultuurivahetusele ja propageeritakse soome keele õppimist.

M. Veske lahkumise järel oli Tartu ülikooli eesti keele lektori koht mitu aastat täitmata. Järgmise lektori dr K. A. Hermannini ajal (1889–1909) on

kuulajaid olnud vähe, venestusaja tõttu on ta loenguid pidanud vene keeles (Veski 1974: 115). Et temagi oli eriharidusega lingvist, on ta pidanud loenguid soome ja sugulaskeeltest, soome keele grammatikast koos võrdlustega eesti ja teistest sugulaskeeltest, samuti altai keeltest (Vääri 1979). K. A. Hermann on ka esimese, kuigi juba A-tähe juures pooleli jäänud entsüklopeedia autor. Märksõna „Altai“ sisaldab ka järgmise sugulasrahvaste seletuse (Hermann 1901: 351): „Siia juurde on tähendada, et muinasleidiste põhjusel ja keeleteadliste uurimiste järele ka Soome sugu rahvaste (nii siis ka meie eestlaste mägede ja Põhja-Venemaa kaudu lääne poole on nihkunud kuni Lääne mere rannani, teel aga sinna tänna sugulasi maha jättes (vaata selle kohta Bergmanni luuletus: „Mu isa, mul igav on Altai mägi!“).“ Eelnev seletus on täiesti kooskõlas tolle aja seisukohtadega. Selline liigitus pärineb Philip Johan von Strahlenbergilt (1676–1747), kelle teooria järgi altai keelteks on türgi-tatari, tunguusi-mandžu, korea, jaapani ja uurali keeled. Hüpoteesi ei ole tänaseni suudetud tõestada ega ka ümber lükata. Igatahes sai entsüklopeedia lugeja teateid hõimurahvaste oletatavast päritolust.

Entsüklopeedias viidatud Jaan Bergmanni ballaaditaoline pikem luuletus kannab pealkirja „Lauluisa Dr. Fr. R. Kreutzwaldi mälestuseks“ ja jutustab sellest, kuidas kuninglik nooruk palub isalt luba Altai mäelt lahkumiseks ja leiab uue kodu Virulast, kus peab läbi elama kannatusi, kuni Kreutzwald süütab priiuselõkke. Altaiga seotud esimesed stroofid kirjeldavadki hõimu hargnemist (Bergmann 1901: 292):

*„Mu isa! Mul igav on Altai mägi
Ja Aasia aasul ei ole mu hüüd.
Mul vangistab südant üks imelik vägi
Ja veerule viib mu mõte ja püüd!
Siis luba, et lahkun ja liigun ja läen,
Kunni kodu ma leian, kus elama jään!“*

*„Poeg! Avar on altariks Altai mägi
Ja koduks on annikas Aasia pind.
Aga südant sul võrgutab Manala vägi
Ja himustab ära mult riisuda sind.
Mine siis! Aga valva ja valitse meelt,
Et iial ei lahku sa õiguse teelt!“*

Eesti-soome kultuuri- ja keelesuhete arendajateks uue sajandi algul olid nooreestlased Gustav Suits, Friedebert Tuglas, Villem Grünthal-Ridala ja Johannes Aavik. Nad kas õppisid Helsingi ülikoolis või elasid Soomes pagulastena pärast 1905. a revolutsiooni. Neist Aavik (1912) propageeris paljudes kirjutistes otseselt soome laensõnu või soome sõnade eeskujul kohandatud sõnu. Ka mitmed grammatikavormid ja konstruktsioonid on Aaviku loodud või kohandatud, kas või *i*-ülivõrre, lühikese mitmuse taaselustamine (Mihkla 1971: 33–40), samuti *maks*-vorm (Vääri 1993b).

Tsaariaegse Tartu ülikooli viimaseks eesti keele lektoriks oli 1909–1919 slavistiharidusega Jaan Jõgever. Enne lektoriks saamist oli ta olnud Treffneri gümnaasiumi õpetaja ja tsensor, süvenenud põhjalikult eesti keelesse, kasutades sealjuures soome keeleteadlaste uurimusi. Vaadeldavas ajajärku kuulub kõigepealt tema „Eesti keele häälikute ajalugu“ (1918), milles on soome-ugri keeltena nimetatud ungari, ostjaki, voguli, sürjani, votjaki, tšeremissi, mordva, lapi ja Läänemere soomesugu keeled. Viimased on eraldi liigitatud: soome, karjala (ingeri, savaku, äürämöise), aunuse või olonetsi, vepsa, vadja (ka kreevini), liivi, eesti. Nimetatud on niisiis kõik soome-ugri keeled. Kasutatud on sellal Euroopas tuntud nimetusi. Praegu on ostjaki asemel handi, voguli asemel mansi, sürjani asemel sürjakomi ja permikomi, votjaki asemel udmurdi, tšeremissi asemel mari. Ka kõik läänemeresoome keeled on nimetatud, kuigi ingeri, savaku ja äürämöise kuuluvad soome murrete hulka ja puudub hiljem keeleks arvatud isuri (ilmselt karjala keelest hargnenud). Käsitletakse lähemalt keelte sugulust, naaberkeelte mõjusid, laene jm (Jõgever 1918: 1–42). Liivlaste kohta on kirjutatud (Jõgever 1918: 10): „Nad on endiste vahvate kurelaste järeltulijad. Liivimaal, kus liivlased enne Salatsi jõest kunni Düüna jõeni elasivad, on täitsa välja surnud.“ Siin on Jõgever oma seletusega eksiteele läinud. Ajaloolisel Liivimaal olid liivlaste naabrid baltlaste hulka kuuluvad latgalid, seelid ja semgalid, Kuramaal elasid kurelased ja liivlased kõrvuti (HLK 1962: kleevisaart⁴). Hiljem tungisid Kuramaal edasi semgalid ja kurelased sulasid nendesse. Ajaloollikate järgi võisid kurelased olla ka läänemeresoomlased, seega väga lähedased liivlastele. Igal juhul säilis liivlaste asustus Kuramaa rannakülades. Veel praegu on 410 ehtsat liivlast⁵, kes oskavad vabalt liivi keelt.

⁴ Vt kaarti käesolevas kogumikus lk 51. [Toim.]

⁵ Hinnag 1950. aastate lõpu olukorra kohta. [Toim.]

On andmeid ka isiklikest kontaktidest sugulasrahvaste esindajate ja eestlaste vahel Vene tsaariarmees nii Vene-Türgi sõdade kui Esimese maailmasõja ajal. Kontaktide ajendiks oli harilikult vene keele puudulik oskus, mis innustas selgitama teise päritolu ja keelt. Juhtus ka väärarusaamisi, nagu näiteks liivi ja livviko (karjala keele murre) samastamine. Sõjaväest saabunute jutustuste kaudu levisid teated kaugetest hõimurahvastest.

Kokkuvõtteks

Eestlased ja liivlased olid juba I aastatuhandest naabrid ja nende keeled teineteisele lähemal kui hiljem, mistõttu hõimuvahet ega keelte erinevust ei märgatudki. Liivi ja Eesti alade vallutamise järel muutus olukord erinevaks: liivlaste aladele imbus balti hõimude liikmeid, liivlased hakkasid Liivimaal segunema nendega ja liivi keel sulas läti keelesse, eestlased ja eesti keel jäid aga püsima.

Baltisaksa allikais hakati liivi ja eesti keele sugulust märkama XVIII sajandi teisel poolel. XIX sajandi esimesel poolel osati liivi, eesti ja soome keele sugulust seletada. Esimesed soome-ugri (uurali) keelte ülevaated esitas O. W. Masing, tema järel J. H. Rosenplänter „Beiträges“. Eestlased ei lugenud selliseid väljaandeid, kuigi Masing kirjutas maarahvale ka eesti keeles. Vaevalt eestlased teadsid midagi peale liivlaste ja soomlaste.

Suur tähtsus hõimurahvaste tutvustamisel on Fr. R. Kreutzwaldil ja tema „Kalevipojal“ ja J. V. Jannseni loodud ajakirjandusel.

Sisuline hõimutunne tekkis 1860. aastail ja see kulmineerus 1869. a esimese üldlaulupeoga Tartus, kus kohal olid osavõtjad Soomest ja Ungarist. Ajakirjandus jätkas tõusvas tempos sugulasrahvaste kohta informatsiooni jagamist.

Soome-ugri keelte sugulust selgitasid teaduslikult Leipzигis võrdleva keeleteaduse alal doktorikraadi saanud Mihkel Veske ja Karl August Hermann. Helsingi ülikoolis omandas niisama kõrge teaduskraadi Jakob Hurt. Nad kõik oskasid probleeme käsitleda nii teaduslikult kui ka rahvale arusaadavas sõnastuses.

Paljude rahvaste, sealhulgas ka hõimurahvaste ja nende keelte tutvustamisel oli kindel koht „Noor-Eesti“ liikumise juhttegelastel, kes pärast 1905. a revolutsiooni olid mitmesugustel põhjustel Soomes. Eriti oluline oli hõimurahvaste kultuurisuhete arendamine.

Sugulasrahvaste ja nende keelte tutvustamisel on oma osa Tartu ülikooli eesti keele lektoritel, kuigi nende õpilaste hulgas oli vähe eestlasi. Viimaseks lektoriks oli Jaan Jõgever, kelle asjatundlikkus soome-ugri keelte rühmitamisel oli vaieldamatu.

Ka Vene tsaariarmees puutusid eestlased kokku kaugemate sugulasrahvaste esindajatega.

1918. a lõpetas Keiserlik Tartu Ülikool oma tegevuse, enamik õppejõude siirdus Voroneži ja sinna viidi ka ülikooli varad. 24. veebruaril 1918. a kuulutas Eesti Päästekomitee välja iseseisva Eesti Vabariigi. Päästekomitee moodustasid K. Päts, J. Vilms ja K. Konik. Neist Vilms saadeti Soome toetust otsima vennasrahvalt, kuid tapeti Helsingis Töölö lahe jääl 13. aprillil 1918. a. Abi ei jäänud siiski tulemata: Eesti Vabadussõjas aitas iseseisvust kindlustada Soome vabatahtlikest koosnev jalaväerügement Pohjan Pojat, keda hakati hellitlevalt nimetama põhjapoegadeks.

1. detsembril 1919. a avati Eesti Vabariigi Tartu Ülikool eestikeelsena. Sellega algas uus etapp hariduses ja teaduses, läks hoogu soome-ugri keelte teaduslik uurimine ja hoogustus hõimuliikumine, mis kestis kuni 1940. aastani.

LIIVLASED JA LIIVI KEEL

Ilmunud: Liivlased ja liivi keel. – Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi. Tallinn: Valgus 1970. 74–88.

Läti NSV Kuramaa poolsaart uhavad ühelt poolt avara Läänemere, teiselt poolt aga selle ühe osa Riia ehk Liivi lahe lained. Kunagi asustasid nii Kuramaad kui ka Lätimaa põhjaosa (nn Liivimaad) liivlased, nüüd on neist säilinud üksnes väike rahvakilluke Kuramaa tipus vastu Sõrve säärt. Tänapäeva liivlaste küladesse võib jõuda otsejoones Riist autobussiga Kūolkasse sõites, aga ka sadamalinna Ventspilsi kaudu. Läänemere ääres asuvad liivlaste külad Lūž, Pizā, Sūr-Īra (Īra), Užkilā, Sīkrōg, Piški-Īra (Irē), Kuoštrōg, Pitrōg, Sānag ja Vaid, Liivi lahe ääres aga Kūolka ja Mustānum. Nendes külates elab veel 150–200 liivi keele kõnelejat⁶, needki vanakesed, kelle elutee lõpeb mõne aastakümne pärast. Üks meie lähemaid hõimurahvaid on seega oma eksistentsi lõpetamas, jäävad vaid mälestused, teadlaste poolt kogutud aines- tik ja uurimused. Aga ka väikerahval on minevik, oma ajalugu, mis väärib meenutamist. Selleks astugemgi ühiselt kaugete aegade hämarusse ja tehkem kaasa liivlaste rännakud.

Väina jõgi oli ammust ajast soodsaks kaubateeks: mööda jõge tõid oma kaupu paljude hõimude esindajad. Väina suudmealadel asusid liivlaste sadamad, kus vahetati kaupu, laaditi neid suurematele alustele ja asuti teele Saaremaale, Ojamaale ja veelgi kaugemale. Väina kaubatee avastasid ka Saksa sadamalinna kaupmehed. Kaubavahetus oli edukas, sest liivlastel oli mett, vaha ja karusnahku, mida saadi üsna soodsalt. Kumu heast kaubakohast levis Breeni jõe sakslaste linnades ning igal kevadel tuli üha rohkem laevu liivlaste valgmattesse. 1184. a saabus kaupmeestega ka munk Meinhard, et levitada püha ristiusku paganlike liivlaste hulgas. Meinhardil õnnestuski mõningaid kergeusklikke liivlasi ristiusku meelitada ja neid Üksküla puukirikut ehitama panna. 1185. a rüüstasid leedulased liivlaste alasid, munk Meinhard töötas kaitset vaenlaste vastu ning soovitas ehitada linnuseid. Nii valmisid Üksküla

⁶ 1970. a hinnang. [Toim.]

kiviehitis, mille valdajaks sai Meinhard, ning Holmi kindlus Väina jõe saarel, mis jäi liivlastele.

Uus usk nõudis visalt andameid, mida aga liivlased anda ei tahtnud. Et kohustusest pääseda, pesid nad Väina jões ristiusu maha ja püüdsid ka selle kuulutajaid hävitada. Meinhard palus saata uskmatute vastu sõjaväge. Ka paavst lubas toetust ning kutsus rüütleid ristikäigule liivlaste vastu. Meinhard suri aga enne vaenutegevuse algust.

1197. a sai piiskopiks Breemenist pärinev Bertold, kes tuli kohe Üksküllasse maad kuulama. Liivlased püüdsid viimast hävitada, Bertold pääses aga suuri vaevu põgenema ning otsustas alustada ristsõda Baltikumi paganate vastu. Neid sündmusi valgustab ajalookirjutaja Henrik oma „Liivimaa kroonikas“, mis on algselt kirjutatud ladina keeles ning käsitleb aastaid 1184–1227. Kroonikast loeme ristsõja alguse kohta järgmist (HLK 1962: 17): „Seepärast lubas siis dominus paavst pattude andeksandmist kõigile, kes võtavad ristimärgi ja relvastavad ennast ära-andlike liivlaste vastu, läkitades selle kohta käiva kirja seesinasele piiskop Bertoldile samuti kui kunagi ka tema eelkäijale.“

1198. a saabus Bertold tagasi sõjaväega ning siis algas vaenutegevus, mis kestis peaaegu kümme aastat.

Kokkupõrkes sai Bertold surma, sõjategevus aga jätkus raugematult.

1198. a määrati piiskopiks Albert, kes järgmisel aastal hakkas oma kohuseid täitma. Albert oli noor toimekas mees, kes ei ütelnud ära ühestki vägivallateost. Jätkusid vahelduva eduga kokkupõrked, kusjuures ristsõdijaid saabus üha juurde. Aastal 1200 rajas Albert endale kindluse Riia jõe liivlaste ajutise kaubasadama kohale, aastal 1202 loodi Mõõgavendade Ordu, mis allus otsestalt piiskop Albertile. Kui esialgu haaras sõjategevus üksnes Väina jõe ääres elavaid liivlasi, siis varsti kandusid sündmused ka Koiva jõe äärde, kus liivlaste suurimad keskused olid praeguste Sigulda ja Turaida aladel. Sakslastel oli õnnestunud ristida ning enda poole meelitada Turaida suurvanem Kaupo, kes soovitas kõikidel ristiusu vastu võtta. Et Kaupot hiilgusega pimestada, viis usuvend Theoderic ta Rooma paavst Innocentius III ette.

1207. aastaks olid kõik liivlaste alad alistatud. Lühikese ajaga saadi jagu lätlastest jt kohalikest hõimudest ning 1208. a võisid ristirüütlid alustada verist sõda eestlaste vastu. See kestis peaaegu kakskümmend aastat.

Liivlaste järkjärguline ristimine ja alistamine toimus niisiis aastail 1184–1207. Võrreldes naabritega olid liivlased majanduslikult tugevamad, seda

Pizā rand, 2010. a (foto Tuuli Tuisk).

soodustasid head kaubateed Väinal ja Koival. Liivlastel olid koguni oma ülikud, kellest Kaupo pidas paremaks liituda oma rahva vaenlastega. Ristisõjast eestlastega pidid liivlased ja lätlased osa võtma sakslaste poolel, see nõrgestas liivlasi nii füüsiliselt kui ka vaimselt.

Tolle aja liivi keelest on vähe teateid. Henriku „Liivimaa kroonikas“ leidub liivlase lause „Maga magamas“, samuti isiku- ja kohanimed, nagu Ako, Alo, Anno, Asse, Dabrel, Imant, Kaupo, Kirjan, Laian, Lembevald, Ninnus, Uldenago, Uldevene, Vaade, Valdeko, Vesike, Vietso, Vihavald, Viljendi, Ylo (isikunimed); Askrad, Holm, Idumea, Ikevalda, Immeküla, Koiva, Kubesele, Lenevarde, Metsapooles, Sattesele, Sidegund, Sigulda, Turaida, Voogene, Üksküla (kohanimed). Neistki ilmneb, et liivi keel oli üsna sarnane eesti keelega, osa isikunimesid võis käibel olla nii liivlastel kui ka eestlastel.

Võitluses ristirüütlitega jäid liivlased ja eestlased kaotajaiks. Selle põhjuseks oli vallutajate sõjaline ja majanduslik üleolek. Mõlemad rahvad kirjutasid aga oma nime ajaloo lehekülgedele: liivlased esimest ning viimast korda, eestlased pelgalt esimest korda.

Saaremaa alistamisega 1227. a lõppes suurem sõjategevus ning ka Henrik lõpetas oma kroonika, milles ülistas rüütlite vaprust, kuid oli sunnitud kõnelema ka liivlaste ja eestlaste julgusest ning vabadusearmastusest.

Anastatud Liivimaal algas ränk orjus, mis kestis kuni möödunud sajandini. Liivlastest ja liivi keelest on vaid juhuslikke teateid hindamisraamatutes, ajaloolaste kirjutistes ja kirikuraamatutes. Siin-seal leidis ärksamaid pastoreid, kes mõne sõna või lausekatkendi jäädvustasid. Kui XII–XIII saj vahetusel oli liivlasi oletatavasti paarikümne tuhande ümber, siis pärast liivlaste alistamist vähenes see arv. Et Väina ja Koiva liivlastel polnud enam võimalusi kaubavahetuseks, põllundusele ei suutnud nad aga nii kiiresti üle minna, siis sattusid nad majanduslikult eriti raskesse olukorda. Kõigepealt segunesid lätlastega Väina liivlased, seejärel Koiva-äärsed liivlased. XVIII saj lõpul oli veel väheseid liivi perekondi, kus osati oma esivanemate keelt. Ühest omapärasest juhtumist kirjutab J. L. Börger 1778. a ilmunud teoses Liivimaa rahvastest. Börger on 1762. a paiku kohanud Riia lähedal ühes kõrtsis tüdrukukest, kes teda hundinahkses kasukas nähes jooksnud karjades minema, öeldes: „Emma! Emma! kurrat koke“, st „Ema, ema! Kurat kõõgis“. Börger saanud tüdrukukese emalt teada, et see olnud nende vana, st liivi keel. Hilisemad andmed nendest liivlastest puuduvad. Liivi keele kohta on huvitavaks näiteks esimene liivikeelne tekst aastast 1789. Nimelt andis G. Bergmann välja mitridaadi, st sama teksti paljudes keeltes, mis sisaldas ka liivikeelse meieisapalve. Mingil moel teaduslikul alusel võrdles liivi ja eesti keelt koolimees H. Jannau 1828. a avaldatud artiklis eesti keele põhi- ja algkeelest. See ilmus H. Rosenplāneri „Beiträge“ XIX vihikus.

Liivlaste elu sarnanes orjaajal meie esivanemate saatusega. Nagu teada, kuulusid liivlased koos lõunaeestlastega tsaristlikul ajal koguni ühisesse Liivi kubermangu, mille keskuseks oli Riia. XIX saj algul hakkasid saksa soost valgustajad nõudma pärisorjuse kaotamist ning kohalike elanike vabastamist. On teada, et liivlasigi vahetati jahikoerte vastu, mängiti mõisnike poolt maha kaardilauas, osteti, müüdi ja panditi. Leidub teateid, et liivlased olid halvad kristlased, kes oma vanadele jumalatele tõid rüüstatud hiites ohvreid, kasutasid nõidust ning arstisid inimesi ja loomi sõnadega. Kirikute juures olid häbi-postid ja häbipingid, kus eksinuid karistati. Kõigi Baltikumi rahvaste olukord oli meeleteadlikult raske, liivlastel aga eriti. Nii juhtuski, et liivlased suruti viletsamatesse maakohtadesse, neid saadeti ühest mõisast teise ega lastud rajada püsivamaid elupaiku. Küllap see oli üheks põhjuseks, miks liivlased

lätlastega segunesid. Kui liivlased 1819. a pärisorjusest vabastati, oli neid Liivimaal üsna vähe järele jäänud.

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses tekib teadusemaailmas huvi väikerahvaste ja nende keelte vastu. Juba 1787.–1789. a oli kuulus geograaf akadeemik Peter Simon Pallas Katariina II soovil koostanud võrdleva sõnaraamatu, mis sisaldas näiteid 272 keelest, sealhulgas ka meie sugulaskeeltest. XIX sajandi keskel aga sattus liivi keel kuulsate Peterburi Teaduste Akadeemia liikmete tähelepanu keskusse. Soomest pärinev Andreas Johan Sjögren (1794–1855) tegi 1846. a uurimismatka liivlaste juurde. Selgus, et liivlasi oli säilinud veel üksnes Eesti piiri lähedal Salatsis (paarkümmend inimest) ja Kuramaal. Teadlasega oli kaasas maalikunstnik A. G. W. Pezold, kes jäädvustas liivlasi oma joonistel. Sjögren kogus rikkalikult keelelist ainekust. 1852. a sõitis Sjögren uuesti liivlaste juurde, kuigi üksnes Kuramaale. Tuleb meele pidada, et uurimisreisid olid tollal seotud suurte raskustega. Suurematel teedel oli võimalik sõita posthobustega, kõrvalteedel edasisaamiseks tuli aga kasutada mõisnike või pastorite vastutulelikkust. Sjögren tegi Kuramaal liivlaste loenduse, saades 2324 inimest. Sjögreni saatuslikuks eksituseks oli Salatsi kõrvalejätmine sel uurimisreisil. Siinsed liivlased aga segunesid peagi ning nende keelest polegi rohkem andmeid, kui Sjögren suutis jäädvustada esimesel matkal. Keeleuurija peab olema fanaatik, alati koguma kõike, sest võib-olla on järgmisel korral juba hilja. Küllap Sjögreni plaanitses Salatsisse tagasi tulla, kuid juba 1855. a tabas teda ootamatult surm.

Peterburi Teaduste Akadeemias olid aruanded Sjögreni uurimisreisidest ning kogutud ainekust. Et see ei jääks kasutult arhiivitolmu, tehti Eestist pärinevale keeleteadlasele Ferdinand Johann Wiedemannile (1805–1887) ettepanek töötada Sjögreni materjalid läbi ning need avaldada. 1858. a sõitis Wiedemann Kuramaale, et koguda lisaainestikku ja kontrollida olemasolevat. Ka Wiedemann jättis kõrvale Salatsi. Uurimisreis kestis kaks nädalat, selle vältel kogus ta palju lisamaterjali. Heaks keelejuhiks oli esimene liivi haritlane, Kuoštrõgi koolmeister Nikā Polmaņ. Teda õhutas Wiedemann tõlkima kohalikku liivi murdesse Matteuse evangeeliumi. Head keelejuhid olid ka Pizā külas elavad Printsids, kellest Jāņ Prints oma poegadega tõlkis läänemurdesse sellesama Matteuse evangeeliumi. Niisiis suutis Wiedemann viia lõpule kogumistöö ning õhutas ühtlasi ärksamaid liivlasi vaimsele tegevusele. 1861. a ilmusid Peterburis „Joh. Andreas Sjögren’s Livische Grammatik nebst Sprachproben“ ja „Joh. Andreas Sjögren’s livisch-deutsches

und deutsch-livisches Wörterbuch“, mille tegelikuks autoriks oli F. J. Wiedemann. Teosed on saksakeelsed, sisaldavad ainestikku üle 1000 lehekülje suures formaadis. Liivi keel jõudis nende teostega põhjalikult uuritud keelte hulka. Juba 1863. a ilmusid Londonis ka ida- ja läänemurdeline Matteuse evangeelium, mida peeti kaua aega esimesteks liivikeelseteks teosteks ning kirjakeele alguseks. Tänapäeval on aga kaudseid andmeid selle kohta, et liivi kirjakeele algus läheb tagasi XVI saj esimesse poolde.

Kuramaal toimus seega A. J. Sjögreni ja F. J. Wiedemanni tegevuse tulemusena liivlaste ärkamine, kuigi see ei jõudnud üksikutest haritlastest kaugemale. Kohapeal suhtuti ärksamatesse liivlastesse aga vaenulikult. Näiteks võiks tuua Nikā Polmaņi saatuse. Ta sunniti kodukülast lahkuma ning pidi oma elupäevad lõpetama võõrsil.

Liivimaa liivlaste viimseks kantsiks oli Salatsi, seal suri doktor C. Schlau andmeil viimane liivlane 1868. a. Doktor Schlau andmeis on korduvalt kaheldud ning ikka ja jälle otsitud viimast Liivimaa liivlast. Kõige suurepärasemaks näiteks teadlase südametunnistusest on soome keeleteadlase E. N. Setälä (1864–1935) reis Salatsisse 1905. a revolutsiooni kõige tulisemal päeval. Setälä oli saanud teateid, nagu kõneleks veel üks mees Salatsis liivi keelt. Kohe otsustas ta seda kontrollida ning saabus Tartusse, kus leidis tõlgiks läti keelt oskava J. Kõpu, kellega asus teele. Uurijaid kimbutasid ülestõusnud, pidades neid kahtlasteks saksteks. Siiski õnnestus neil jõuda Salatsisse, kus ootasid uued seiklused. Oletatavat liivlast hoidsid kinni kodused ega võimaldanud Setäläl temaga vestelda. Pärast pikki läbirääkimisi said uurijad siiski jutule. Selgus aga hoopis ootamatu tõik: mees kõneles läti varaste argood, liivi keelest polnud tal aimugi. Nii lõppes tulemusteta seegi reis, aga keeleteadlane oli oma kohuse täitnud: ka kindlal teadmisel, et liivlasi tõesti enam Salatsis ei ole, oli oma väärtus.

Wiedemannil oli akadeemias mitmesuguseid uusi kohustusi soome-ugri keelte uurimisel ning liivi keel pidi paratamatult kõrvale jääma. Sajandi viimaseil aastakümneil hakkasid Kuramaalt ainestikku koguma soome teadlased, kellest kõige järjekindlamaks kujunes E. N. Setälä. Kogutud materjali kasutas ta mitmesugustes uurimustes soome-ugri keelte kohta, tekstinäiteid avaldati alles 1953. a pealkirjaga „Näytteitä liivin kielestä“, sõnastik on tänaseni avaldamata.

1880. a ilmus trükist Matteuse evangeelium, mille kirjaviis oli vahepeal saksapärasstatud. Sellega lõppes ühtlasi liivi keele uurimise ning liivi kirjakeele varasem etapp.

Liivi rahva ajaloos on huvitavaks lõiguks kahe maailmasõja vaheline aeg. Esialgu puudusid liivlastest igasugused teated, levisid koguni jutud, et liivlased on viimseni hukkunud. Sõja-aastail oli liivlasi nähtud Pärnus, Haapsalus, Tallinnas ja Narvas, aga needki teated olid ebakindlad.

1920. a asutati Tartus Akadeemiline Emakeele Selts, mille eestvõttel toimus esimene uurimisreis. Kuramaale läksid Tartu ülikooli toleaeagne õppejõud prof Lauri Kettunen ja rahvaluule üliõpilane Oskar Loorits.

Urijaile avanenud pilt oli troostitu: liivlaste kodud olid purustatud või rüüstatud, elanikud suures puuduses, kalapüügivahendid hävitatud. Nagunii elasid liivlased vaeselt, sest meri andis saaki juhuslikult, valge liiv aga ei kasvatanud peaaegu midagi peale mändide ja kanarbiku. Raskustest hoolimata oli palju liivlasi pöördunud oma kodudesse tagasi alustamaks uut elu ning võitlust merega.

L. Kettunen ja O. Loorits panid aluse uurimistööle, mis kestis kakskümme aastat. Selle aja jooksul valmisisid L. Kettuse teosed, nende hulgas liivi sõnaraamat (1938), mis on jäänud parimaks materjalikoguks. O. Loorits kogus sellal rahvaluulet ning avaldas teoseid liivlaste usundi, rahvajuttude ja rahvalaulude kohta. Kuramaal käis veel etnograaf F. Linnus, kes uuris liivlaste kalandust ning organiseeris filmi loomist liivlastest.

Neil aastail arendati ka liivlaste kultuurilist elu. Akadeemilise Emakeele Seltsi ettevõttel hakati Tartu Õpetajate Seminaris haridust andma mitmele liivi noormehele ja neiule, sest liivi külade piirkonnas polnud ühtki keskkooli. Emakeele Seltsi toimetusel ilmus ka viis liivi lugemikku aastail 1921–1926. Sellega taastati liivi kirjakeel, mis oli katkenud 1880. a. 1924. a ilmus Tallinnas liivi luuletaja K. Stalte „Livo lõlõd“, mis on ainus liivi luuletuskogu. Peale kirjakeele püüdsid L. Kettunen ja O. Loorits õhutada liivlastes austust oma keele ja rahva vastu ning usku tulevikku. Organiseeriti Liivi Selts, mida juhtisid kohalikud liivlased. Oma tegevuses tuli seltsil üle elada suuri raskusi, sest kodanlik Läti valitsus ei sallinud liivlaste omaalgatust. Kui tehti katseid moodustada liivlaste küladest administratiivse üksusena Liivi vald, andis siseminister vastavale taotlusele eitava vastuse. Palju vaeva nähti liivi keele õpetamiseks kohalikes koolides. Pärast pikki asjaajamisi anti luba õpetada liivlastele vabatahtliku ainena liivi keelt kahe nädalatunni ulatuses. Puudusid aga õpetajad ja õpikud. Lausa uskumatu ennastsalgavusega töötas M. Lepste, liivi haritlane, kes koostas ise õpiku, mille järgi andis tunde. Õpetaja pidi nädala jooksul jõudma kõikidesse koolidesse, külast külla sõitis ta hobusega

ning õõbis koolimajades. Sellega võis hakkama saada üksnes oma keelt ja rahvast armastav patrioot.

Liivlaste rahvustunnet aitasid äratada laulukoorid, mille repertuaaris oli liivi ja eesti rahvalaule, samuti soome ja eesti heliloojate palu. Koorid esinesid edukalt ka väljaspool kodukülasid, andes kontserte Eestiski. Liivi Seltsi suurimaks ettevõtteks oli rahvamaja ehitamine. See oli hädavajalik, sest liivlastel puudus kultuuriline keskus, koolisaale saadi kasutada vaid vastutulelikusest. Rahvamaja ehitamiseks koguti raha Eestist, Soomest ja Ungarist, projekt tehti Soomes ning ehitustööd kulgesid peaaegu täielikult ühiskondlikus korras. Nii valmiski kaunisse Piški-İra e Irē külla ajakohane rahvamaja, mis avati pidulikult 1939. a. Selles pidid toimuma Liivi Seltsi koosolekud, siin taheti pühitseda tähtpäevi ning korraldada etendusi, siin pidid leidma peatuspaiga külalised ja suvitajad, kes saabusid Eestist ja Soomest.

1930. a paiku kaotas Akadeemiline Emakeele Selts juhtiva osa liivi keele uurimisel, kirjakeele arendamisel ja vaimse elu suunamisel. Uueks keskuks sai Helsingi, sest prof L. Kettunen oli Tartust lahkunud ning asunud taas Helsingisse tööle. Siin trükiti rikkalikult liivikeelset kirjandust ja noote koos laulusõnadega. Et liivi keelt propageerida, saabus Soomest pastor Erviö, kes pidas aeg-ajalt liivlastele jutlusi nende emakeeles, abivahendeiks trükiti liivikeelne lauluraamat, väike katekismus ja uus testament. Lõpuks organiseeriti koguni liivikeelse ajakirja „Līvli“ („Liivlane“) väljaandmine.

Neil aastail sai hoogu ka Riias töötav ning liivlasi ühendav Lätimaa Liivi Sõprade Selts, mille kandvaks jõuks oli L. Rudzītis. Ta koostas kaks liivi kalendrit ning valmistas ette suurt liivi sõnaraamatut.

Kahe sõja vahelisel ajal kasvas liivi keele kõnelejate arv 500-lt vähemalt 2000 inimeseni. Ühtlasi mõistsid liivlased, et nad kõnelevad oma keelt, et neil on sugulasrahvad eestlaste, soomlaste ja ungarlaste näol ning et nende rahvaluule ja ajalugu väärib tähelepanu. Liivikeelsete raamatute hulka täiendas P. Dambergi suurepärane lugemik „Jemakīel lugdõbrāntõz skūol ja kuod pierast“ („Emakeele lugemisraamat kooli ja kodu jaoks“), mille esimene ning ainuke osa ilmus Helsingis 1935. a. Liivi rahvamaja oli saanud kultuuriliseks keskuseks, mille mõju ulatus ka kaugematesse küladesse. Olid tekkinud eeldused ühe huvitava rahvakillu säilimiseks.

Olid ... 22. juunil 1941. a algas aga Suur Isamaasõda, mis haaras oma keerisesse kohe ka Kuramaa. Sakslased kihutasid taas kohalikud elanikud oma kodudest välja: tuli minna vastu kibedale sõjapõgenikupõlvele ning

leida ulualust ja tööd rikastest läti taludest, mis asusid rannikust kaugemal. Neli aastat põgenikuelu ruineerisid liivlased täiesti. Isegi siis, kui mujal oli sõjategevus lõppenud, jätkasid sakslased Kuramaal vastupanu ning alles Berliini langemine ja Saksamaa kapituleerumine tõid rahu ka liivi küladesse.

Kui Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateedri juhataja prof P. Ariste ja soome-ugri eriharu üliõpilased sõitsid 1948. a suvel esimest korda Kuramaale, ootas neid kurb pilt: liivlaste arv oli sõja-aastatega kahanenud 500–600 inimeseni, noori liivi keele oskajaid peaaegu polnudki, Liivi Selts oli laiali saadetud, rahvamaja rüüstatud, raamatukogu hävitatud. Elujõuline osa liivlastest oli oma kodudest eemale jäänud, võõras keskkonnas unustasid nad kiiresti oma emakeele.

Oli aga ka rõõmustavat, sest kõikides külates leidis liivi eidekesi ja taa-dikesi, kes võtsid eestlasi vastu kui oma sugulasi ning püüdsid uurijaid igati aidata. Liivlased on heatahtlikud, eestlaste vastu mitmekordselt, sest palju aastakümneid valitsenud sõprus Kūolka poolsaare liivlaste ja Sõrve sääre eestlaste vahel on jätnud püsiva jälje rahva teadvusse. Suurem osa liivlasi oskab eesti keelt, mida nad on õppinud sõjapaoaastatel, ühistel kalapüügiret-kedel, Ruhnul kohtudes või Eestist saabunud kalasoolajatega koos töötades. Liivlased samastavad Eestit ja Saaremaad ning nimetavad kõiki eestlasi *sõrli* 'saarlane', Eestit aga *Sõrmō* (Saaremaa). Liivi keelde on tulnud paljud saare-murdelised sõnad.

Liivi, meie lähimaid sugulaskeeli, on säilitanud palju eesti keelega ühi-seid sõnu, mis häälikuliseltki ei erine, nt *minā*, *sinā*, *kalā*, *vanā*, *kanā*, *vagā*, *tubā*, *pū*, *lū*, *sū*, *pā* jt. Õige suur hulk sõnu erineb häälikuliselt, kuid on ker-gesti märgata, missuguste eesti sõnadega nad kokku kuuluvad, nt *tuļ* 'tuli', *tūl* 'tuul', *piņ* 'peni, koer', *piški* 'pisike', *uskō* 'uskuda', *jemā* 'ema', *izā* 'isa', *vīž* 'viis', *kim* 'kümme', *sižālikki* 'sisalik', *zāp* 'sapp', *sidām* 'süda', *vež* 'vesi', *kež* 'käsi', *nanā* 'nina', *pīla* 'pilv', *mōtsā* 'mets'.

Häälikuliselt on liivi keele sõnad lühenenud veelgi rohkem kui eesti kee-les, nt *ab* 'abi', *lum* 'lumi', *punni* 'punane', *vāški* 'vasikas', *sug* 'sugu', *sugli* 'sugulane', *alli* 'alumine', *illi* 'ülemine'. Vokaalid *ü* ja *ö* on asendunud kõik-jal *i*- ja *e*-vokaali või diftongiga: *kilā* 'küla', *pivā* 'püha', *bikšōd* 'püksid', *kittō* 'kütta', *kieutō* 'kõhida', *kieuž* 'köis', *īe* 'öö', *tīe* 'töö' jt.

Ühist on ka sõnade käänamises, nt sõnadest *pū*, *kalā* ja *punni* on osas-tav *pūdō*, *kallō*, *punīzt*, saav *püks*, *kalāks*, *punīžōks*, seestütlev *pūstō*, *kalāst*, *punīžōst* jne. Liivi keeles on käändeid vähem kui eesti keeles, sest

väliskohakäanded on kadumas. Pöörd sõna vormistikus on eesti keelega palju sarnasust, kuigi lõpu- ja tunnused on teinud läbi häälikulisi muutusi. Erinevusi ilmneb eitavate vormide puhul.

Sõna *luggõ* 'lugada' vormid kindlas kõneviisis.

Olevik-tulevik

<i>ma lugu</i>	<i>ma äb lug</i>
<i>sa lugu</i>	<i>sa äd lug</i>
<i>ta lugu</i>	<i>ta äb lug</i>
<i>mēg luggõm</i>	<i>mēg äb luggõm</i>
<i>tēg luggõt</i>	<i>tēg ät luggõt</i>
<i>ne luggõbõd</i>	<i>ne äb luggõt</i>

Lihtminevik

<i>ma lugi</i>	<i>ma iz lug</i>
<i>sa ligit</i>	<i>sa izt lug</i>
<i>ta lugi</i>	<i>ta iz lug</i>
<i>mēg ligitmõ</i>	<i>mēg iz luggõm</i>
<i>tēg ligitõ</i>	<i>tēg izt luggõt</i>
<i>ne ligitõ</i>	<i>ne iz luggõt</i>

Täisminevik

<i>ma um luggõn</i>	<i>ma äb üo luggõn</i>
<i>sa üod luggõn</i>	<i>sa äd üo luggõn</i>
<i>ta um luggõn</i>	<i>ta äb üo luggõn</i>
<i>mēg üomõ luggõnd</i>	<i>mēg äb üomõ luggõnd</i>
<i>tēg üotõ luggõnd</i>	<i>tēg ät üotõ luggõnd</i>
<i>ne attõ luggõnd</i>	<i>ne äb üotõ luggõnd</i>

Enneminävik

<i>ma võl luggõn</i>	<i>ma iz üo luggõn</i>
<i>sa võld luggõn</i>	<i>sa izt üo luggõn</i>
<i>ta võl luggõn</i>	<i>ta iz üo luggõn</i>
<i>mēg võlmõ luggõnd</i>	<i>mēg iz üomõ luggõnd</i>
<i>tēg võltõ luggõnd</i>	<i>tēg izt üotõ luggõnd</i>
<i>ne võltõ luggõnd</i>	<i>ne izt üotõ luggõnd</i>

Et liivi ja eesti keeles on palju ühist nii sõnavaras kui ka grammatikas, siis pole eestlastel ja liivlastel raske üksteisest aru saada, kuigi mõned läti laensõnad pole võib-olla mõistetavad. Näiteid: *diezgan* 'küllalt', *broutšō* 'sõita', *barā* 'hulk, salk', *bieddōrz* 'kaaslane, seltsimees', *gīm* 'nägu', *gūoḡig* 'aus', *līdzō* 'vaevalt', *mūotšō* 'vaevata, piinata', *sazvaņņō* 'kokku helistada' jt.

Läti laenudest hoolimata saavad eestlased siiski lihtsamatest lausetest kergesti aru. Mõned vanasõnad ja mõttesalvid: *punni mīez un mōltsizt abbōnd* 'punane mees ja rohelised habemed = porgand', *vālda neitst un punni nanā un mustād sīlmad* 'valge neiu ja punane nina ja mustad silmad = peerg põleb', *mū mū pālō un nōggōlōks āb ūo mitikš vizzō pandōt* 'üks teise peal, kuid nõelaga ei ole mitte ükski kinni pandud = kapsapea', *nei ku vāgiž pīlōmi um kūlda, siz māmi um miljonār ilmō kuldō* 'kui vaikimine on kuld, siis tumm on miljonär kullata'. Kergesti on mõistetav ka lihtne lauluke, millega noormehed ja neiud läksid kevadpüha varahommikul linde äratama:

*Tšītšolinkizt, tšītšolinkizt,
ni tād āiga um ilzō nūzō.*

*Linnukesed, linnukesed,
nūiud on teil aeg ūles tōsta.*

Noormehed laulsid neidudele:

*Knaššōd neitsōd mād kilās,
ābknaššōd neitsōd mōtsā kilās.*

*Ilusad tütarlapsed meie külas,
inetud tütarlapsed metsa külas.*

Neiud laulsid omakorda vastu:

*Knaššōd pūošōd mād kilās,
jūojid pūošōd mōtsā kilās,
liebizt liestād mād mierrōs,
grabād liestād Piškis mierrōs*

*Ilusad poisid meie külas,
joodikud poisid metsa külas,
lihavad lestad meie meres,
lahjad lestad Väikeses meres.*

Aastate jooksul on kogunenud arhiividesse ja isiklikesse kogudesse mitmekesist ainekku nii etnograafiast, rahvaluulest kui ka keelest. Huvitavad on vanasõnad, mõistatused, muinasjutud kõnelevatest hobustest ja kodukäijatest, muistendid Kūolka kirikust ja Kūolka-Sõrve silla ehitamisest jne.

Selles uurimistöös on kõige tähtsamad keelejuhid – liivlased ise. Nende kokkupuuted paljude inimestega, mitmete keelte oskus (liivi, läti, eesti, sageli ka vene, saksa, inglise), hädadohtude tunnetamine mere tõttu on teinud nad vastutulelikeks ja sõbralikeks ning aidanud maailma ja elu näha avara pilguga.

*Pitrõgi küla, 1961. a. Vasakul Pētõr Dišler, keskel Eduard Vääri
(foto Mati Hindi erakogu).*

Kuigi liivlased pole saanud head kooliharidust, ilmneb kõikjal nende intelligentsus. See on eriti tähtis omadus keelejuhtidele. Tänu nendele on täitunud magnetofonilindid, vihikud ja kaustikud.

Viimaste aastakümnete uurijad on suurt tänu võlgu Anni Ansenaule, Kõrli Dambergile, Ädu Tserbahile, Oskar Tserbahile, Līna Andersonile, Vladimir Veidele, Katrin Zēbergile, Dāvid Švanenbergile, Maŗi Leitele jt, kes on oma elutee lõpetanud, kuid ennast jäädvustanud teadlaste materjalides, niisamuti Emma Hausmaņile, Kõrli Bertholdile, Jõņ Zēbergile, Jelena Zandbergile, Pētõr Dišlerile, Pētõr Breinkopfile, Melānij Veidele, Pētõr Kīnkamāg'ile jt, kes jätkavad teadlaste abiga oma emakeele jäädvustamist.

Liivi rahvast ja keelest on jutustanud ajakirjanduses, raadios ja televisioonis õpetaja Pētõr Damberg, kes on tuntud ka tõlkijana läti keelest eesti keelde. Liivi rahvalaule on esitanud kokkutulekuil Hilda Tserbah-Grīva, muusikaõpetaja Talsi linnas. Luuletusi on esitanud Poulīn Kļaviņa ja Vilma Silanagla. Kui mõne aasta eest valmis dokumentaalfilm „Liivi rannal“, siis jäädvustati selles liivlaste kaastegevusel ka rahvalaule ja -jutte, kaadreid liivlastest leidub ka Riia kinostuudio värvilises dokumentaalfilmis „Kuramaa – minu kodu“.

Külas perekond Veidel, 1960. a. Vasakult Eduard Vääri, Melānij Veide, Anu-Reet Lapp (Hausenberg), Vladimir Veide, Eerik Teder (foto Mati Hindi erakogu).

Vasakult esimene Eduard Vääri, kolmas Katriņ Krason, 1968. a (foto Reet Vääri erakogu).

*Keelejuht Emma Hausman saadab
ära külalisi, 1968. a (foto Aino Valmet,
Tartu Ülikooli eesti murrete ja
sugulaskeelte arhiiv).*

Meie rännakud koos liivlastega on lõppemas, selle meie lähedase sugulas-rahva elus on toimumas viimane vaatus, mille tunnistajateks oleme meie – liivi rahva kultuuri lähimad pärijad.

Meile on liivi keel oluliseks allikaks keelenähtuste selgitamisel ja põhjendamisel. Kuni on elus kas või kümme liivlast, tuleb uurimistööd teha täie pingega.

Teadus sellepärast ongi teadus, et tal pole algust ega lõppu. Liivi keele uurimine jätkub isegi siis, kui liivlasi enam pole, ainult et siis ei laeku uusi andmeid. Praegu aga on kogumistöö tähtsaim.

Igal suvel, kui algab järjekordne kogumisreis Kuramaale, meenutatakse liivlaste südamliku isamaalaulu järgmist stroofi:

*Rāndakēļ min jemākēļ,
pivā minnōn um sin ēļ.
Kis vōib rāndakēldō unnō,
unūb ka eņts jemā sōnnō.*

*Liivi keel mu emakeel,
pūha mulle sinu hāāl.
Kes saab liivi keelt unustada,
unustab ka oma ema sōna.*

LIIVLASED XII KUNI XVIII SAJANDINI

Ilmunud: Liivlaste elust. – Liivimaa Kroonika. Edasi. 14.1.; 28.1.; 11.2.; 25.2.; 11.3.; 25.3.; 8.4.; 22.4.; 6.5.; 20.5.; 17.6.; 1.7.; 15.7.; 29.7.; 12.8.; 2.9.; 16.9.; 30.9.; 14.10.; 28.10.; 11.11.; 25.11.; 9.12.; 23.12.1990. [Eduard Vääri järjekutt avaldati Liivimaa Kroonika 3. leheküljel.]

Liivlaste ja liivi keele ilmumine kirjalikesse allikatesse

Läänemeresoome hõimude ja keelte kujunemine on olnud pikk ning keeruline protsess, mida on püüdnud selgitada nii ajaloolased kui keeleteadlased. Teiste hulgas peetakse liivi hõimu niisama vanaks kui eesti hõimu (viimaseid võis olla koguni kaks). Seletuskatsete puhul toetutakse enamasti arheoloogia andmetele.

Liivlaste nimetus jõudis kirjalikesse allikatesse siiski enne Henriku „Liivimaa kroonika“ kirjutamist. Mitmete kaudsete viidete järel on vaieldamatuks liivlaste nimetuseks Kiievi Petšerski kloostri munga Nestori poolt XII sajandi algul koostatud kroonikas „Jutustus möödunud aegadest“ leiduv *либъ ~ любовь* teiste soome-ugri hõimude nimetuste kõrval.

Tõelisse ajaloovalgusse sattusid liivlased siiski Henriku „Liivimaa kroonikas“ (Henrici Chronicon Livoniae). On iseloomulik seegi, et liivlastest tuletatud Liivimaa nimetus püsis mitmesuguses mahus ametlikult tarvitusel kuni tsaariaja lõpuni. Alles iseseisvunud Läti kustutas Liivimaa nime nagu palju muudki liivlastest. Ala nimetuseks võeti ilmetu Vidzeme ‘Keskmaa’.

Saatuslikud sündmused hakkasid liivlaste aladel rulluma 1184. aasta paiku, kui koos saksa kaupmeestega valmistus Liivimaale minekuks ka munk Meinhard (Meynard). Saabunud misjonäri asukohaks sai Üksküla (Ikšķile) asula Väina ääres. Meinhard hakkas usinasti levitama ristiust, vastu võtma liivlastelt kinke ja andameid. Sellega ühenduses on teada ka liivlaste nimesid, mis on ühtlasi väärtuslikud keeleandmed. Need on Kulewene isa Ylo, Alo isa Viezo, Viliendi, Uldenago, Wade, Waldeko, Gerweder. Kroonikast ilmneb, et esialgu oli ristimistöö rahulik ja vabatahtlik.

Nonde kaugete aegade kommete kohaselt tehti rüüsteretki naabrite aladele. 1185. aastal tabas liivlasi leedulaste järjekordne rüüsteretk, mis sidus

ahastuses olevaid liivlasi Meinhardiga veelgi rohkem, sest ta lubas lasta ehitada kaitsvaid linnuseid. Suvel ehitatigi meistrite poolt Übsküla tornlinnus, mis oli esimesi seguga ühendatud kivilinnuseid Baltikumis. Neid ei olnud enam võimalik jõuga ümber lükata ega kõitega jõkke vedada.

Liivlaste suhted misjonäri ja tema kaaslastega hakkasid aegamööda halvenema, sest tuli lõputult tuua andameid uue jumala ja tema esindajate heaks. Ka tuli teha töid kindluste ehitamisel. Uus usk piiras kõvasti seniseid tavasid. Nii juhtuski, et paljud liivlased loobusid vastuvõetud usust sel teel, et pesid Väinas maha ristivee ja lootsid, et vood kannavad selle tagasi Saksamaale. Ise aga pöördusid liivlased oma seniste jumalate juurde hiitesse. Kroonikast selgub, et Turaida liivlased tahtnud Meinhardi kaastöölist Theoderici koguni oma jumalatele ohverdada.

1186. aastal ülendatakse Meinhard piiskopiks. Sellele järgneb surve liivlastele ning sõjaväega ähvardamine. Meinhardi ajal siiski välditakse verevalamist. Piiskop Meinhard suri 1196. aastal.

Liivlaste arusaamatused piiskop Bertoldiga

Kroonikaid oli kombeks jagada raamatuteks, mis meie mõistes on peatükid. Henriku „Liivimaa kroonika“ teises raamatus jutustatakse piiskop Bertoldist.

Surnud Meinhardi järglaseks saadetakse Breemenist tsistertslaste orduusse kuuluv abt Bertold. Muidugi ühendati ta piiskopiks, kes pidi jätkama liivlaste ristiusustamist. Esialgu tuleb Meinhardi kombel ka Bertold Liivimaale ilma sõjaväeta ja püüab liivlasi ristiusu juurde tagasi tuua, kuid varsti tekib tüli, mille tõttu „tahavad ühed teda kirikus ära põletada, teised maha lüüa, kolmandad uputada“.

Bertold põgeneb laevale, sõidab Saksamaale, kannab ette piiskopile ja paavstile, et rahulikul teel liivlasi ristida ei saa. Sedasama kuulutab ka lihtsamatele inimestele. Paavst lubab pattude andeksandmist kõigile, kes võtavad ristimärgi ja lähevad paganausuliste liivlaste vastu sõjariistus. Nii algabki tolele ajale tüüpiline ristsõda.

Bertold kogub suuremal hulgal hästi relvastatud sõjamehi. Laevadega tullakse Väina liivlaste Holmi saarel asuva kindluse alla. Bertold alustab liivlastega läbirääkimisi ning kutsub neid ristiusku tunnistama ja pidama. Liivlased karjuvad vastu, et nad ei taha uut usku ja ähvardavad Bertoldi sõjamehi. Bertold peabki taanduma praeguse Riia kohale, kus tollal oli arvatavasti

liivlaste ajutine sadam võib-olla mõne hoonega. Sinnasamasse kogunevad ka liivlased, kes nõuavad selgitust selle kohta, miks Bertold on nende maale tulnud sõjaväega. Et liivlased ei saa seletust, valmistuvad nad võitluseks vaenuliku väega. Läbirääkimised katkevad sellega, et rüütlid tormavad liivlaste kallale. Kroonik on muidugi ristsõdijate poolel ja jutustab liivlaste segadusest ja taandumisest, mille käigus Bertold satub oma väledal hobusel liivlaste hulka, kes haaravad ta kinni; liivlane Ymaut torkab Bertoldist oda läbi ja teised jätkavad hoope. Nii kuulsusetult lõppeski Liivimaa teise piiskopi tegevus liivlaste pööramisel.

Kroonikaridu lugedes jääb mulje, et relvastatud sõjameeste saabumisel mõistsid liivlased lõplikult – nende maad tahetakse vallutada. Ristiusu pakumine oli selleks vaid ettekääne. Bertoldi tapmise järel laastasid sõjamehed metsikult liivlaste alasid ja tapsid elanikke.

Selgeks saab seegi, et liivlased olid raudrüüs sõdalaste vastu üksinda, baltlastest naabrid semgalid ja seelid, kõnelemata latgalitest, hoidusid võitlusest kõrvale lootuses, et neutraalsus neid päästab. Aga ei päästnud sellal ega ole päästnud paljusid rahvaid ka hiljem.

Sõjakas piiskop Albert liivlasi alistamas

Bertoldi surma järel pühitseti 1198. aastal piiskopiks Breemeni noor toomherra Albert. Ta püüdis nii Saksamaalt kui Taanilt hankida toetust ja paavsti õnnistust. Albert saavutaski ristsõdijatele paavsti kaitse, pattude täieliku andeksandmise ning sõjategevuse samaväärseks tunnistamise Jeruusalemma teekonnaga, s.o ristsõjaga Vahemerel.

Oma piiskopiameti teisel aastal tuleb Albert 23 laevast koosneva karavaniga Liivimaale. Karavan pidi Väinat mööda üles sõitma ja Holmi saare kindlusest mööduma, et Ükskülasse Bertoldist mahajäänud ristitute juurde pääseda. Alberti laevu ründavad aga liivlased ning sakslased pääsevad suuri-vaevu Ükskülasse. Liivlased piiravad nad seal sisse ning olukord muutub raskeks. Ootamatu abi saabub friislaste rüüsteretkena liivlaste aladele. Mitme vaenlasega ei suuda liivlased võidelda ning peavad rahu paluma. Selle kinnituseks nõuavad sakslased pantvange ülikute poegade hulgast, kes saadetakse Saksamaale. Nende edaspidisest saatusest teateid ei ole.

Residentsina Albertile Üksküla ei meeldi, mistõttu ta otsustab leida sobivama koha. Selleks saab Riia, kuhu ta toob 1201. aastal Ükskülast Meynardi

poolt asutatud konvendi ja rajab piiskopliku toomkiriku, mille pühendab koos kogu Liivimaaga jumalaema Mariale. Sellest ongi levinud Maarjamaa nimi ka Eestile. (Miks see peaks parem olema kui Eesti, ei ole selge. Igatahes liivlaste teadvuses pole Maarjamaast midagi püsinud.)

Vahepeal käib piiskop Albert korduvalt Saksamaal toetust hankimas ja pikemat sõjategevust ette valmistamas. Liivlaste vastu võitlemiseks luuakse ühendus „Kristuse sõjateenistuse vennad“, kellele paavst Innocentius III annab templirüütlite (Jeruusalemma kaitse rüütlite) ordureeglid ning sümbolitega rõivastel kandmiseks mõõga ja risti. Sellega pannakse alus organisatsioonile, mis peab Liivimaa vallutamise lõpule viima.

Vahepeal ilmuvad välja ka semgalid, kuid mitte võitluseks sakslaste vastu, vaid hoopis liivlaste külade rüüstamiseks. Siiski ründavad nad ka Holmi kindlust, ei suuda aga seal midagi korda saata ja sõlmivad sakslastega rahu.

1203. aastal algavad ristsõdijate kokkupõrked saarlastega, kes teevad aeg-ajalt rüüsteretki üle mere.

1203. aastaks on piiskop Albert rajanud sobiva toetuspunktina Riia, millesse jõudmiseks polnud vaja läbida vaenulike liivlaste ala. Väina-äärsed liivlased olid enam-vähem ristitud, semgalid olid ootamatult kergesti muutunud kuulekaiks. Selleks ajaks on küllaldaselt värvatud ka ristsõdijaid, kellele oli vaja meelepärast tegevust. Seda pakkusid Koiva-äärsed liivlaste alad, mis olid seni sõjategevusest peaaegu puutumata jäänud.

Liivlased jätkavad võitlust ristirüütlite vastu

Riia linnuse asutamise järel näis, et Väina liivlased on lõplikult alistatud ja võib hakata otsustavalt tegelema Koiva liivlastega. Vend Theoderic oli vahepeal osavalt tegelnud ristiusu kuulutamisega ja liivlaste ristimisega. Kõige krooniks õnnestus tal ristida koguni Koiva liivlaste vanem Kaupo (Caupo).

Otsustav sõjakäik lükkus aga edasi mitmete takistuste tõttu. Kõigepealt polnud Albertil küllaldaselt ristsõdijaid, mistõttu ta pidi neid minema Saksamaale värbama ja kirikult uut toetust hankima. Ka Väina ääres ei olnud rahulik. Ennast ilmutasid kurelased, kellega küll õnnestus rahu sõlmida. Et liivlasi paremini valvata, andis piiskop oma lähedastele Danielile ja Conradile liivlaste linnused Lielvärde ja Ikšķile (Üksküla). Kas ei alga siit liivlaste alade lõplik anastamine koos hilisema koloniseerimisega? Ükskülasse

tegi rüüsteretke Polotski kuningas, kes küll ei saavutanud suuremat edu. Merel oli kokkupõrkeid eestlastega. Sõnakuulmatuid liivlasi tuli ka pidevalt rahustada.

Sel ajal olid väiksemate balti hõimude, samuti eestlaste ja liivlaste hirmuks leedulased, kelle vürstid korraldasid hävitavaid rüüsteretki. Need ulatusid ka ristsõdijate hõivatud aladele. Pikemalt pajatab kroonik 1205. aastal leedulaste tehtud metsikust rüüsteretkest eestlaste maale, kust toodi kaasa tohutul hulgal röövitud varandust ja üle tuhande vangi. Kui tõesed need andmed on, jääb krooniku pühitsetud hinge. Leedulased pöördusid tagasi läbi Koiva liivlaste alade ning puhkasid koguni Kaupo linnuses. Leedulastel oli kavatsus Üksküla kaudu oma saagiga kodumaale taanduda. Semgali luurajad olid aga leedulaste kavatsused avastanud ja sakslastele sellest teatanud. Suures lahingus said leedulased hävitavalt lüüa, tapetute hulgas olnud ka vangivõetud eestlasi, kes pidanud suuremateks vaenlasteks ristirüütleid. Liivlased ja nende naabrid olid sattunud äärmiselt täbarasse olukorda, sest oli raske otsustada, kas on ohtlikumad leedulased või saksa ristirüütlid.

Väina liivlaste aladele tehti Riist väiksem sõjakäik; Koknese kuninga Wetsekega tuli pidada läbirääkimisi, et see ei toetaks liivlasi. (Seesama Wetseke on meil Tartus tuntud vürst Vjatško nime all ning Toomel oli isegi skulptuur „Vürst Vjatško ja Meelis Tartu kaitsel 1224. a.“, autor Olav Männi. Skulptuur pidi kajastama eesti ja vene rahva iidset sõprust. Kunst jääb muudugi kunstiks, ajaloolastel on Vjatško käitumise motiivide kohta mitmesuguseid tõlgendusi, ka liivlasi ei toetanud vürst kuidagi.)

Väina liivlaste elu oli muutunud rüüsteretkede tõttu täiesti väljakanatamatuks. Sakslased olid lisaks kõigele peale pannud maksud. Kroonik kirjutabki, et liivlased tapsid 17 viljamaksukogujat. Juuni algul 1206 tegid liivlased meeleheitliku katse ristirüütlistest vabaneda. Nad kutsusid appi ka naabreid, nende hulgas Väina liivlasi. Esialgu oligi neil edu, vallutati Holmi tugev kindlus ja alustati retke Riia suunas. Rüütlid tegid laevadega vasturetket ning veriste kokkupõrgete järel vallutasid tagasi Holmi kindluse ja seejärel ka ülejäänud toetuspunktid. Lahingus sai surma liivlaste vanem Ako, kes pärast Kaupo üleminekut ristitute poole oli liivlaste juht. See oli tõepoolest Väina liivlaste viimane suurem lahing ristsõdijatega.

Nii eesti kui läti ajalooraamatutes libisetakse peaaegu märkamatult mööda liivlaste muistsest vabadusvõitlusest, mida kroonika järgi peeti Väina aladel 1184–1206, seega 22 aastat. Kas ei oleks aeg hakata põhjalikult uurima

seda aega eesti ajaloolastel? Lätlased seda teha ei taha, liivlastel pole aga ühtki ajaloolast.

Koiva liivlaste visa vastupanu

Holmi kindluse kaitsmisest sakslaste vastu 1206 võtsid osa ka Koiva liivlased, keda kroonik nimetab turaidalasteks. Kui vihase võitluse järel pidid kaitsjad siiski alistuma, palusid turaidalased rahu – enamik neist oli haavatud. Vallutajad olidki neid nõus minema laskma, Holmi liivlasi karistati aga karmilt ning nende vanemad saadeti Saksamaale ümber kasvama, „et nähes ja kuuldes seal kristlaste kombeid, õpiksid ustavaks saama need, kes alati on olnud uskmatud“ (HLK 1982: 63).

Koiva liivlaste kindlused olid ikka veel alistamata ja sealsed liivlased pooleldi ristimata. Ristirüütlistest ei piisanud suuremaks sõjakäiguks tugevate linnuste vastu. Appi võeti meelitus ning lätlaste ühed eelkäijad semgalid olid pealiku Vestardi juhtimisel nõus appi tulema. Krooniku andmetel oli neid ligikaudu kolm tuhat. Pool sõjaväest läks ristitud ning liivlaste poolt põlatud Kaupo toetamiseks, teine pool aga siirdus oma rahvale ustavaks jäänud Dabreli Sattesele kindluse vastu (asus teisel pool Koivat).

Kaupo koos rüütlike ja semgalitega vallutaski vaenlastele oma linnuse. Sündmus on oma kurioossuses olnud nii ajaloolaste kui kirjanike arutlus-teema. Turaida linnus põletati, ümbruskond rüüstati ja saak võeti kaasa. Sattesele kaitsjad olid aga otsustanud võidelda lõpuni. Hoolimata ristirüütlike ja semgalite püüdlustest, ei õnnestunud kindlust vallutada ning ründajad olid sunnitud pettunult Riiga tagasi pöörduma. (See on liivlaste ajaloos umbes niisama helge laik kui eestlastel Ümera lahing.) Sõjategevus oli kestnud juba 22 aastat, kuid osa liivlaste alasid jäi siiski veel alistamata – hoolimata naabrite koostööst vallutajatega. Semgalid said aga juudatöö eest piiskopi tänu ja osa röövitud saagist.

Pooleldi ebaõnnestunud Koiva sõjakäigu järel sõitis piiskop Albert taas Saksamaale uut abi otsima ja ristirüütleid värbama. Liivlased püüdsid abi otsida Polotski kuningalt Woldemarilt. Kuningas tuli piirama Holmi kindlust. Suuremast sõjakäigust Riia vastu ei tulnud siiski nõrga varustuse ja kuninga saamatuse tõttu midagi välja, kuigi eeldused Riia vallutamiseks olid olemas.

Liivlastel ei olnud enam kuskilt abi loota ning vastupanu raugeski 1206. aastal. Ristijaid saabus kõikjale liivlaste aladele, koormisi hakati peale

Liivlaste ja nende naabrite asualad XIII sajandi algul (Skeem Julius Mägiste „Henriku Liivimaa Kroonika“ järgi, Stockholm 1962).

panema ka Koiva liivlastele. See kestis pikemat aega, kuid ilma suuremate lahinguteta.

Piiskop Albert jätkas Saksamaal diplomaatilist tegevust. Ta annetas kuningas Philippe'ile Liivimaa, et seda siis tagasi saada läänina. Ajaloolaste arvates toimus see tehing Gelnhauseni õuepäeval 1207. Sellega võib liivlaste alistamise lugeda vormiliselt lõppenuks.

Miks Kaupo oma rahva reetis ja miks liivlased hakkasid alistamise järel kiiresti segunema?

Mõtisklusi Kaupost

Kaupo nime, elu ja tegevuse kohta on legende, arvamusi, hinnanguid ja uurimusi. Kroonika järgi palus 1191. a „... keegi haavatud liivlane Turaidast vend Theoderici teda ravida, lubades end ristida lasta, kui terveks saab“ (HLK 1982: 27). Mõned uurijad arvavad, et see liivlane, keda Theoderic ravis ja ristas, oli Kaupo. Hoopis kindlam on teade, et 1200. a nõudsid sakslased liivlaste vanematelt Annolt, Kaupolt ja teistelt pantvangideks nende poegi ja saidki neid 30 ümber. 1203. aastal sõitis koos ristsõdijatega Saksamaale vend Theoderic (Teoderich) ja võttis kaasa kuningaks nimetatud Väina liivlaste peavanema Kaupo. Theoderic ja Kaupo rändasid läbi Saksamaa Vatikani ning paavst Innocentius III võttis nad vastu. Püha Isa päris teateid Läänemere-äärsete rahvaste ja nende ristimise kohta. Kaupo teisel kohtumisel „... annab seesama auväärne paavst Innocentius ülalnimetatud Caupole üle oma kingitused, nimelt sada kuldraha, ja kuna ta tahab Saksamaale tagasi pöörduda, jätab paavst suure armastusega temaga hüvasti, õnnistab teda ...“ (HLK 1982: 43). Septembris 1204 jõudsid rändurid laevaga tagasi Riiga.

Võib arvata, kui lummatud oli Kaupo talle osaks saanud vastuvõtust, samuti võis tema edaspidist käitumist mõjustada Saksamaa võimsus. Me ei või tähelepanuta jätta ka paavsti kingitust. Kaupo muutus usklikuks ja täitis oma isandate soove, eksides häda sunnil küll korra, kui lubas leedulasi oma kindluse juurde ööbima jääda. Kuid ta tegi kõik kuhjaga heaks, kui „... jaotasid nad oma sõjaväe kaheks ja andsid Kaupole, kes oli sõjaväe ülempäalik, üle selle ühe poole. Pärast Roomast tagasitulekut oli ju see muutunud üliustavaks ja oli liivlaste tagakiusamise tõttu Riia linna põgenenud ning jäänud sinna kristlaste juurde peaaegu terveks selleks aastaks.“ (HLK 1962: 51–52). Kaupo juhtimisel hävitasid ristirüütlid ja semgalid Turaida linnuse ja rüüstasid selle ümbruse. Pangem tähele: Kaupo ründas võõrastega oma linnust ja võitles oma rahvaga.

Mõtisklegem Kaupo käitumise ja tegevuse üle.

Ühed ajaloolased on veendunud, et tolleaegsed sündmused Baltikumis olid paratamatud. Nn formatsioonide teooria järgi pidi inimkonna areng tegema läbi kõik etapid kuni sotsialismini. Et Saksamaa oli jõudnud feodaalühiskonda, Läänemere-rahvad aga polnud veel nii kaugele jõudnud, pididki siinsed rahvad alistuma; Kaupot peetakse targaks strateegiks, kes oskas sündmusi läbi näha.

Tegelikult on ajalugu palju keerulisem kui ajaloolaste loodud skeemid, seda näitavad kas või praegused sündmused Ida-Euroopas. Ka Baltikumis oli Kaupo ajal muid võimalusi. Läänemere-äärsed väikerahvad oleksid võinud sattuda ka kujunevasse Leedu suurvürstiriiki. Teiseks võimaluseks oli sattuda Kiievi-Vene lagunemise ajal mõne Vene vürstiriigi koosseisu. Kõige valutumaks oleks olnud ristiusu levitamine Skandinaaviast, sel puhul oleks siinsete rahvaste saatust olnud samasugune kui soomlastel ja raske orjaaeg oleks olnud olemata. Kuigi ajaloosündmused annavad vaid ühe lahenduse, ei ole need kunagi paratamatud. Mõned üsna juhuslikku laadi tegurid võivad põhjustada rahvastele hoopis teistsuguseid saatusi.

Miks liivlaste peavanem Kaupo laskis ennast ristida ja sai oma rahva vaenlaseks? Seda küsimust on püüdnud lahendada ajaloolased, kirjanikud, ajakirjanikud ja tavalised inimesed. Materialistlikud ajaloolased seletavad seda lihtsalt paratamatusega ja Kaupo ettenägelikkusega. Saksamaa võimsuse nägemise järel kadus Kaupol igasugune lootus vastupanuks. See aga ei õigusta täielikku kuuletumist sakslastele ja võitlust oma rahva vastu. Jätkas ju vanem Dabrel vastupanu edukalt.

Kahjuks me ei tea Kaupo varasemast tegevusest ega sellest, kuidas ta sattus Koiva liivlaste peavanemaks. Kas selleks olid mingid juhiomadused või sai ta selleks lihtsalt endise peavanema pojana. On võimalik, et ta oli hea vanem rahu ajal, tegeles Turaida ümbruses tugeva linnuste süsteemi kujundamisega ja väiksemate retkedega. Oma rahvale otsustavatel hetkedel ei leidnud ta aga endas jõudu juhtida vabadusvõitlust ja püüdis järeleandmiste hinnaga päästa nii ennast kui oma rahvast. Meie teame nüüd järeltarkadena, et järeleandmine üksnes suurendab vaenlase isu, järeleandjad aga jäävad oma rahva ajalukku häbiväärsete pelguritena. Nende ühiseks jooneks on vaenlaste juurest pelgupaika otsida kas või oma rahva hävingu hinnaga.

Kaupo sai surmavalt haavata võitluses eestlaste vastu Madisepäeva lahingus 21. septembril 1217.

Liivlased võõras sõjaväes

Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 4. köite (ENE 1972: 542) andmeil alistati liivlased aastaks 1206. Selleks ajaks olid ristirüütlid tõepoolest alistanud ka Koiva liivlaste tähtsamad kindlused, kuid liivlased jätkasid siiski igal võimalusel vastupanu. Selleks ajaks oli palju rüütleid surma saanud, mistõttu

piiskop Albert saatis abipalveid Saksamaale ja pidi ka ise rüütlite värbamiseks kauge reisi ette võtma. Suures hädas hakati rüütliväe tiibade kaitseks kasutama alistatud alade liivlasi ja lätlasi. Nii algaski Baltikumi väikerahvaste sunnitud sõjateenistus võõrastes vägedes. 1208. aastal kogunesid ristirüütlid, ristitud lätlased ja liivlased Turaidasse, kust alustati esimest suurejoonelist sõjakäiku Ugandisse Otepää alla. Rüüstati ja rööviti külasid, põletati linnus, pöörduti suure sõjasaagiga tagasi. Liivlaste tegudest Henrik küll vaikib, kuid edust sattusid hoogu lätlased, kes tegid samal aastal rüüsteretke ka Sakalasse. Ilmselt pidid ristitud alade liivlased ja lätlased osa võtma ka Koknese (Kukenoys) kindluse vallutamisest ja hävitamisest. Koknes oli slaavlaste koloonia seloonide ja latgalite alal.

Vahepeal oli paar rahulikumat aastat ning sõlmiti rahugi eestlastega, seda rikkusid aga Võnnus pesitsevad sakslased koos lätlastega: nad tegid 1210. a metsiku rüüsteretke Ugandisse. Sellise tegevuse vastu astusid Turaida liivlased, nad nõudsid, et Võnnu ei korraldaks selliseid rüüsteretki.

1210. a sündmustes on kindel koht kuralastel, kes ründasid Ojamaa Sundi juures ristirüütlike laevu, tekitades suurt kahju. Kuuldused ristiõdijate kaotustest levisid kiiresti kohalike hõimude juures.

Kroonik kirjutab: „... läkitasid nad vastastikku saadikuid, esiteks liivlased kuralaste juurde, kuralased eestlaste kui ka leedulaste, semgalite ja venelaste juurde, otsides igati nõu, kuidas Riia hävitada ja kõiki sakslasi kavalusega kinni võtta ja maha tappa.“ (HLK 1982: 103)

Eelnevast selgub kõigepealt, et liivlased pidasid oma lähimaiks kuralasi⁷, kes ju olidki liivlased ja rääkisid lähedast murret, sedasama kinnitab ka kuralaste pöördumine kõigepealt eestlaste kui sugulashõimu poole; teiseks selgub, et püüti pääseda iga hinna eest sakslastest, koos tuli sõdida vaid sundkorras. Kurelased piirasid Riia, abi tuli hilinemisega Turaidast, teised ei jõudnudki kohale. Nii õnnestuski Riia säilitada. Igatahes oli see kõige otsustavam hetk Baltikumi ajaloos, Riia vallutamise puhul oleks kohalike rahvaste saatus olnud ilmselt teistsugune.

Ristirüütlid said täiendust Saksamaalt ja varsti tehti retk Ugandisse, sellest võtsid osa nii liivlased kui lätlased. Otepää põletati uuesti ja ümbrus rüüstati.

Palju on kirjutatud järgnenud sündmusest. Eestlased tegid varsti kättemaksuretke vihatud Võnnu vastu. Nad piirasid kindlust kolm päeva, kuulsid

⁷ Autor samastab kuralased ja kurelased, keda on peetud ka eraldi rahvaiks. [Toim.]

siis vaenlastele abiväe saabumisest, mistõttu otsustasid põgeneda. Neid jäli-
tasid ordurüütlid, lätlased ja liivlased. Kahtlast kiirustamist näitasid liivlased
ja lätlased eestlaste tagaajamisel, mille kohta kroonik kirjutab: „Kuid need,
halvaks pidades ja pigemini sakslaste hukkumist soovides, ajasid eestlasi
taga ...“ (HLK 1982: 109). Eestlased olid aga peitnud end Ümera jõe äärde
metsa ja ründasid ootamatult ristiväge. Sundkorras kaasavõetud liivlased
põgenesid metsadesse, sakslaste ja lätlastega jätkas võitlust üksnes Kaupo
oma kaaskonnaga. Kaupo ise küll pääses, kuid surma said ristimisel võõra
nime saanud poeg Bertold ja väimees. Suuri kaotusi kandsid ka sakslased,
eriti aga lätlased, kes osutusid liiga truudeks oma isandaile.

Võõras väes pidid liivlased võitlusest osa võtma veel mitmel korral, kuid
truudust pealepandud kohustuste täitmisel neile ette heita ei saa.

Dabrel ja Sattesele liivlased

Oleme arutlenud Koiva liivlaste peavanema Kaupo koostööd saksa ristija-
tega ja ühist sõjakäiku omaenese linnuse vastu Turaidasse (1206. a). Selle
sündmuse ajal ilmub kroonika lehekülgedele oma rahvale truuks jäänud
Sattesele vanem Dabrel (Dabrelus, Dobrel). Koiva liivlaste ala moodustasid
praeguste nimedega Turaida (Thoreida, Thoreyda, Thoreda), Krimulda (Cub-
besele, Kubbesele), Lēdurga (Lethegore) ja Lībukalns (Sattesele). Viimane
asub Koiva vasakul kaldal umbes poolteist kilomeetrit Siguldast. Sõjakäigul
vallutati mäletatavasti Turaida ja rünnati ägedalt Satteselet, kuid ei suudetud
seda vallutada. Kaitsjaid juhtis vanem Dabrel, kelle suhu on kroonik pan-
nud piibellikult kõlava üleskutse: „Olge vaprad, vilistid, ja võidelge, et mitte
orjata heebrealasi“ (HLK 1982: 63). Dabrel oli kujunenud liivlaste juhiks
võitluses vallutajatega.

Jõulude ajal 1210 tehti suur sõjakäik eestlaste juurde Soontaganasse.
Teele jäänud liivlaste aladelt võeti vange, sest liivlasi peeti ikka äraandli-
keks, mis tänapäeva keeles tähendab okupantidele vastupanu osutamist. Sõja-
käigul olid kaasas liivlaste vanemad Kaupo, Ninnus ja Dabrel. 1210–1212
tehti vastastikku mitmeid sõjaretki, kuid Dabrelit kroonik enam ei nimeta.
1211. aastasse kuulubki krooniku kurb teade katkust: „Inimesed hakkasid
põdema ning surema, nõnda et sääl suurem osa rahvast maha suri, alates
Turaidast, kus paganate surnukehad matmata maas lamasid, kuni Metse-
pooleni välja ning säält edasi kuni lätlasteni Idumeas ning Võnnust saadik.

Surid ka maavanemad, keda Dabreliks ning Ninnuseks kutsuti, ja hulk teisi“ (HLK 1962: 118).

1212. aastal jätkasid liivlased visa vastupanu ordurüütlitele. Suures tülis Autine lätlaste ja sõjateenistuse vendade vahel toetasid liivlased lätlasi. Kaupo püüdis vastaseid lepitada: „Kuid kõik teised, ilma tema kavatsusest hoolimata, tegid vandenõu sõjateenistuse vendade vastu ja mõtlesid kõik sakslased ja Kristuse nime liivlaste maalt välja lüüa“ (HLK 1982: 135).

Sattesele liivlased jätkasid vastupanu. Nad läkitasid sõna ühise kindlustumise vajadusest nii Turaida ümbruse kui Väina liivlastele. Sellele järgnes karistusoperatsioon, mille käigus Turaida linnus süüdati põlema ja vangistati liivlaste juhte. Vaprast vanemast Dabrelist ilma jäänud Sattesele liivlased jätkasid kõigest hoolimata vastupanu.

Ristisõdijad võtsid 1212 ette suure sõjakäigu Sattesele vastu. Sissepiiratud liivlased olevat öelnud: „Olge kindlad, liivlased, ja võidelge, et te ei peaks sakslasi orjama.“ (HLK 1982: 141) Kroonika järgi kaitsnud Sattesele liivlased endid palju päevi. Sattesele linnuse piiramine on parimaid näiteid liivlaste vaprusest, mida kroonik on sunnitud tunnistama. Lõpuks siiski ilmnis piirajate tehniline, võib-olla ka arvuline ülekaal ja linnus valutati. Kroonika lehekülgi Sattesele linnuse kaitsmisest lugedes tekib mõte, et liivlased alistati siiski alles 1212. aastal, mitte 1206, nagu teatmeteosed väidavad.

Sattesele linnuse vallutamise järel pidid liivlased laskma ennast uuesti ristida. Kangelasena käitus vanem Asse (Asso), kes püüdis oma rahvast päästa vahepealse kokkuleppega, kuid Asse seoti kinni ja teda piinati. Kõike juhtis piiskop ise.

Dabrelit ja Satteselet võib võrrelda Lembitu ja Leholaga, ainult et liivlastel pole olnud ajalookirjutajaid ega ajalooliste romaanide autoreid. Lähima sugulasrahvana oleks meie kohus vähemalt erilise tähelepanuga lugeda „Liivimaa kroonikat“. Võibolla lükkasid just Dabreli ja Sattesele liivlaste kangelaslikkus eestlaste alistamise mõneks ajaks edasi.

Liivlaste füüsiline, majanduslik ja moraalne kaotus

Oleme senistes lugudes küllalt selgesti näidanud, et surve liivlastele algas koos esimeste ristijate saabumisega. 1184. aastast peale nõudis uus usk seniste jumalate ja kommete salgamist ning uue jumala tunnustamist. Kohe alustati

ka linnuste ehitamist Übsküllasse ja Holmi, millesse liivlased pidi andma oma osa. Sellega algas ka majanduslik surve.

Liivlased said peagi uue usu kahjulikkusest aru. Nad püüdsid sellest vabaneda usu mahapesemise, ristijate tapmise ja võitlusega ristirüütlite vastu. 1198. aastal ründasid liivlased laevadel saabuvat rüütliväge ja tapsid piiskop Bertoldi. 1200. aastal ründasid nad ka uue piiskopi Alberti kaaskonda ja oleksidki võibolla edu saavutanud, kui friisid poleks ootamatult selja taha ilmunud, vilja ja külasid hävitanud. Igas kokkupõrkes – need jätkusid vahetpidamata – kaotasid liivlased mehi, keda kroonik ju nimetamagi ei hakka. Endiselt jätkusid ka naabrite leedulaste ja venelaste rüüsteretked, mille all kannatati nii füüsiliselt, majanduslikult kui moraalselt.

Esialgu olid kokkupõrked Väina liivlaste aladel, hiljem kandusid need ka Koiva aladele. Eriti ägedad lahingud olid aastal 1206, millest oleme varemini juttu teinud. Sel aastal saavutati liivlaste üle otsustav võit, sest vallutati ka Turaida. Suurem osa liivlasi laskis ennast ristida. Võidus olid kindlad ka piiskop Albert ja ristirüütli, kes hakkasid ennast koduselt sisse seadma. Piiskop otsustas kinkida Liivimaa Saksamaa keisririigile. Järgmisel aastal hakati alasid jaotama, kuigi kõik ei olnud veel ordu valduses. Oma osa nõudsid orduvennad, sest nende arv oli koos perekondadega kasvanud suureks. Teadaolevalt said orduvennad kolmandiku Liivimaast, piiskop Albert võttis endale samuti kolmandiku, Koiva liivlaste Kaupo maaosa. Kroonik ei selgita, miks piiskopile kui esmavalijale meeldis just see maa-ala.

Mäletatavasti püüdsid Sattesele liivlased 1212. aastal küll vabadust tagasi saada, kuid selle ürituse lõpp oli traagiline. Ristitud liivlastele oli moraalselt raske seegi, et nad pidid rüütliväe parema tiiva kaitsjatena osa võtma võitlustest eestlaste vastu. Ka nendes lahingutes sai liivlasi surma. Eriti traagiline oli Madisepäeva lahing (1217. a), kus said surma liivlaste vanem Kaupo ja eestlaste vanem Lembitu.

Liivlased kandsid füüsilisi kaotusi alates ristijate saabumisest kuni sõja lõppemiseni eestlaste vastu – seega nelja aastakümne jooksul. Liivlasi langes aga ka võitluses leedulaste, venelaste ja teiste rüüstajatega, kes vedasid orjusse kaasa ka naisi ja lapsi. Kui palju liivlasi hukkus nelja aastakümne jooksul, seda ei suuda keegi välja arvutada; ei osata öelda sedagi, mitu protsenti elanikkonnast.

Majanduslikke kaotusi kandsid liivlased kogu sõjategevuse ajal. Esialgu nõuti väiksemaid koormisi, kuid need suurenesid järjest; põletati külasid ja

vilja, hävitati linnuseid, veeti minema peale muu vara ka loomi. Kõigest hoolimata himustasid nii piiskop kui orduvennad liivlaste alasid, kus nad lootsid priskelt elada.

Moraalne kaotus oli korvamatu, sest nii maal kui merel tuntud vaba rahvas oli kaotanud oma jumalad, hiied, eluasemed, maad, metsad ja mere. Ei aidanud Kaupo näilik ettenägelikkus ega Dabreli vaprus.

Liivlaste saatus on huvitanud paljusid, ükski ei ole osanud esitada usutavat seletust, miks liivlased ei suutnud toibuda ja rahvana Baltikumis püsima jääda.

Liivi keeleainestik „Liivimaa kroonikas“

Peale liivlaste elu ja võitluse kirjeldamise on Henrik jäädvustanud keeleainestikku peamiselt koha- ja isikunimedena. Enne Henriku kroonikat on vaid üksikuid liivi sõnu allikais, pikka aega hiljemgi ei suutnud keegi Henrikut ületada keeleainestiku alal.

Aegade jooksul on teadlased korduvalt analüüsinud kõiki liivi sõnu ning püüdnud selgitada nende vormi ja päritolu. On eesti keelega ühiseid sõnu, on liivi oma sõnu ja ka laene. Viimaste hulgas paistavad silma tüved, millel on vasteid germaani keeltes. Jätame lugejale võimaluse tutvuda Paul Alvre kirjutisega ajakirjas „Keel ja Kirjandus“ (Alvre 1984; 1985). P. Alvre tutvustab kokkuvõtlikult liivi sõnade seniseid käsitusi ja lisab täiendusi. Järgnevas vaadelgem vaid mõnd eriti huvitavat sõna ja nime.

Kroonika XV peatükis pajatatakse, kuidas eestlased tegid 1211. aastal vasturetkes Turaidasse ja piirasid kindlust. Eestlased kutsusid liivlasi vastupanust loobuma ja koos nendega tulema Riiat hävitama. Vastuseks aga ütles Turaida liivlane eestlastele „Maga magamas“, mis Mägiste (HLK 1962: 111) tõlke järgi tähendab „Sa saad siin igavesti lamama“. Seda peetakse vanaks väljendiks, nagu *ei tule tulemaski* ja *pole olemaski* (HLK 1962: 280). Tekstist ei selgu, kas liivlane vastas eestlastele eesti või liivi keeles. Võib-olla oli lause mõlemas lähedases keeles samasugune. Uurijad peavad mõlemale keelele ühiseks sõna *malewa*.

Huvitavad on liivi kohanimed, mida Henrik kirjutab sageli mitmel kujul: Ascrad (Ascrade, Ascrath, Aschräte), Cubbesele (Kubbesele), Cogelse, Coiwa (Coywa), Coiwemunde (Coywemunde, Goiwemunde), Lenewarde (Lenewerde, Lenowarde, Lennewarde), Memeculle, Metsepole

(Methsepole), Rodenpoys (Rodopoyse), Rumbula, Saletsa, Sattesele, Sydegunde, Sygewalde, Thoreida (Thoreyda, Thoreda), Wenden (Wenda, Winda), Wogene, Ydumea, Ykescola (Ykescole, Ykescolae), Ykewalda, Ymera. Kroonikas on paljudel kordadel ka Lyvonia ja Livonenses. On tähelepandav, et korduvalt on liitnimede üheks osaks meiegi keeles tuntud *küla*, *kond* ja *vald* (varasemad kujud *külä*, *kunta*, *valta*).

Huvitavad on ka isikunimed: Ako, Alo, Anno, Asse (Asso), Caupo, Dabrel (Dabrelus, Dobrel), Gerweder, Kulewene, Kyrianus, Layanus, Lembewalde, Ninnus, Uldenago, Uldewene, Vesike, Viezo (Vietzo), Viewaldus, Viliendi, Wade, Waldeko, Wane, Ylo, Ymaut. Mõnele nimele on liidetud ladina liide *-us* (Kyrianus, Layanus, Dabrelus jt), liitnimedes esineb *valta* (Lembewalde, Viewaldus), on laenatud nimesid (Dabrelus, Gerweder). Oletatakse, et mitmed nimed olid liivlastel ja eestlastel ühised. Veel on tähelepandav, et isikunimede hulgas ei ole ühtki naisenime, kuigi naistest on kroonikas mitmel korral juttu.

Siin esitatud valik liivi isiku- ja kohanimesid kinnitab, et Liivimaa liivlaste ja eesti keel olid XII–XIII saj vahetusel teineteisele lähedased. Sugulus avaldus korduvalt ka sündmuste käigus.

Liivi isikunimesid on kasutatud ka meie päevil. Nii on Ago, Alo, Kaupo, Asso, Valdeko ja Ülo sageli esinevad mehenimed. Probleeme on olnud nimega Ymaut, mida on peetud vääralt kirjutatuks. Lätlastel on nimi Imants ning Eestiski on nimi Imant eesnimena tuntud. Etümoloogid on enamikus seisukohal, et nimi kuulub kokku Himottu-nimedega. Sellestki võib lugeda P. Alvre artiklist, ka kroonika viimase tõlke leheküljel 31 on vastav märkus.

Tänapäeva liivlased Kuramaal ei kasuta ühtki kroonikas leiduvat liivi nime.

Hüvastijätt Henrikuga

Kroonikakirjutaja Henrik oli arvatavasti pärit Magdeburgi alalt Põhja-Saksamaalt. Ka ise peab ta ennast sakslaste hulka kuuluvaks, mida kinnitab 1220. a eestlaste aladele korraldatud sõjakäigu kirjelduses leiduv fraas: „Meie omadest aga langes kaks ja lätlastest kaks ...“ (HLK 1982: 209). Fraasist selgub, et Henrik ei pea ennast lätlaste hulka kuuluvaks, kuigi oli sellal lätlaste preester. Liivimaale saabumisel oli ta arvatavasti 18-aastane, seega võis ta olla sündinud 1187. või 1188. a. Ta saabus 1205. a kevadel misjonärina, õppis kiiresti selgeks liivi keele ja oli paari aasta pärast liivlaste tõlk. Hiljem

õppis ta ka läti ja eesti keelt, mida kinnitab nimede hea kirjapanemine, samuti kohalike rahvaste tegevusest arusaamine.

1208. a pühitseti Henrik preestriks ja määrati tööle lätlaste alale Rubenese. Et liivlaste ala oli lähedal, puutus ta nendegagi pidevalt kokku. Et ta oli preestriks lätlaste alal, on ta kasutanud enda kohta Henricus de Lettis (vrd Bertoldus de Wenden, Theodericum de Thoreyda), mis märgibki tegutsemisala. Mõnede ajaloolaste kasutatud nimi Läti Henrik pole millegi poolest õigustatud, niisama võiks ta olla Liivi Henrik. Eesti ajaloolased on igati loogiliselt jäänud nime Henrik juurde ja teost nimetanud „Henriku Liivimaa kroonikaks“.

Henrik oli kahtlemata teadmishimuline ja andekas, mida kinnitab tema mitmekülgne keelehuvi. Ka kohalike elanike ristimist ja sõjasündmusi jälgis ta hoolega, võib-olla tegi koguni märkmeid. Kroonika kirjutas ta alles aastail 1224–1227, kui toimusid viimased sõjakäigud eestlaste vastu. Uurijad on arvamusel, et Henrikul on olnud kasutada kirjalikke andmeid Meinhardi (Meynardi) tegevuse kohta.

Esimesed kolm raamatut on lühemad, hõlmavad kolmekümnest peatükist kaksteist, käsitlevad eeskätt liivlasi ja sündmusi nende aladel, mistõttu mahuvad pealkirja „De Lyvonia“ alla, ülejäänud on „De Estonia“.

Kuigi Henrik kujutas toimunut saksa misjonäri pilgu läbi, esitas ta sündmusi, andmeid ja nimesid, millel on korvamatu väärtus liivlaste, lätlaste ja eestlaste varasema ajaloo valgustamisel. Üksnes „Liivimaa kroonika“ põhjal võime taastada Läänemere maade rahvaste varasema vabadusvõitluse. Kroonika tähelepanelikul lugemisel saab taastada küllaltki objektiivse pildi XII–XIII sajandi vahetuse sündmustest, milles on võrratult vähem tendentslikkust kui meie lähimineviku ajaloolaste marksistlikes uurimustes. Ka eestlaste muistne vabadusvõitlus on rekonstrueeritud peamiselt Henriku kroonika põhjal. Kroonikat on eesti lugeja eest püütud oskuslikult peita. Esimene tõlge ilmus J. Jungilt neljas jaos aastail 1881–1883. Aastakümnete jooksul tõlge vananes ja muutus suureks harulduseks. Sõjajärgsed põlvkonnad on pidanud ajalugu õppima ilma eesti ajaloo põhiallikat tundmata. Julius Mägiste mõistis hästi teose väärtust eestlaste rahvustunde kasvatamisel, tõlkis teose ja avaldas Rootsis 1962. a. Valvas tsensor tegi kõik, et „Henriku Liivimaa kroonika“ ei pääseks Eestisse, et ta jääks vaid väliseestlaste harimiseks. Kui kroonika lõpuks 1982. a Eestis ilmus, siis oli sel nii väike tiraaž, et teos ei ilmunudki leti alt välja.

Me jätamegi Henrikuga hüvasti, täname suurepärase kroonika eest, mille algkäsikiri pole küll säilinud, kuid millest tehtud mitmete koopiade põhjal on uurijad koostanud algkäsikirjale lähedase teksti, mis on aluseks nii Julius Mägiste (HLK 1962) kui Richard Kleisi (HLK 1982⁸) tõlgetele. Oleme tänulikud muistsete liivlaste ja eestlaste elu ja võitluse kirjeldamise eest.

Elupäevi jätkus tal vähemalt 1259. aastani.

Liivlaste vabadusvõitlus hilisemates allikates

Kuigi eelmises osas jätsime hüvasti Henrikuga ja lõpetasime kroonika ees-
tikeelse tõlke lugemise, ei saa me hüvasti jätta liivlastega. Lähemal ajal on
loota kroonika ilmumist uuesti, nii et huvilised saavad ise seda lugeda. Liiv-
laste vabadusvõitluse teemat on Henriku kroonikale toetudes käsitlenud nii
eesti kui läti kirjanikud. Enamasti on selleks põhjust andnud Kaupo isik.

Seni on parimaks saavutuseks liivlaste teemal Eesti Kirjastuse Koope-
ratiivi väljaandel 1938. a ilmunud Enn Kippeli ajalooline romaan „Issanda
koerad“. Meie õnneks ilmus teos ka teises trükis (Kippel 1987). Seda ongi
võimalik lugeda igäühel, kellel huvi liivlaste vastu ärganud. Kippel annab
avara käsitluse liivi rahva elust ja võitlusest sakslaste vastu. Esile kerkivad
sakslaste leeri üle läinud ja ennast ristida lasknud peavanem Kaupo ja oma
rahvale truuks jäänud Ako. Kuigi kroonikas on Akot nimetatud vaid kaks
korda, on Kippel pannud Ako huvitavalt tegutsema ning ta on vääriline
tegelane Kaupo kõrval.

Nagu ajalooliste romaanide ja jutustuste puhul ikka, on tähtis, et kirja-
nik suudaks järgida teadaolevaid põhifakte. Selles osas on Kippel eeskujuks
paljudele teistele autoritele. Romaani teisele trükile on järelsõna „Romaanist
ja liivlaste saatusest“ kirjutanud professor Sulev Vahtre. Ta viitab vaid üksi-
kutele küsitavustele, mille puhul autori fantaasia on faktidest liiga kaugele
läinud.

Jätame romaani lugemise igäühele endale. Tähtis on seegi, et loetaks
süvenenult Sulev Vahtre (1987) järelsõna ja võimaluse korral ka Evald Tõnis-
soni (1974) uurimust. S. Vahtre kirjutab, et liivlaste majanduselu oli XII ja
XIII vahetusel peaaegu samasugune kui lõunaestlastel ja lätlastel. Põlluhari-
mine ja karjakasvatus andsid peamise sissetuleku. (Meenutagem, et liivlaste

⁸ Aastail 1993, 2008 ja 2013 on ilmunud Richard Kleisi tõlgitud teosest veel täiendatud taas-
trükiid. [Toim.]

vaenlased püüdsid põletada eeskätt nende viljasaaki põldudel.) Muude sissetulekute kohta kirjutab S. Vahtre järgmiselt: „Maaviljeluse ja loomakasvatuse kõrval etendas olulist osa kalapüük, milleks looduslikud tingimused olid väga soodsad: meri, rohked jõed ja järved; Väinal ja arvatavalt ka Koival püüti lõhet. Küttimise osakaal oli üldiselt väiksem kui läti aladel, siiski mitte tähtsusetu. Kütiti esmajoones liha, aga ka karusnaha hankimiseks, Väina alamjooksul eriti kobrast. Suur tähtsus oli metsamesindusel, millega tegelesid elanikkonna kõik kihid, kõige suuremas ulatuses jõukamad majapidamised. Suuremat tulu kui mesi andis seejuures vaha, mis oligi ilmselt kõige tähtsamaks väljaveoartiklik“ (Vahtre 1987: 442).

Liivlastel oli arenenud ka käsitöö, valmistati mõõku ja mõõgapidemeid, odaotsi, võitluskirveid jms. Liivlaste ala läbis ida ja läant ühendav suur liiklus- ja kaubatoon. Väina veetee oli elava kasutamise, Läänemerelt liiguti Vene aladele ja sealt omakorda Läänemerele, midagi jäi sellest ka liivlastele. Tihti võtsid liivlased ka ise ette pikki kaubaretki nii Vene kui Skandinaavia aladele.

Liivimaa liivlastel olid arenenud ühiskondlikud suhted. Kõrgemal olid vanemad ja jõukam kiht, mõnede Skandinaavia germaani päritolu nimede põhjal oletatakse, et olid isegi sugulussidemed üle Läänemere, samasugused suhted olid ka Vene (Polotski) vürstidega. Vabad külaelanikud moodustasid elanikkonna põhiosa, madalamal olid sulased, teenijatüdrukud ja retkedelt kaasatoodud vangid, kes olid muudetud orjadeks.

E. Kippeli ja S. Vahtre kirjutatu läbilugemise järel on kõigile selge, millest vabad liivlased olid ilma jäämas, kui nende maa ja varandus vallutajate vahel ära jagati ja neid isandate heaks töötama sunniti. Uus usk oli vaid ettekääne vallutusteks.

Liivlaste üle langeb õõ

Henrik lõpetas oma kroonika Saaremaa alistamisega 1227 ja saabus õõ nii liivlaste kui eestlaste üle. Üksnes oma kujutlustes võime luua mingi pildi liivlaste elust XIII sajandil, ilma et meil oleks kujutluspildiks kindlaid pidepunkte.

Henriku kroonikast teame, et Liivimaa jaotati sõjateenistuse vendade, piiskopi, tema sulaste ja teiste ristosõjast osavõtjate vahel. Vallutajate vahel tekkis tülisidki, maa põliselanikel, liivlastel, aga ei olnud enam mingeid õigusi

oma maale. Alistatuilt nõuti kümnist ja mitmesuguste kohustuste täitmist. Maa lõpliku alistamise järel suurendati järk-järgult kohustusi, sest isandaid ja nende kaaskonda tuli toita, ehitada neile kindlustatud elupaiku ja kirikuid. Aeg-ajalt püüdsid liivlased küll vastu hakata, kuid jõud oli sakslaste poolel.

Kahekümne sõja-aasta ja neile järgnenud eestlaste vastu suunatud retkede jooksul oli liivlaste ala elanikest hõredaks jäänud. Sakslased tõid heameelega sõnakuulmatute liivlaste hulka lätlasi, mida võib nimetada osavaks migratsiooni poliitikaks. Nii algas Liivimaa liivlaste järjekindel segunemine lätlastega. Ajaloo hämarus varjab neid soodustusi, mida migrandid sakslastelt said.

Ajaloolased on ikka tahtnud tõestada, et Liivimaa liivlaste asuala oli vaid 7000–7500 ruutkilomeetrit ja et elanikke oli vaid 20 000 piires (eestlasi sellal umbes 150 000), mistõttu „...samal ajal jätkus aga üldiselt juba varem alanud liivlaste sulamine latgalite hulka ja see näib olevat olnud etnilise arengu põhisuunaks“ (Vahtre 1987: 443). Henriku „Liivimaa kroonika“ järgi ei jää kuidagi liivlastest muljet kui hävivast hõimust, niisama jääb kaheldavaks ajaloolaste arvestus liivlaste arvu kohta. Loodetavasti ilmub kunagi keegi, kes spetsialiseerub liivlaste ajaloo uurimisele. Seni sellist ajaloolast pole veel olnud.

Uurijad väldivad uskumatu kangekaelsusega Kuramaa liivlaste pidamist vanadeks asukateks. Varemini vaieldi selle üle, kas kurelased on olnud baltlased või läänemeresoomlased. Läti ajaloolastele on muidugi olnud meeldiv tõestada neid baltlasteks, kuid isegi lünklikult uuritud kohanimed viitavad tugevale läänemeresoomse elemendile. Ka läti keele Kuramaa murre on tugeva läänemeresoomse aluskihiga. On vaid üks seletus: õige suur osa kurelaste nime all tuntud elanikke olid liivlased. Varem või hiljem peavad sellega leppima ka läti ajaloolased, kuigi see on neile niisama ebameeldiv kui seik, et landesveeri sõjas jõudsid eestlased Riia alla.

Kuramaal elanud liivlaste alistamine võttis aega. Koos leedulastega löödi sakslasi 1236. aastal Saule (oletatavasti praegune Šiauliai) lahingus. Võit innustas alistatuid ülestõusuks Zemgales, Kuramaa vallutatud osades ja Saaremaal. 1260. a toimus Kuramaal Durbe lahing, kus leedulased ja preislased purustasid Liivi ja Saksa ordu ühendatud väed. Kurelaste, liivlaste ja eestlaste (liivlased kurelaste nime all) abiväed läksid üle leedulaste poole, sest taheti sakslastest iga hinna eest vabaneda. Taas tekkisid ülestõusud Zemgales, Kuramaal ja Saaremaal.

Ordu oli ennast siiski nii tugevasti kindlustanud, et neid polnud võimalik Baltikumist välja tõrjuda. Sakslased kogusid jõude ja 1267. a alistati

Kuramaal lõplikult nii kurelased kui liivlased. Seni pole õnnestunud leida andmeid selle kohta, kui palju oli kurelaste nime all tuntud hõimu hulgas liivlasi; alla 10 000 ei saanud neid olla, kui arvestada liivipäraste kohanimele levikuala Kuramaal.

Õo langes ka Kuramaa üle, esimesed sakslaste lossid ehitati siingi XIII sajandil.

Üksikud kiired pimes öös

Kui jälgida Henriku „Liivimaa kroonikale“ järgnevaid XIII sajandi allikaid, saab selgeks, missugune väärtus on kroonikal Baltimaade rahvaste eluolu ja võitluse kirjeldamisel. Ükski autor ei saavuta enam sellist põhjalikkust. Siiski võib nimetada Liivimaa vanemat riimkroonikat XIII sajandi lõpust. Kroonika sisaldab 12 017 värsirida kesksaksa murdes, read on riimitud. Nime poolest tundmatu autor on tulnud Liivimaale aastal 1278 või 1279 ning on olnud ordumeistri lähikondlane. Kroonikas kirjutatakse paganausulistest leedulastest, semgalitest, lätlastest, kurelastest, liivlastest ja eestlastest. Pearõhk on Liivimaa ja Eestimaa ristiusustamisel, sündmused ulatuvad 1290. aastani. Kroonikas on Liivimaa kohanimed Segewalde ja Winden (Sigulda ja Võnnu), liivlasi nimetatakse vähemalt 32 korral; tavaliselt tehakse seda ühendis „Die Letten und die Liven“ või „Letten und Liven“. See näitab mõlema hõimu tähtsust toleaeagsel Liivimaal. Käsikiri ilmus trükist Tartu ülikooli germanistikaprofessori ning Õpetatud Eesti Seltsi presidendi Leo Meyeri (1830–1910) väljaandel 1876. Selle pealkiri on „Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichniss und Glossar“. 9. leheküljel on liivlaste iseloomustus, mis algab värsiga „Liven die sint heiden“ („Liivlased, need on paganad“).

Märkimisväärtne on ka baltisaksa ajaloolase Friedrich Georg von Bunge (1802–1897) ürikuteraamat „Liv-, Esth- und Curländisches Urkundebuch nebst Regesten“, milles on 1300. aasta all sõnad *victen* ja *wepa*. Teose esimene osa (ilmunud 1853) sisaldab muidki sõnu, mille liivi päritolu on aga kaheldav. Akadeemik F. J. Wiedemann on oma liivi keele grammatikas 1861 ühendanud neid eespool esitatud kujusid sõnadega *vikat* ja *vaip*. Julius Mägiste sõnaraamatus „Estonisches etymologisches Wörterbuch“ (1982–1983) etümologiseeritakse *vikat* läänemeresoome või balti sõnaks, *vaip* aga vana-skandinaavia või germaani sõnaks. Igal juhul on mõlemad olnud liivi keeles ammu.

XIII sajandil sattus Liivimaale mitmesuguseid vaimulikke tegelasi, kes kirjutasid misjonitööst kohalike elanike hulgas, koostasid imede raamatuid või maailmaajalugusid. Nii on Oliverus koostanud „Pühamaa ajaloo“, Caesarius novellikogu „Imede dialoog“ jne. Ka vene kroonikates on üht-teist Liivimaa kohta.

Kõigist allikatest ja autoritest on põhjalikult kirjutanud Sulev Vahtre oma suurepärase teoses (Vahtre 1990). Teos muutus kohe harulduseks. Liivihuvilised peaksid siiski teose kuskilt lugemiseks leidma.

Üksikute maailma ulatuvatest kiirtest hoolimata elasid liivlased raskelt üle vabaduse kaotust: võõras jumal tõi neile orjuse, oma jumalad, keda nad käisid salaja hiites endiselt austamas, ei suutnud neid enam aidata.

Lisateateid liivlaste elust XIII ja XIV sajandil

Meie ühiskonnas on võitlev ateism asendumas ususalливusega. Et kuulume ristiusu maailma, on mõned usu- ja ajaloolased hakanud õigustust otsima XII ja XIII sajandi veristele sündmustele. Väidetakse, nagu olnuks vägivaldne ristiusustamine paratamatu ja liivlastele-eestlastele koguni kasulik.

Ajalugu ei tohi õigustada ühtki agressiooni ning rahvaste orjastamist, ükskõik kui osavalt agressorid oma tegevust maskeerivad. Seda ei tohi teha ka uurijad. Pelgalt vähesed misjonärid (võib-olla Meinhard ja Theoderic) tundsid muret liivlaste hinge pärast. Enamiku Liivimaale saabunuist moodustasid aga seiklejad, elupõletajad ja üldse kuritegelike kalduvustega sõdijad, kes lootsid siin kuulsust ja rikkust teenida. Kohalike elanike alistamise järel asuti rahvaid armutult rõhuma, ilma et oleks usutõdesid vähimalgi määral arvestatud. Liivlased pidid maksma kümnist, andma preestrilja, maksma kohtutrahve, ehitama valitsejaile hooneid ja sildu. Otto von Rutenberg (1859) kirjutab teoses „Geschichte der Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Kurland von der ältesten Zeit bis zum Untergange ihrer Selbständigkeit“ järgmiselt: „... ta oli alustanud sellest, et vallutada endale õndsat kohta taevas, nüüd mõtles ta ainult sellele, kuidas luua endale mugavat kohta maa peal ja seejuures omandada sõjalist kuulsust ja ilmalikku au.“

Liivlaste ja teiste kohalike rahvaste kannatused viis äärmise piirini 1315. aasta näljahäda. Inimesi suri massiliselt nälga ning levis laipade toiduks tarvitamine ja inimsöömine häda sunnil. Liivlaste aladele ulatusid ka Liivi ordu ja leedulaste kokkupõrked, milles kannatasid kohalikud elanikud.

Vallutajate omavaheline vaenutsemine tõi samuti vintsutusi liivlastele, sest hävitati külasid ja põletati põlde. 1328–1330 pidas Liivi ordu sõda Riia linnaga. Paljud liivlaste külad põletati maani maha. Sõda lõppes Riia alistamisega; seegi sündmus peaks näitama, kui kaugel olid paganate alistamise näiliselt õilsad eesmärgid.

Neid sündmusi käsitlevad mitmed hilisemad allikad. Oluline on Fr. K. Gadebuschi (1780) Riias ilmunud kroonikalaadsete „Liivimaa ajaraamatute“ esimene osa, milles vaadeldakse Baltikumi sündmusi alates Meinhardi saabumisest. Kroonik püüab olla objektiivne sündmuste kirjeldamisel. Liivimaa alistamist ja kohalike rahvaste olukorda on käsitlenud veel L. A. Gebhardi, H. G. v. Jannau, W. Chr. Friebe jt. Liivi-läti aladel tegutsenud kuulus valgustaja Garlieb Helwig Merkel (1769–1850) on oma teostes „Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts“ (Merkel 1796) ja „Die Vorzeit Lieflands: Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes“ (Merkel 1798; 1799) käsitlenud suure kaasaelamisega Liivimaa rahvaste rasket elu. Ta süüdistab sakslasi tehtud ülekohtus. Merkel märgib, et nii füüsilisest kui vaimsest survest hoolimata on kohalikud rahvad säilitanud vana usu, rahvajutud ja tähtpäevad. Merkeli teoste lugemine võiks tänapäevalgi pakkuda võimalusi paralleelideks. Vanemast ajast tõstab ta esile eestlaste vaprat vanemat Lembitut ja nimetab liivlaste vanemat Kaupot oma isamaa sõgedaks hukkasatjaks. (Saatusel hukkusid mõlemad Madisepäeva lahingus 1217. aastal.)

Otseselt XIV sajandi sündmusi käsitleb „Liivimaa noorem riimkroonika“. Visa uurimistöö tulemusena on selgunud, et käsikirja on kirjutanud Bartholomäus Hoeneke. Ta on jäädvustanud riimides kroonika kujul sündmusi aastast 1315–1348. Algkäsikiri pole säilinud. Ajaloolased on kindlaks teinud, et kroonika on ümberjutustusena Johann Renneri (elas XVI saj) „Liivimaa ajaloos“. Viimane avastati 1870. aastal Breemeni linnaraamatukogu juhataja J. G. Kohli poolt.

Eelnev on näide sellest, kuidas juhuslikud avastused ja väga napid allikad võimaldavad siiski heita pilku ajaloo kõige hämaramatesse nurkadesse. Bartholomäus Hoeneke ja Johann Renneri kroonikate kaudu saame kujutluse Liivimaa rahvaste ajaloost ja elust. Ka eestlaste Jüriöö sündmuste taastamisel on samad allikad esmasel. Lisagem, et kroonikate uurimisel on suurt tööd teinud taas Sulev Vahtre. Tema kandidaadiväitekirjast „Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348) ajalooallikana“ (Vahtre 1955) on siingi abi olnud.

Erinevaid vaatenurki liivlaste ajaloo käsitlemisel

Suures osas jäid nii liivlased, kurelased, eestlased kui ka lätlaste eelkäijad pärast alistamist katoliikliku Liivi ordu alla (tegutses Vana-Liivimaal 1237–1562). „Latvijas Padomju Enciklopēdija“ V köites (LPE 1984) on Läti ajaloo artiklis lk 147 kaart nr 7, millest selgub: Kuramaa keskosa ja Koiva liivlaste idapoolsed alad kuulusid Liivi ordule, Kuramaa põhjaalad (ka praeguste liivlaste alad) Kuramaa piiskopkonnale, Koiva idapoolsed alad ja Väina liivlaste alad Riia piiskopkonnale, Riia koos lähima ümbrusega Riia linnale. Analoogiline kaart on ka ENE IV köites (ENE 1972: 449, vt ka EE 1990: 559). Hoopis suuremat tähelepanu väärrib aga seik, et eelnimetatud Läti entsüklopeedia V köites on lk 143 Läti ajaloo artikli 5. kaart, kus on näidatud ka Kuramaa liivlaste asualad Põhja-Kuramaal. On hämmastav, et Kuramaa liivlasi pole näidatud „Henriku Liivimaa kroonika“ (HLK 1982) esikaane klee-bise kaardil, samuti pole Kuramaa liivlasi nimetatud ENE IV köite (1972) artiklites *Kuramaa* (lk 244) ja *kurelased* (lk 246). Läti entsüklopeedias ja sõjaseelses „Eesti entsüklopeedias“ on aga artiklites *kurelased* ja *liivlased* Kuramaa liivlasi nimetatud. Millest selline erinev vaatenurk eesti nõukogude ajaloolaste töodes ja teatmeteostes? Kui läti ajaloolased oleksid Kuramaa liivlasi ignoreerinud, oleks see ehk kuidagi olnud mõistetav, et vähendada liivlaste tähtsust Kuramaa ajaloos. On veel üks vaatenurk: kurelaste põhi-massi moodustasidki liivlased, kes kõnelesid läänemeresoomelist keelt. Kuigi seda vaatenurka tõrjuvad lätlased tagasi, on see tõsiselt arvestatav ka tulevikus.

Teiseks arutlusteemaks võiksid olla „Muinsuskaitse Seltsi Sõnumites“ ilmunud Rein Taagepera (1990) kirjutise „Pürrosevõidud eesti ajaloos“ seisukohad (kirjutis on esmakordselt avaldatud ajalehes „Vaba Eesti“, nr 3, 1963). R. Taagepera arvab, et eestlased (ka liivlased ja kuralased kui mereäärsed rahvad) kutsusid oma julge ja vaba tegevusega Läänemeres endile naabrite liigset tähelepanu. See olnudki saksa ristirüütlite kallaletungi üks põhjusi.

R. Taagepera (1990: 6) kirjutab: „Lembitu kaasaegsed oleksid võinud end lasta ristida vabatahtlikult, näiteks rootslaste poolt, ja arendada välja oma-maine vaimulik juhtkond, nagu see toimus Soomes. Kuid oldi liiga vana-meelsed. Usuti, et asjad lähevad edasi, nagu nad enne läinud olid, ja keelduti nägemast uue aja märke“. Politoloogiliselt võib sellisel vaatenurgal mingi väärtus olla, ajaloo kontekstis jääb aga naiivseks.

Oleme eelmistes lugudes mitmel korral viidanud sellele, et Vahemere basseinis oli aastail 1096–1270 ristiõda paljude ristiretkedega Püha Haua vabastamiseks ja paganate ristiusk pööramiseks. (Ilukirjanduses on seda teemat käsitlenud muuseas Karl Ristikivi ja Mika Waltari.) Põhja-Saksa-maa usukeskused ja seiklusi ihkavad sõdalased kippusid kauguse tõttu suur-üritusest eemale jääma. Ristiuse levitamise ettekäändel alustatigi ristiõda liivlaste, eestlaste ja lätlaste esivanemate vastu. Ristiuse vabatahtlik vastu-võtmine Läänemere ääres ja alistumine ei päästnud kedagi, seda näitab Kaupo elu. Lisagem, et liivlased, kurelased ja eestlased pörkasid merel kokku eeskätt Skandinaavia germaanlastega, Põhja-Saksa aladele nad ei jõudnudki, seega polnud retked sakslaste ristiõja põhjus. On raske mõista, miks „Muin-suskaitse Seltsi Sõnumid“ avaldas just nüüd allaandmisele ja kuulekusele kutsuva kirjutise.

Liivlaste olukord halvenes aga järjest, sest sakslased suurendasid üha nii vaimset kui ka majanduslikku survet. Orduriik ajas naabritega osavat poliitikat, kõige rohkem ohustas teda aina võimsamaks muutuv Leedu (XIV sajandil üle 100 konflikti). 1410. aastal oli Tannenbergi e Grünwaldi lahing, kus orduriigi väed said Poola-Leedu-Vene ühendatud vägedelt lüüa. See-järel suurenes majanduslik surve veelgi nii liivlastele kui teistele kohalikele rahvastele. XV sajandil hakati liivi talupoegi muutma sunnismaiseks.

Kuidas leida vaatenurka toimunu õigustamiseks?

Vastu XVI sajandile ja usupuhastusele

Liivlaste alad olid Liivi ordu ja Riia piiskopkonna vaheliste sepitsuste tal-lermaa. Eelmises osas nimetatud Tannenbergi lahingus (1410) said aga ordu väed algedust hoolimata Poola-Leedu-Vene ühendatud vägedelt lüüa. See sündmus julgustas Riia piiskopkonda oma tähtsuse tõstmiseks korraldama maapäeva.

1419 hakkaski Vana-Liivimaa maapäev tegutsema. Liivlased kui maa-rahvas jäid muidugi eemale. XV–XVI sajandiks kujunes Liivimaal välja väga selgesti eristatav vabade inimeste (sakslaste) ja mittevabade (liiv-laste, lätlaste jt kohalike rahvaste) klass. Viimane langes järjest suuremasse orjusse, vabade klass aga viimistles oma valitsemis- ning rõhumissüsteemi. Majanduslikeks keskusteks kujunesid mõisad, mis olid enamasti ka mingil moel kindlustatud. Lisaks neile olid kindlused, kuhu võis hädahoju puhul

põgeneda. Kindluste ümber tekkisid linnad oma majandusega, liivlasi oli neis haruharva. On teada, et juba XIII sajandil rajati Kuramaa liivlaste aladele Dundaga loss, mis korduvatest ümberehitustest hoolimata sisaldab algse müüri osi. Talupoegade haldamiseks rajati vallad, esindajatena pandi mõisates ametisse kupjad ja kiltrid, loodi karistussüsteem, mõisate keldritesse ehitati kongid sõnakuulmatute kinnihoidmiseks. Sunnismaisus võttis liivlastelt viimasegi võimaluse paremat elu otsida. Niisiis polnud liivlastel kõige väiksemaidki inimlikke ja poliitilisi õigusi. Mittevabade inimeste vaimu eest pidi hoolitsema katoliku kirik, mis oma keele ja rituaalidega jäi tööorjadele kaugeks. Kirik ei unustanud andameid ja makse, selle poolest ei erinenud ta oluliselt mõisast. Oodatud kaitset mõisnike vastu kirik ei andnud.

Liivlaste ja lätlaste aladel oli väiksemaid vastuhakke, kuid ükski neist ei saavutanud eestlaste Jüriöö ülestõusu (1343) ulatust. Kõikide ülestõusude mahasurumiseks kasutati orduväge. Ordumeistritena on tuntud W. v. Plettenberg (1494–1535), W. v. Fürstenberg (1557–1559) ja G. Kettler (1559–1562), kelle peakorter oli Riias. Ordu kokkupõrked leedulastega jätkusid lakkamatult, XV sajandil muutus ordule ohtlikuks ka Venemaa.

Vene-Liivi sõjas (1558–1583) kujunes otsustavaks Oomuli lahing (1560), milles purustati Liivi ordu peajõud. 1561 Vilniuses sõlmitud lepinguga alistus ordu Poolale. 5. märtsil 1562 Liivi ordu likvideeriti. Nii liivlaste, lätlaste kui eestlaste ajaloos oli ta täitnud kõige julmemat alistamispoliitikat. Võiks oletada, et ordu likvideerimine tõi kaasa talurahva olukorra paranemist. Midagi niisugust ei juhtunud, sest mõisnikud oskasid oma eesõigusi säilitada ja kohalikke elanikke edasi kurnata. Liivlaste ja liivi keele segunemine jätkus vaadeldavatel sajanditel täie hooga nii Liivimaal kui Kuramaal.

Vaadeldavasse aega langeb Balthasar Russowi (ENE 1975: 6 järgi ka Russow, u 1536–1600) tegevus. Ta on pärit Tallinnast, olnud Pühavaimu kiriku eesti koguduse pastor. Temalt pärineb kuulsaks saanud alamsaksakeelne „Chronica der Provinz Lyfflandt...” (kaks esimest trükki 1578, täiendatud kolmas trükk ilmus 1584). Esimestes trükkides käsitletakse sündmusi alates XII sajandist kuni 1577. aastani. Liivlaste seisukohalt on oluline kroonika algsosa. Kroonika tõlkis esimest korda eesti keelde K. Leetberg ja see ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandel kaheosalisena Tartus aastail 1920–1921. Teist korda tõlkisid B. Russowi „Liivimaa kroonika“ alamsaksa keelest eesti keelde D. Stock ja H. Stock (Russow 1967). Kroonika ilmus Stockholmis

„Vaba Eesti“ kirjastusel 1967. aastal⁹. Kroonika faktid on aluseks Jaan Krossi mõttelennule ajaloolistes romaanides.

Äärmiselt napid on teated usupuhastuse levikust liivlaste hulgas. Kindlaid andmeid on eesti-, liivi- ja läti keelseid tekste sisaldanud trükisest, mis ilmus 1525. Teos on Lüübekis trükitud ja oli määratud Riiga saatmiseks. Õnnetuseks saadeti konfiskeeriti kui luterlik jõledus ja hävitati. Teosest pole säilinud ühtki eksemplari. (Kogu probleemistikku on põhjalikult käsitlenud Paul Johansen¹⁰.) Niisiis võib trükitud kirjasõna algust nii liivi kui eesti keeles arvestada 1525. aastast. Jääb selgusetuks, kes tõlkis tekstid liivi keelde ja kui suures ulatuses oli usupuhastus liivlaste hulgas levinud. On selge, et tihedad sidemed Saksamaa orduriigi ajal olid ka uute usupõhimõtete leviku alus.

Kui liivlaste alad läksid 1561. a Poola suurvõimu alla, hakati luterlasi tagasi pöörama katoliku usku, sest poolakad ja leedulased olid fanaatilised katoliiklased. Jam Zampolski vaherahuga 1582. a oli Poola-Leedu kuninga Stefan Batory (elas 1533–1586, kuningas 1576–1586) saanud ametlikud õigused Liivimaa üle. Katoliku usu taaslevitamiseks määras ta Võndu (praegu Cēsis) erilise katoliku piiskopi, kelle otsesesse mõjupiirkonda kuulusid ka Liivimaa liivlased.

Veel Kaupost, Kuramaa kohanimedest ja Hiärni kroonikast

Kaupo teema peame uuesti üles võtma seoses sellega, et nüüdsama ilmus Rein Raua ilukirjanduslik teos „Kaupo“, mida autor näib pidavat ajalooliseks romaaniks (Raud 1990: 4). Sedasama kinnitab ka annotatsioon (Raud 1990: 104).

Tegelikult on Kaupo ajalooliste sugemetega psühholoogiline jutustus, milles väheste ajaloofaktide najal püütakse jälgida ristiisku pöördunud ja oma rahva vastu astunud Kaupo mõttemaailma. Teemat on kirjanduses korduvalt käsitletud, aktuaalne on see tänapäeval võib-olla seetõttu, et eneseõigustusega tegelevad Kaupo kombel paljud inimesed, kes lähiminevikus müüsid end võõrale võimule ja tegutsesid oma rahva kahjuks. Teoses on

⁹ Kordustrükina ilmunud 1993. a Tallinnas. [Toim.]

¹⁰ Algselt ajakirjas Zeitschrift für Ostforschung (1959, Heft 4) avaldatud artikkel „Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga“ on pealkirjaga „Saksa- ja mitesaksakeelsed trükitud missaraamatud Riiale 1525“ ilmunud eesti keeles Jüri Kivimäe koostatud Paul Johanseni tööde valikkogumikus „Kaugete aegade sära“ (Tartu: Ilmamaa 2005. 226–236). [Toim.]

huvitavaid arutlusi, kuid tippteost pole sündinud. Kaupo nime pärast tasub raamat siiski kord läbi lugeda, kuid liivlaste elu ja võitluse kohta pakub võrratult rohkem Henriku „Liivimaa kroonika“. Rein Raua teose mõnele faktilisele küsitavusele juhtis oma lühiarvustuses „Oma rahva hüvanguks, oma rahva vastu“ tähelepanu Tõnis Lukas (1990: 4). Eksimusi on ka liivi dokumenteeritud nimede kirjutamises, samuti on kirjaniku meelekujutuslikud nimed XII–XIII sajandi liivi keele häälikuseadustega vastuolus. Nõudlikku lugejat häirib seegi, et teos on redigeerimata ning sisaldab hulgaliselt õigekirjutusvigu.

Juba XIII sajandil ilmuvad kirjalikesse allikatesse Kuramaa liivlaste kohanimed. 1290. aastast on *Yrwa*, *Iruwe*, *Irwa*, mis seostub indoeuroopa tüvega. Eesti keeles on sõna kujul *hirv*. Tänapäeval on *Sūr-Īra* (läti keeles täpne tõlge *Lielirbe*) ja *Piški-Īra* (läti keeles täpne tõlge *Mazirbe*). Nimed tähistavad erinevat jõge ja küla. XIII sajandist on teada jõenimi *Losne*, mis kujunes liivi külanimeks *Lūž*. Läti uurijad on meeleheitlikult otsinud oma keelest lähtealust, usutavat siiski leidmata. 1373. aastast on pärit külanimi *Sīkrōg* (sellal *Sigkeragke*), mis on ühendatav eesti sõnaga *siig* ja soome sõnaga *siika*. 1387. aastast on teada Liivi lahe äärest külanimi *Gipkewalme* (praegu *Gipka*), mille esimene osis on ilmselt isikunimest, teine osis aga on ühendatav meie *valgma*-sõnaga.

Liivi kohanimesid ilmub kirjalikesse allikatesse XVI saj teisel poolel, neist kirjutame hiljem. Uus kirjutis Kuramaa liivi kohanimedest pärineb Kersti Boikolt (1990). See on ilmunud Tartu ülikooli väljaandes „Fenno-Ugristica“ pealkirjaga „Põhja-Kuramaa liivlaste külade nimetused“. Hilisemaid kohanimesid vaatleme tulevikus. Siinkohal oleks ehk huvitav ka mõnd vana liivi isikunime nimetada: a 1287 *Holempē*, 1288 *Hoelempe*, *Hoelemme*, *Hoylemme*, 1300 *Hywedoywo*, 1355–1362 *Ymmotu*. Need nimed on kokku kogunud Lauri Posti ja esitanud Helsingis ilmunud doktoriväitekirjas „Grundzüge der livischen Lautgeschichte“ (Posti 1942: 146–147).

Liivlaste asustusalade, olukorra ja liivi keele kohta sisaldab andmeid Thomas Hiärni (1638–1678) kroonika „Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte“ (Hiärn 1794 (1665), 1835). Kroonika koosneb seitsmest raamatust ja see sisaldab sündmuste ja olukordade kirjeldusi kuni 1639. aastani. Hiärn õppis Rootsi-aegses Tartu ülikoolis aastail 1655–1656 ja töötas seejärel mitmel pool Eestis. Kroonikas kirjutab ta, et Liivimaal on liivlasi vähe järele jäänud, ka jumalateenistus käib liivi aladel läti keeles. Kuramaal

olevat liivlasi rohkem, kuid ka seal abielluvat nad lätlastega. Kroonikas on ka mõned liivikeelsed sõnad: *Juck* (soome keeles *hiukka* tähenduses 'liiv'), *Sembd* (omapärane liivi sõna tähenduses 'piim'), *Pilge* (tähenduses 'peni-koorem'), *Nehman* (Kuramaa liivi keeles *nīem* tähenduses 'lehm'). Kroonikast saame niisiis teada, et XVII sajandi alguseks on Liivimaal liivi keele kõnelejate arv lätlastega segunemise tõttu õige tugevasti vähenenud.

Veel Magnusest, Kuramaa kohanimedest ja Kaupost

Meie jutustusega liivlastest ja nende elust kaasneb „Liivimaa Kroonikas“ Rein Sinivälja (Siniväli 1990) mõnus lugu „Liivimaa kuningas hertsog Magnus“. Liivlasi puudutab see sedavõrd, et 1559. aastal kinkis Taani kuningas Frederik II peale Saare-Lääne piiskopkonna ka Kuramaa oma vennale Magnusele. Vaevalt teadis Magnus, missuguseid rahvaid ta pidi valitsema. See oli ka ükskõik, peaasi, et tulusid saadi alluvatelt piisavalt. Kuigi Magnuse kuningriigi keskus asetses Põltsamaal, oli Magnusel residents ka Ventspilsis lähedal Piltene lossis. Sinna kolis ta lõplikult 1578. a ja andis end Poola kuninga kaitse alla. Sealgi ei saanud ta vist kunagi teada, et valitses Kuramaa liivlaste alasid.

Et oleme nüüd Magnuse tõttu Kuramaal, siis viigem lõpule Kuramaa viimaste liivi külade nimede päritolu selgitamine. Mitmeid nimesid märgitakse esimest korda just XVI sajandil, sealhulgas Magnuse viimaseist eluaastaist pärinevas Piltene vakuraamatus (1582–1583). Kasutame tänagi Kersti Boiko kirjutist Põhja-Kuramaa liivlaste külade nimetustest (Boiko 1990). Külanimi *Pizā* on esimest korda kirja pandud 1502. aastal. K. Boiko otsib vasteid muinaspreisi ja leedu keelest, kuigi ei eita päriselt ka seost liivi sõnadega *pizāg* 'puru, okas'. Viimane ongi õige seletus. Tüvi on olemas eesti keeles kujul *pisu* (murdeti ka *piso*), soome murretes *pise*. Ka *pisk*, *pisku* ja *pisar* kuulub samasse rühma. Domesnäsi neeme otsas asetsev *Kolka* ~ *Kūolka* on vaieldamatult seostatav eesti *kolk-* ~ *kolgas*-tüvega. Igal juhul on see ühine läänemeresoome tüvi. Külanimi *Sānag* (läti *Saunags*) on kujunenud kalanimest *sāinas* (liivi keeles pole kalanimena säilinud). Külanimi *Vaid* seostub liivi sõnaga *vait* 'vahe, vaheruum', sest küla on tekkinud hiljem *Kūolka* ja *Sānagi* vahele. Külanimedes *Sīkrōg*, *Kuoštrōg* ja *Pitrōg* on teiseks komponendiks *-rōg*. Läti uurijad otsivad muidugi võimalusi leida sellele läti või balti algupära. Pakutakse välja sõna **rāgas* 'maasäär, leetseljak, sarv'. Miks

sellise tähendusega sõna peaks olema liivi külanimede komponendiks, sellele ei oska nad seletust anda. Usutavam on Paul Ariste arvamus, et sõna *riek* (tähendus 'tee', vrd soome *retki*) on järgsilbis saanud reeglipärase *õ*. Eelmises loos selgitasime, et Sīkrõgi esimene pool seostub *siig*-tüvega, Kuoštrõgi puhul on esiosa aluseks alates XIII saj lõpust kasutatud eesnimi *Coste* ristitudel, *Pitrõgi* esimene pool seostub aga *põddõrs*-sõnaga (ee *põder*). Huvitavad on *Ūžkilā* ja *Mustānum*. Need on liivlaste keskkonnas tekkinud nimed, mis kanti aga dokumentidesse läti ja saksa keeles. *Ūžkilā* on *Uusküla* ja *Mustānum* on *Mustanõmm*, kui kirjutada need eesti keeles. Liivi *num* tähendab siiski kanarbikku.

Läti uurijate tendentslikkusest saame teada kas või K. Boiko (1990: 81) järgmisest järeldusest: „Saksa-, liivi- ja lätikeelne külanimi ei erine tähenduse poolest. Antud juhul on võimatu teha otsust, mis keeles külanimi on algselt tekkinud.“ Uurijale ei tähenda see midagi, et küla elanikud olid liivlased. Veel 1952. aasta paiku oli säilinud pärimus, et neli Sīkrõgi küla liivlast said loa ehitada oma talud Sīkrõgi lähedale metsa – seda hakatigi Ūžkilāks nimetama. (Sellest rääkis kuulsa liivi haritlase Pētõr Dambergi isa.) Kuidas nimi dokumentidesse kanti, see ei puutunud liivlastesse, nendel on praeguseni Ūžkilā. Sama kehtib täiel määral ka Mustānumi kohta.

Loodetavasti viimast korda veel Kaupost. Hiljuti sain kätte Rein Sarvesaare ajaloolise näidendi „Kaupo“ (Sarvesaare 1937). Selle teose on illustreerinud Hugo Elling. Autor on näidendile kirjutanud ulatusliku eessõna (Sarvesaare 1937: 5–19), milles lähtub seisukohast, et Baltikumis võitlesid XIII sajandi algul kaks õigust: Rooma õigus, mis segunes kohaliku liivi õigusega ja saksa kombeõigus. Esimene õigus lähtus seisukohast, et ristitud inimene on vaba, saksa kombeõigus aga andis piiramatut võimu läänihärrale. Kaupo püüdis piiskopi kaudu toetuda Rooma õigusele ja nii kaitsta oma rahvast sakslaste omavoli vastu. Kaupo arvates aitas ristiusk muuta inimesi paremaks, ristimisega viivitamine võis tulla ainult kahjuks. Seda seisukohta pidas Lembitu ekslikuks, millest johtuski kahe juhtiva pealiku lepitamatu vastuolu.

Rein Sarvesaare näidend pidi esietendusele tulema Tallinna Tööliseatriis sügisel 1940, kuid jäi juunisündmuste tõttu ära. Kõigest kirjutab ja avab ka pseudonüümi Andrus Roolah (1990) oma huvitavas ja faktiderohkes mälestusteraamatus „Nii see oli ...“. Saame teada, et „Kaupo“ autor on tolleaegne Eesti Vabariigi majandusminister Leo Sepp (tema kohta on andmeid Eesti Entsüklopeedia“ 1994, VII: 694). Sarvesaare-Sepa näidend „Kaupo“ on oma

mõnest ajaloolisest eksimusest hoolimata huvitav ja aktuaalne tänapäevalgi. Seda võiks esitada mõnel vabaõhulaval, et lähemale tuua Kaupo- ja Lembitu-aegsed sündmused Liivis ja Eestis.

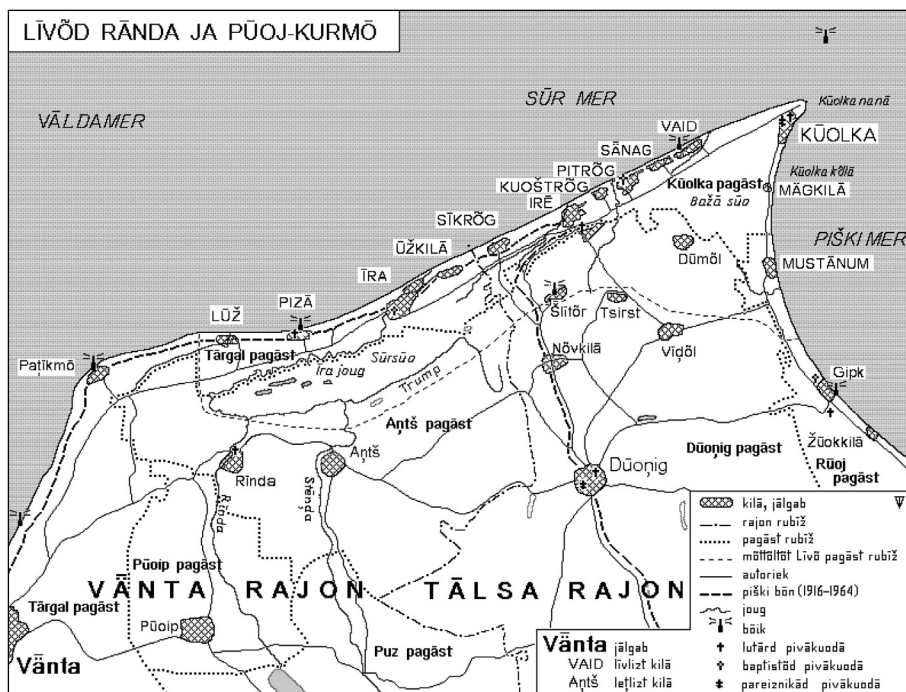
Liivimaa eri aegadel ja XVII sajandi allikad

On aeg teatmeteoste põhjal selgitada, missuguseid alasid on Liivimaa eri aegadel hõlmanud. XIII sajandi algul tähistas Liivimaa Liivi lahe rannikul elanud liivlaste asualasid. Vallutatud alade laienemisel hakkas Liivimaa tähistama ka latgalite, lõuna- ja keskeestlaste alasid. Eestlaste lõpliku alistamise järel kandus nimi kogu Eestile ja Kuramaa alistamise järel 1267 ka kahele kolmandikule Kuramaale (üks kolmandik jäi Kuramaa piiskopile). Aastail 1347–1561 hõlmas nn Vana-Liivimaa peaaegu kõik liivlaste, lätlaste ja eestlaste alad. Liivi sõja (1558–1583) tulemusena läksid Vana-Liivimaa alad mitme riigi valdusse ning Liivimaa nimi jäi Väinast põhja poole olevatele aladele (need jäid Poola kätte). Poola-Rootsi sõdade (1600–1629) järel kujunes Rootsi võimu alune Liivimaa ja Poolale kuuluv Liivimaa, mida nimetati ka Latgaleks. Hiljem nimetati Liivimaaks üksnes Rootsile kuulunud ala. Põhjasõjas (1700–1721) kaotas Rootsi oma valdused Baltikumis ja need sattusid Vene impeeriumi koosseisu. Administratiivset jaotust muudeti mitmel korral, põhimõtteliselt moodustas Liivimaa kubermangu Lõuna-Eesti koos Põhja-Lätiga. Kubermangu administratiivne keskus oli Riias. 1917. aastal liideti Liivimaa kubermangu põhjaosa, mis oli asustatud eestlastega, Eestimaa kubermanguga. Iseseisva Läti loomise järel hakkasid lätlased Liivimaad nimetama Vidzemeks, millega kaotasid 700 aastat tarvitusel olnud liivlasi meenutava nime.

Eelnevast selgub, et Kuramaa kuulus Liivimaa koosseisu kuni Vana-Liivimaa lagunemiseni.

Jälgime edaspidigi liivlasi ja nende elu; et liivlasi elas nii Liivimaal kui Kuramaal, teemegi vahet, kummast on juttu. Liivimaa ja Kuramaa kohta leiab igaüks lisaandmeid näiteks entsüklopeediatest.

Üle-eelmises osas vaatlesime XVII sajandisse ulatuvat Thomas Hiärni kroonikat. Samasse aega langeb ka Paul Einhorni (1649) Lätimaa ajalugu, mille pealkirjast võiks oletada, et töös on kirjutatud ka liivlaste elust, tegelikult on liivlaste kohta vähe teateid. Selgitatakse, et Angeri rannas (Riiast põhja pool)

Kuramaa liivi külad (kaart Tiit-Rein Viitso).

elavad liivlased, kes ennast nii ka nimetavad. Einhorn seletab, et need ei ole eestlased, nagu on arvatud. Liivi nimetuse seletamine on ebateaduslik: nähtavasti oli sellal käiku läinud arvamus, nagu oleks liivi nimetus tulnud Rooma vürsti Libo järgi (Einhorn 1649: 4). Rootsi-aegse Tartu ülikooli retoorika ja poeetika professori Olaus Hermelini juhtimisel on 1693 valminud pika ladinakeelse pealkirjaga teos Liivimaast. 1717 on see Olavi Hermelini nime all ka ilmunud. Uurimuses puudutatakse eestlaste ja soomlaste suhteid, püütakse seletada liivlaste ja lätlaste päritolu. Osa andmeid on laenatud T. Hiärnilt ja P. Einhornilt.

Nii Thomas Hiärni, Olaus Hermelini kui teiste Tartu ülikooliga seotud liivi keele uurijate kohta võib lugeda kirjutisest „Tartu ülikooli osa liivi keele ja liivlaste uurimisel“ (Vääri 1983a: 90–100)¹¹.

¹¹ Selles raamatus avaldatud IV peatükis. [Toim.]

Liivlastest XVII ja XVIII sajandil

Aeg on jutustada liivlaste elust ja nende saatusest XVII ja XVIII sajandi mail. Eelmises osas selgitasime pikemalt Liivimaa mõistet eri aegadel. Liivimaa liivlased elasid Väina ja Koiva jõe ümbruses, nende alad ulatusid peaaegu eestlasteni, kuigi mõnel pool olid nende vahel lätlased. Liivi alade alistamise järel hakkasid sakslased liivlaste pooltühjaks jäänud alasid lätlastega koloniseerima. On vihjeid, et liivlased olid uskmatud ja kangekaelsed, mistõttu mõisnikud eelistasid neile lätlasi. Selliselt tekkis segarahvastus. Et valitsejad eelistasid talurahvaga suhelda läti keeles, andis seegi eelised lätlastele. Tuleb rõhutada sedagi, et jumalateenistusi peeti läti keeles, seega asus ka kirik lätlaste poolele. XVI sajandi lõpul tekkis läti kirjakeel, liivlastel jäi see kujunemata (1525. a trükisest on olnud varemini juttu). Sellises ebavõrdses olukorras hakkas liivi keel kiiresti Liivimaal segunema läti keelega. XVII ja XVIII sajandi piirimail oli liivikeelseid keskusi vähe järele jäänud, liivi keel oli taandunud kodudesse, nagu see on omane keelte segunemise puhul.

On aeg heita pilk ka Kuramaale, kus liivlased suutsid paremini läti keele survele vastu panna. Aastail 1561–1795 eksisteeris Poola-Leedu vasallriik, mis kandis Kuramaa ja Zemgale hertsogiriigi nime. Pealinnaks oli Miitavi (praegune Jelgava). Aastail 1656–1717 hõlmas hertsogiriik ka Kuramaa piiskopkonna Piltene ala. Kuramaa hertsogiriiki valitsesid 1562–1737 Kettlerid, 1737–1795 Bironid. On märkimisväärne, et Kuramaa ajalugu erineb tunduvalt Liivimaa ajaloost. Kuramaa hertsogiriigis valitses tüüpiline teoorjuslik mõisamajandus ning talupojad olid mõisast täielikult sõltuvad. Et aga Kuramaal on pikk merepiir, kus elasid ka liivlased, siis oli erilisel kohal kalandus. Võib oletada, et koormistest hoolimata jäi saagist mõndagi püüdjaile, mis aitas liivlastel püsida meie päevini. Kuramaal arenes vaadeldaval ajal laevaehitus, toodeti ehitusmaterjale, mida veeti kaugetesse sadamatesse. Nii siis arenes väliskaubandus ja on täiesti tõenäoline, et maailmamereudel seilas juba sellal liivi meremehi nagu hilisematelgi aegadel, kui sellest jutustavad säilinud kirjapanekud.

Kuramaa hertsogiriik oli pidevalt sõltuv Euroopa poliitilisest olukorrast. XVIII sajandi algul hakkas survet avaldama Venemaa, sest Põhjasõda oli selle maa valitsejate iseteadvust tublisti tõstnud. Venemaa oli osaline Poola jagamistes, Poola kolmas jagamine puudutas 1795 ka Kuramaa hertsogiriiki. Sellest jagamisest võtsid osa Austria, Preisimaa ja Venemaa. Katariina

II ettepanekul jäid Poola põhjaalad koos Kuramaa hertsogiriigiga Venemaa koosseisu. Nii sattusid ka Kuramaa liivlased Venemaa alla, kus senised mõisnikud säilitasid oma igakülgse võimu kohalike rahvaste üle. Administratiivse üksusena loodi Kuramaa kubermang Liivimaa ja Eestimaa kubermangu kõrval.

Liivlaste külad ulatusid sellal tõenäoliselt Ventspilsini avamere ääres, Liivi lahe ääres aga poolele teele Kūolka ja Riia vahel. Lätlaste migratsioon oli siingi tugev, mistõttu paari järgneva sajandi jooksul pooled liivlaste külad lätistusid, ilma et neist oleks jõutud keeleainest koguda.

Järgmises osas käsitleme mitmeid huvitavaid allikaid nii Liivimaa kui Kuramaa liivlastest ja nende keelest.

A. L. Schlözer Liivimaa ja Kuramaa liivlastest

1770. aastal ilmus seerias „M. Johann Haigold’s Beylagen zum Neuveränderten Russland. II“ A. L. Schlözeri (1770: 343–380) „August Ludwig Schlözers gesammelte Nachrichten von den Ueberresten den Liven, in Livland und Kurland“ („August Ludwig Schlözeri kogutud teated Liivimaa ja Kuramaa viimastest liivlastest“).

August Ludwig von Schlözer (1735–1809) oli saksa ajaloolane ja kirja-mees. Aastail 1764–1769 oli ta Peterburi ülikooli professor, seejärel Saksa-maal maailmakuulsa Göttingeni ülikooli õppejõud. Ta avaldas uurimusi Põhjamaade ja Venemaa ajaloost, avaldas kahes köites kommentaaridega Nestori kroonika (1802–1809). Selles kroonikas on mäletatavasti nimetatud ka liivlasi.

Vaadeldavas teoses Liivimaa ja Kuramaa liivlastest selgitatakse, et liivlastel on andnud Liivimaale nime, kuid nüüd säilinud vaid üksikutes kohtades rannas, peamiselt Salatsis. A. L. Schlözer on kasutanud andmete saamiseks kaastöölisi nii Liivimaalt kui Kuramaalt. Liivimaa Salatsi andmed pärinevad Burchardilt (kohalik pastor), von Essenilt (Riia ülempastor) ja Swahnilt. Burchardilt on 103 sõna, väljendit ja lauset, millest mitmed on meilegi õpetlikud liivi keele läheduse mõistmiseks, näiteks *se jemma* ‘ema’, *se kick* ‘kukk’, *se kure* ‘kurat’ (saksa keele eeskujul on nimisõnade ette pandud artiklina *se* ‘see’, nagu tehti ka vanemas eesti kirjakeeles), *lem* ‘lämmi, soe’, *minna juk Liebi nai* ‘mina üks liivi naine’, *panne uks wis* ‘pane uks kinni’ jt. Näidetest selgub Liivimaa liivi ja eesti keele lähedus.

Von Essen kirjeldab Salatsi liivlaste asumisala ja keelt, märkides samas, et see on kaotanud oma puhtuse ja segunenud eesti keelega. Tähelepanek on märkimisväärne selle poolest, et von Essen mõistis Salatsi liivlaste ja eesti keele lähedust niivõrd, et talle tundus liivi keel eesti keelena. Salatsi (läti keeles Salacgrīva) asub varasema eesti asula Heinaste (lt Ainaži) naabruses, mistõttu vastastikused mõjud on võimalikud. Keelenäiteid: *jenge* 'hing', *wuit* 'või', *ummare* 'õun', *ratst* 'ratsutada', *miitlub* 'mõtleb', *kasen piddahm* 'pulmi pidama', *wotha teid kurre* 'võtku teid kurat', *se on tohdst en toihs* 'see on tõepoolest tõsi'. Mõlemad autorid püüavad esitada ka sõnade pööramist ja käänamist, kuid see erineb niivõrd saksa keelest, et Burchard peab kinnitama, nagu ei saaks liivlased pööramisest aru.

Kuramaa liivi ainek on J. H. Taureckilt ja U. J. Zimmermannilt. Nad märgivad, et ka Kuramaal elavad liivlased segamini lätlastega. 1767. aastal on Taureck kirja pannud hulgaliselt huvitavaid sõnu, näiteks *Pehw* 'päev', *Kuh* 'kuu', *Ibbis* 'hobune', *Is perimis kodom* 'kas peremees on kodus'. Zimmermanni 1767. aasta kirjapanekud on veelgi rikkamad (98 käändsõna, 17 pöörsõna ja 15 lauseväljendit). Näiteid: *Nehma* 'lehm', *Lohja* 'paat', *Kiras* 'kirves', *Aigast* 'aasta', *Juhga* 'liiv', *kinda* 'künda', *sehme* 'sööma', *Wui sa Egle wolda kohne* 'kas sa eile olid kodus', *ma leb mer* 'ma lähen merele', *kusack Kohdai lehdi sis itel ju peewe* 'kui sa koju lähed, ütle head päeva'. Kuigi kirjapanekud on saksa kirjaviisis, kajastavad sõnad ja väljendid ehtsat Kuramaa liivi keelt.

Niisiis on A. L. Schlözer oma kaastöölistega jäädvustanud XVIII sajandi teise poole liivlaste olukorra ja avaldanud korraga rohkem keelenäiteid kui kõik varasemad allikad kokku. Eriti hinnatav on see, et näiteid on nii Liivimaalt kui Kuramaalt.

Kõrvutavalt võib nimetada, et Eestis tegutsesid sellal A. W. Hupel, Fr. W. Willmann, Fr. G. Arvelius, Põltsamaal ilmus esimene eestikeelne ajaleht. Kr. J. Petersoni, Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi sünnini jäi kolmekümne aasta ümber.

„Ema, ema! Kurat, kurat köögis!“

XVIII sajandi teisest poolest on veel allikaid, milles leidub andmeid liivlastest ja liivi keelest. Nii on A. F. Büschingi (1772) Berliinis ilmunud teoses „M. J. Thunmann's Untersuchungen über die alte Geschichte einiger

nordischen Völker“ („M. J. Thunmanni uurimused mõnede põhjarahvaste ajaloo kohta“) kirjutatud, et Kuramaal ja Bauska ümbruses kõneldakse soome murret (Büsching 1772: 20). Tähelepanek Kuramaa liivlaste kohta peab täielikult paika, Bauska ümbruse elanike kohta vaid osaliselt. Aastail 1444–1447 oli ordumeister H. Vincke von Overberg teinud suure sõjakäigu Ingerimaale ja ilmselt aastal 1445 võtnud suuremal arvul vangideks kohalikke elanikke just vadjalaste aladelt. Vangid asustati Bauska ümbrusse. Et vangid olid toodud Venemaalt, hakkasid lätlased neid nimetama venelasekesteks (läti keeles *krievīņš* ‘venelaseke’). Nii hakatagi siinseid vadjalaste järeltulijaid nimetama kreeviniteks. Oma keele säilitasid nad XIX sajandini. Thunmanni tähelepanek oli küllaltki terane, sest ta märkas Kuramaa liivi ja kreevini murde lähedust soome keelele.

Püsiva jälje on liivlaste ja liivi keele uurimisse jätanud August Wilhelm Hupel (1737–1819), kelle põhiteosed on küll eesti keele grammatika (Hupel 1780), koos P. E. Wildega toimetatud ajakiri „Lühhike õppetud“ (1778–1779) ja mitmed uurimused Baltikumi ajaloost. Liivi keelest ja liivlastest on aga andmeid kolmeosalises teoses „Topographische Nachrichten“ (I–III, Riga 1774–1782), mille esimeses osas (Hupel 1774–1782 I: 135–186) kõneldakse varasemate andmete põhjal iseseisvast liivi keelest. Schlözeri andmete põhjal kirjeldatakse liivlaste järkjärgulist segunemist lätlastega Salatsis. Teose teises osas (Hupel 1774–1782 II: 183–187) selgitatakse sõna *liivi* päritolu. Teoses on üle 60 sõna ja väljendi koos saksa- ja eestikeelse tõlkega; need on saadud eeskätt Schlözeri kaastöölislalt. Hupel märkab sedagi, et varasemates kirjapanekutes on ebatäpsusi ja vigu trükitud liivikeelsetes sõnades. Eesti keelega ühised sõnad on Hupeli teostes *Jens* ‘jānes’, *Pin* ‘peni, koer’, *Tehd* ‘täht’, *Uebbi* ‘hobune’ jt. Liivi ainestikku on Hupel kasutanud varieeritult ka teistes teostes.

Haruldaseks teoseks osutub Johann Ludwig Börgeri (1778) Riias ilmunud ajalooline uurimus Liivimaa minevikust. Ka Börger märkas Liivimaal toimuvat liivlaste ja liivi keele segunemist lätlaste ja läti keelega. Autor püüdis analüüsida selle põhjusi ja selgitas *Liwa-ma* päritolu (aluseks peetakse meie *liiv*-sõnaga ühist tüve). Oluline on Börgeri kinnitus, et liivlased nimetavad endid *Liwa-mees* ja *Liwa ma-mees*. Sellest järeldub, et liivlased olid oma vana hõimunimetuse säilitanud (eestlased nimetasid ennast sellal maarahvaks). Börger kinnitab, et liivlasi elab peale Salatsi ka Riia ümbruses. Seda on oluline teada, et Liivimaa liivlaste segunemist mitte liiga varasesse aega viia, nagu mõned ajaloolased ongi talitanud.

Oma väite kinnitamiseks jutustab Börger loo sellest, kuidas ta umbes 15 aastat tagasi (u 1762) otsinud varju külma eest Riia lähedalt Regenbergi kõrtsist. Reisija ei leidnud kõrtsitoast kohta ning siirdus kööki, kus lapsed kohkusid hundinahka kasukas võõrast nähes. Nad tormasid tahatuppa ema juurde ja karjusid: „Emma! Emma! kurrat kurrat koke!“ Hiljem püüdis küllaline perenaiselt selgust saada, mis keeles lapsed hüüdsid. Perenaine selgitas: „Me oleme liivlased, see on meie vana keel.“

Ei ole mingit põhjust kahelda Börgeri kirjelduse tõepärasuses. Liivlasi oli XVIII sajandi teisel poolel saarekestena mitmel pool Liivimaal, paljud neist jäid aga kirjameeste teostesse sattumata.

Börgeri juhtum Regenbergi kõrtsis oli nii ilmekas, et seda kasutati hilisemates allikates, kuigi varieeritult. Mõnikord unustati Börger hoopiski ja võis arvata, nagu oleks loo trükkija sündmuste osaline.

XVIII sajandi lõpukümnendid

Kahel XVIII sajandi lõpukümnel on Liivimaast ja selle elanikest kirjutanud mitmed autorid. Enamasti ei ole nad vaevunud uusi andmeid otsima ega kohalike rahvaste elu ja kultuuri uurima. Baltikumi rahvad elasid endiselt orjuses, orjadest aga hoidusid kirjamehedki kaugele. Ka Lääne-Euroopas polnud vabaduse ja võrdsuse ideed veel tuttavaks saanud, kõnelemata nende ideede levikust Läänemere maades.

Lehekülgede arvult on ulatuslik A. L. Schlözeri ja L. A. Gebhardi ühis-teos „Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie, durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Teutschland und Engeland ausgefertigt“, mis ilmus Halles 1785 (Schlözer, Gebhardi 1785). Selles on L. A. Gebhardi uurimus „Geschichte von Liefland, Ehistland, Kurland und Semgallen“ („Liivimaa, Eestimaa, Kura-maa ja Semgallia ajalugu“), milles autor refereerib põhjalikult ka Liivimaa ajalugu alates Nestori kroonikast „Jutustus möödunud aegadest“ ja Henriku „Liivimaa kroonikast“ kuni Schlözeri allikateni. Omal poolt ei lisanud ta aga midagi seni teadmatut. Ometi oleksid olnud suure väärtusega andmed selle kohta, kus ja kui palju sellal elas veel liivlasi. Teose ilmumise ajal ei märgatud seda puudust ja teost loeti kohalikes saksa ringkondades ilmselt huviga.

Nii keeleteaduses kui ka rahvaste ajaloos haruldane ning omapärane teos on Vene valitsejanna Katariina II ja saksa soost vene maadeuurija Peter Simon Pallase (1741–1811) ühistööna kahes köites Sankt Peterburgis ilmunud

„Linguarum totius orbis vocabularia comparativa“ (1787–1789; „Kogu maailma keelte võrdlev sõnaraamat“). Teose koostamise idee on keisrinna saanud ilmselt Lääne-Euroopa valgustajatelt, idee valas aga teosesse Peterburi Teaduste Akadeemia liige Pallas. Kahesaja venekeelse märksõna järel on vasted rohkem kui 200 keeles. Esimesele trükile järgnes kohe teine, mille toimetas ja täiendas Teodor Janković-Mirijevski. Selles 1790–1791 ilmunud trükises on lisaaainestikku Aasia ja Aafrika haruldastest keeltest. Vaadeldav sõnaraamat on oluline selle poolest, et ta sisaldab aainestikku ka soome-ugri keeltest. Pallas oli ise olnud mitmete soome-ugri rahvaste juures, kuigi hankis enamasti aainestikku kaastööliste kaudu. Kuigi liivi keele sõnad pole kõikidega võrdselt esitatud, on neid siiski *кривинго-ливонски* all. Näited on muidugi vene tähtedega kirjutatud (*Весна – кеваде, Зима – Тола*). Alati pole võimalik otsustada, kas on tegemist liivi, kreevini või eesti sõnaga. Näited on igal juhul Liivimaa liivi keelest.

XVIII sajandi lõppu kuulub veel Ruhjas trükitud Gustav von Bergmanni (1789) „Das Gebeth des Herrn oder Vaterunersammlung“. See on mitridaat ehk sama teksti kõrvutav tõlge paljudes keeltes. Mitridaate hakati Lääne-Euroopas koostama alates XVI sajandi keskpaigast ning neid ilmub aeg-ajalt praegugi. Gustav von Bergmann (1749–1814) oli kirikuõpetaja, teadlane ning kirjanik, kes pidas ka trükikoda. 1785–1797 ja 1801–1810 oli ta Ruhjas kirikuõpetaja ja trükkal. Ka vaadeldav teos ilmus tollal eesti elanikkonnaga Ruhjas. Üldse on Bergmann oma trükikojas trükkinud umbes 170 teost.

Vaadeldav Bergmanni teos sisaldab meieisapalve tõlked kõrvuti paljudes keeltes. Palve on läti keelest tõlgitud Liivimaa liivi Salatsi murdesse, mida sellal veel kõneldi. Olemasolevate andmete järgi on see esimene liivikeelne tekst. Tõlge on asjatundlik, tõlkijat ei ole teada. Pole võimatu, et selle on liivlaste abiga teinud Bergmann ise. Tekst äratas huvi ning J. C. Adelung trükkis selle oma teoses „Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde“ („Mitridaat ehk üldine keeleteadmine“). Tekst on 1809. aastal ilmunud teose teises osas. Palve avaldas ka Jannau 1828. Mõlemad muutsid trükkimisel teksti.

Niisiis on XVIII sajandi lõpust olulist lisa liivlastest ja liivi keelest.

LĪVŌD KUODĀ NUSTĀMI – LIIVI RAHVAMAJA EHITAMINE

Ilmunud: Livõd kuoda nustami. – Par lībiešiem: par lībiešu vēsturi, kultūru un situāciju mūsdienās.
Rīga: Lībiešu kultūras savienība 1989. 4–8.

Pierrõ ežmizt pasouļsuoddõ līvlizt tuļtõ tāgiž eņtš Randõ. Jelūd vòļtõ jarā artõd, amā vīla kaddõn. Ammõ vòļ irgõmõst ūd pāl. Tāgiž tuļtõ rovžt 1918. un 1920. āigastõs. Kuigīd vòļ lālamõst.

Sīel āigal tuļtõ Randõ Tartu Universitāt professor Lauri Kettunen ja student Oskar Loorits. Se vòļ 1920. āigast kievād, ku ne tuļtõ un īrgiztõ kubbõ kuoržõ līvõ kīeldõ un folklõrõ. Mõlmõd tieudmied ābžiztõ līvliži jeddõpēdõn vīdõ nānt kultūrõ.

Ežmi vòļ eņtš pagāst. Līvlizt tōžtõ, ku amād nānt kilād vòļkstõ vōnnõd Līvõ pagāstõs. Siedā Leļmõ valdib īrgandõksõs ka tōitiz, bet aššõ sizāliztažād ministõr iz ānda lubbõ ja nei, līvlizt eņtš pagāstõ izt sōtõ.

Tuoi vòļ Līvõd Īt. Leļlizt valdib vòļ tegīž vastõ. Līvlizt vòļtõ set set kōrd Rīgõs ja 1923. āigastõs Līvõd Īt sai vizāstõd. Ežmi zapults vòļ 2. aprilsõ 1923. āigastõs. Se vòļ sūr pāva līvliztõn. Īt sai eņtš õļaz-vālda-siņņi plagā, mis paldīņ um līvõd rov plagā. Ka līvõd kūor īrgiz oppõm lōlidi 1923. āigastõs ja skūolis vōiž oppõ līvõ kīeldõ.

Sīel āigal tuļ nūorī līvliži pāgiņ oppõm Tartusõ un Sūomõ. Seļlizt vòļtõ August Skadiņ (Tartusõ), Alīs Gūtmaņ ja Pētõr Damberg (Jālgabõs), Hilda Tserbah, Grizelda Berthold, Berta Berthold, Alfon Berthold, Aleksis Kasparson, Anastasija Reinvalde, Prits Kīnkamäg, Edgar Vālgamā (Sūomõs), Lūcija Reinvalde, Mirdza Lepste, Albert Breinkopf (Rīgõs).

Vòļ nei mōttõltõt, ku sōbõd skūoldõd līvõd skūolmēstard, kūorjūdijid, kalāmied, komponistõd un līvõd eņtš pāp.

Līvliztõn vòļ veitõ eņtš rōntidi, vòļ set „Pivā Matteus Evangelium“. Oskar Loorits un August Skadiņ āndiztõ Tartusõ ulzõ vīž piškiztõ lugdõbrõntõzt (1921–1926). 1924. āigastõs sai Tallinnõs druktõd „Līvo lōlõd“. Kōrli Stalte vòļ ne kubbõ pand. Līvõd Seļts Leļmõl āndiz Rīgõs ulzõ āigarõntõd

*Liivi rahvamaja
avamise päev Irēl,
6. august 1939. a
(foto Baiba Šuvcāne
erakogu).*

Pärast Esimest maailmasõda tulid liivlased oma randa tagasi. Majad olid lõhutud, kogu vili kadunud. Kõike tuli alustada otsast peale. Inimesed tulid tagasi 1918. ja 1920. aastal. Oli raske.

Sel ajal tulid randa Tartu ülikooli professor Lauri Kettunen ja üliõpilane Oskar Loorits. See oli 1920. aasta kevad, kui nad tulid ja hakkasid koguma liivi keelt ja folkloori. Mõlemad teadlased aitasid liivlastel oma kultuuri edasi viia.

Esiteks nende [liivlaste] oma vald. Liivlased tahtsid, et kõik nende külad oleksid olnud Liivi vallas. Läti valitsus seda alguses ka lubas, kuid siseminister luba ei andnud ja nii liivlased ei saanud oma valda.

Teiseks Liivi Liit. Läti valitsus oli jälle vastu. Liivlased käisid mitu korda Riias ja 1923. aastal sai Liivi Liit asutatud. Esimene koosolek oli 2. aprillil 1923. aastal. See oli liivlaste jaoks suur päev. Liit sai oma rohelise-valge-sinise lipu, mis praegu on liivi rahvuslipp. Ka liivi koor hakkas 1923. a laule õppima ja koolides võis õppida liivi keelt.

Sel ajal tuli palju noori liivlasi õppima Tartusse ja Soome. Need olid August Skadiņ (Tartus), Alīs Gūtmaņ ja Pētōr Damberg (Jelgavas), Hilda Tserbah, Grizelda Berthold, Berta Berthold, Alfon Berthold, Alekssis Kasparson, Anastasija Reinvalde, Prits Kīnkamāg, Edgar Vālgamā (Soomes), Lūcija Reinvalde, Mirdza Lepste, Albert Breinkopf (Riias).

Mõeldud oli nii, et neist saavad koolitatud liivi koolmeistrid, koorijuhatajad, kalamehed, heliloojad ja liivi oma kirikuõpetaja.

Liivlastel oli vähe oma raamatuid, ainult „Püha Matteuse Evangeelium“. Oskar Loorits ja August Skadiņ andsid Tartus välja viis väikest lugemikku (1921–1926). 1924. a trükiti Tallinnas „Līvo lōlōd“. Selle oli kokku pannud Kōrli

1933. un 1934. āigastōs. Sūr tīe vōļ tīend sāl L. Rudzītis. Kuolmkimdis āigas-tiš saitō Helsinkōs druktōd seļlizt rōntōd neka P. Damberg „Jemakiel lugdōb-rōntōz skūol ja kuod pierāst“ (1935), „Ūž Testament“ (1937), „Līvlist vaimli loulrōntōz“ (1939). Vaimliz literatūrō vōļ tulkōn līvō pāppōks oppōn Edgar Vālgamā. Pierri līvōd rōntōz vōļ Helsinkōs ūdpāl druktōd „Ūž Testament“ (1943), bet siedā sūomōd Randō izt vōitō sōtō.

1932. āigastōs īrgiztō līvlizt ulzō andōm eņtš āigakerrō „Līvli“ – ežmōks Jālgabōs, bet pierrō Irēl.

Vel tōžtō līvlizt, ku nāntōn vōlks ka lōtō līvō kiēlkōks. 1930. āigastōs vōļ Ēsti-Ingerōn pāppōks pandōd Helle Kalervo Erviō. Tāmā opīz aššō rōkāndōm līvō kiēldō ja īrgiz piddōm līvō lōtō kuolm-nēļa kōrdō āigastōs. Pierri kōrd Erviō pidīz Irēl lōtō 6. ougustōs 1939, ku tāmā Līvōd kuodā sai pivāstōd.

Kēzar āigal skūolsō mittō kunāgist iz vōi opātō līvō kiēldō. Leļkiēlāigal Līvōd Īt kizīz set set kōrd valdibōld lubbō opātō līvō kiēldō Rāndas līvōd skūolis. Ežmōks valdib vōļ vastō, bet pierrō sai andtōd lubā. Nei vōiž opātō jegā nādīļ mingiz stuņd līvō kiēldō seļliztōn lapstōn, kīen vanbīzt siedā tōžtō. Kōgiņ aigō opātīz Maŗt Lepste, Kūolkas opātīz skūolmēstar Bernštein, Pizās 1939–1940. āigastōs skūolmēstarōks oppōn līvli Pētōr Damberg. Se vōļ sūr tīe. Lapst, kis vōļtō uigōnōd eņtš kiēldō, īrgiztō siedā rōkāndōm un kēratōm.

Līvlizt jelāmi lekš lougō jeddōpēdōn. Amās ažās vōļ tutkāmsō Līvōd Īt. Bet līvliztōn iz ūo kūožō, kus ne vōlksstō vōinōd kubbō tūlda. 1923. āigastōs vōļ Līvōd Īt ežmis zapulstsōs ežmizkōrd rōkāndōt, vōlks sōmōst eņtš kuodā, bet sīel āigal līvōdōn iz ūo rōdō. 10.12.1927. āigastōs um Līvōd Īt sōtōn Sūomōn Ītōn (Suomalaisuuden Liitto) kēra, kus jūodijīz kēratōbōd, ku āb ūo paikō, kus līvōd vōikstō kubbō tūlda, um nustāmōst eņtš kuodā. Īt pōlab Sūomō sug-rovvōlt abbō. 1928. āigastōs īrgiztō ītōd Sūomōs, Ēstis un Ungārōs kuorīrōm rōdō Līvōd kuodā pierāst.

Kōgiņ vōļ rōkāndōmōst un rīdļōmōst īļ sīe, kus vōiks nustō Līvōd kuodā. Sīkrōgōļ vōļ kil jennō līvliži, bet īdstō tutkāmsō se vōļ kakškimdō kilomētōrt. Līvōd kilād sidāmsō um Irē, un perīzōks sai sarōkāndōt Līvōd Ītsō, ku kuodā um nustāmōst Irē killō, laz kil Irēl vōļ veitō līvliži. Mōkabāl sai Līvōd Īt valst mōstō, bet se iz ūo jōvās kūožōs. Didrōk Volganski nīziz minnōn 1965. āigas-tōs īļ sīe nei: „Agā nāgtōb, ku se iz ūo jōvās kūožōs. Se vōļ nei ku kilāst kilgō, Irē kilāst rōz rānda pūol kōnka tagān. Se iz kōlb.“

1930. āigastōs vōļ nei pāgiņ rōdō, ku vōiž vōstō materiāliidi kuod pierāst. 1932.–1933. āigastōs īrgizt rovžt vieddō tēgaļi, radļō pūdi, pōrgtō kivīdi un

Stalte. Liivlaste Selts Lätimaal andis 1933. ja 1934. aastal Riias välja kalendrid. Suure töö oli seal teinud L. Rudzītis. Kolmekümnendatel aastatel trükiti Helsingis sellised raamatud nagu P. Dambergi „Jemakīel lugdōbrāntōz skūol ja kuod pierast“ („Emakeele lugemik kooli ja kodu jaoks“, 1935), „Ūž Testament“ („Uus testament“, 1937), „Līvlist vaimli loulrāntōz“ („Liivlaste vaimulik lauluraamat“, 1939). Vaimulikku kirjandust tõlkis liivi kirikuõpetajaks õppinud Edgar Vālgamā. Viimane liivi raamat oli Helsingis uuesti trükitud „Ūž Testament“ („Uus testament“, 1943), aga seda ei saanud soomlased Liivi randa saata.

1932. a hakkasid liivlased välja andma oma ajakirja „Līvli“ („Liivlane“), alguses Jelgavas, hiljem Irēl.

Veel tahtsid liivlased, et neil oleks liivikeelne jumalateenistus. 1932. a oli Eesti-Ingeri kirikuõpetajaks pandud Helle Kalervo Erviö. Tema õppis kiiresti liivi keelt rääkima ja hakkas kolm-neli korda aastas pidama liivi jumalateenistust. Viimast korda pidas Erviö jumalateenistuse 6. augustil 1939 Irēl, kui see Liivi maja sai pühitsetud.

Keisri ajal ei võinud kunagi koolis liivi keelt õpetada. Läti keele ajal küsis Liivi Liit mitu korda valitsuselt luba õpetada rannas liivi koolides liivi keelt. Algu- ses oli valitsus vastu, aga pärast anti luba. Nii võis iga nädal õpetada mõne tunni liivi keelt nendele lastele, kelle vanemad seda soovisid. Pikka aega õpetas liivi keelt Maŗt Lepste, Kūolkas õpetas koolmeister Bernštein, Pizās 1939.–1940. a koolmeistriks õppinud liivlane Pētōr Damberg. See oli suur töö. Lapsed, kes häbe- nesid oma keelt, hakkasid seda rääkima ja kirjutama.

Liivlaste elu läks tasapisi edasi. Iga asja eesotsas oli Liivi Liit. Kuid liivlastel polnud kohta, kuhu nad oleks võinud kokku tulla. 1923. a oli Liivi Liit esime- sel koosolekul esimest korda rääkinud, et oleks vaja saada oma maja, aga siis polnud liivlastel raha. 10. detsembril 1927 saatis Liivi Liit Soome [Soomluse] Liidule (Suomalaisuuden Liitto) kirja, kus juhatajad kirjutavad, et pole kohta, kus liivlased saaksid kokku tulla, on vaja ehitada oma maja. Liit palub Soome sugulasrahvalt abi. 1928. a hakkas liit Soomes, Eestis ja Ungaris Liivi maja jaoks raha koguma.

Räägiti ja vaieldi kaua selle üle, kuhu Liivi maja võiks ehitada. Sīkrōgis oli küll palju liivlasi, aga ühest [küla] otsast teise oli kakskümmend kilomeetrit. Liivi külade keskel on Irē ja lõpuks sai Liivi Liidus kokku lepitud, et maja tuleb ehi- tada Irē külla, mis sest, et Irēl elas vähe liivlasi. Maatūki sai Liivi Liit riigimaast, aga selle koht polnud hea. Didrōk Volganski jutustas mulle 1965. aastal sellest nii: „Paistab, et see ei ole heas kohas. See oli nii küla lähedal, Irē külast veidi ranna pool luite taga. See ei kõlvanud.“

vieddō bāļkidi. Amā sai paikōl vieddōd talk kōrda pierrō, neka Didrōk Volganski nīžiz.

Siz vōļ tīemōst un vizāstōmōst projektōd. Ežmiz plōn tei V. Paegle Rīgōst. Rōdō pūtiz amā āiga un vōļ vōņ, ku valdib āndiz ka 2250 lattō eņtš pūolstō. 1935. āigastōs vōļ emīņ ku 100 000 tēgaltō, kivīd un pūmateriālōd kubbō tūodōd un jōvīst vōļō pandōd. Ītōn vōļ vōnd 18 500 lattō, bet ku materiālōd vōļtō paikōl, vōļ īend set 13 000 lattō. Siedā vōļ veitō un kuodā nustāmizt līvlizt vel izt vōitō irgō. 1938. āigastōs vōļ seldō, ku um vel vajāg 80 000 lattō. Tegīž sōtizt sugrovd Ungārōst, Sūomōst un Ēstist abbō, un nei tuļ kubbō 78 000 lattō.

Līvlizt tōitiztō bōuvōmist īrgandō 1938. āigastōs. Nei ka iztuļ. 3. oktōbōrs 1938. āigastōs sai mīrtōd nūrkakiv. Paikōl vōļtō Leļmō ulliministōr Munters, Sūomō azūmkonsul Karkaus, professor Kettunen un Ollik Ēstistō. Kivvō sai mīrtōd kēra līvō, ungār, sūomō, ēsti un leļkielkōks. Dokumentōdōn kēratizt allō ulliministōr Munters un Līvōd Īt pūolstō Pētōr Breinkopf. Lōliztō līvlizt toutloulō. Ōdōn vōļtō ōdōgizt un lōliz līvlizt kūoļ.

Nei ku vōļ mōttōltōd, āigast pierrō Līvōd kuodā vōļ vaļmōz un 6. ougustōs 1939 sai Līvōd kuodā pivāstōd. Nei ku avīzōd kēratizt, vōļ Irēl līvliži un leļliži 1500 rištīngtō, sūomidi 27, ēstliži 15, ungāridi 3. Paikōl vōļtō Leļmō kultūr-nodaļast direktōr J. Labvīrs, Ēsti pūolstō H. Rebane, Sūomō-Ugrō Kultūrīt pūolstō F. A. Heporauta ja Ungār pūolstō doktōr Tibor Eyssen. Ēsti kultūrfilm pūolstō vōļ Ēsti Rovmuzēj direktōr Ferdinand Linnus. Teitō ka film sīestō, kui Līvōd kuodā sai pivāstōd.

Rovkuodā vōļ bōuvtōd Sūomō arhitekt Huttunen projekt pierrō, sizālizarhitektōks vōļ V. Paegle. Bōuvijiks vōļ Kronbergs. Bōuvimi, mēbōl un amā mū maksīz 100 000 lattō, pūol vōļ sōdōd Sūomōst, tuoi pūol Ēstist un Leļmōld. Ungārōst tuļ rōdō amā veitō.

Pivād īrgiztō kiēla kakštuoistōn. Nēdi jūodiztō Līvōd Īt un Līvōd Rovkuodā Fond. Ežmōks līvlizt tēriņtiztō kilāliži. Siz rōkāndizt līvōd pāp H. K. Erviō un Irē pāp A. Abakuks. Erviō rōkāndiz līvō kiēlkōks, Abakuks leļkiēlkōks.

Valst pūolstō pidiz rōkkō direktōr J. Labvīrs un kītiz, ku Līvōd Rovkuodā um vāldiņ. Kōrli Stalte vōļ kēratōn prolōg rovkuodān un līvōd rovvōn. Vel rōkāndizt D. Volganski un P. Breinkopf. Līvliži tēriņtizt vel F. A. Heporauta, A. Veiderma, H. Rebane, T. Eyssen, mag. Moilanen, Vīgands, V. Alttoa, Kampars j.m. Sīel pāval rōkāndizt rovžt pāgiņ iļ līvōd rov lālam jelāmiz. Kilālizt

1930. aastal oli nii palju raha, et võis maja jaoks ehitusmaterjale osta. 1932.–1933. aastal hakkasid inimesed telliskive vedama, puid raiuma, kive lõhkama ja palke vedama. Kõik veeti kohale talgutega, nagu Didrök Volganski jutustas.

Siis oli vaja teha ja kinnitada projektid. Esimese plaani tegi V. Paegle Riiast. Rahast oli kogu aeg puudus ja oli õnn, et valitsus andis ka omalt poolt 2250 latti. 1935. aastal oli rohkem kui 100 000 telliskivi, kivid ja puumaterjalid kokku toodud ja korralikult hoiule pandud. Liidul oli olnud 18 500 latti, aga kui materjalid olid paigas, oli alles jäänud ainult 13 000 latti. Seda oli vähe ja liivlased ei saanud maja ehitamist veel alustada. 1938. aastal oli selge, et on vaja veel 80 000 latti. Taas saatsid sugulasrahvad Ungarist, Soomest ja Eestist abi ja nii tuli kokku 78 000 latti.

Liivlased lubasid ehitamisega peale hakata 1938. aastal. Nii ka oli. 3. oktoobril 1938. aastal müüriti nurgakivi. Kohal olid Läti välisminister Munters, Soome asekonsul Karkaus, professor Kettunen ja Ollik¹² Eestimaalt. Kivisse sai müüritud kiri liivi, ungari, soome, eesti ja läti keeles. Dokumentidele kirjutasid alla välisminister Munters ja Liivi Liidu poolt Pētõr Breinkopf. Lauldi liivi hümni. Õhtul oli õhtusöök ja laulis liivi koor.

Nii nagu mõeldud, oli aasta pärast Liivi maja valmis ja 6. augustil 1939 pühitseti Liivi maja. Ajalehed kirjutasid, [et] Irēl oli liivlasi ja lätlasi 1500 inimest, soomlasi 27, eestlasi 15, ungarlasi 3. Kohal olid Läti kultuuriosakonna direktor J. Labvīrs, Eestist H. Rebane¹³, Soome-Ugri Kultuuri Liidu poolt Frans Akseli Heporauta ja Ungarist doktor Tibor Eyssen. Eesti Kultuurfilmist oli Eesti Rahva Muuseumi direktor Ferdinand Linnus. Tehti ka film sellest, kuidas Liivi maja sai pühitsetud.

Rahvamaja ehitati Soome arhitekti Huttuneni projekti järgi, sisearhitektiks oli V. Paegle. Ehitajaks oli Kronbergs. Ehitamine, mööbel ja kõik muu maksis 100 000 latti, pool oli saadud Soomest, teine pool Eestist ja Lätist. Ungarist tuli raha kõige vähem.

Pidustused algasid kell kaksteist. Seda juhatasid Liivi Liit ja Liivi rahvamaja fond. Kõigepealt tervitasid liivlased külalisi. Seejärel kõnelesid liivi kirikuõpetaja H. K. Erviõ ja Irē kirikuõpetaja A. Abakuks. Erviõ kõneles liivi keeles, Abakuks läti keeles.

Riigi poolt pidas kõne direktor J. Labvīrs ja ütles, et Liivi rahvamaja on avatud. Kõrli Stalte oli kirjutanud tervituse rahvamajale ja liivi rahvale. Veel

¹² Eesti tollane haridusnõunik. [Toim.]

¹³ Tolleaegne Eesti suursaadik Lätis. [Toim.]

vēliztō piškizōn sugrovvōn vōnnō un pitkō iggō. Munt škīnkizt Līvōd Rovkuodā Fondōn rōdō un mēbōltō.

Ōdōn vōltō ōdōgizt, kūoṛ lōliz līvōd lōlidi, rovzt dāntšiztō. Edgar Vālgamā vōl līvō kīeldō tulkōn Aleksis Kivi „Īe un pāva“. Jūodiji Hilda Tserbah vōl sīe tiend nādōbōks amādōn. Kūoṛō jūodiz Margarete Stalte.

Amād vōltō riēmlizt, amā emīṇ līvlizt īž. Nāntōn vōl eṇtš rovkuodā, ne tiēdizt, ku sugūd nēḡi ābṡōbōd. Vōiž uskō, ku jelāmi Līvōd rāndas lāb jeddōpēḡōn.

Bet 1940. āigastōs tuṡtō krīevōd sizzōl. Kommunistōd vōtīztō Līvōd kuodā līvlizt kādstō, Līvōd Īt paṇtō vizzō, līvlizt rōntōd saitō kīeldōd. Āigast pierrō tuṡtō saksād, līvlizt saitō rōz jengō, bet ku suodā tuṡ Randō, lekš jelāmi allōpēḡōn. Ku kommunistōd tuṡtō tāgiž, vōl līvōd rov jelāmi pagalam. Līvlizt izt sōtō kunāgōst tāgiž eṇtš kuodā, mis ne vōltō nustōnōd eṇtš sugūd abbōl.

Didrōk Volganski murtiz kūolōmiz sōṇō iṡ Līvōd kuodā. 1965. āigastōs ta rōkāndiz nei: „Saksād suodā aigiz kil teitō vāggi jennō kajjō: kīskiztō katūkst jarāndiz, sāldō vež sadīz sizzōl. Ikš neṡṡōzjagū kuodā lagḡi un sūṛi pūḡi mārgandizt, un vōl panmōzt ūdpāl, ka se sai nuotīēdōd. Katūks sai pandōd ūž. Un kuodā um paldīṇ andtōd Līvōd rānda kalāmīēdōn pa klubbōks, pa kultūrkuodāks. Demberg, kis vōl sūr kivīd pōṛgtiji un kivīd viedāji, bāṡkōd viedāji eṇtš jōvād ibbiztōks, siz ku kuodā vōl vāggi loppōn, katūks vōl loppōn, ta iz vōi sāldō lādō piddōz, ta lekš kōlāks rinkō, algō ta nāḡō, ku se kuodān um lālamstiz.“

Tāstō vōib nādō sīēldōst, kui līvlizt eṇtš rovkuoddō ārmastizt. Bet perīmīēd tuṡtō un lekštō, nāntōn iz ūo murtō, mis sōb Līvōd rovkuodāst. Perīzōks sai Līvōd rovkuodā andtōd Šlītōr rezervātōn un se vōl ežmi jōvā perīmīēz. Mēg amād uskōm, ku rezervāt jūodijizt pidābōd amniggōks siedā kuodā neka piēmineklō līvō rovvōn, kis tās rāndas um kōgiṇ jellōn.

kõnelesid D. Volganski ja P. Breinkopf. Liivlasi tervitasid veel F. A. Heporauta, A. Veiderma, H. Rebane, T. Eyssen, magister Moilanen, Vīgands, V. Altkoa, Kampars jt. Sel päeval kõnelesid inimesed palju liivi rahva raskest elust. Külalised soovisid väikelele sugulasrahvale õnne ja pikka iga. Teised kinkisid Liivi rahvamaja fondile raha ja mööblit.

Õhtul oli õhtusöök. Koor laulis liivi laule, inimesed tantsisid. Edgar Vālgamā oli liivi keelde tõlkinud Aleksis Kivi „Õõ ja päeva“. Juhataja Hilda Tserbah oli lavastanud selle kõigile vaatamiseks. Koori juhatas Margarete Stalte.

Kõik oli rõõmsad, kõige rohkem liivlased ise. Neil oli oma rahvamaja, nad teadsid, et hõimurahvad on neid abistanud. Võis uskuda, et Liivi rannas läheb elu edasi.

Ent 1940. aastal tulid venelased. Kommunistid võtsid Liivi [rahva]maja liivlaste käest ära, Liivi Liit pandi kinni, liivi raamatud keelati. Aasta pärast tulid sakslased, liivlased said veidi hingata, aga siis jõudis sõda randa, elu läks allamäge. Kui kommunistid tagasi tulid, oli liivi rahva elu läbi. Liivlased ei saanud kunagi tagasi oma maja, mis nad oma hõimurahvaste abiga olid ehitanud.

Didrõk Volganski muretses kuni surmani Liivi [rahva]maja pärast. 1965. aastal rääkis ta nii: „Sakslased tegid sõja ajal väga palju kahju: kiskusid katuse ära, sealt sadas vihma sisse. Neljandik maja katusest oli lage ja laetalad mädanesid. Pidi [katuse] uuesti panema, ka see sai tehtud. Uus katus sai pandud. Maja on praegu antud Liivi ranna kalameestele klubiks, kultuurimajaks. Demberg, kes oli suur kivide lõhkaja ja vedaja, palkide vedaja oma heade hobustega, siis kui maja oli täiesti läbi, katus oli läbi, ei võinud sealt mööda minna, ta läks kaarega ringi, et ei näeks, kui raske sellel majal on.“

Sellest võib selgesti näha, et liivlased armastasid oma rahvamaja. Aga pere-mehed tulid ja läksid, nemad ei muretsenud, mis Liivi rahvamajast saab. Lõpuks anti Liivi rahvamaja Slītere rahvuspargile [looduskaitsealale] ja see oli esimene hea peremees. Me kõik usume, et rahvuspargi juhatajad peavad seda maja mälestussambaks liivi rahvale, kes siin rannas on kaua elanud.¹⁴

¹⁴ Tõlkinud T. Tuisk. [Toim.]

LIIVLASTE ESINEMISED EESTIS 1980. AASTAIL

Ilmunud: Liivlased tulevad Tartusse. – Edasi 262. 15.11.1980. Liivlased esinevad Tartus. – Tartu Riiklik Ülikool 32. 14.11.1980. Liivlased esinesid Tartus. – Nõukogude Õpetaja 49. 6.12.1980. Liivlaste kevadised esinemised. – Edasi 126. 2.6.1981. Liivlaste ansamblid esinemas. – Sirp ja Vasar 34. 21.8.1981. Liivlaste kontsert – Sirp ja Vasar 1. 1.4.1985.¹⁵

1980. aastal oli liivlasi Kuramaa rannakülades, Ventspilsis, Riias ja mujal ühtekokku ehk pisut üle saja inimese, kui aluseks võtta liivi keele oskus. Üheski peres ei kasutatud enam suhtlemiseks liivi keelt. Pärast sõda kujunes keskuseks Sõrve sääre vastas asuva Domesnäsi tipus olev Kūolka küla, kus oli paarkümmend head või keskmist liivi keele oskajat. Liivlaste ja liivi keele saatus on heaks näiteks sellest, kuidas rahvas ja keel assimileerub. Protsess oli jõudnud staadiumi, kus liivi keele oskajaid leidis vaid vanemas põlvkonnas ning polnud ühtki perekonda, kus liivi keel oleks igapäevane suhtlusvahend. Viimane selline perekond lakkas olemast 1973. aastal.

Olin liivi külades augustikuu algul 1980, kui koguti peamiselt mälestusi liivlaste varasemast tegevusest. Septembrikuu keskel püüti peale üleskirjutuste hankida täpseid andmeid liivi keele häist oskajaid ning neid arvele võtta. Avastati mitmeid liivi keele valdajaid, kellest seni polnud andmeid. Seda tööd jätkatakse 1981. aastal, see peaks korvama liivlaste kohta ametlike andmete puudumise kohalikes ametiasutustes.

Hoolimata liivlaste vähesest arvust, on jätkunud nende aktiivne vaimne tegevus. Liivi haritlane P. Damberg, kellelt 1935. aastal ilmus liivi lugemik, on jäädvustanud oma mälestusi, millest osa on ilmunud Helsingis liivi keele näidetena. Teine liivi haritlane H. Grīva on pikka aega juhatanud Ventspilsis tegutsenud liivlaste laulukoori, mis on esinenud ka Eestis. Liivlaste arvu vähenemise tõttu reorganiseeriti koor ansambliks, mille juhatajaks on taas H. Grīva. Liivlaste kombestikku on kogunud ja aidanud elustada P. Kļaviņa.

Pikka aega on Riias tegutsenud kultuurimaja „Oktobris“ („Oktoober“) juures liivi etnograafiline ansambel „Līvlist“ („Liivlased“), mis on tutvustanud

¹⁵ Tekste on koondatud ja lühendatud. [Toim.]

eeskätt liivi rahvalaule ja rahvatantse. Ansambel on edukalt esinenud Riias ja teistes Läti linnades. 2. oktoobril 1980 toimus esinemine liivlaste varasemas kultuurikeskuses Irēl (Mazirbes), kus tähistati Slītere looduskaitseala aastapäeva. Esitamisküpseks saanud kava „Liivi pulmad XIX sajandil“ esitati 31. mail 1980 Tallinnas Glehni lossis.

„Līvlist“ („Liivlased“) on tegutsenud üle seitsme aasta ja esinenud mitmetes Läti linnades, samuti Tallinnas. 16. novembril 1980 esitas ansambel suure eduga Tartus „Vanemuise“ kontserdisaalis etnograafilise kava „Liivi pulmad XIX sajandil“. Selle on koostanud Jazeps Vitolsi nimelise Läti Riikliku Konservatooriumi teadusprorektor Dzintars Kļaviņš, ansambli juhiks on konservatooriumi dotsent Dzidra Kļaviņa. Lisaks kavale esitati liivi ja eesti rahvalaule.

Ansambliil on kavas õppida veel teine osa liivi pulmadest ja kava „Õhtu Liivi rannas“. Ansambli liikmetest valdab osa täielikult liivi keelt, teised on liivlaste järeltulijad, kes suhtlevad juba läti keeles, kuid on suutelised õppima ka liivikeelset kava.

Liivlaste esinemise organiseeris Raamatuühingu Tartu osakond ning etendusest võttis osa palju Tartu koolide õpilasi.

Riia kultuurimaja „Oktobris“ juures tegutsev ansambel „Līvlist“, mis sügisel 1980 esines edukalt ka Tartus, on täiendanud ja viimistlenud oma programmi. Soojalt võeti ansambli vastu Kūolkas, Rojas ja Mērsragšis, kus mäletatakse veel hästi liivlasi.

19. mail 1981 esineti A. Upitsi nimelises Läti NSV Riiklikus Akadeemilises Draamateatris, saal oli puupüsti täis. Kava koosnes kolmest osast, millest kaks viimast tutvustasid varasemaid liivi pulmakombeid. Täiesti uus oli esimene osa, mis sisaldas väga populaarseid liivi rahvalaule (koos liikumisega) ja -tantse. Stsenaariumi olid koostanud Dzintars Kļaviņš ja Andrejs Migla, režissöör oli samuti Andrejs Migla, dekoraator Pēteris Rozenbergs. Liivi rahvatraditsiooni tõepärasuse eest vastutasid ehtsad liivlased Poulīn Kļaviņa, Pētōr Damberg ja Oskar Stalt. Kunstiline juht oli Dzidra Kļaviņa.

Etendus jättis elamuse paljudele kunstihuvilistele. Ühtlasi oli see näide, kuidas ka väike kollektiiv, millest vaid osa on säilitanud emakeele, suudab rahvatraditsiooni kaasajastada ja seda kuulajatele-vaatajatele nauditavalt edasi anda.

Oleks oluline, et leitaks liivi ansamblitele esinemisvõimalusi meil Tartus, Viljandis, Pärnus jt linnades, sest nii kultuuriline kui keeleline lähedus peaks paljudele huvi pakkuma.

Oleks vaja, et Eesti Televisioon ja Tartu Riiklik Ülikool leiaksid kiiresti võimalusi kogu etenduse filmimiseks. Kava on kordumatu ning asendamatu väärtusega nii etnograafidele, folkloristidele kui lingvistidele. Film huvitaks kindlasti televaatajaid ja oleks ühtlasi õppevahendiks lähitulevikus, kui liivi keele oskajaid enam pole. Filmimist peaks alustama hiljemalt sügisel.

1. augustil 1981 esines reorganiseeritud Ventspilslii liivi ansambel „Kāndla“ jälle edukalt. Ansambel allub Ventspilslii rajooni Ugale rahvamaajale, kuid selle liikmed on Ventspilslii liivlased või nende järeltulijad. Kava koosnes kahest osast: esimeses osas esitati liivi-läti naljandeid koos tegevuse ja liikumisega, teises osas kujutati tuntud vembumehe Didrōk Taizōli seiklusi. Ansambli juhiks on tuntud liivi haridustegelane Hilda Tserbah-Grīva, stsenaarist ja režissöör Uldis Grīnbergs, lavastuse välise kujunduse eest vastutab Mirdza Stramdler. Ansambli esmaesinemine oli edukas ning kinnitas, et liiviaineline kultuurielu liivlaste ühes kunagises keskuses jätkub. 2. augustil 1981 esines ansambel Blāzmas, augusti keskel aga Tallinnas.

Riia ansamblisse „Līvlist“ kuulub 50, Ventspilslii ansamblisse „Kāndla“ 20 liiget. Liivikeelne osa on Riia ansamblis ülekaalus, Ventspilslii ansambli kavas on suhteliselt palju läti keelset.

1985. aasta lõpupoole toimus Läti NSV-s Talsi rajoonis Mazirbe külas teaduslik konverents looduskaitsealastes küsimustes. On juhtunud nii, et Slītere looduskaitseala hõlmab suurema osa liivlaste külasid, nende hulgas ka kunagise liivlaste vaimse keskuse Irē, mida läti keeles nimetatakse Mazirbe. Paari aasta eest anti sinne liivlaste rahvamaja (ehitus valmis 1939. aastal) Slītere looduskaitseala ametihooneks. Sel puhul ütles liivlane Poulīn Kļaviņa: „Selle maja ajaloos on kolm rõõmsat momenti: hoonele nurgakivi panek, hoone pidulik avamine ja nüüd pärast pikka vaheaega hoolitseva peremehe leidmine.“ Kuigi liivlaste arv kipub olema alla saja, tegutsevad nad oma kultuuri tutvustamisel. Konverentsi raames esinesid Riia liivlaste ansambli „Līvlist“ liikmed oma uue kavaga „Talvised tähtpäevad“. Kohal olid ka külarahvas ja kohaliku kooli õpilased. Uus kava tutvustab kalendrilisi rahvalaule ja kombeid. Tuleks leida võimalus ansambli kutsumiseks Tallinna ja Tartusse, sest palju on meile ka tuttavat. Esinemisvõimalused innustavad ühtlasi kollektiivi jätkama oma tööd.

Aastate jooksul on meie lähimast sugulaskeelest kogutud mitmekesist aineistikku. Selle baasil on valminud Tartu ülikoolis kursuse- ja diplomitöid. Mitmed liivi keele alased tööd on jõudnud auhindamisele üliõpilaste teaduslike töödena. Lingvistika seisukohalt on oluline, et igast keelest säilitataks tulevastele põlvetele võimalikult palju, kuigi keel ise lakkab olemast. Liivi keele aineistik võib osutada hindamatut abi sugulaskeelte uurimise ja arendamise seisukohalt. Aastate jooksul on kogutud ka liivi rahvaluulet ja etnilist ainet. Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi töötaja J. Linnuse jt kogumistöö tulemusena on liivi fondid muuseumis suhteliselt ulatuslikud.

LIIVLASED 1990. AASTAIL

Ilmunud: Liivlased elavad edasi. – Õpetajate Leht 11. 20.3.1993. Kuulsa rahva viimsed päevad. – Maaleht 36. 11.9.1997. Mälestuspäevad Liivi rannas. – Videvik 33. 21.8.1998.¹⁶

Liivi rahva elupäevad hakkavad lõpule jõudma. Liivlaste saatus pakub mõtlemisainet ka teistele väikerahvastele, kelle keeleline ja kultuuriline kohanemine võib neile saatuslikuks saada.

Hõimuliikumise harjal

Ajaloosündmused on liivlaste vastu olnud karmid. 19. sajandil oli neid veel 2000 inimest, sõdades vähenes liivlaste arv tuhandeni.

1920. aastaks jõudsid koju tagasi sõjapõgenikud ja iseseisva Läti Vabariigi koosseisus algas soomlaste ja eestlaste õhutusel liivlaste rahvuslik ärkamis-aeg, neid haaras hõimuliikumine. Taastati liivi kirjakeel, Soomes ja Eestis trükiti liivikeelseid raamatuid, anti välja ajakirja „Līvli“ („Liivlane“), õpetati koolilastele vabatahtliku ainena liivi keelt. Edukalt tegutsenud Līvõd Īt suutis hõimurahvaste toetusel ehitada Irēle (läti keeles Mazirbe) Liivi rahvamaja, mis avati 1939. a augustis pidustustega. Kõigi liivlaste ühendajaks mõeldud Liivi Seltsi hoone võtsid 1940. a aga üle Nõukogude võimumehed, liivlased muutusid sidemete tõttu hõimurahvastega kahtlasteks ning igasugune rahvuslik ja kultuuriline tegevus keelustati mitmekümneks aastaks. Keelutsooni sattunud põlatud rahvana jäid eluvõimelised liivlased tööta, pidid maha jätma kodu ja otsima tööd lätlaste juures.

Võõra keele ja kultuuri keskel

Nõukogude ajal oli nn piiritsoonis elanud liivlastega võimalik sidet pidada üksnes Tartu ülikooli teadlastel ja üliõpilastel, kes said uurimistöö otstarbel kergesti igal suvel mõneks nädalaks tsooniloa. Erialaüliõpilasi juhendas algul

¹⁶ Tekste on koondatud ja lühendatud. [Toim.]

Paul Ariste, seejärel Eduard Vääri. Esimese uurimisreisi ajal 1948. a oli oma külades umbes 700 liivlast, uue rahvusliku tõusu ajal 1988. a vaid 100.

1989. a peeti Irël Liivi rahvamaja avamise 50. aastapäeva pidu, millest võttis osa ka välisliivlasi ja hõimurahvaste esindajaid. Vaiksel kokkuleppel piirivalvuritega ei kontrollitud neil päevadel tsoonilube ja pääs liivlaste küladesse oli vaba. Kohal oli ka Soomes liivi pastoriks koolitatud Edgar Vālgamā, kes sai alles nüüd esimest korda oma kodukirikus liivi keeles jutlustada ja oma ülesannet täita. E. Vālgamā oli kogu oma elu Soomes Iitti pastor, hiljem praost.

Rahvuslik taasärkamine ei ole suutnud liivlaste kui rahvuse hävimist peatada. Liivi keelt oskab nüüd vaid 12 põlisliivlast, sama palju on neid, kes liivi keele ära õppinud Tartu ülikoolis. Mitmed neist töötavad nüüd Riias Läti ülikoolis.

Iga aasta augustikuu esimesel laupäeval tähistatakse Liivi rahvamaja aastapäeva. 1997. aastal oli kohal neli vana liivlast, noortest ainsana vabalt liivi keelt valdav Julgī Stalte. 1996. aastal õppis ta Viljandi Kultuurikolledžis. Liivi päevad augustikuu algul on kujunenud liivi kultuuri ürituseks, mida hoiavad ülal oma keele kaotanud liivlased ja nende sõbrad. Seda korraldavad lätikeelsed Liivi Selts, Liivi Rand jt asutused. Liivlastena soome-ugri festivalil esinenud noored olid samuti lätikeelsed, kes küll laulsid liivi meloodiaid.

Ametliku Läti ja Liivi sini-valge-rohelise lipu kõrval oli näha ka Eesti lippu. Liivlaste järeltulijaid on Läti Seimi saadikute hulgas, kelle teeneks võib pidada seda, et Läti põhiseaduse järgi on automaatselt riigi kodanikud läti ja liivi päritolu inimesed.

Liivlased kinnitasid, et tähelepanu kas või aastas korra annab neile jõudu ka kõrges eas elada.

Püüd elada edasi

Meie lähima sugulasrahva liivlaste vastu on eesti õpetajatel olnud pidev huvi. Emakeeletundides on õpetatud soome-ugri keelte kujunemist, läänemere-soome hõimude suhteid, eesti ja liivi keele lähedust. Praegu on Lätis 12 oma keelt hästi oskavat liivlast, välismaal 5–6. Lisaks nendele on liivlaste järeltulijad, kes tunnevad endid liivlastena, kuid ei saanud nõukogude ajal õppida liivi keelt ega arendada rahvuslikku tegevust. Muutunud oludes rajati Riias Liivi Kultuuri Selts, mis on küll lätikeelne, kuid liivimeelne. 1989. a augusti

esimestel päevadel korraldati koos Slõtere looduskaitsealaga 1938. a avatud Liivi rahvamaja 50. aastapäeva pidustused. Teise üritusena tuleb märkida liivi keele õpetamist ja õppevahendite soetamist. Õpetamist alustati Riias nii lastele kui ka täiskasvanutele. Arusaadavalt toimub õpetamine läti keeles, õpetajateks on Tartu ülikoolis soome-ugri keeli õppinud Lätist pärit noored ja ka mõned liivlased. Suured on majanduslikud raskused, otseselt on rahaga liivi kultuuriüritusi toetanud Turu professor Mauno Koski.

Eesti ajakirjandus on viimastel aastatel liivlaste teemat peaaegu vältinud. Teavet liivlaste kohta on olnud raadios ja koosolekutel. Tänuväärses algatuseks oli Viljandi Kultuurikolledži ürituste sari. 14. ja 15. veebruaril korraldasid õpetajad ja õpilased Tartus ja Viljandis liivlaste toetuseks heategevuskontserdi, mille sissetulekud anti liivi keele õpetamiseks. Tartus korraldati ka koosolek liivi keele ja liivlaste teemadel.

20. veebruaril 1993 toimus liivlaste varasemas vaimses keskses Irēl (läti keeles Mazirbe) Liivi Kultuuri Seltsi aastakoosolek. Kohal oli paarsada inimest. Arutati liivi keele, liivlaste kultuuri ja olukorra probleeme. Slõtere looduskaitse piirkonda on asutatud omakorda Līvõd Rānda, mis hõlmab liivlaste alasid. Probleem seisneb selles, kuidas kaitsta liivlaste maad, randa ja merd praegustes tingimustes. On ju tegemist haruldaselt kauni ja puhta liivarrannaga, mida ihaldavad praegused uusrikkad. Seitsmekümne aasta järel on uuesti päevakorral Liivi valla loomine. Teatavasti ei andnud Läti siseministerium 1923. a selle loomiseks luba, saab näha, missuguse otsuse teevad praegused ametivõimud. Arutati veel seda, et nõukogulike traditsioonide vaimus keelduvad ka praegused passiametid liivlastele nende passidesse liivlast märkimast.

Seltsi üldkoosolek oli omamoodi juubeliüritus, sest äsja oli möödunud 70 aastat liivlaste esimese seltsi ametlikust loomisest. 17. veebruaril 1923. a kinnitas Läti valitsus Liivi Seltsi (Līvõd Īt) põhikirja. Otsustati selle tänapäevastatud variant kinnitada ja praegune Liivi Kultuuri Selts tunnistada 70 aastat tagasi loodud seltsi õigusjärglaseks ning võtta ka nimeks Līvõd Īt. Seltsi juhiks valiti tagasi Ieva Neilande.

Kuigi liivlasi on vähe, elavad nad siiski edasi. Meie kui nende lähimate sugulaste kohuseks on neid meeles pidada ja nii mõttes kui ka teos aidata, nagu seda tegid õpilased ja õpetajad 1930. aastatel, kui koguti raha Liivi rahvamaja ehitamiseks. On aeg hõimuideid sisuliselt elustada mitte ainult Soome, vaid ka Liivi suunas.

Mälestuspäevad

Liivlaste mälestuspäevi peetakse Irē (läti keeles Mazirbe) külas. Et 1998. aasta algul möödus 75 aastat liivlaste rahvusliku liikumise üritusi korraldanud Liivi Seltsi põhikirja kinnitamisest ja seltsi ametlikustamisest, oli seekordne üritus eriti pidulik.

1989. aastal olid pidustused suurejoonelised, pidustustest võtsid osa ka hõimurahvaste soomlaste, eestlaste ja ungarlaste esindajad. Need rahvad olid aidanud oma toetustega rahvamaja ehitada, kõike oli juhtinud Liivi Selts. 1989. aastal tegutses ajutiselt Liivi Kultuuri Selts, hiljem õnnestus taastada 1923. a asutatud Liivi Seltsi õigusjärgsus ja nimi. Seltsi juhib Aldis Ermanbriks, nii ema kui isa poolt liivlaste järeltulija. 1989. aastast peale on jälle saanud liivlaste üritusteks rahvamaja kasutada.

1998. aastaks on liivi keeles suhelda suutvate liivlaste arv vähenenud kümneni, liivlasteks peavad end ka mõniseda lätikeelset, sest Lätis on praegu uhke olla liivi pärisolu, niisama kui varem oli see taunitav. 1989. a alanud hoogne liivi keele õppimine ja õpetamine on aga raugenud, liivikeelsena jätkanud ajakiri „Līvli“ („Liivlane“) on muutunud lätikeelseks ja Liivi Seltsi asjaajamine samuti.

Parematel aegadel on väikest hõimurahvast nii vaimselt kui ka materiaalselt toetanud soomlased, eestlased ja ungarlased, seltsi tegevuseks ja rahvamaja ehitamiseks kogusid nad raha.

Liivlaste mälestuspäev ja Liivi Seltsi 75. aastapäev olid ühitatud ning sära andis sündmusele Soome presidendi Martti Ahtisaari ja Läti presidendi Guntis Ulmanise osavõtt pidustustest. Kohal olid ja esinesid kõik liivlaste järeltulijate ansamblid („Kāndla“, „Līvlist“ jt). Presidentide sõbralik osavõtt rahva suurpidustustest oli väga ilus austusavaldus liivi rahvale, kes on osa praegusest läti rahvast ja Läti riigist. Läti Vabariigi põhiseaduses on põlisrahvastena nimetatud lätlasi ja liivlasi, seegi on märkimisväärne.

Nõukogude aastatel olid liivlaste külad kõige rangemas keelutsoonis, sest üle mere oli ju Rootsi. [---] Olude pehmenemisel õnnestus liivlaste küladesse viia ka ekskursioone, agarad olid loodusekaitsjad ja õpetajad kui teistest rohkem rahvuslikult meelestatud elukutsete esindajad. 1966. a valmis Ants Visti organiseerimisel telefilm „Liivi rannal“. Filmi lõpus on liival sümboolsed jäljed kaduvast liivi rahvast, need said saatuslikuks filmile ja see keelati kui ideoloogiliselt väär kahekümne üheks aastaks. Õnneks on film säilinud ja

hilisemad filmitegijad on kasutanud ikka selle filmi lõike. Läbi suurte raskuste filmi loonuid ei ole tänaseni hinnatud. Kuigi liivlasi peaaegu pole, on viimasel ajal liiviteemaliste pseudofilmide tegijaid tosinat kaupa nii Eestis, Lätis kui ka mujal. Haruldase, ühtlasi ainukese liivikeelse täismahulise filmi sai siiski allakirjutanu abiga valmis soomlane Mikko Piela 1993. a. Filmi pealkiri on „Viimeiset liiviläiset“.

Hoolimata kõlavast rahvuspoliitikast olid nõukogude ajal väikerahvad ja -keeled määratud hävimisele. Ka liivlastel oli igasugune kultuuriline, rahvuslik ja seltskondlik tegevus keelatud. Sellest saigi alguse liivi rahva lõplik häbumine, sest liivi keele õpetamist polnud ja ühtki raamatut Lätis liivi keeles ei avaldatud. Suure vaeva ja kavalusega õnnestus liivlastel Riias Ehitajate Klubi juures luua lauluansambel „Līvlist“ ning selle varjus kokku saada ja oma olukorda arutada. Ansambel käis esinemas mitmel korral ka Eestis ning alati jälgisid julgeolekuorganid selle repertuaari ja kuulajaskonna meelsust. 1960. aastate lõpul toimunud Viljandi kontsert tõi organiseerijatele karistusi. Liivlastele olid tähtsad igasuvised tartlaste keeleuurimismatkad, liivlased mõistsid, et sugulasrahvas pole neid unustanud, uurijate kaudu said nad uudiseid ka välismaailmast.

1989. a oli rahvustunde tõus kõikidel Baltikumi rahvastel, see haaras ka liivlasi. Läti haritlased mõistsid, et Läti nõukogulik poliitika on hävitanud liivi rahva ja see häbi jääb lätlaste hingele. Hakati soodustama liivi keele õpetamist, liivikeelsete trükiste avaldamist, liivlaste ühiskondlikku ja kultuurilist tegevust. Vabalt said tegutseda sellal eestlased hõimurahva abistamisel.

Turumajanduslik elulaad tõi kaasa rahva vaesumise, rahvustunde lahjenemise nii eestlaste, lätlaste kui ka liivlaste hulgas. Liivlaseks olemist ei seostata enam liivi keele ega kultuuriga, selline arusaamine ongi rahva lõpp.

Eestlaste koha lähedase hõimurahva toetamisel haarasid soomlased. Nende abi on olnud konkreetne. Mitmed seltsid ja üksikisikud on rahaliselt toetanud liivi keele lastelaagreid, raamatute väljaandmist, seltsi tegevust jm. Ilus märk oli kindlasti president Ahtisaari osavõtt Liivi Seltsi 75. a juubelist. Soomlaste eestvõttel asutati ühing Liiviläisten Ystävät, mis peaks liivlasi igaükselt toetama. Kas ühing hakkab sisuliselt tööle või saab tast järjekordne riuliselt nagu mitmed senised? Seni on liivlastele suurimat abi pakkunud Soome üksikisikud ja mõned sihtasutused nimelise suunitlusega.

Liivikeelsetest olid seekord kohal pooled: Poulīn Kļaviņa, Viktor Berthold, Elfrīda Žagare, Valda Šūvcāne ja Erna Vanaga. Tähtsal aastapäevaüritusel

jäid nemad tähelepanuta, kui välja arvata Poulīn Kļaviņa, kelle liivikeelse esinemise ajal viidi presidendid minema. Poulīni ja allakirjutanu lühikesed sõnavõttud olid ainukesed liivikeelsed Liivi Seltsi 75. aastapäeval.

Väga pidulikust sündmusest võttis omaalgatuslikult osa mitmeid eestlaste ja soomlaste rühmi. Ametlikult oli Eesti distantseerunud, kui mitte arvestada Eesti saadiku ingliskeelset eurolikku teksti. Mitteametlikult oli kohal liivlaste sõber, endine saadik Toomas Tiivel, kelle südamlikke esinemisi varasematest päevadest mäletatakse hästi.

Tegelikult on kahju, et Eesti välispoliitika on mänginud maha kõik selle, mida teadlased ja tavalised liivihuvilised olid saavutanud liivi keele uurimisel ja liivlaste moraalsel toetamisel viiekümne aasta jooksul, kui välismaailm oli liivlastest täielikult eraldatud. Jääb üle olukorraga leppida, hinnata Soome initsiatiivi ja loota, et ka pärisliivlased saavad tuge. Meie eakad inimesed meenutavad aga ekskursioonide ajal käidud liivi külade radu ja kohutumisi ehtsate liivlastega. Soovime viimasele kümnele liivlasele rahulikku vanaduspõlve.

II

KOHAD JA INIMESED

LIIVI KOHANIMESID

Ilmunud: Liivi kohanimesid. – Kodumurre 13. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn 1976. 62–65.

Aastatepikkusest kogumistööst hoolimata on jäänud lünki liivi keele aines-
tikku. Kuigi L. Kettunen teoses „Livisches Wörterbuch“ (1938) esitatakse
ka kohanimesid, pole kogutu siiski täielik. Hiljem avaldatud töodes leidub
kohanimesid samuti juhuslikult. Liivi kultuuritegelane P. Damberg on tei-
nud põhjalikuma küsitluse lääneliivi murraku alal Lūži külas ning kogutud
kohanimed loovutanud prof P. Aristele. Praegu asub käsikiri „Lūži küla koha-
nimed“ Keele ja Kirjanduse Instituudi soome-ugri keelte sektoris. Kohanime-
sid on kogutud ka idaliivi murraku alalt aastail 1967 ja 1968, hiljem on aga
ainestikku täiendatud.

Liivi kohanimed aitavad selgitada eestlaste ja liivlaste, samuti liivlaste ja
lätlaste suhteid. 1973. a veebruaris Riias toimunud J. Endzelīnsi 100. sünni-
aastapäevale pühendatud teaduslikul konverentsil esines prof M. Rudzīte
ettekandega „Dundaga ümbruse kalurikülade kohanimedest“, milles käsit-
leti rööbiti läti ja liivi keeles tarvitatavoid kohanimesid. Ettekandes esitati
hulk liivi keelest läti keelde sõna-sõnalt tõlgitud kohanimesid. Samasugune
nimede täpne tõlkimine on toimunud läti keelest liivi keelde.

Järgnevas esitatakse idaliivi murraku alalt Kūolka (Kl) ja Vaidi (Va)
külast registreeritud kohanimesid, mis on seotud veekogude ja veeäärsete
paikadega.

1. *Piški mier* ‘Väike meri, Riia e Liivi laht’ (Kl, Va).
2. *Sūr mier* ‘Suur meri, Läänemeri’ (Kl, Va).
Mõlemad nimed on kirjeldavad liitsõnad. Nii *piški* ‘pisike’ kui ka *sūr* ‘suur’
on läänemeresoome algupära, sõna *mier* ‘meri’ peetakse balti laenuks.
3. *Ežmiz joug* ‘Esimene jõgi’ (Kl).
4. *Tuoiz joug* ‘Teine jõgi’ (Kl).
5. *Kuolmōz joug* ‘Kolmas jõgi’ (Kl, Va).
6. *Nellōz joug* ‘Neljas jõgi’ (Kl).

7. *Lõks joug* 'Lõksi jõgi' (Va, Kl).
8. *Vanārūotš joug* 'Vanārūotši jõgi' (Va, Kl).
Küolka ja Vaidi ümbruse jõed on tegelikult ojad, millest nelja iseloomustatakse järgarvsõnadega. Viimased on kõik algupärased, nagu põhisõna *joug*, millel leidub vasteid kaugemaiski sugulaskeelis. Nimedes *Lõks joug* ja *Vanārūotš joug* on esimeseks osiseks talunimi.
9. *Klovā luoik* 'Klausi lomp, nõgu'. *Klouz um vōnd se tēji* 'Klaus on olnud tegija' (Va).
10. *Õpš luoik* 'Mägra lomp, nõgu'. *Se um ka nīt* 'see on ka heinamaa' (Va).
Loikude nimedes on ühel juhul esimeseks komponendiks eesnimi *Klaus*, teisel juhul läti sõna *āpsis* 'mäger'.
11. *Babbōr tarā ūrga* 'Barbara aia oja' (Va).
12. *Ļūļa ūrga* 'Lolloja'. *Ļūļa ūrga um Sānagōl* 'Lolloja on Sānagil' (Va).
13. *Ķdōm ūrga* 'Aadama oja' (Va).
Ojanimedes on põhisõna *ūrga* 'oja' soomeugrilist päritolu, täiendsõnad *babbōr* ja *ķdōm* eesnimed, *ļūļa* aga laen lätikeelsest *ļūļa* 'tõlplane, loll'.
14. *Ežmi ūra* 'Esimene madalik' (Va). *Se um se vaidkūož* 'see on vahekoht' (Va).
15. *Laigā ūra* 'Lai madalik' (Va). *Ne attō ne ūrad* 'Need on madalikud' (Va).
Madalike nimedes on põhisõna *ūra* (vrd eesti *hari*) balti päritolu, täiendsõnad *ežmi* ja *laigā* aga algupärased läänemeresoomede tüved.
16. *Jōrasūo* 'Järvesoo' (Va).
17. *Pallōnsūo* 'Põlenud soo' (Va).
18. *Pōddōrsūo* 'Põdrasoo' (Va, Kl). *Pōddōrsūo um kūolkanikādōn* 'Põdrasoo on küolkalastel' (Va).
19. *Bissūo* 'Püssisoo' (Va). *Bissūo um Vaidōl* (Va) 'Püssisoo on Vaidil'.
20. *Rabatsūo* 'Rabasoo' (Va).
21. *Ruokstsūo* 'Risusoo' (Va).
22. *Sūrsūo* 'Suursoo' (Va).
Soonimedes on põhisõna *sūo* 'soo' läänemeresoomeline, täiendsõnad kirjeldavad või iseloomustavad sood lähemalt. Sõnad *jōra* 'järv', *pallōn* 'põlenud', *pōddōr*, *sūr* ja *ruokst* 'risu' on läänemeresoomede päritolu, *bis* 'püss' ja *rabād* 'rabade' osutuvad germaani laenudeks.
23. *Bāzmōrkāngaṛ vigā* 'Päsmriseljandiku soonik' (Va).
24. *Dievinkāngaṛ vigā* 'Jumalaseljandiku soonik' (Va).
25. *Dreiz vigā* 'Laukasoonik' (Va).
26. *Jougkāngaṛ vigā* 'Jõeseljandiku soonik' (Va).

27. *Kēvōd vigā* 'Märade soonik' (Va). *Ežmi un tuoi, kakš kabāltō* 'esimene ja teine, kaks tükki' (Va).
28. *Ki 'vštkāngar vigā* 'Kiviste seljandiku soonik' (Va).
29. *Pet vigā* 'Otsimise soonik' (Va).
30. *Laigā vigā* 'Lai soonik' (Va).
31. *Ruokst vigā* 'Risusoonik' (Va).
32. *Sōrnizt vigā* 'Saarlaste soonik'. *Se vigā ka kougōn āb tuļ, set ku Lōž riek-kōst sōņ* 'see soonik ka kaugele ei tule, vaid Laasi teeni' (Va).
33. *Zēp vigā* 'Seebisoonik' (Va).
34. *Tōvā vigā* 'Sügav soonik' (Va).

Liivlaste alale on iseloomulikud seljandike vahel olevad madalad soised seisva veega täidetud soonikud, kust nii inimestel kui loomadel on raske läbi pääseda. Selliste kohtade nimedes leidub läti laensõna *vigā* 'soonik'. Täiendsõnade hulgas on algupäraseks *kāngar* 'seljandik, kangur', *joug* 'jõgi', *kēv* 'mära', *kiv* 'kivi', *laigā* 'lai', *ruokst* 'risu', *tōvā* 'sügav'. Eesti sõna *sōrlist* 'saarlane, eestlane' muganduseks on *sōrnizt*. Läti laenud on *bāzmar* (< läti *bezmers*), *dievin* (< läti *dieviņš*), *dreiz* (< läti *drejs*), *pet* (< läti *pētīt*), *zēp* (< läti *ziepes*). Neist *bāzmar* ja *zēp* on omakorda läti keelde laenatud saksa keelest.

Eelnevast selgub, et merede, jõgede, lompide, ojade, madalike, soode ja soonikute nimed on saadud sõnade liitmisel. Põhisõnadest on *joug* 'jõgi', *luoik* 'loik', *ūrga* 'oja', *sūo* 'soo' algupäraseks, *mier* ja *ōŗa* balti laenud, *vigā* aga läti laen. Kohanime esimene osis on enamasti kirjeldav, nt nimedes *Piški mier*, *Sūr mier*, *Laigā ōŗa*, *Jōrasūo*, *Pallōnsūo*, *Sūrsūo*, *Ruokstsūo*, *Tōvā vigā*. Neile on lähedased järgarvsõnaga iseloomustatud kohanimed *Ežmiz joug*, *Tuoiz joug*, *Kuolmōnd joug*, *Nellōnd joug*, *E'žmi ōŗa*. Mõnede kohanimede tekkimine on seotud mingi kindla sündmusega, mida enam ei mäletata. Seda laadi nimed on *Ōpš luoik*, *Bissūo*, *Bāzmōrkāngar vigā*, *Kēvōd vigā*, *Sōrnizt vigā*. Mõnes kohanimes leidub ka isikunimi: *Ba'bbōrtarā ūrga* (*Ba'bbar* < *Barbara*), *Ōdōm ūrga* (*Ōdōm* < *Aadam*).

Vaadeldavate kohanimede moodustamine on lähedane eesti kohanimede moodustamisele. Nimed *Jārvesoo*, *Pōdrasoo*, *Rabasoo*, *Suursoo* ei erine millegi poolest vastavatest liivi kohanimedest. Ka *Suur väin* ja *Väike väin* on moodustuselt samasugused kui *Sūr mier* ja *Piški mier*. Kuigi vaadeldavate kohanimede hulgas on eesti laen vaid *sōrnizt*, võimaldab nende võrdlemine nentida ühist nii koostisosade sisus kui ka liitmises.

KUOŠTRÕGI KÜLA

Ilmunud: Koštrõgi küla. – Läänemeresoomlaste rahvakultuurist. Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum. Tallinn: Valgus 1970. 169–175.

Liivlaste kohta pärinevad lähemad andmed alles XII–XIII sajandi vahetusest, kui saksa kaupmehed ja ristirüütlid saabusid Väina suudmesse ning mungad hakkasid liivlasi ristima. Neid sündmusi valgustab Henriku „Liivimaa kroonika“. Peale muu leidub selles arvukalt ka liivi kohanimesid Väina suudme ja Turaida ümbruse aladelt *Asscrade ~ Ascrade ~ Ascrath ~ Aschrate, Holme, Ydumea, Ykevalda, Ymmeculle, Cogelse, Coiwa, Coiwemunde, Cubbesele, Leneworde ~ Lenewarde, Lyvonja, Ledegore ~ Lethegore, Metsepole ~ Methsepole, Saletsa, Sydegunde, Sygewalde, Thoreyda ~ Thoreida, Wendeculla, Wogene, Ykescola, Ymera*. Neid on kroonika eestikeelse tõlke nimederegistris etümologiseerinud ja kommenteerinud J. Mägiste (HLK 1962: 290–317). Ühtegi liivi kohanime pole kroonikas Kuramaa liivlaste aladelt. On aga teada, et XIII sajandil kindlustasid sakslased endid ka Kuramaal ning rajasid 1247. aastal Dundaga kindluse (saksa keeles *Dondangen*), XIII sajandist pärineb ka esimene Kuramaa liivi kohanimi: 1290. a *Yrva, Iruwe, Irwam, Irva* ‘Īra jõgi’ (Bunge 1853).

1960. aastail elab üksikuid liivlasi Liivi lahe ääres asetsevas Mustānumis. Liivlaste keskuseks on kujunenud Domesnāsi tipus asetsev Kūolka küla. Vähesel arvul on liivlasi veel Läänemere-äärsetes Vaidi, Sānagi, Pitrõgi, Kuoštrõgi, Irē, Sīkrõgi, Ūžkilā, Īra, Pizā ja Lūži külas. Neist Mustānum, Kūolka, Vaid, Sānag, Pitrõg, Kuoštrõg, Irē, Sīkrõg ja Ūžkilā on kuulunud Dundaga mõisale, mistõttu nimetatud külade liivlasi kutsutakse *dūoņignikā* deks. Praegu kuuluvad märgitud külad Talsi rajooni koosseisu. Īra, Pizā ja Lūž allusid Pope mõisale, hiljem aga sai administratiivseks keskuseks Ventspils (liivi keeles *Vānta*), mistõttu neid liivlasi kutsutakse *vāntanikā* deks. Praegu kuuluvad nad Ventspilsi rajooni.

Nimede järgi otsustades on liivlaste vanadeks küladeks Irē, Kūolka, Sānag, Īra, Pizā, võib-olla ka Mustānum, Pitrõg ja Lūž. Kahtlemata on hilisemateks küladeks Ūžkilā, Vaid ja Kuoštrõg.

Nagu kinnitavad L. Posti (1942: 267) kogutud andmed, on külanimedena tuntud 1387. a *Yrwa*, 1583. a *Gross Irwen* ja *Klein Irwen*. Viimase lähedale tekkiski möödunud sajandi algul Kuoštrõg. Nii nagu kõik teisedki liivlaste asulad, on ka Kuoštrõg rannaluite ja metsaseljandiku vahel. Rannaluide iseloomustab Läänemere rannikut kõikjal Ventspilsist Kõolkani, st liivlaste randa. Rannaluite ja mere vahel on lai lahtine liivariba, luitel kasvab aga kehv taimestik, mis kaitseb teda tuulte eest. Kohati on luide taimestikuta ning liigub vastavalt tuule suunale. Rannaluitest mandri pool on harilikult madal liivaala, mis on kidura metsaga kaetud või hoopis lage. Sellest alast veelgi mandri pool asuvad kõrged metsaga kaetud seljandikud, mis vahelduvad madalate sooniitudega. Nende põhjas on mättad ja vesi, kus paljunevad massiliselt sääsed. Need seljandikud (liivi keeles *kāngar* ~ *kāngar*¹⁷) ja sooniidud (liivi keeles läti laenuna *vigā*¹⁸) on väga iseloomulikud Kuramaa rannikule. Kuoštrõgi küla asub samasugusel madalal liivaalal, mis on aga taimestikuga kaetud, nii et liiv selles külas pole liikuv ega moodusta väiksemaid luiteid nagu mitmes teises külas (Sikrõgis, Irēl).

Külas on asunud lomp ning selle keskel saar. Sellele on ehitatudki 1874. aastal vanatalu *kīṇdīk* e *dīk*. Hiljem on lomp soostunud ning tänapäeval on talu ümber vaid pehme pinnasega heinamaa. Dīki vanatalu on mitmekordsete juurdeehitamistega küll oma algse kuju kaotanud, kuid vana osa on siiski säilinud. Talu õues on üks vanemaid küla ehitisi, nimelt 1874. aastast pärinev ait. Talunime aluseks on saksa keelest läti keele vahendusel tuttavaks saanud sõna *dīk* 'lomp, tiik'.

Teiseks vanataluks on *Folmaṇ* e *Folmaṇ kōrand*. Nimi on pärit isikunimest *Follmann* ~ *Pollmann*, mida tänapäevalgi kasutatakse foneetiliselt eri kujul. Isikunimi on hästi tuntud seoses liivi kirjakeele tekkimisega möödunud sajandi¹⁹ keskel. Nimelt oli suguvõsade üks esindaja Nikā Polmaṇ (1823–1903) liivlaste alade esimese kooli õpetaja ning ühtlasi akadeemik F. J. Wiedemanni keelejuht selle keeleuurimisreisil (1858. aasta suvel) liivlaste juurde (Wiedemann 1859: 193–202). F. J. Wiedemanni õhutusel valmis Nikā Polmaṇil Matteuse evangeeliumi idamurdeline tõlge, mis ilmus Wiedemanni toimetusel ja organiseerimisel 1863. aastal Londonis (Mt 1863b). Kuoštrõgi kool asus Irē tee ääres, hoonest on säilinud vaid telliskivivare.

¹⁷ Seljandik (luite- ja rannavallid Põhja-Kuramaal). [Toim.]

¹⁸ Piklik soostunud org (luite- ja rannavallide vahel Põhja-Kuramaal). [Toim.]

¹⁹ 19. saj. [Toim.]

Hiljem viidi kool Irē külla. Siin on säilinud veel vana kivist koolihoone, mida tänapäeval kasutatakse ühiselamuna.

Nikā Polmaņi ajal (1847–1857) töötas kool vanas hoones üsna edukalt, kuid vastuolude tõttu Irē pastoritega oli Nikā Polmaņ sunnitud Kuoštrōgist lahkuma ning tema hilisema saatuse kohta puuduvad täpsemad teated (LL 1926: 4–7). Kuoštrōgi koolist ja Nikā Polmaņist on 1961. a suvel helilindile jäädvustatud Vaidi küla põliselanikult Katriņ Zēbergilt (15. III 1877–26. VIII 1964) järgmine lõik:

Um vōnd vēļōt pa kēstarōks. No, un ni tīe jūr i'ļ nādīļ lapst, lapstōn um vōnd Kuoštrōgōļ, se e'žmi skūoltubā, se Irēļ āb ūo vōnd, se um vōnd Kuoštrōgōļ, Zūokōļ, mis ni nutāb pa vanā Zūokōks, sāl um vōnd se skūoltubā. No un pivānpāvan vō'ļ, nuopidāb Kūolkas lētō un e'žžōmpāvan tegīž lapstōn. Nei tā'mmōn um vōnd pa je'nnōks, no, un siz ta vō'ļ iemōtlōn, ku tāmā sīdž āb jelā emīņtōn. Un ni tāmā lā'b Krīevōmōžō. Un siz vō'ļtō pie'rrō siedā tulīt irgōnōd ka Irēļ, pie'rrō sīes skūolsō, mis paldīņ Irēļ um. Un vō'ļtō tī'enōd se. Un nei ta vō'ļ lā'nd je'dspēdōn Krīevōmōžō. Un nei ta vō'ļ tāsō sakēratōn, tāmā jo um vōnd sāl Irēļ Taizōļ, sāl um vōnd tā'mmōn ikš ve'ļ, un tāsō se Polmaņ, sīe Polmaņ kōrandso sīeso, kōrand nutīz pa Polmaņōks tā'm lī'ekōni'm pie'r. Un sī'dž jo tā'mmōn um vōnd se sōzār, un se Zūonkō perīnai um vōnd tā'mmōn ka ikš sōzār. Un nei tāmā um lā'nd je'dspēdōn Krīevōmōžō. Un sāl ta um sōnd mōdō, īend je'llōm Krīevōmōžō.

‘Ja on valitud kōstriks. Noh, ja siis töö juurde lapsed üle nädala. Lastel on olnud Kuoštrōgil esimene koolimaja. See Irēļ ei ole olnud, see on olnud Kuoštrōgil, Zūokal, mida kutsutakse Vana-Zūokaks, seal on olnud see koolimaja. Pühapäeval oli siis Kūolkas jumalateenistus, esmaspäeval jälle laste juures. Siis talle on olnud liiaks, siis on ta järele mõtelnud, et ta siin ei tööta enam. Ja siis ta läheb Venemaale. Siis olid pärast seda kohe alustanud Irēļ, selles koolis pärast, mis on praegu Irēļ. Olid teinud selle. Tema oli aga läinud ära Venemaale. Ta oli siia ka kirjutanud, ta on olnud seal Irēļ, Taizel, seal on olnud tal üks vend ja siin Polmaņi talus, talu kutsuti Polmaņiks tema perekonnanime järgi, siin on tal olnud õde. Ja Zūonkō perenaine on olnud tal ka üks õde. Nii on ta läinud ära Venemaale. Seal on ta saanud maad ning ta on jäänud Venemaale elama.’

Kolmas vanatalu on *Mats* e *Tilmats*, mis on oma nime saanud pärisnimest Mats. Pärimuste kohaselt on talu asutajaks olnud Matsi-nimeline eestlane.

Neljandaks vanataluks on *Kūkš*, mille etümoloogia on ebaselge.

Kohalike vanade liivlaste kinnituste kohaselt oligi külas pelgalt neli talu, mille elanikud tegelesid kalapüüdmisega ja rajasid põllulapid. Viiendaks oli külaäärne vana koolimaja *Vanā-Zūokō*. Käesoleva sajandi²⁰ algul hakkas liivlaste küladesse tulema esimesi lätlasi ning sõlmiti ka segaabielusid. Kalapüügitehnika täiustamisega hakati Kuoštrõgil ehitama suuremaid paate ning ilmusid ka esimesed mootorid. Kõik see võimaldas suuremaid sissetulekuid ning Kuoštrõgi hakati rajama uusi talusid. Neist on osa liivi-, osa lätikeelsete nimedega. Vana koolimaja lähedal asub *Jaunkrūmiņi* (liivi keeles *ūž-põzõz*), selle lähedal *Zūokō*, mida on ekslikult peetud vanaks koolimajaks. Selles hoones oli kool mõnda aega käesoleval sajandil. Pärast Teist maailmasõda oli hoone paadiehitustöökojaks. Ahervaremeks on muutunud lähedal asunud *Kandiskõrand*. Külast seljandikkude suunas asub *Pilgõzkõrand*. Vanatalude naabruses küla keskel asuvad peremeeste järgi nimetatud *Ansenau*, *Skadiņ* ja *Vīrgaz*. Kunstlik talunimi on *Nūor-piedāg*, mida nimetatakse peremehe järgi ka *Vālgamō*.

Uustalud on veel *Silkalni* (*Nummä'g*), *Veide* (*Veidkõrand*), *Ziemõl* (*Pū'ojkõrand*), *Dzintarkrasti*, *Smilškalni* (*Jõugõ-mā'g*), *Gulbji*, *Kajakkalni* (*Kajāgmā'g*), *Udziņi*, *Eļm*, *Zeltlejas* (*Kūldaluoik*).

Liivi külades asuvad talud enamasti külatänavate ääres. Ka Kuoštrõgi läbib omaaegne küladevaheline hobusetee, mille ääres ongi kaks vanatalu ja mitmed uustalud. Teine tee läheb randa, selle ääres on kaks vanatalu ja osa uustalusid. Päris hilised on need talud, mis on ehitatud rannaluite äärde.

Talud on ümbritsetud taraga, millesse mahuvad hooned ja neist omakorda eraldatud puu- ja juurviljaaiad. Loomad on käinud küla lähedal ühiskarjas ning tarade tõttu pole nad pääsenud juurviljaaedadesse ega õue. Talude heinamaad asuvad küladest kaugel. Rahvaetümoloogilise seletuse järgi ongi külanimi Kuoštrõg tekkinud sõnadest *kū'odõn* 'otse' ja *riek* 'tee', st otsene tee, mis on viinud heinamaadele.

Liivi talu koosnes harilikult elumajast, laudast ja aidast, mis asusid üksteise lähedal. Erandjuhtudel (nt Dīki talus) on elumaja ja laut sama katuse all. Teistest hoonetest kaugemal asuvad saun, püstkojad ja kalasuitsutamisahi.

²⁰ 20. sajandi. [Toim.]

Liivlaste külade ümber kasvavad männimetsad, niisketel kohtadel kasejändrikud ja lepad. Külaelanikud on Kuoštrõgi toonud aga ka ilupuid Slitere metsast, Dundagast vm. Püsima on jäänud üksikud tammed ja vahtrad, Diki talu iluks on suur leinakask. Taludes leidub ka viljapuid, mille jaoks on aedadesse veetud hulgaliselt meremuda. Kasvavad õuna- ja ploomipuud, eriti hästi aga kirsid. Põõsastest on levinud punane sõstar, valge sõstar, must sõstar ja karusmari. Aedades kasvatatakse kartuleid, kapsaid, kaalikaid ja peete. Üldse kuuluvad aiad lahutamatu liivi vanatalude juurde nii Kuoštrõgil kui ka teistes külates. Mõnel pool, näiteks Vaidil, leidub küla vahetus läheduses ühiselt ümbritsetavaid ja kaitstavaid aedu.

Kuoštrõgi külas on olnud veel tuulik, mille umbes seitsekümmend aastat tagasi on Diki talu juurde ehitanud Saaremaa meistrid. Tuulik on töötanud edukalt kuni Esimese maailmasõjani. Praegu on sellest säilinud üksnes ahervare.

Kuoštrõgist pisut Irē pool asub lage karjamaa, mida kasutati võrkude kuivatamiseks. Võrgud laotati maapinnale, kus nad olid suviti tihti nädalate kaupa. Võrgukuivatusväljast hoiti eemal küla kari.

Tänapäeval on Kuoštrõgi küla hävimas, sest elujõulised inimesed on koondunud Irēle ja Kūolkasse, kust väljuvad kaluripaadid ja püügilaevad merele. Paljud hooned on lammutatud ning palgid veetud Irēle või Kūolkasse, osa talusid aga on maha jäetud ning hävimas. Külas elab praegu küll veel 30 inimest, kuid peaaegu kõik on vanemaealised, kelle surmaga ühtlasi pered lõpetavad eksisteerimise ning hooned jäävad tühjaks. Et praegu on liivlaste külad siiski veel säilinud ning neis leidub etnograafiliselt huvitavat, siis tuleks lähemas tulevikus kõik külad skematiseerida, vanimad hooned arvele võtta ja koguda võimalikult palju esemeid muuseumidesse.

VAIDI KÜLA JUTUSTAJAD

Ilmunud: Vaide küla jutustajad. – Kodumurre 7. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn 1965. 52–56.

Kuramaa tipust kaheksa kilomeetrit mööda Läänemere rannikut lõuna poole asub kolmest küljest metsaga, ühelt poolt mere ja luidetega piiratud liivlaste väike küla Vaid. Selle nime seletavad kohalikud liivikeelse sõna *Va'it* 'vahe' abil. Vaid on niisiis Kūolka ja Sānagi (Vääri 1963: 22) vahele tekkinud küla. Kas see rahvaetümoloogiline seletus peab paika või mitte, seda pole seni suudetud kindlaks teha, küll aga on Vaid juba ammust ajast tuntud oma muinasjuttude ja jutustajatega. Vaidil elas liivlaste kuulus Zūonkō talu suguvõsa (hiljem perekonnanimi Berthold). Ühe selle esindaja kohta on tekkinud rahvajutt, milles räägitakse, kuidas vana Zūonkō rikkaks sai. Nimelt olevat ta kuskilt kuulnud, et kooliharidus teeb rikkaks. Kohe järgmisel hommikul läinud ta kooli, õpetaja saatnud ta aga koju, öeldes, et Zūonkō on hiljaks jäänud. Järgmistel päevadel läinud Zūonkō veelgi varem, kuni koolmeister pidanud seletama, et ta on hilineanud seetõttu, et on lasknud mööda nooruse. Kurvalt koju minnes leidnud Zūonkō aga rahakoti kuld- ja hõbemüntidega. Kui mõisnik saanud sellest leiust kuulda, nõudnud ta Zūonkō mõisasse asja seletama. Zūonkō aga vastanud, et ta leidnud raha siis, kui käis koolis. Mõisnik arvanud, et see oli ammu, ja loobunud asja uurimisest. Nii saigi vana Zūonkō rikkaks.

Tänapäeval²¹ elab Vaidil veel kuus liivlast, kellest viis on Zūonkō suguvõsast. Noorim nendest on Ilgonis Berthold, kes lõpetas paari aasta eest Riia ülikooli žurnalistika eriharu. Liivi keelt oskab ta puudulikult. Vaidi küla jutustamistraditsioone on säilitanud visalt Kōrli Berthold, Katriņ Zēberg ja Jōņ Zēberg. Nende peaaegu lõppematust repertuaarist vesteldes selgub, et vanasti on jutustatud muinasjutte õhtuti kodustel töödel, töövaheagadel ja igasugustes rasketes olukordades. Lapsed on muinasjutte kuulanud, need meelde jätanud ning karjas olles pidanud jutustusvõistlusi kõige pikemale, ilusamale või

²¹ 20. saj. [Toim.]

põnevamale muinasjutule. Selliselt on harjutud ka ise jutte looma igapäevaste elusündmuste najal. Nagu väitis K. Zēberg, võis igast naljakast sündmusest saada huvitava jutu, kui seda oskuslikult kirjeldada. K. Zēberg ja K. Berthold on mõlemad eriti pahased 1920.–1930. a vahel levinud baptistlusele, mis püüdis hävitada muinasjutte, vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi ja rahvalaule. Jutustajate arvates on muinasjutud ilusamad igasugustest piiblitlugudest, kuigi uskuda ei saa üht ega teist.

Körli Berthold (snd 23. X 1881) on elanud kogu elu Vaidil. Lühemat aega on ta olnud läti külades üksnes sõja-aastatel, kui inimesed evakueeriti rannast. Keelejuht on säilitanud oma mälus muinasjutte ilusast kuningatütrest, kes elas klaaskupli all, konnaks moonutatud printsessist, väikesest Peetrist ja suurest Peetrist, kavalast rebasest ja rumalast hundist, kolmest vennast jne. Tema muinasjutte iseloomustab arhailisest jutustamisviisist kinnipidamine: sündmuse korratakse kas kolm või seitse korda peaaegu muutmatult, sõnastus on vanamoeline ning muinasjutupärane. K. Berthold teeb ranget vahet muinasjuttude ja tegelikust elust võetud juttude vahel, kusjuures ta püüab ka viimastele anda kindlat kompositsiooni. Kõik jutud lõpevad puändiga või kokkuvõtva lausega. Tavaliselt ei lisa jutustaja mingeid kommentaare. Nii muinasjutte kui ka tõsielulisi jutustusi esitab keelejuht meile igal aastal, kusjuures ta jutustab harva juba kord esitatut. Ootamatu külastamise puhul on tal jutustada tavaliselt 3–4 juttu, etteteatamise korral aga märksa rohkem. Keelejuht on harjunud nii aeglase jutustamisega, mille puhul saab jutustatavat hästi üles kirjutada, kui ka magnetofoniga, mida ta eelistab, sest langeb ära jutu katkestamine. Körli Berthold ootab eesti teadlasi igal aastal kärsimatult ning on puudutatud, kui Vaidilt minnakse teda külastamata läbi.

Katriņ Zēberg (15. III 1877–26. VIII 1964) oli viimaste aastakümnete kõige produktiivsem jutustaja. Ka tema oli kogu oma elu veetnud Vaidil, olles pärit Zūonkõ talust. K. Zēbergi temaatika on avar, hõlmates muinasjutte Tuhkatriinust, rahapadadest ja rahatuledest, kõnelevatest hobustest, peatatud surmast, muistendeid kohalikest *kāngar*’itest (metsaga kaetud pikk luide) ja *vigā*’dest (*kāngar*’itevaheline niiske ala), kõnekäände, vanasõnu, mõistatusi ja jutustusi tõsielulistel teemadel. Ka K. Zēberg jutustas kindlas sõnastuses, eelistades magnetofoni käsitsi üleskirjutamisele. Lapsepõlves oli ta võistelnud omaealistega muinasjutuvestmises. Jutte oli ta säilitanud teadlikult, nende teemasid aeg-ajalt korrates. Muinasjuttude väärtust oli ta hakanud mõistma siis, kui Lauri Kettunen tuli 1920. aastail neid üles kirjutama. K. Zēberg oli

Vaidi külas 1961. a. Paremalt istub Kõrli Berthold, seisab Eduard Vääri (foto Mati Hindi erakogu).

alati külalislahke ja mõistev; kui saabusid uurijad, ikka leidis ta võimalusi jutustamiseks. Ilusaimaks oli üks 1962. a augustipäev, kui väljas sadas tihedat vihma ja K. Zēberg jutustas vaheldumisi pojaga meile kogu päeva. Alles siis oli võimalik mõista, kui rikas võib olla ühe inimese juturepertuaar.

Jõņ Zēberg (snd 29. XI 1904) on Katriņ Zēbergi poeg. Tema muinasjutude keel on kaasaegsem kui emal, temaatika aga omandatud vanemalt. Ka Jõņ Zēbergi repertuaaris on muinasjutte kolmest vennast, nõiutud printsist ja muistendeid rahapadadest, kuid juba on omandanud ülekaalu naljanditaolised lood mustlastest, kohalikest elanikest või meremeheelust. Ka Jõņ Zēberg jutustab heameelega ning eelistab kirjutamisele magnetofoni.

Paljudeks aastateks on olnud Vaid TRÜ soome-ugri keelte kateedri õppejõudude ja soome-ugri keelte eriharu üliõpilaste kõige meeldejäävamaks ning kasulikumaks uurimispäigaks. Väliselt märkamatus ning mahajäetud kalurikülas elavad edasi vanade liivlaste muinasjutud, milles kajastub meie lähima sugulasrahva rikas mõttemaailm. Õppejõud on saanud avaldamiseks

rikkalikulult tekste, üliõpilastele on jutustajad aga pakkunud ootamatuid elamusi näha ja kuulda tõelisi rahvajutustajaid ja muinasjutte.

Katriņ Zēbergi esitatud mõistatusi.

- *Taļ tāuž lambidi, amād āt bās tabārtō. (Lēbakukīld ō'jsō.)*
Tõlge: Laut täis lambaid, kõik ilma sabadeta. (Leivapätsid ahjus.)
- *Pāuvō um joutōm un ō'dōn um rikāz. (Se um tegīž ō'j.)*
Tõlge: Päeval on vaene ja õhtul on rikas. (See on jälle ahi.)
- *Pāuvō um rikāz un ō'dōn um joutōm. (Ne umāt tegīž vōrgōd, ku va'bbō la'gtōb.)*
Tõlge: Päeval on rikas ja õhtul on vaene. (Need on jälle võrgud, kui vabele laotab.)
- *Aim sīeb un lōda rū īšōb. (Sigā i'mtōb pōrzidi.)*
Tõlge: Pere sööb ja laud nagiseb. (Siga imetab pōrsaid.)
- *Ī'ž jāmstab un ī'ž rāukōb. (Se um ku zōigōb.)*
Tõlge: Ise hammustab ja ise karjub. (See on, kui saeb.)
- *Ūonđžōl lā'b nēļa jālgaks, pāuvō lā'b kō'dkōks un ō'dōn lā'b tegīž nēļaks. (Se um rištīng.)*
Tõlge: Hommikul läheb neljal jalal, päeval läheb kahel ja õhtul läheb jälle neljal. (See on inimene.)

PĒTŌR DAMBERG

Ilmunud: Pētŏr Damberg (1909–1987). – Emakeele Seltsi aastaraamat 33 (1987). Tallinn: Eesti Raamat 1989. 151–153.

Liivlane Pētŏr Damberg on oma sõprade ja tuttavate mällu jäänud alati toimekana, ikka seltsivana ja liivlaste kohta kõike teadvana. Liivihuvilised olid harjunud, et Pētŏr Dambergile võis kirjutada, koju helistada või minna külla, et saada vajalikku teavet nii liivi keele kui liivlaste ja nende ajaloo kohta. Kuigi teati liivi rahva vaimse juhi halvenevast tervisest, tuli sõnum Pētŏr Dambergi surmast 25. aprillil 1987 siiski ootamatult.

Pētŏr Damberg kuulus nii ema kui isa poolt liivlaste hulka. Dambergid on varemini elanud Irē (Mazirbe) külas, kuid asunud hiljem Sīkrōgi, kus Pētŏr Damberg sündis kaluri perekonnas 9. märtsil 1909. a. Oma varasest lapsepõlvest ja Sīkrōgi külast on lahkunu nii kirjutanud kui jutustanud väga südamlikult.

Esimese maailmasõja ajal pidid liivlased oma kodudest ajutiseks lahkuma. Paljud leidsid elupaiga Haapsalust, Kuressaarest, Tallinnast, Paldiskist, Kohtla-Järvelt vm. Dambergide pere oli esialgu Haapsalus, kus Pētŏr alustas kooliteed läti pagulaskoolis, jätkas seda hiljem Tallinna eestikeelses koolis. 1918. a pääsesid liivlased tagasi koduranda. Pētŏr Damberg jätkas õpinguid Irē ja Dundaga algkoolis, seejärel 1925.–1928. a Ventspilsis kutsekoolis ja 1928.–1934. a Jelgava Õpetajate Seminaris. Arusaadavalt oli koolis majanduslikke raskusi, mida aitasid leevendada hõimuühingute toetused ja kooli abi. Tol ajal ei olnud veel liivi haritlasi, kohalikust koolist õnnestus vaid üksikuil jõuda Heinaste merekooli. Oli arusaadav, et õpetajas nähti haritlase ideaali, pealegi toetati õppimist seminaris. Oma rahva valgustajateks tahtsid saada Alīs Gūtman, Hilda Tserbach ja Pētŏr Damberg. Õpingute ajal laienes ka noorte silmapiir: 1931. a oli Pētŏr Damberg liivi delegatsiooni koosseisus Helsingis, 1933. a pikemat aega stipendiaadina Soome eri paikades. 1933. a

*Pētŏr Damberg
(foto Fenno-Ugria Asutus).*

suvel valmis liivi keele lugemiku käsikirja põhiosa. 1935. a ilmuski trükist „Jemakīel lugdōbrāntōz skūol ja kuod pierast“, mis oli mõeldud õppevahendiks kõikidele liivi keele õppijaile. Lugemik on tänaseni säilitanud oma väärtuse, kuigi hinnangud olnud erinevad. Läti haridusjuhid ei pidanud lugemikku küllalt isamaaliseks, mistõttu tuli juurde trükkida ja tiitellehe järele kleepida Läti riigi hümn. Ilmselt selle hümniga tõttu keelati lugemiku tarvitamine nõukogude võimu ajal, kuigi liivi keelt enam koolis ei õpetatud. Jelgava-päevil 1931.–1933. a oli Pētōr Damberg Liivi Seltsi ajakirja „Līvli“ abitoimetaja. Tulevane kooliõpetaja sukeldus koos vanematega ka keele- ja rahvaluuleainese kogumisse, milleks teda innustasid Lauri Kettunen ja Oskar Loorits.

Seminari lõpetamine tõi kaasa pettumuse, sest liivlasi ei määratud õpetajaks oma rahva juurde. Pētōr Damberg sai koha Jelgava lähedale. Alles 1938. a sai ta Lääne-Liivi alal asuva Pizā (Miķeltornis) algkooli juhatajaks ning võis kahel õppeaastal (1938–1939, 1939–1940) liivi lastele õpetada vabatahtliku ainena liivi keelt. Järgnevatel aastatel töötas Pētōr Damberg kümnekonnas läti koolis, viimasena pikemalt Limbaži (Lemsalu) lähedal Katvari abikoolis, kust läks 1969. a pensionile. Elama asus ta Riia lähedale „Ādaži“ kolhoosi, kus rajas külalislahke kodu „Līvi“. Pensionieas pidas kolhoosis mitmeid ameteid ja arendas lillekasvatust. Kuigi ta igatses puhata Sīkrōgi kodukalmistu liivas, maeti ta viimase kodu lähedale Baltezers'i puhkepaika.

Pētōr Dambergi tegevuse olulisemaid löike on oma rahva eneseteadvuse säilitamine ja kirjakeele traditsioonide kinnistamine. Kuigi Lätis on liivikeelse materjali avaldamise võimalused peaaegu puudunud, juhtis Pētōr Damberg rahvuslik-kultuurilist tegevust suuliste esinemiste, isiklike vestluste ja kirjade teel. Liivikeelse kirjavahetuse kaudu säilisid ka kirjakeele traditsioonid (viimane trükitud teos ilmus Helsingis 1942. a). Liivi kirjakeele põhimõtete kohta avaldas Pētōr Damberg (1978b) kirjutise „Līvō kīel kōrdōlpanmi“²². Eelnevaga seostub Pētōr Dambergi tegevus Riia Ehitajate Klubi „Oktobris“ juures tegutsevas ansamblis „Līvlist“. Lisaks osalemisele oli ta ansambli loomisest peale selle sisuline nõuandja ja liivikeelse osa keeleline viimistleja. Algteadmisi liivi keelest said ka need ansambli liikmed, kes keelt ei osanud. Ansambelis tuli tõlkida eesti ja soome keelest läti keelde või läti keelest liivi keelde – sedagi tegi Pētōr Damberg. Nimetatagu veel laulutekstide loomist ja luuletuste kirjutamist. Ka Harijs Skuja käsikirja jäänud liivi luule antoloogia

²² Eestikeelne versioon vt Damberg 1978a. [Toim.]

puhul oli Pētõr Damberg tõlkijana kaastegev. Veel on ta koos Enda Kallasega tõlkinud Ernests Birznieks-Upītise (1961), Regīna Ezera (1962, 1970) ja Leons Paegle (1964) loomingut. Kui palju tegi lahkunu igapäevatõlkeid, selle kohta puuduvad andmed, kuid küsijad said alati selle, mida nad olid palunud.

Pētõr Dambergi ei ole enam. Paljudel on temast mitmesuguseid mälestusi. Esimesest Liivi-ekspeditsioonist 1948. a meenub noor kärmas sale koolmeister, kes oli suvel lühikeseks ajaks tulnud Sīkrõgi oma vanemate juurde. Meenuvad kohtumised kontsertidel Riias, Irēl, Tartus, Tallinnas, Liivi-päevadel Tartus. Ka minu doktoriväitekirja kaitsmisel 18. apr. 1975. a oli Pētõr Damberg koos mitme teise liivlasega. Eriliselt on meelde jäänud tagasisõit Hilda Grīva matustelt 1984. a septembri keskel. Ventspilsist väljus buss pisut pärast keskööd ja jõudis alles hommikuks Riiga, sel sõidul avanes Pētõr Damberg eriliselt, peaaegu kogu tee jutustas ta liivlastest ja liivi keelest, see oli omamoodi tänuavaldus Hilda Tserbah-Grīvale, kes oli liivi rahva teenimisest pidanud lahkuma enne teda. Meenub ka viimane kohtumine koori 15. aastapäeval 31. jaanuaril 1987. a.

Paljude uurijate usaldatav keelejuht, mida kinnitavad Tartu uurijate kogutud ja avaldatud tekstid ja morfoloogia, Seppo Suhose (1975) lindistatud ja avaldatud Pētõr Dambergi jutustused pealkirjaga „Liivin kielen näytteitä“, liivi kirjakeele teoreetik ja praktik, mille viimaseks näiteks on koos Tõnu Karmaga (Dambergs, Karma 1980) koostatud „Lībiešu tautasdziesmas“, oma rahva elu ja ajaloo tundja jäi surmani ustavaks oma rahvale, mida kinnitab seegi, et ta kõigi kitsenduste kiuste suutis ka oma viimasesse passi saada rahvuseks liivlane.

Kuigi liivi rahva vaimset juhti ei ole enam elavate hulgas, püsib tehtu ja on eeskujuks veel elavatele vähestele liivlastele, veel rohkem aga meile, kes me lähimate sugulastena oleme moraalselt kohustatud liivlaste pärandit hoidma ja kaitsma.

*Poulīn Kļaviņa
(foto Liivi Kultuuri Keskus).*

POULĪN KĻAVIŅA

Ilmunud: Rāndakēļ, min jemākēļ, piva minnōn
um sin ēļ. Liivi keel, mu emakeel, pūha on mulle
Su hāāl. Poulīn Kļaviņa 80. – Keel ja Kirjandus XLI 2.
1998. 144–146.

19. jaanuaril 1998 sai 80-aastaseks viimaste liivlaste suveräänne juht Poulīn Kļaviņa. Ta kuulub Vaidi küla Zūonkõ talu Bertholdide suguvõssa, millest on sirgunud enne teda liivi haritlasi ja laevakapteneid. Lähedastest sugulastest on haruldaselt puhta liivi keele säilitanud Viktor Berthold. Mõlemad on olnud aastakümneid kõikidele uurijatele keelejuhid ja kinomeestele liiviteemaliste filmide tegelased. Poulīni ema neiupõlvenimi oli Berthold, abielunimi Zēberg, mis oli ka juubilarini neiupõlvenimi.

Poulīni ema Katriņ Zēbergi jutustuse järgi on esivanemate hulka kuulunud ka üks esimesi liivi haritlasi Kuoštrõgi küla koolmeister Nikā Polmaņ (Pollmann), kes oli akadeemik F. J. Wiedemanni keelejuht 1858. aasta uurimisreisi ajal. F. J. Wiedemanni õhutusel ja ülesandel tõlkis N. Polmaņ liivi keelde Matteuse evangeeliumi, mis ilmus 1863. aastal Londonis idamurdelise samaaegselt Pizā küla Printsides poolt tõlgitud läänemurdelise Matteuse evangeeliumiga. Seega on juubilarini esivanem olnud liivi kirjakeele loojaid.

Poulīn on sündinud 1918. aastal Dundaga lähedal Pāce külas. Esimese maailmasõja ajal aeti liivlased oma kodudest välja ja nad olid sõjapaos kas Eesti sadamalinnaades või sisemaal lätlaste külades. Poulīni vanemad olid sisemaal. Ema jutustuse järgi olnud lugu sündimisega keerulisem. 19. jaanuari hommikul olnud ilus päev ja pere sõitnud vankriga kodu poole. Vĩdale asula juures hakanud sadama nii paksu lund, et nad ei saanud enam edasi, sest teid ju tollal ei olnud. Nad palunud Puņčaki talust õõmaja ja õhtul oligi tulevane Poulīn sündinud. Kui lumesadu üle läinud, saadud edasi sõita ja lapse sünnikohaks märgitud Vaidi küla Zūonkõ talu.

Enne Poulīnit oli peres kolm poega: Jõņ, Alfrēd ja Aņdrōkš. Alfrēd sur-
nud kahe ja poole aasta vanuselt Pāces, kuhu ta ka maetud. Vennad Jõņ ja
Aņdrōkš kasvasid täisealisteks ja rääkisid surmani liivi keelt.

Vaidi küla oli läbinisti liivikeelne, läti keelt vajati vaid ametlikus asjaaja-
mises ja koolis. Poulīn tegi kõiki töid, mida liivi külas tehti nii kalureilt kala
vastu võttes kui ka töödeldes. Naiste tavaline töö oli võrkude kudumine ja
parandamine. Töid jätkus kõigile ka heinamaal ja aias. Õhtuti tehti käsitööd ja
Poulīn omandas selle ala kõik peensused. Eriti meeldis Poulīnile õmblemine.
Pimedatel tundidel jäi palju aega üle, külas oli tava jutustada õhtuti muinas-
jutte ja muistendeid, esitada üksteisele mõistatusi ja ka laulda. Jutustamine
toimus pimedas, sest valgus oli kallis. Vaidi küla on pikka aega olnud muinas-
jutumaailm, kust kõik liivi keele uurijad on ammutanud ainekku. On tulnud
sedagi ette, et jutustati lugusid, mis ei olnud laste kõrvadele sobivad. Teati, et
lapsed on laua all ja kobati jalgadega, kes käsu puhul on kõik välja jooksnud.
Mõni suutis ikka kuskile pimedasse nurka ennast peita, kuulas jutud ära ja
jutustas kaaslastele.

Teine maailmasõda lõi segamini liivlaste rahuliku elu. Jälle hakati ela-
nikke välja ajama, rannas liikus võõras vormis mehi. Vend Aņdrōkš sõitis
venelaste eest Rootsi, kus elas elu lõpuni. Temalt said uurijad kuulda eht-
sat liivi keelt. Paremate aegade saabumisel käis Poulīn mitmel korral vennal
külas. Vend Jõņ oli töötanud väikesel raudteel, elanud üle õnnetuse ja töötas
kodus. 1938. aastal oli ta abiellunud, poja sündimise järel (21. XI 1936) suri
naine, imik, noor Aņdrōkš, jäi vanaema Katriņi ja Poulīni kasvatada.

Läti Vabariigi ajal anti inimestele maad ja laenu, nii ehitas Poulīni pere-
kond küla äärde taluhooned. Talu nimeks pandi Ozolnieki, sest õue istutatud
tamm kasvas jõudsalt. Praegu on see külas üks suuremaid puid. Nõukogude
ajal tuli maksta makse ja täita norme, millega oli raske toime tulla. Poulīn
rabeles, kuis jaksas: õmbles, käis mesinike kursustel ja metsatööl. Siis loodi
kolhoositaoline moodustis ja kehtestati tööjõulistele inimestele sunnismaisus.
Poulīni päästis mesinikutunnistus: ta tunnistati spetsialistik, kes võis mujale
tööle minna. 1949. aasta oktoobris sõitis ta Riiga, kus tal õnnestus saada tööd
ateljeest Rīgas Mōdes. Oma täpsuse, töökuse ja sõbralikkusega saavutas ta
üldise tunnustuse, temast sai brigadir ja ta tööd hinnati aukirjade ja preemia-
tega. Rīgas Modes oli noil päevil oma toodanguga kõrgelt hinnatud.

Poulīni südamel oli vennapoeg Aņdrōkš, kes elas vanaema juures ja käis
Kūolka koolis. Kui Aņdrōkš oli kooli lõpetanud, tõi Poulīn noormehe enda

juurde ja pani tööle samasse ateljeesse, kus ta ise töötas. Andrõkšist sai rätsep, ta suri 1. veebruaril 1990, temast jäid maha tütar Anita ja poeg Arni. Poulīn sai lühikest aega olla abielus, abikaasa suri varakult, lapsi neil ei olnud.

Nüüdseks on Poulīn ületanud 80. eluaasta piiri, kuid ta ei ole loobunud tööst. Teda võib sageli auväärikana näha Riia toomkirikus toimetamas, turistidele nõu andmas, noorpaare ja lapseristijaid vanemaid õpetamas. Kui küsida Poulīni ametit, siis võiks see olla jumalateenistuse administraator.

Otsese töö kõrval on juubilar väsimatult aidanud omakseid Vaidil, nende surma järel on tulnud üle võtta Ozolnieki talu hooldamine, majandamine ja remontimine, tehes seda Riist „kaugjuhtimise teel“. Suvel käib tema talus uurijaid, suurel hulgal liivihuvilisi, raadio- ja filmimehi. Nende jaoks kujundaski ta talu muuseumiks, mis on avatud kogu suve, kui keegi juhtub talus olema. Tegelikult on see maailma ainuke liivi muuseum, Irēl olev liivi esemete kogu pole huvilistele peaaegu kunagi avatud.

Poulīni teiseks suureks ettevõtmiseks oli ansambli „Līvlist“ („Liivlased“) loomine. Pikka aega polnud liivlaste kogunemised soovitatavad, julgeolek huvitus isegi sellest, mida liivlased perekondlikel kokkutulekutel omavahel räägivad. Pinnuks silmas olid eriti Ventspīlsi liivlased, sest liivlaste ööbik Hilda Grīva õhutas neid oma laule laulma ja koori looma. Riia liivlastel õnnestus mitmel korral esineda liivikeelsete lauludega Riia Vabaõhumuuseumis ja teadvustada liivlaste olemasolu. Lāti koolides õpetati ajalootundides, et liivlased surid välja möödunud sajandil. Ansambel oli vaja registreerida, kuid see polnud võimalik otseselt haridus- ega kultuuriorganite juures, sest kohe oleks avastatud liivi natsionalismi ilminguid. Lāti Riikliku Ülikooli dotsent Emma Ērenštreite, liivlaste tolaegne juht ning kirjamees Pētõr Damberg, Poulīn Kļaviņa ja teised püüdsid leida neutraalset asutust. Selliseks osutus ehitajate klubi. Lābirāākimistel pidi Poulīn kui eesrindlik brigadir igati rõhutama, et töölisel tahavad laulda ja toovad klubile kuulsust. 8. jaanuaril 1972 ansambel registreeriti. Sellest alates oli Riia liivlastel kodu ja peale laulmise arendati igati kultuurilist ja seltskondlikku tegevust. Klubi juhtkond huvitus üksnes ansambli esinemistest, eraldades selleks raha ja sõitudeks bussi. Koori juhatas Dzidra Kļaviņa, liivi keelt õpetasid ansambli liikmetele Poulīn Kļaviņa ja Pētõr Damberg, hiljem jäi see ülesanne Poulīnile. Osa lauljaid ei vullanud aktiivselt liivi keelt ega suutnud laulusõnu hääldada. Ansambel esines paljudes Lāti linnades, ka Tartus, Tallinnas, Viljandis, Kõpus ning samuti Helsingis. Eriti õnnestunud oli lavastus „Līvõd kõzgzõnd“ („Liivi pulmad“),

milles Poulīnīl oli kandeiv osa. Liivi keelt oskasi ansamblis peale Poulīni Pētōr Damberg, Elfrīda Žagare, Oskar Stalt, Natālija Eglīte, Elza Mansūrova, Maija Norenberga, Valda Šuvcāne, Emma Lauberg (nimes Poulīni kirjast muutmata kujul²³). Poulīn jāi ansamblist eemale kolm aastat tagasi, praegu on liivi keele oskaja ansamblis vaid Valda Šuvcāne, liivi keelest saab aru Dagmāra Ziemeles.

Liivi keele oskajaid on praegu kümme inimest, kuigi ennast liivlaseks nimetavaid inimesi on üle kahesaja. Ka Liivi Seltsi juhatuses pole ühtki liivi keele oskajat. Poulīni vajavad kõik liivi keele uurijad, filmijad, liivi keele õppijad. Poulīn on õpetanud liivi keele hāāldamist suvelaagri lastele, Mikko Piela liivikeelses filmis „Viimeiset liivilāiset“ („Viimased liivlased“) on Poulīnīl üks peasi. Riias organiseerib Poulīn liivihuviliste vastuvõtmist, iga aasta augustikuu esimesel laupāeval toimuvatel liivlaste mēlestuspāevadel on ainsad liivikeelsed sõnavõtud olnud Poulīnīl ja allakirjutanult.

Poulīni sūnnipāeva tāhistati Riias vāārikalt, peale muu sai ta Kolme Tāhe ordeni. Mitteametlikku liivlaste juhti austatakse pidulikult Liivi Seltsi aasta-koosolekul veebruaris vōi mārtsis.

Juubilari õnnitlevad ka sajad uurijad ja külalised, kes on osa saanud Poulīni loomulikust sõbralikkusest ja abivalmidusest kas Vaidil Ozolnieki muuseumi külastamisel, Riia toomkirikus vōi tema kodus. Soovime head tervist ja jõudu oma rahva ja selle keele tutvustamisel ka edaspidi.

²³ Siin on nimes kohandatud praegusesse kirjaviisi. [Toim.]

DIDRÕK VOLGANSKI JA EDGAR VÄLGAMÄ²⁴

Ilmunud: Didrik ja Edgar Vaalgamaa kui liivi rahvusluse, kultuuri ja keele kandjad. – Keel ja Kirjandus XLVII 6. 2004. 476–479.

Teise maailmasõja sündmused räsivad kõiki läänemeresoome rahvaid: hukatuslikuks kujunesid need vadjalastele, isuritele ja liivlastele. Sõja ametliku lõppemise järel olid uurijate hulgast välja lülitatud soomlased, ungarlased, rootslased, sakslased jt kui kodanlikud teadlased. Soome-ugri keelte ainsa arvestatava uurimiskeskusena oli Nõukogude Liitu sattunud Tartu ülikool, mille toel arenes fennougristika ka Leningradi ülikoolis ja hiljem Užgorodis.

Õppekursused Tartu ülikoolis suudeti üliõpilastega komplekteerida 1945. aasta sügisel, enne seda olid eksameid saanud teha need, kelle õppetöö oli sõja tõttu katkenud. Kvalifitseeritud fennougristidest olid allesjäänud Paul Ariste ja Paula Palmeos, kuid P. Ariste vangistati 1945. aasta kevadel. Niisiis juhtus, et keelekalduvustega üliõpilased said välitööde esimesed kogemused eesti keele kateedri õppejõududelt, kes suunasid noori peamiselt kodukihelkondadesse murret koguma.

1946. aasta kevadel vabanes P. Ariste vanglast ja hakkas kohe sugulaskeelte uurimist korraldama. Esimene uurimismatk tehti 1947. aastal vadjalaste küladesse. Liiklusolud olid rasked, kohapeal inimesed näljas. P. Ariste olid kaasas üliõpilased Karl Kont ja Eduard Vääri. Koguti rahvajutte, rahvalaule, mõistatusi ja olmetekste. Need on P. Ariste hiljem avaldanud oma vadjaalastes teostes. Käidi ka isurite külades.

1948. aastaks olid läänemeresoome ja soome-ugri keelte eriharud formeerunud ning prof P. Ariste organiseeris suurejoonelise ekspeditsiooni Kura- ja Liivimaa küladesse. Sellega jätkas Tartu ülikooli soome-ugri keelte kateeder tööd, mis oli professor Lauri Kettunenil ja folklorist Oskar Looritsal sõja tõttu katkenud. Liivlaste küladesse ei pääsenud nad enam kunagi.

²⁴ Didrõk Volganski (ka Didrõk Vālgamō) ja Edgar Vālgamā (ka Edgar Vaalgamaa, aastani 1940 Edgars Volganskis). [Toim.]

P. Ariste jätkas 1950-ndatel aastatel uurimisreise ka isurite, karjalaste ja vepslaste juurde, liivi keele uurimine ja uurimisreiside korraldamine jäi aastakümneteks allakirjutanu õlgadele.

Didrõk Volganski kui liivi rahvusürituste juht

1948. aasta juulikuu uurimisreisist osavõtjad peatusid Irē (lt Mazirbe) koolimajas, kooli direktoriks oli Rūdolf (lv Rūd) Ermanbriks, kelle rätsepast isa oli samas külas suurepärane keelejuht. Direktor Ermanbriksi poeg Aldis (lv Ald) on praegu Liivi Seltsi (Līvõd Īt) esimees. Irēlt korraldati mööda metsateid jalgsimatku peaaegu kõikidesse liivi küladesse. Ühel päeval mindi Kuoštrõgi, mis on Irēlt otseteed pisut üle kahe kilomeetri kaugusel. Peremees Didrõk Volganski (Vālgamā, Valgums) oli kodus ja võttis meid heatahtlikult vastu. Ta oli kehalt tugev, mustade halliseguste juustega, jutus väärikas ja enesekindel. Põgusalt läks jutt ka Soomes elavale pojale, suurt muret tundis ta aga selle pärast, et liivlaste rahvamaja katus oli sõja ajal kannatada saanud ning laskis vett läbi. Kuigi hoones näidati filme ja tantsiti, polnud sellel õiget peremeest. Üldse oli palju juttu rahvamajast ja Liivi Seltsist, mille materjale ta hoidis enda käes.

Meenutagem siinkohal, et 1920. aastal alustasid Lauri Kettunen ja Oskar Loorits liivi keele, rahvaluule ja ajaloo uurimist, samal ajal püüdsid nad liivlastes äratada rahvustunnet ja edendada kultuurielu. Pärast mitmesuguseid raskusi õnnestus Läti siseministri juures 20. aprillil 1923 ametlikustada Līvõd Īt (eesti keeles kasutatud Liivi Selts, täpne tõlge on Liivlaste ühing)²⁵, mille esimeheks sai Irē köster ning kirjamees Kõrli Stalte, sekretäriks merekapten Didrõk Volganski ja liikmeks väiketalunik Maŗt Lepste. Üks esimesi ettevõtmisi oli oma lipu kujundamine, ettepaneku tegi Didrõk Volganski. Sellest kõigest on kirjutanud Edgar Vālgamā järgmist: „Lipu värvide ettepanek

*Didrõk Volganski
(foto Baiba Šuvcāne erakogu).*

²⁵ Liivi Liit. [Toim.]

sündis minu isa Didrõk Volganski mõttevälgatusest. Kaluritena olid nad mere poolt harjunud nägema oma kodupaika värvide järgi: kõige kõrgemal rohelist metsapiiri, sellest allpool kitsast valget liivaranda ja veel allpool sinist merd. Lipu esimese eksemplari valmistasid ja kinkisid eesti sõbrad Tartus. 1923. aasta sügisel, kui Läti Vabariigi viiendal aastapäeval korraldati pidulik aktus, pühitseti liivlaste lipp ja heisati Läti rahvuslipu kõrvale. Kõrli Stalte oli loonud aktuse jaoks lipulaulu ja sel ajal kui koor seda laulis, heisati lipp. Aktus oli esimene liivlaste rahvuslik pidulik üritus, mille puhul liivlaste esitatavad kõned ja laulud olid liivi keeles.“ (Vaalgamaa 2001: 133–134) Liivi rahvuslipp pühitseti 18. novembril 1923. a. Seltsi tegevus jätkus taotlusega saada oma vald, mis oleks hõlmanud liivlaste külasid. Seda soovi Läti valitsus aga ei rahuldanud. Liivi Seltsi järgmisel üldkoosolekul valiti juhatuse esimeheks Didrõk Volganski ning kogu juhtimistöö oli kuni peaaegu rahvamaja valmimise ja pühitsemiseni tema õlul. Tähtsamad tegevused olid loa ja rahalise toetuse saamine, et õpetada liivi keelt vabatahtliku ainenä kohalikes koolides, liivikeelse tarbe- ja vaimuliku kirjanduse trükkimine Tartus ja Helsingis, ajakirja „Līvli“ väljaandmine, liivikeelsete jumalateenistuste organiseerimine ning liivlaste rahvamaja (Līvõd Rovkuodā) jaoks raha kogumine, projekti tellimine, maa ostmine ja ehitamise korraldamine. Rahvamaja avati pidulikult 6. augustil 1939.

Eelneva taustal on selge, miks D. Volganski muretses Liivi rahvamaja katuse, Liivi Seltsi dokumentide säilitamise ja välismaal elava poja pärast.

Käisime üliõpilastega igal aastal Kuoštrõgis ja ka D. Volganski talus, aga alati ei olnud ta kodus, sest oli hakanud koos abilistega ehitama kaluripaate. Kuni 1953. aasta piiriseaduseni said liivlased teatavate piirangutega merest kala püüda, pärast piiriseadust muutus rand esimese järgu keelutsooniks, mis eraldati traataiaga ning mida valvasid piirivalvurid koertega maalt ja kaatrid merelt. Vähemalt paaril korral kohtasime D. Volganski Pitrõgi küla karjamaal pooleldi valmis paatide juures tööl. Kirjutasime üles laevandus- ja merenduslaseid sõnu ning väljendeid.

Kui poliitilised olud leevenesid, sai D. Volganski lähedamalt kirjavahetust pidada Soomes elava poja Edgariga. D. Volganski pojapoja Lauri andmetel oli Edgar Vālgamā kirjutanud 1965. aastal president Urho K. Kekkonenile ja palunud viisa saamiseks abi. Ajakirjandusest saab teada, et sel ajal kohtusid mitmel korral U. K. Kekkonen ja N. Hruštšov, on võimalik, et viisa saamist mõjutas just Hruštšov. Liivlaste külad kuulusid kõige rangema

*Didrõk Volganski ja Edgar Vālgamā Kuoštrõgi külas, 1965. a
(foto Baiba Šuvcāne erakogu).*

astmega keelutsooni ning ühtki välismaalast ei olnud seni Liivi randa pääsenud. 1965. aasta suvel käisidki range jälgimise tingimustes Kuoštrõgis Edgar Vālgamā ja tema poeg Lauri, 1966. aastal olid E. Vālgamāga kaasas tütar Kaija ja poeg Heikki. Kõik hilisemad E. Vālgamā taotlused viisat saada jäid rahuldamata, pealegi suri Didrõk Volganski 12. augustil 1968 (sündinud oli ta 29. septembril 1884).

Didrõk Volganski oli kõigele lisaks hõimutegelane, kes suhtles eestlaste, soomlaste ja ungarlastega. 1929. aasta talvel käis ta Soomes, kus pidas eri paikkondades liivlastest ettekandeid. Soomlased hakkasid kasutama *Volganski* asemel nime *Vaalgamaa* (lt *Valgums*, lv *Vālgamō*). 1930. aastal oli D. Volganski jälle Soomes, 1932. aastal ka soome-ugri rahvaste kultuuri-kongressil Helsingis.

Didrõk Volganskil oli neli poega (sulgudes liivikeelne variant): Edvins (Edvin), Edgars (Edgar), Valdis (Valdi) ja Kārlis (Kōrli). 1931. aastal hakkas Didrõk Volganski (lt *Volganskis*) kasutama ajakirjas „Līvli“ pseudonüümi *Vālgamā* vaheldumisi nimega *Volganski*. 1939. aastal muutsid Didrõk, tema abikaasa Līna, pojad Kārlis ja Edvins perekonnanime *Volganskis* ametlikult *Valgums*’iks. Kārlis suri Siberis, Valdis tuli kopsuhaigena isakoju tagasi ja

Edgar Vālgamā ja Hilda Tserbah-Grīva, 1965. a (foto Baiba Šuvcāne erakogu).

suri mõne aasta pärast. Teda olin samuti kohanud oma Liivi retkedel Kuošt-rõgis. Edgars läks 1933. aastal Helsingisse ning muutis seal perekonnanime *Volganskis* soomepäraselt kirjutatud nimeks *Vaalgamaa*.

Edgar Vālgamā kui liivlaste prohvet Soomes

Liivi Seltsi taotluste hulka kuulus ka liivikeelne jumalateenistus luterlikes kirikutes Irēl, Kūolkas, Sūr-Īras ja Pizās. Liivlased on enamasti luterlased, apostliku õigeusu kirik on Kūolkas, baptistide palvemaja Pitrõgis.

1930. aastal kohtusid soomlased Matti Pesonen ja Arvi Malmivaara Liivi rannas Liivi Seltsi esindajatega liivikeelsete jutluste korraldamise asjus. Lepiti kokku, et noor Eesti-Ingeri kirikuõpetaja Helle Kalervo Erviö võiks selle töö enda peale võtta. Ta õppis kiiresti selgeks liivi keele ja käis kuni 1937. aastani 4–5 korda aastas liivlaste külades jutlustamas, armulauda andmas ja lapsi ristimas.

Lahendus oli siiski ajutine ja poolik, sest sooviti oma pastorit. Valiku-võimalused olid piiratud, sest gümnaasiumiharidusega liivlasi oli vähe. Liivi

Edgar Vālgamā 5. augustil 1989. a Liivi rahvamaja 50 aasta juubeli pidustustel Irēl (foto Laimonis Stipnieks, Baiba Šūvcāne erakogu).

Selts pidas parimaks kandidaadiks 14. septembril 1912 sündinud Edgar Vālgamād. 1933. aastal otsustas Liivi Selts Soome hõimutegelaste toetusel suunata Helsingi ülikooli usuteadust õppima just Edgar Vālgamā. Ta pidi kõigepealt õppima ühe aasta soome keelt rahvakoolis, kus laulis ka evangeelsete üliõpilaste kooris. Õpingud edenesid edukalt. 1939. aastal omandas kraadi *Sacru ministeri kandidaati* Helsingi ülikoolilt, pühitseti pastoriks 29. detsembril 1940 Kuopios, 1966. aastal sai praosti kutse, on Vabadusristi rüütelkonna 4. järgu kavalier. On teeninud Asiakkala (1939–1947), Renko (1947–1948), Pielisjärvi (1948–1955), Petunmaa (1955–1963) ja Iitti (1963–1978) kogudusi ja on täitnud mitmesuguseid muid ülesandeid. Jäi pensionile 1978. aastal.

Edgar Vālgamā peres oli seitse last, kes kõik on elus hästi edasi jõudnud. Laste nimed on Kaija Liivia, Eeri Edgar, Risto Valdi, Aimo Heikki, Lauri Kaarli, Saima Liina Mirjami ja Kari, nendest Lauri Kaarli on valinud isa elukutse ning on Lemi pastor. Lapselapsi on seitse (andmed on saadud Laurilt).

Edgar Vālgamā oli Soomes liivlaste esindaja, kes valdas perfektselt liivi keelt ning võis paljudele rääkida liivlaste elust ja kultuurist sel ajal, kui välismaalastel puudusid igasugused kontaktid liivlastega. E. Vālgamā on liivi

keelde tõlkinud väikese katekismuse (PK 1938), osalenud uue testamendi liivi keelde tõlkimisel (ÜT 1937). Täielikult (koos Johannese ilmutusraamatuga) ilmus Üž Testament Helsingis 1942. a, kuid see ei jõudnud sõja tõttu enam liivlasteni.

Edgar Vālgamā on tõlkinud läti keelest soome keelde eepose „Lāčplēsis“ („Karhunkaataja“, 1988) ja soome keelest läti keelde väikese katekismuse ja kristliku õpetuse („Mazais katehisms un kristīgā mācība“, 1994). E. Vālgamā viimaseks suureks tööks jäi liivlaste ajalugu ja liivlasi käsitlev teos „Valge liiva rahvas. Liivlaste ajalugu ja kultuur“ („Valkoisen hiekan kansa. Liiviläisten historiaa ja kulttuuria“).

Liivlase Edgar Vālgamāga õnnestus siinkirjutajal kohtuda Iittis 1977. ja 1978. a, kui olin Helsingi ülikoolis eesti keele ja kirjanduse lektor. Vestlesime liivi ja soome keeles liivlaste ja liivi keele olukorrast. Murega rääkis ta liivi rahva ja keele hääbumisest, sellest, kuidas nõukogude võim liivi kultuuri ja vaimset elu piirab. Et ta vanemad olid Kuoštrõgis surnud, ei olnud tal enam võimalusi taotleda viisat, et sünnimaad külastada. Meie suhtlemine jätkus kirja teel. Järgmine kohtumine oli 1989. aasta augusti algul, kui tähistati Liivi rahvamaja avamise 50. aastapäeva. Sellal oli taastumas liivi rahvuslik liikumine, oli loodud Liivi Kultuuri Selts, mis peagi vormistati õigusjärgselt Liivi Seltsiks. E. Vālgamā käis veel mitmel korral augustikuu esimesel laupäeval korraldatavatel liivi päevadel, osales Irē kirikus liivi keeles jumalateenistustel. Lauri Vaalgamaa järgi käis ta isa viimast korda 1996. aastal Iitti Sjögreni Seltsi bussireisiga Liivimaal.

Edgar Vālgamā suri 20. detsembril 2003 ning maeti 6. jaanuaril 2004 Iitti kiriku pastorite kalmuritta. Matusetalitusel teenis kolm pastorit, nende hulgas Lemi koguduse õpetaja, E. Vālgamā poeg Lauri Vaalgamaa. Jukka Rislakki avaldas järelehüüde, milles kirjutas: „Vālgamā lugu kajastab hästi väikese soome sugu rahva saatust baltisakslaste, lätlaste ja nõukogude venelaste surve all. Vālgamā oli üks – teatavasti veel viiest – elus olnud liivlasest, kes on lapsepõlves oma kodukeelena kõnelnud liivi keelt.“ (Rislakki 2004)

Edgar Vālgamā tahtis saada oma rahvast teenivaks kirikuõpetajaks, kuid 1939. aastal, kui ta lõpetas ülikooli, olid poliitilised olud sellised, et kodumaale pöördumine oli mõttetu ning ohtlik. Edgar Vālgamā kaks venda saadeti Siberisse. Siberi-teenkond oleks oodanud ka E. Vālgamād.

Didrik Volganski ja Edgar Vālgamā on pühendanud oma elu liivi rahvale, kultuurile, keelele ja hingelisele haridusele. Kuigi Didrõk Volganski tegevuse

tulemusi püüdis hävitada võõras võim, kes keelas ära liivi keele, kultuuri ja rahva, hoidis Edgar Vālgamā ka sünnimaast ja oma rahvast eemal alles liivi keele ja liivluse ning teadvustas liivlaste olemasolu ajalehtedes ilmunud kirjutistes ja suurepärases mälestusteoses „Valge liiva rahvas“.

Kuigi E. Vālgamā järeltulijaist pole ükski omandanud isalt liivi keelt, on nad teadlikud oma liivi päritolust ning Lauri ja Heikki on korduvalt käinud Irēl liivi päevadel. Eesti lugejal on põhjust mälestada meie lähedase sugulasrahva viimaseid esindajaid, kelle pingutused oma rahvast ja keelt päästa on osutunud üle jõu käivateks.

TAMĀRA VILSONE

Ilmunud: Üks keelepiiride ületajaid. – Edasi 55. 7.3.1981.

Kirjanduse ja kultuuri alal töötajad on kindlasti märganud, et tõlke- ja kultuuri-sidemete alastel nõupidamistel on lõunanaabrite sagedaseks esinejaks Tamāra Vilsone. Temast õhkub aktiivsust ja elujõudu, kui ta lülitub tõlkeküsimuste arutellu või propageerib läti-eesti kultuurisuhete paremat arendamist.

Kes on Tamāra Vilsone?

Sellele küsimusele polegi lühidalt kerge vastata, sest tegemist on õige mitmekülgse inimesega. Kui siiski pisut saladuskatet kergitada, siis võib öelda, et lisaks naistepäevale võib Tamāra Vilsonet õnnitleda ka sünnipäeva puhul, mistõttu mõned lähemad andmedki on omal kohal.

Tema esimene kodu asus Riist kümme kilomeetrit põhja pool Daugavgrīvas, kus Vāina viib oma veed merre. Meie päeviks on sellest asulast saanud suur-Riia osa. Juubilari emapoolne suguvõsa pärineb Sangaste kandist, parema töö otsimine viis nad Lätimaale, isa Aņts Kandis on Kuoštrōgi liivlaste järeltulija. Tütar Tamāra sündis 6. märtsil 1921 sealsamas Daugavgrīvas. Lapsepõlv ja algkooliaastad möödusid märkamatu, sellele järgnesid õpingud M. Beķere eragümnaasiumis aastail 1935–1940. Huvi humanitaarteaduste vastu viis juubilari samal 1940. aastal Riia ülikooli ajaloo- ja filoloogiateaduskonda, kus sellal täitis õppeülesandeid eesti ja läti kultuurisuhete spetsialist Karl Aben Tartust. Sõjaolukorra tõttu olid õpingud häiritud, ka isiklik elu nõudis oma osa. Järgnes abiellumine ja 1944. a sündis poeg Gunduris. Ülikooliõpingud katkesid.

Sõjajärgsed aastad möödusid paljudes askeldustes, sest töötajaid vajati kõikjal. Lõpetamata ülikool oli aga südamel kui võlg enda ja vanemate ees. Aastail 1953–1957 õppiski T. Vilsone mittetatsionaarselt läti keele ja kirjanduse osakonnas ja sai lõpudiplomi, mis viis tööle kirjastusse. Eesti keele oskajana tuli tal korrigeerida ja toimetada peaaegu kõike seda, mis seostus eesti keele või kirjandusega. Selles töös omandas ta rohkesti tõlkijakogemusi, sest sageli tuli tõlkeid parandada ja parima lahenduse leidmiseks tõlkijatega nõu pidada. Toimetamistöö viis Tamāra Vilsone kontakti ka eesti kirjanduse

Liivi üritus Lielupes 29. augustil 1970. aastal. Vasakult: Linda Viiding, Melānija Veide, Tamāra Vilsone, taga Oskar Stalt (foto Baiba Šuvcāne erakogu).

ja kultuurieluga ning temast sai eesti kirjanduse tutvustaja läti ajalehtedes ja -kirjades. Kultuurisuhted olid samas nii peibutavad, et meelitasid neid teaduslikult uurima. Sellal paisus töökoormus uskumatult suureks: tavaline igapäevane toimetajatöö, ilukirjanduse tõlkimine õhtutundidel, kandidaadimiinimumi eksameiks valmistumine ja nende sooritamine, väitekirjaks materjali kogumine. Aastail 1964–1968 õppis T. Vilsone mittetatsionaarses aspirantuuris ning koostas väitekirja „Läti ja eesti kirjanduse suhted“. Just sel ajal surusid eriti peale tõlked, sest valitses suur huvi eesti kirjanduse vastu. Tõlkeid ilmus iseseisvate teostena, perioodikas, laval esitamiseks ja kuuldemängudena.

Tamāra Vilsones on peidus tohutu energia ja tövõime. Lisaks kutsetööle on ta suutnud vahendada sellised teosed nagu J. Smuuli „Lea“ (1962), M. Undi „Võlg“ (1968), M. Traadi „Tants aurukatla ümber“ (1972), V. Grossi „Pinginaabrid“ (1976), A. H. Tammsaare „Miniatuurid“ (1978), D. Normeti „Delfiinia“, E. Vetemaa „Väike romaaniraamat“ (1979), P. Kuusbergi „Vihmapiisad“ (1980), M. Undi „Via regia“ (1980). Praegu on käsil A. Hindi „Pidalitõbi“. Ka läti ajakirjanduses on ilmunud T. Vilsone tõlkes rohkem kui 15 pala, nt L. Prometi „Prokrustese säng“, A. H. Tammsaare

mõned miniatuurid, H. Luige „Hele päev“, E. Maasiku „Viimase armastuse lugu“ jt. Läti teatrilavadel esitamiseks on Tamara Vilsone tõlkinud samuti poolteistkümmend näidendit või dramatiseeringut, nagu V. Panso – A. Kivi „Seitse venda“, A. Liivese „Trepp“, E. Vilde „Vigased pruudid“, E. Vetemaa „Õhtusöök viiele“ jt. Riia Raadios on ette kantud arvukalt eesti kuuldemänge Tamara Vilsone tõlkes.

Tamara Vilsonest kui kultuurisuhete uurijast räägib tema artiklite bibliograafia. See algab 1961. aastal J. Smuuli „Jäise raamatu“ retsensiooniga ja jätkub tõusvas joones käesoleva ajani. Kõigest oleks ammugi piisanud kandida-diväitekirjaks, kuid iialgi pole aega olnud töö vormistamiseks, sest artiklid, tõlkimine, toimetajatöö pole jättnud mahti viimistlemiseks. Ja nii ongi väärtuslik materjal üksnes uurija valduses või ilmunud artiklites.

Juubilar on võluv nii kultuuritegelasena kui inimesena. Selsamal suvel tuli ta Kuramaa liivaste Vaidi külla, et koguda andmeid oma liivlastest esivanemate kohta ja pisut puhata toimetajatööst. Sellest kõigest ei tulnud siiski midagi välja, sest üsna peagi tõmbus ta temale määratud toa üksindusse ja elas sisse A. Hindi romaani „Pidalitõbi“ süngesse maailma. Kui püüdsin puhkehetkedel teada saada, kuidas ta saab teosed tõlkimiseks, siis selgus, et ühe osa valib ta ise, teise määravad plaanid, kirjastustöötajate suhted ja maitse. A. Hindi „Pidalitõbi“ sattus tõlkimiseks seoses kirjaniku juubeliga, V. Beekmani „Eesli aasta“ soovitas tõlkida Eesti NSV Kirjanike Liit.

1972 asutati Riias liivlaste etnograafiline ansambel „Līvlist“, mis esines möödunud sügisel edukalt Tartuski. Selle ansambli asutajate hulka kuulub ka juubilar, kelle üheks ülesandeks on sidemete pidamine eestlastega ja sobiva repertuaari hankimine meie heliloojatelt. Veljo Tormisega on kontakt parim.

Tähtpäeva puhul on sobiv pärida, mis viis juubilari tema töö juurde. Tamara Vilsone kirjutab: „Tõlketöö juurde viisid mind mu emakeel, veri ja südametunnistus (kui ma oma korrektoritöö ajal nägin, kui räpakalt oli see vahel tehtud), armastus Eestimaa ja eesti rahva vastu ja lõppude lõpuks meie kuulsus, draamateatri režissöör Alfreds Amtmanis-Briedītis, kes esimesena palus mind astuda tõlketöö juurde (Voldemar Panso dramatiseering „Seitse venda“ esietendus 1963. a Riias). Ja veel võlgnen tänu professor Kārlis Krauliņšile, kes juhtis mind eesti ja läti kirjandussidemete uurimisel.“ Olgu lisatud, et juubilaril mõlkus peas läti-prantsuse kultuurisidemete uurimine, mille eeltööna ta oli õppinud prantsuse keelt ja käinud 1968. a Prantsusmaalgi.

Sobiv on esitada küsimus ka eeskujudest. Sellele vastab T. Vilsone nii: „Eeskujuks ei ole mul keegi olnud. Tahtsin jätkata eelnenud tõlkijate tööd. Arvesse tuleb võtta, et olen siiani Lätimaal ainuke eesti kirjanduse tõlkija, kes on puht läti filoloog ja suurte toimetajatöö kogemustega. Soovin kõigest südamest, et eesti kirjandus ilmuks läti keeles võimalikult heal tasemel.“

Tamāra Vilsone on teinud eesti kirjanduse Lätis omaseks, kuid ta on Lätis tutvustanud ka soome kirjandust ja Eestis liivi laulukultuuri. Tamāra Vilsone on tõeline kultuuritegelane, juubilar, aga ka naistepäevakangelane.

Selle aasta esimesest jaanuarist on ta pühendunud ainult eesti kirjanduse tõlkimisele. „Istun hommikust õhtuni õnnelikuna tõlketöö kallal. Tutvustada eesti kirjandust Lätimaal – see on minu auväärt elukohustus,“ kirjutab juubilar.

HILDA TSERBAH-GRĪVA

Ilmunud: Liivlaste laulik Hilda Cerbach-Grīva (27.02.1910–13.09.1984). –

Tartu Riiklik Ülikool 27. 12.10.1984. 4; Liivi laulikut meenutades. – Edasi 249. 28.10.1984.

Soome-ugri keelte kateedri õppejõud ja üliõpilased on käinud väsimatult meie sugulaste liivlaste keelt ja rahvaluulet uurimas.

Sõjategevus lõppes Kuramaal 1945. aasta kevadel, mille järel liivlased said tagasi pöörduda oma laastatud kodudesse. Kui enne sõda ulatus liivi keele kõnelejate arv tuhandeni, siis pärast sõda oli kodumail neist vaid pool. 1948. aasta juuli algul asus soome-ugri keelte kateedri ekspeditsioon teele liivlaste juurde professor P. Ariste juhtimisel. Ventspilsist Irē (Mazirbe) poole tossutavas imepisikeste vagunitega rongis kohtasime liivi keelt kõnelevaid naisi, kelle hulgas oli ka Hilda Tserbah, nagu mäletab professor P. Ariste. Hilda Tserbah oli liivi haritlane, kelle vanemate pool olime nii sel korral kui hiljemgi. Elus oli siis veel Hilda isapoolne vanaema Ädu Tserbah, kes oli olnud juba Lauri Kettuse keelejuht. Hilda Tserbah laulis nii sel kui hilisemal kohtumistel ehtsaid liivi rahvalaule, heliloojate poolt seatud meloodiaid ja ise komponeeritud helindeid. Võimaluse korral saatis ta ennast klaveril või viiulil, kuid võis laule esitada oma kauni sopraniga ka saateta. Alati nõutavaks palaks oli „Knaš neitst, vāldapuṭkōz“ („Ilus neiu, valgelill“), mida ta on esitanud korduvalt ka Tartu ülikoolis. Hilda Tserbahi nimetati hellitavalt liivlaste ööbikuks. Soome-ugri keelte kateedri üliõpilastele ja õppejõududele oli ta alati vastutulelik keelejuht ja liivi kultuuritegelane. Viimast korda käisid ekspeditsioonil olnud üliõpilased ja õppejõud tema kodus Ventspilsis käesoleva aasta 1. augustil.

Liivlastel pole kunagi olnud oma kooli ega võimalusi emakeelse hariduse saamiseks. Kirjakeelgi on loodud väljastpoolt ning olnud katkendlik. Pisutki parema hariduse saamine oli kaua aega võimatu. 1920.–1940. a abistati liivlasi sugulasrahvaste poolt. Mitmed liivi noored suunati õppima, et neist saaksid liivi koolide õpetajad. Hilda Tserbah pääses pärast alghariduse omandamist Soome Tuusula rahvaülikooli, sealt aasta pärast Heinola õpetajate seminari. Soome-aastail 1927–1929 ilmnes Hilda Tserbahi haruldane

*Hilda Tserbah-Grīva, 1969. a
(foto Reet Vääri erakogust).*

musikaalsus ning soov iga hinna eest muusikat edasi õppida. Ta saigi käia Helsingi rahvakonservatooriumis. Olude sunnil jäid aga õpingud siin pooleli, sest selgus, et Lätis polnud Soomes omandatud diplomiga võimalik töökohta saada. Noored liivlased, nende hulgas ka Hilda Tserbah, suunati Jelgava õpetajate seminari, mille nad lõpetasid 1934. a. Loodeitud kohta liivlaste alale ei saanud neist ükski; Hilda Tserbah töötas Ventspilsis, Piltenes, Dundagas ja lõpuks pikka aega muusikaõpetajana Talsis. Mehe surmaga lõppenud lühikesest abielust jäi talle ametlik perekonnanimi Grīva.

Hilda Tserbah-Grīva elu oli täis muusikat. Kõikjal, kuhu ta ilmus, lauldi. Eestlastega koos lauldi liivi ja eesti laule, lätlastega läti laule. Kui külalised olid kodus, laulis ema Minna uskumatult kauneid Kolga ranna eesti rahvalaule.

Kutsetöö kõrval organiseeris ja juhatas Hilda Grīva ansambleid. Pensionile siirdumise järel asus ta elama Ventspilsis, kus oli ka liivlasi, ja lõi nende abiga liivi laule esitava ansambli. Paljude raskuste kiuste töötab ansambel „Kāndla“ veel praegugi. Ansambli programmis on liivi-läti segakava Taizōli seiklustest. Oma ansambliga on Hilda Grīva esinenud ka Tallinnas, Viljandis, Vana-Antslas jm.

10. septembri õhtupoolikul kohtasin oma komandeeringu ajal Hilda Grīvat viimast korda. Lahkusime optimistlikus meeleolus, tõmmates bussijaamas endile ehk tähelepanugi oma liivikeelse jutuga (oli ju liivlasi vaevalt

100 inimest). 13. septembril tabas liivlasi, liivi keele ja rahvaluule uurijaid aga raske kaotus: südameataki tagajärjel suri Ventspilsis liivi rahva ainuke helikunstnik ning kultuuritegelane Hilda Tserbah-Grīva. Veel 10. septembri õhtupoolikul jutustas ta innustunult oma ansambli „Kāndla“ tööplaanidest, soovist sõita kollektiiviga Tallinna või Tartusse ning oma uusimaist helindeist. Hilda Grīva võttis Ventspilsis oma Jaunas gvardes t 18 korteris alati lahkesti vastu Eestist tulnud uurijaid, praktilal üliõpilasi, ekskursante. Tema ümber koondusid rannaküladest Ventspilsis asunud liivlased ja nende järeltulijad, et ühiselt laulda ja viljelda koorilaulu liivi keeles. Teda kohtasid TRÜ soome-ugri keelte kateedri esimese Liivi-ekspeditsiooni liikmed 1948. aasta juuli keskel, kui sõideti Ventspilsist imepisikeste vagunitega rongis õhtupoolikul Irēle. Prof P. Ariste mäletab, et rongis oli rühm naisi, kes omavahel rääkisid liivi keelt. Üks neist oli tunduvalt noorem. See oli Hilda Tserbah, siis alles 38-aastane liivi haritlane.

Hilda Tserbah-Grīva sündis 27. veebruaril 1910 Läänemere ääres Sīkrõgi külas, kus tollal elasid üksnes liivlased. Isa oli kohalik, kes ise ja kelle ema Ädu olid olnud L. Kettuse keelejuhid ning täitsid neidsamu ülesandeid ka P. Ariste juhitud esimese Liivi-ekspeditsiooni ajal. Ema oli neiuna palgatud Tallinna kalatöösturite poolt Kolga rannast Liivi randa kilu soolama. Abielu tõttu liivi noormehega saigi Hilda ema koduks Sīkrõg. Siin õppis ta selgeks liivi keele, mida räägiti kodus, hiljem ka läti keele. Tütardele Hildale ja Frīdale andis ta kaasa täieliku eesti keele oskuse, milles oli Kolga ranna iseärasusi. Iselaulis ta veel kõrges eas kauni sopraniga Kolga ehtsaid rahvalaule sellisel kujul, nagu ta nad oli sajandivahetusel emalt õppinud. Ilmselt emalt päris tütar Hilda haruldase musikaalsuse. Koolis käis ta Irēl ja Dundagas, siis näis haridustee kinni olevat. Õnneks langes sellesse aega liivlaste abistamisaktsioon ning mitmed liivi noored pääsesid toetuste najal edasi õppima. 1927 saadeti ta Soome Tuusula rahvaülikooli, aasta pärast Heinola õpetajate seminari. Tuusulas oli ta koos kaasmaalase Alfon Bertholdiga, kes suunati varsti Virolahti kalanduskooli õppima moodsat kalapüügindust. Hea keelevaistu tõttu omandas Hilda Tserbah kiiresti soome keele, täiendas ennast muusika alal Helsingi rahvakonservatooriumis ning lülitus liivlasi ja liivi keelt tutvustavasse tegevusse. Peagi selgus, et Soome õppeasutuse lõputunnistus ei kehti Lätis. 1929 asus Hilda Tserbah õppima Jelgava õpetajate seminari koos Pētõr Dambergi ja Alīs Gūtmaņiga. Neist pidid saama liivi külades asuvate

lätikeelsete koolide õpetajad, kes vabatahtliku ainena oleksid suutelised õpetama ka liivi keelt. Suurte majanduslike raskuste kiuste lõpetasid kõik kolm seminari, kuid loodetud kohti ei saanud ükski. Hilda Tserbah töötas kuus aastat Ventspilsis, seejärel Piltenes ja Dundagas. Ventspilsis sai ta kohaliku muusikakooli diplomi ning võis ametlikult töötada muusikaõpetajana. Pärast sõda oli Hilda Tserbah-Grīva kakskümmend aastat muusikaõpetaja Talsis, sellesse aega langeb ka abielu, mis jäi mehe surma tõttu lühikeseks. Talsi-perioodil kogus ta liivi rahvalaule, seadis neid kooridele ja laulis ka ise. Korduvalt oli ta Eestis, esinedes mitmete tähtpäevade puhul liivi lauludega. Et Talsis oli vähe liivlasi, asus ta pärast pensionile jäämist Ventspilsi, kuhu rannaküladest oli ümber asunud ka liivlasi. Siin organiseeris Tserbah eri aegadel mitmeid liivlaste ansambleid. Raskusi ületades saavutas ta oma töös arvestatava taseme. Näiteks tegutseb ansambel „Kāndla“ ka praegu ning liidab viimased Ventspilsis elavad liivlased. Repertuaaris on ehtsaid liivi rahvalaule, muusikalis-sõnalisi seadeid. Lätikeelse kuulajaskonna tõttu vahelduvad liivi- ja lätikeelsed palad. Mõne aasta eest valmis heliplaat Hilda Grīva loomingust, 1985. aasta üldlaulupeo laulukogumikus on kolm tema loodud laulu V. Tormise poolt segakoorile seatuna.

Ja nüüd peavad liivi keele, rahvaluule ja kultuuri uurijad leppima paratamatusega, et Ventspilsis ei ole enam neid vastu võtmas Hilda Grīvat. Õnneks säilitavad lindistused mingi osa tema loomingust.

18. septembril saadeti ta Ventspilsi kalmistu leinamajast ansambli „Kāndla“ laulude saatel teele koduküla Sīkrõgi kalmistule. Liivikeelsed laulud, luuletused ja järelehüüded olid viimased, mille kaudu kõneldi temaga, kes kogu elu oli armastanud liivi rahvalaule, muusikat, keeli ja rahvast. Kodukalmistu valgesse liiva olid teda saatmas eestlastest peale allakirjutanu veel Linda Viiding ja Aksel Johanson, kellel kõigil on Hilda Grīvaga olnud eriti palju ühist tööd ja ühiseid huvisid.

*Andrõkš Zēberg 1960. aastatel
(foto Baiba Šuvcāne erakogu).*

ANDRÕKŠ ZĒBERG

Ilmunud: Suri üks paremaid liivi keele kõnelejaid. –
Liivimaa Kroonika 4. 25.02.1990. 3.

Riias suri ootamatult keskmise põlvkonna ainuke liivi keele kõneleja Andrõkš Zēberg. Ta sündis 21. novembril 1936 Vaidi külas, kus sellal kõnelesid peaaegu kõik ainult liivi keelt. Ema suri, kui laps oli 9-päevane. Ta jäi vanaema Katriņi kasvatada. Viimane pärines Bertholdide suguvõsast, kelle järeltulijad on tänaseni kõige paremini säilitanud liivi keele. Katriņi sugulaste hulka oli kuulunud ka esimene liivi haritlane Nikā Polmaņ, kelle tõlkes ilmus 1863. aastal idamurdeline Matteuse evangeelium, mis on esimesi liivikeelseid raamatuid koos läänemurdelise evangeeliumiga. Andrõkši vanaema oli ka Lauri Ketuse, Paul Ariste ja Eduard Vääri väsimatuid keelejuhte. Ei ole siis imestada, et Andrõkš õppis esimese keelena liivi keele ja alles kooli jaoks läti keele.

Sõja järel valitsesid Kuramaal äärmiselt rasked majanduslikud tingimused, sest meri oli piirivalvurite poolt kalastamiseks suletud. Tädi Poulīn oskas ennast mesinike kursuste kaudu sunnismaisusest vabastada ja kolis Riiga. 1952. aastal kutsus ta sinna ka Andrõkši, kes Riias lõpetas õhtukooli. Andrõkšist sai rätsep, seda ametit pidas ta surmani.

Andrõkš oskas liivi keelt täiesti vabalt, uurijate vastu oli ta alati sõbralik, võttis osa liivlaste üritustest ja korrastas oma tädi Poulīniga ainulaadset kodumuuseumi. Suvel käib Vaidil Ozolnieki talus palju liivihuvilisi, nende hulgas on alati ka eestlasi.

Uurijail oli lootus, et Andrõkši kaudu püsib liivi keel veel paarkümmend aastat, nüüd on see lootus kustunud. Ja veel: suvel rääkisid Andrõkš ja Poulīn omavahel ainult liivi keeles. Nad moodustasid viimase liivikeelse mikrokollektiivi ja see fakt peaks minema liivi keele ajalukku.

8. veebruaril sängitati Andrõkš Zēberg perekonna soovil Riia teise kalmistu liiva. Oli Riigi liivlaste ala.

OSKAR STALT

Ilmunud: 1993. aastal liivlaste juures [artikli lõpus]. – Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis.
Edited by Ago Künnap. Tartu-Groningen 1995. 201–222.

15. novembril 1992 suri Oskar Stalt. Ta sündis 1. novembril 1903 Kūolkas paljulapselises perekonnas. Juba varasest lapsepõlvest alates pidi tegema kõiksuguseid töid: käima võõra lätlase juures karjas, aitama isa kalapüügil, tegema koduseid töid, hoidma nooremaid. Isa suri noorelt, mistõttu perel oli suuri majandusraskusi. 1918. a sai noormees siiski natukeseks kooli, mida aga ei lõpetanud. Õnneks anti siiski tõend õppimise kohta, mis võimaldas astuda Riia merekooli. Ta ei tahtnud mingi hinna eest jääda kodukülla kalameheks. Merekoolis oli ta edukas ning lõpetas selle. Peagi hakkas ta sõitma laevadel, tõustes pidevalt teenistusredelil. 1940. a sündmused katkestasid mereteenistuse ja Oskar Stalt sattus poliitilistesse segadustesse ning pidi teenima ka võõrriigi sõjaväes. Pärast sõda töötas peamiselt varustamise ja kaubanduse alal, olles küllaltki edukas. See tõi kaasa värbamise kommunistlikku parteisse. Mitmete arusaamatuste tõttu heideti ta sealt varsti välja ja pandi vangi. Õnneks pääses ta

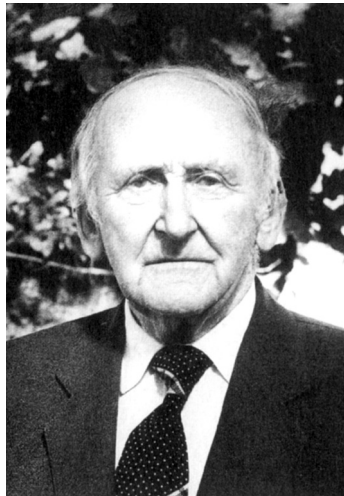
*Oskar Stalt 5. augustil 1989. a
Liivi rahvamaja 50 aasta juubeli
pidustustel Irēl (foto Laimonis
Stipnieks, Baiba Šuvcāne erakogu).*

varsti vabaks, jäädes elama Riiga. Kogu oma elu oli ta säilitanud puhtana liivi keele, mida kõneles igal võimalusel oma sugulaste ja tuttavatega. Ta kuulus veerandsada aastat tagasi loodud ansamblisse „Līvlist“, hiljem tütre Helmi ja väimehe Daini perekonnaansamblisse „Skandinieki“, mis tegutseb praegugi. Oma tütretütre Julgī õpetas ta kõnelema liivi keelt. Paljude aastate jooksul on ta olnud keeleuurijate keelejuht, võtnud osa peaaegu kõikidest liivlaste üritustest.

Tema jutustusi on jäädvustatud lintidel ja teda ennast filmikaadrites. Oskar Staltist jäi maha liivimeelne perekond, oma vanaisa keelt kõneleb noorim liivlane Julgī. Kui liivlaste passidesse keelduti liivi rahvust märkimast, siis protesteeris selle vastu Oskar Stalt koos perega. Ta kuulus Liivi Kultuuri Seltsi ja oli liivi keele õpetaja laste suvelaagris Irēl.

ALFON BERTHOLD

Ilmunud: 1993. aastal liivlaste juures [artikli lõpus]. – Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis. Edited by Ago Künnap. Tartu-Groningen 1995. 201–222.

Alfon Berthold (foto Baiba Šuvcāne erakogu).

18. juulil 1993 surnud Alfon Berthold sündis 2. aprillil 1910 Vaidi külas kaluri perekonnas. Liivi rannas olid tsaariajal üksikud mõisatalud, kus pidid üürnikena peavarju leidma tavalised kaluripered. Nende hulka kuulus ka Alfoni isa pere. Väga noorena käis ta merel kaluritega kaasas, oli kodukülas karjus, käis talviti metsatöodel ja suviti heinal. Haruldaselt hea mälu tõttu suutis ta koostada käsikirja Vaidi küla varasemast elust. Katkendeid sellest on ilmunud „Fenno-Ugristicas“. Iseseisva Läti ajal käis ta algkoolis, kus oli eriti edukas.

Maareformi käigus said nad rajada oma Lōzi talu, kus Alfon Berthold elas elu lõpuni. Ta oli suurte vaimsete huvidega ning unistas kirikuõpetaja elukutsest. Takistuseks sai gümnaasiumihariduse puudumine, kuigi just tema oleks sobinud liivi pastoriks õppima Soomes. Aastail 1927–1928 õppis ta siiski Tuusula rahvakoolis kalandust. Pärast seda tuli tagasi kodukülla ja rakendas siin Soomest saadud kogemusi. Perekonnas oli kolm poega, kellest ükski ei õppinud liivi keelt, kuigi isa seda soovis. Pärast viimast sõda piirati kalastamisvõimalusi: loodi brigaadid, artellid ja kombinaadid. Alfon Berthold töötas neis kalurina kuni püügi ametliku lõpetamiseni Sānagil.

Viimastel eluaastatel kirjutas mälestusi ning saatis neid avaldamiseks lätikeeelsetele ajalehtedele. Mitmetest töödest on säilinud liivikeelsed originaalid. Pikkadel sügis- ja talveõhtutel kirjutas ka luuletusi ja jutte. Ta oli viimane liivi kirjanik. Et luteri kirikud olid Kūolkas, Irēl jm rüüstatud ja suletud, liitus ta baptistidega, kelle hulgas leidis oma noorpõlvneunistuste mõningat täitumist. Pühapäeviti täitis ta kuni surmani Pitrōgis ja Gipkōs usulisi kohustusi.

Liivi rahvuslasena võttis ta osa kõikidest liivlaste üritustest, oli haruldaselt kannatlik keelejuht ja õpetaja. Tema jutustusi on lindistatud, teda pildistatud ja filmitud. Erilise hardusega võttis ta vastu soomlasi, kellega rääkis soome keelt. Oma õppimisest Soomes kirjutas kultuuriajalehtedes. Alfon Berthold uskus, et liivi keelt hakatakse õppima, et see keel ei hääbu.

III

**LIIVLASTE JUTUSTUSED
JA LUULE**

RAHVAJUTTE, VANASÕNU JA KOMBEID VAIDI KÜLAST

Ilmunud: Rahvajutte, vanasõnu ja kombeid Vaide külast –
Emakeele Seltsi aastaraamat 12 (1966). Tallinn: Eesti Raamat 1966. 211–226.

25. novembril 1965 peatusin ühe päeva Kuramaal Vaidi külas, kus lindistasin liivi keelt. Keelejuhtideks olid Natal Kristiņ, Kõrli Berthold ja Jõņ Zēberg. Mitmekesiseid näiteid õnnestus jäädvustada Jõņ Zēbergilt, kes on 26. VIII 1964 surnud mitmekülgse keelejuhi Katriņ Zēbergi poeg (vt Vääri 1965c). Jõņ Zēberg on sündinud 29. XI 1904. Tema koduseks keeleks on alati olnud liivi keel, kuigi isa oli lätlane. Zūonkõ suguvõsast pärineva ema tõttu kujunes koduseks keeleks liivi keel, mida tarvitati suhtlemisel kuni ema surmani. Praegu elab Jõņ Zēberg üksinda oma kodutalus Vaidi ja Sānagi piiril.

Eduard Vääri ja Natal Kristiņ, 1959. a (Mati Hindi erakogu).

Rahvajutte

1.

Ī'd izān at vōnnōd kakš pōigō. Bet nei uzreiz ta um kītōn, ku um lē'mōst vōtšōm vōnnō. Nā. Se e'žmi um lā'nd, bet mit midēgōst āb ūo vōind lieudō. No ni um sōtōmōst se tuoi. Bet se āb ūo vōnd ī'd kovāl, se um vōnd nei rōz jo akkōn, nei ku kīt. Ī'd se um lā'nd pi'ds riekkō. Vōnd selli pū mōs. Ta vōttōn sīe i'lzō un pand eņšs kuofō, un lā'nd jo kougōn. Aizlā'nd selliz kabāl, mis va toppiļ mōs. Vōttōn sīe ka.

Ni ta um lā'nd, lā'nd, uzreiz tund ikš vastō, un ki'zzōn, vōi ta āb ūo midēgōst lieudōn. Ō, ta āb ūo lieudōn, tā'mmōn, no midēgōst. Nā, eņšs pū um vōnd mōsō, un siz ta um ī'd toppiļ lieudōn. Ō, bet tā'mmōn vōļli rō'pūnga jarā ka'ddōn. Ō, sellizi a'ždi. Nā'. Vōttōn tā'm vi'zzō, sīe um, ku tānda um lieudōn, siz tām rō'pūnga ka sāl um.

Aizvīnōd, pannōd vi'zzō, bet ta ni irgōn sīedō tō'dō, bet mittō midēgōst āb ūo vōnd. Ta um irgōn sāl vōtšō. Vōtšō pi'ds siedā, um vōnd ukš, lā'nd sīest uksōst le'bbō, lā'nd uksōst le'bbō, vōi, sūr kāp, un se um tāuž amād, ā'bmingiži, ā'bmingiži ma'gđi sīemnaigđi. Sasīend un lā'nd tā'giž.

Ni ūoņdžōl tā'mmōn at vōttōnd ne, nuokūldōn, nuopratiņtōn, mis ta ni sīe, kus ta um sīe rō'pūnga. Uzreiz tund se neitst si'zzōl, ta īrgiz, sūrdō ka'jjō vōļli nuotiend, nānt amād tsepīfōd vōļlid nuosīedōd jarāndiz. No, se ni rikģig um. No ja, bet kui ta tānō, un mis ta, un kis ta um selli. Ta vōļli sāl se un se. Ni uzreiz se tīesizānd um kītōn, vōi, se jo um amā se rikāz perīmīez, kis sāl. Siedā pōigō kil āb vōi vi'zzō vōttō, sīe um vīmōst, laskōmōst vāldiņ. Ni ta um, un vel andōnd tā'mmōn rō'īņō. Ni ta um lā'nd kuodāj un nā'gģōn izān, ta um lieudōn. Un ni ta um nā'gģōn, pū um vōnd, toppiļ vėl um vōnd, un nei je'nnō rō'dō, nei je'n kuldō.

Izā um kītōn sīe tuoiz pāl, sa nād, sa lekšt un izkeižt, un ma si'n āndiz vel rō'dō īņō, mis sa vōid, bet sa izt attūo mittō midēgōst kuodāj.

Un ni jo nei um, ku se vanā kītōbsōnā kītōb, ku kovāl sōb lētōl piekstōd, un muļki āb sō mittō krūogōz. Sa nād, ta kil um se muļki ve'ļ, bet ta um amā se kovāl.

Ühel isal on olnud kaks poega. Siis on ta äkki öelnud, et tuleb minna õnne otsima. Esimene on läinud, kuid mitte midagi ei ole ta leidnud. Siis on tulnud saata teine. See pole olnud aga tark, ta on olnud natuke koputatud, nagu öeldakse. Ta on üksi läinud mööda teed: olnud puu maas. Ta võtnud selle üles ja pannud oma kotti ning läinud kaugemale. Läänud tüki maad: va kott maas. Võtnud selle ka.

Nii on ta läinud, läinud: äkki tulnud keegi vastu ja küsinud, kas ta pole midagi leidnud. Ah, tema pole leidnud. Noh, aga kas tal pole midagi? Jah, puu küll on olnud maas, ka ühe kotta on ta leidnud. Ah, kuid temal olevat rahakott kadunud. Ah selliseid asju! Jah, võtnud tema kinni, sest kui ta on leidnud [midagi], siis on tema rahakott ka seal.

Viinud ära, pannud kinni. Ta hakanud aga süüa tahtma, kuid mitte midagi pole olnud. Ta hakanud seal otsima, otsima mööda seda, olnud uks, läinud uksest sisse, läinud uksest läbi: oi, suur kapp ning see on täis igasuguseid magusaid söögiasju. Söönud ja läinud tagasi.

Hommikul on nad teda kätte võtnud, kuulanud üle, uurinud, mis ta on selline, kuhu ta on [pannud] rahakoti. Kohe tulnud tütarlaps sisse, ta hakkas, suurt kahju olevat teinud; olevat ära söönud, kõik nende praed olevat ära söönud. Noh, see on õige küll, nojah, kuid kuidas ta siia, mis ta ja kes ta selline on. Ta olevat seal see ja see. Siis on kohe kohtuhärra öelnud: „Või, see on ju kõige rikkam peremees, kes seal. Seda poissi küll ei või kinni võtta, see tuleb viia, tuleb lasta lahti.“ Nii on ta, andnud talle veel raha kaasa. Ta on läinud siis koju ja näidanud isale, et ta on leidnud. Ta on näidanud: puu on olnud, kott on veel olnud ja nii palju raha, nii palju kulda.

Isa on öelnud teise [venna] kohta: „Sa näed, sa läksid ja käisid läbi ning ma andsin sulle veel raha kaasa, et sa saaksid, kuid sa ei toonud midagi koju.“

Ja nii ju on, nagu ka vanasõna ütleb, et tark saab ka kirikus peksta, kuid rumal ei saa kõrtsiski. Sa näed, et ta on küll rumal vend, kuid ta on kõige targem.

2.

Kakš zīdō attō bro 'utsōnd Sasma 'ggō, un bro 'utsōnd nei ku tūl pi 'ds siļmi. Un sāl vōnd sūr jo 'ug, Ma 'uš jo 'ug, un ne at bro 'utsōnd i 'ļļō. Un ni at a 'ilōnd, kui je 'n siz um vōinōd nuobro 'utsō i 'ļ sīe pāva, kuolm kīņdōlt. Nei uzreiz se ikš um kītōn nei – kūl, mis sāl likūb. Bet tuoi um ienuttōn – vōi kui sūr. Bet ni, se e 'žmi um ki 'zzōn tegīž nei – bet kus ta um. No sa jo kītizt. No mis siz sāl vō 'ļ, ku lī'edōd nei glābīkštizt.

Kaks juuti on sōitnud Sasmakasse²⁶; on sōitnud nii, et tuul vastu silmi. Seal on olnud suur jōgi, Maušupīte jōgi, nad on sōitnud üle. Nad on kihutanud nii palju, kui on suutnud sōita pāeva jooksul – kolm penikoormat. Siis üks on öelnud nii: „Kuula, mis seal liigub!“ Teine on öelnud vastu: „Oi, kui suur!“ Esimene on küsinud jälle nii: „Aga kus ta on?“ – „Sa ju ütlesid. No mis seal siis olid, kui lehed sahisesid.“

3.

Vaidōld um lā 'nd ikš neitst lētōl pivāpāva ūoņdžōl. Ta um sōnd Sūr-la 'gdō, se um rōžki sīelapūol Kūolkō mingiz kakš verštō. Ta um nā 'nd, ku nei pāgiņ um sāl Sūrs, āb ūo Sūr-la 'gdō, un ku sīes Sūrs-la 'gdōs pāgiņ, pāgiņ siņīznī'emidi. Ta um, un ikš neitst sāl nei ku um jūsō. Bet ta jo āb ūo midēgōst, bet ta um mōtlōn, bet mi 'n vōlks ka selliz si 'ņņiz nī'emō sōmōst. Ta um lā 'nd jo a 'jjōm nei vāgištiz sīe nī'emō je 'dspēdōn. Bet se neitst um ievaņļlōn, ku ta ni um, un se tōmbōn un nānt amād, mie'rrō je 'dspēdōn. Bet ku ni um vōnd mie'rsō, sīe neitsōn āb ūo vōnd aigō lu 'ggō, kui je 'nnōks um. Nei se tuļīžōz sīeks i 'ļ kōnka i 'ļļō un mōizō talļō si 'zzōl. Un nī'em um īend. Un tās vel Vaidōl vōib jo nā'dō, ku kītiz siedā nīžō, siz tās Vaidōl vel Baļkid-Līžōn vel vō 'ļ si 'ņņi nī'emō. Un kītiz, ku se vōļļi sīest nī'emōst, mis um siz īend Sūrō-la 'gdō.

Vaidilt on lāinud üks tūtarlaps kirikusse pūhapāeva hommikul. Ta on jōudnud Suurele Lagedale, see on natuke sealpool Kūolkat, midagi kaks versta. Ta on nāinud, et on palju seal Suurel, ta pole veel Suurel Lagedal, et sellel Suurel Lagedal on palju-palju siniseid lehmi. Ta on, ja üks tūtarlaps on olnud nagu juures. Ta

²⁶ Tānapāeval Valdemārpils. [Toim.]

pole midagi, ta oli mõelnud: „Ma peaksin ka sellise sinise lehma saama.“ Ta on läinud ju vaikselt ajama lehma edasi. See tütarlaps on aga näinud, et ta nii on, ja kihutanud nad kõik ära merre. Kui on olnud meres, pole tütarlapsel olnud aega lugeda, kui palju neid on. See aga kohe sellega üle luite mõisa talli sisse. Ja lehm on jäänud. Siin Vaidil võib veel näha, kui jutustati seda juttu, siis siin Vaidil oli veel Balk-Liisul sinine lehm. Õeldi, et see olevat sellest lehmast, mis on jäänud Suurele Lagedale.

4.

Kakš neka mīeztō at lā'nōd mie'rrō lešti ve'jjōm. Un nuoeitōn sīe lūomō immōr un irgōnd vie'ddō. Nei tund ikš naiztpūoli lōja kilgō un pallōn nēdi, vōi ne vōlkt nei jōvād, ku nānt ānkar um paldit kū'ođ nānt uks je'dsō, un ku tā'm tidārōn attō kōzgōnd, un bro'utšōbōd lōtōld kuodāj, un āb sōtō si'zzōl. No un až ne vōlkt nei jōvād. Ne vōitō tūlda īņō. Nā. Vōttōn sīe ānkar i'lzō un rōžki kimgōn sa'mtō jo kilgō pandōd. Un se nai um pand eņtš eđīzō'rōn un krīzdag immōr pā un vōttōn nānt, ne mī'ed sīest lōjast, un vīnd ka īņō, sīņō vie'd si'zzōl je'dspēdōn. Un nei ne attō vōnnōd, bet ne attō nuovōnnōd kuolm pāuvō sāl nēši kōzgiņš. Un vel um andōn kōlidi un nēdi īņō. Ku ne attō tunnōd aigō, mūd at mōtlōnd, ku ne attō jarā upāndōnd. Bet kui ne at tunnōd aigō, ne at nā'gōnd, ku ne at vōnnōd mie'rjemān kōzgiņš, un vel attō nā'gōnd nēdi mīmđi, mis ne attō sōnōd, ku sāl, tās jo selļiži mitikš āb ūo mōistōn izku'ddō. Un mingi sāl nāntōn attō vōnnōd.

Kaks meest on läinud merre lesti püüdma. Heitnud loomuse ja hakanud vedama. Nii tulnud naine paadi kõrvale ja palunud neid, et kas nad poleks nii head, sest nende ankur on praegu just nende ukse ees ja tema tütrele on pulmad ning nad sõidavad koju, kuid ei saa sisse, kas nad poleks nii head. Nad võiksid tulla ka kaasa. Jah. Võtnud ankru üles ja pannud natuke, kümme sammu kõrvale. Naine on pannud oma põlle ja rätiku ümber pea ja võtnud need mehed paadist ja viinud ka kaasa sinna vee sisse edasi. Nii on nad olnud, nad on olnud kolm päeva seal pulmades. Veel on andnud sõrmuseid ja neid kaasa. Kui nad on tulnud randa, teised on mõelnud, et nad on uppunud. Kui nad on tulnud randa, on nad näidanud, et nad on olnud mereema pulmades, ja on näidanud veel neid kingitusi, mis nad on saanud. Seal ju selliseid mitte keegi pole osanud kududa. Neil on seal niisuguseid olnud.

5.

Ī'd perīmī'en at vōnd kakš pōigō. Ikš um vōnd kovāl un tuoi vōnd selli pa muļki. Bet ni ta um sōtōn, laz se muļki lākkō un ka kuo'žžōg eņtšōn nāizta. Ni ta um lā'nd, ni ta um lā'nd un lā'nd. Bet ni kītōb, ku se kēņigtidār tā'mmōn um sōmōst. Nā. Ta lā'nd un nuosalāndōn sīe kēņigtidār, bet tā'mmōn tegīz sāl um kītōn, ku ta um sīend ō'dōgiži, siz se pi'ņ um tund jūrō, sīest kēņig nīnstō un kītōn nei – bet sa nuosalāndōn kil sīe tidār, bet ne si'n lā'bōd tagān, un ne si'n nei ku nei nuoakkōbōd. Bet kūl, mis ma si'n kītōb. Vōtā sa kōuvō rō'gōd buņt un potīl vie'dkōks un piškīz kuotō pa'n pi'vtāud jōgta, sellizt pīentizt. Un amā e'žmōks sa visk mō'zō se kōuvōd buņt, un siz sa visk sīe vie'dpotīl mō'zō, siz līb sūr jo'ug, un siz sa visk sīe, un siz sa līd eņtš kuo'nnō, ku ne sōbōd i'l sīe mā'g i'ļļō. Un siz sa līd eņtš kuo'nnō un siz ne si'nnōn āb vōit emīņt mittō midēgōst tī'edō.

Nā. Īezō, ku lā'nōd amād ni ma'ggōm, neitst nei um, se kēņigtidār um nei krōjšōn nei ku. Nei ta vōttōn, un se kāinalōz un ōbīzōn sālgō un irgōn ratstō. Ku ta pavaņļlōn tā'giž, ta ni nāb, ku tulāb suodāvā'g tā'mmōn tagān, ku tulāb suodāvā'g tagān. Ta viskōn se kōuvōd rō'gōd mō'zō, ni vōnd selli sūr kōuvōd mōtsā, ku mittō le'bbō ka āb vōi sōdō. Kamāt suodāvā'g um sasōnōd kirrōd un zōigōd, kamāt sōbōd le'bbō, ta jo vōnd tegīz pi'ļgimi je'dspēdōn. Ni ta nā'b, ku tu'lbōd tagān. Ni ta vōttōn un viskōn tegīz sīe vie'dpotīl. Ku ta um nuoviskōn sīe vie'dpotīl, ni um vōnd selli sūr jo'ug, ku mittō kuigīd i'ļļō āb vōi sōdō, nāntōn vajāg lōjad. Kamāt ne at satī'enōd lōjad un tikkiž, un sōbōd tā'mmōn tagān, nā'b ku līb kā'dsō. Ni ta viskōn sīe jōugō mō'zō. Ku ta nuoviskōn se jōugō mō'zō, ni um vōnd selli sūr glōzōst jōugōst glint mā'g, ku mittō kuigīd i'ļļō āb vōi, ō'bbizt āb pī'lōt jālga pāl. Kamāt jo sasōbōd ne rōdad un kaļājd, un ku vōibōd apta'ggō, nei ta um vōnd eņtš izā kōrandis sizāl. Un nāntōn um vōnd īemōst, un ta um sōnd, un ni ta um vōind izān panā'gļō, ku ta um nuosalāndōn kēņigōn tidār jarā.

Ühel peremehel on olnud kaks poega. Üks on olnud tark ja teine on olnud selline rumal. Ta [peremees] on aga saatnud, et see rumal läheks ja kosiks endale naise. Ta on läinud, ta on läinud ja läinud. Siis ütleb ta, et peab kuningatütre endale saama. Ta läinud ja varastanud kuningatütre. Talle on seal öelnud, kui ta on sõõnud õhtust, koer on tulnud sellest lossist talle juurde ja öelnud nii: „Sa varastad küll tütre, kuid nad lähevad sulle järele ja võtavad nagunii kinni. Sa kuula aga,

mis ma sulle ütlen. Sa võta kaseraagude kimp, pudel veega ja pane pisikesesse kotti peotäis liiva, sellist peent. Esiteks viska maha kasekimp, siis viska veepudeli. Siis tekib suur jõgi. Siis viska see. Siis jõuad sa oma koju, kui nad saavad mäest üle. Sa oled oma kodus ja nad ei saa sulle enam midagi teha.“

Jah. Öösel, kui kõik on läinud magama, tütarlaps on nii, kuningatütar on norsanud nagu. Siis on ta võtnud selle kaenlasse, hobusele selga ja hakanud ratsutama. Kui ta on vaadanud tagasi, näeb ta, et sõjavägi tuleb talle järele, et tuleb sõjavägi järele. Ta visanud kaseraokimbu maha, kohe olnud suur kasemets, nii et kuidagi ei saa läbi. Kuni sõjavägi on saanud kirved ja saed, kuni saavad läbi, olnud ta juba rohkem kui penikoorem edasi. Siis näeb ta, et tulevad järele. Ta võtnud ja visanud nüüd veepudeli. Kui ta on visanud veepudeli, on olnud kohe suur jõgi, nii et mitte kuidagi ei saa üle, neil [sõjaväel] on vaja paate. Kuni nad on paate teinud ja kõik, ning jõuavad talle järele ja on näha, et saavad ta kätte, visanud ta liiva maha. Nüüd on olnud suur klaasist ja liivast kaljumägi, nii et kuidagi ei saa üle, hobused ei seisa jalgadel. Kuni nad [sõjavägi] saavad rauad ja sepad, kuni jõuavad katki taguda, seni olnud ta oma isa talus. Nad on pidanud maha jääma, ta on aga saanud [minema]. Siis on ta võinud isale näidata, et ta on varastanud kuningatütret ära.

Vanasõnu

1. *Mingi lind, selli loul.*
'Missugune lind, selline laul.'²⁷
2. *Mis sõnas nāb, ammō āb lā' kītōm.*
'Mida saunas nähakse, seda kõike ei minda rääkima.'
3. *Kis a'mmō tō'b tieudō, se īeb aššō jo vanāks.*
'Kes kõike tahab teada, see jääb ruttu vanaks.'
4. *Mis ni sīeks, se jo um jāmp.*
'Mida sellega, see on ju rumal.'
5. *Amā āb ūo kūlda, mis spī' dōb.*
'Kõik pole kuld, mis hiilgab.'

²⁷ Vanasõnad tõlgitakse enam-vähem sõna-sõnalt; vastavaid eesti vanasõnu ei esitata. [E. Vääri enda kommentaar.]

6. *Kis pāgiņ sīeb, siz kītōb sīe jūr – sīeb ku Poušōl Pētōr.*
‘Kes palju sööb, selle kohta öeldakse – sööb kui Paussel Peeter.’
7. *Kis kōgiņ sīeb, siz kītōb – sīe sīeb mōtsā kazāb immōr.*
‘Kes palju sööb, siis öeldakse – see sööb metsa kasvamise üle.’
8. *Tōitōks āb sadā pungō.*
‘Lubadus ei kuku rahakotti.’
9. *Ūoņdžōl um kalāmīez kovāl, agā ō’dōg um paint.*
‘Hommikul on kalamees tark, õhtu on aga karjane.’
10. *Pāgiņ tieutō, veitō rōkāndō.*
‘Palju teada, vähe rääkida.’
11. *Kis kopīkt āb krōj, sīe rubīļ jūr āb sō.*
‘Kes kopikat ei korja, see rublani ei saa.’
12. *Jumāl i’llo, agā kēzar kougōn.*
‘Jumal ülal, aga keiser kaugel.’
13. *Labāk vermlinki kā’dso, āb ku me’dmōs pūsō.*
‘Parem varblane käes kui mõtus puu otsas.’
14. *Vaṛīkš vaṛīkšōn siļmōz āb īek.*
‘Vares varesele silma ei löö.’
15. *Selli vaṛīkš um piekstōt, mingi āb ūo piekstōt.*
‘Selline vares on pekstud, kes ei ole pekstud.’
16. *Tijā kārda kougōn kilūb.*
‘Tühi nõu kõmiseb kaugele.’
17. *Si’n izā, mi’n izā, mōlmōd izāndōd, āb ūo, kis siedā kuotjō kāndab.*
‘Sinu isa, minu isa – mõlemad on härrad, pole seda, kes kotti kannab.’
18. *Mingi pū, sellizt umārd.*
‘Missugune puu, sellised õunad.’
19. *Umār āb sadā kougōn pūstō.*
‘Õun ei kuku puust kaugele.’
20. *Kus pūdō ra’dļōb, sāl kīldōd poukōbōd.*
‘Kus puud raiutakse, seal laastud lendavad.’

21. *Mingi kibār, selli mīez.*
‘Missugune kübar, selline mees.’
22. *Alā vaṇṭōl mīeztō kibārst, vaṇṭōl tā ’m pāstō.*
‘Ära vaata meest kübarast, vaata tema peast.’
23. *Mingiz vīzōs sa ūod jalgō pand, sellizōks si ’n eṇṭš igā um jelāmōst – sīe um, ku vōtāb nāizta.*
‘Missuguse viisu sa oled jalga pannud, sellisega pead sa kogu oma elu elama. See on, kui võetakse naist.’
24. *Āb kengsepān ūdtō kāngō, āb skrūdōḷōn ūdtō q̄ ’rōndt.*
‘Kingsepal pole uut saabast, rätsepal uut ülikonda.’
25. *Īrōn um vōlmōst kq̄ ’d vakā va ’isō nuosīenōd. Se um, ku si ’gžō vōtāb i ’ḷḷō, siz um nei vōlmōst tāudōn se vakā, ku kievād vōib isandō sīe eṇṭš lu ’ggōks ulzō.*
‘Hiir peab kahe vaka vahel söönuks saama. See on, kui sügisel võetakse üles, siis peab vakk olema täis, et kevadel saaks samal hulgal välja anda.’
26. *Piški mātāl gq̄ ’žōb sūrdō viedāmtō.*
‘Väike mätas tõukab suure koorma ümber.’
27. *Rišṭīng igā nei īž, ku ē ’ṇō ma ’g.*
‘Inimese elu on niisamasugune kui rähni magu.’
28. *Rišṭīng mōtlōb, jumāl tīeb.*
‘Inimene mõtleb, jumal teeb.’
29. *Nei um jelāmōst, ku su ’ž um sīend, un ūoṇi tīera.*
‘Peab elama nii, et hunt oleks söönud ja tall terve.’
30. *Nuosīedōd sq̄ja um lālamstiz tōitō.*
‘Ärasöödud saia on raske lubada.’
31. *Labāk vanāmīe a ’bbōnd allō, āb ku nūormī ’e pōṭig allō.*
‘Parem on vana mehe habeme all kui noore mehe piitsa all.’
32. *Naiztōn pitkād ibūkst, līti nō ’v.*
‘Naistel on pikad juuksed, kuid lühike aru.’
33. *Tuoizōn oudō kōvab, īž sadāb si ’zzōl.*
‘Teisele hauda kaevab, ise kukub sisse.’

34. *Maṛt matāb, Katriṇ katāb, Aṇdriķš artōb jarā.*

‘Mart matab, Kadri katab, Andres lõhub ära.’

35. *Knaš nai, vālda kēv um mī’e ä ’bvōn.*

‘Ilus naine, valge mära on mehe õnnetus.’

36. *Va nanā tutkāmt nā ’b, igā tutkāmt āb nā.*

‘Ninaotsa näeb, eluotsa ei näe.’

37. *Jo rikāz, jo ullō.*

‘Mida rikkam, seda lollim.’

38. *Se pū, kis lūotšōb, se āb sadā.*

‘See puu, mis paindub, ei kuku.’

39. *Lougō bro ’utšōd, kougōn jo sōd.*

‘Tasa sõidad, kaugemale jõuad.’

40. *Mustā tīe, vālda lēba.*

‘Must töö, valge leib.’

41. *Sūrslōmi rō ’dō āb maksā.*

‘Suurstlemine raha ei maksa.’

42. *Butšīṇṭō bikšīdi kil um skuṇšt.*

‘Pükse suudelda on küll kunst.’

Kombeid

1. *Ku lā ’b kīlam viļļō, siz um eitōmōst pi ’vtāud, viškōmōst i ’| kurā a ’b i ’|ļō
līndōd pierāst, laz āb tulgid si ’gžō nurmō sīem.*

‘Kui minnakse vilja külvama, siis tuleb heita üks peotäis, tuleb visata üle
vasaku õla lindudele, et nad ei tuleks sügisel nurmele sööma.’

2. *Ku tapāb jelājđ, siz āb vōi pā pūold tūlda, siz um vizā vōzā.*

‘Kui tapetakse looma, siis ei tohi pea poolt. Siis on vintske liha.’

3. *Ku tapāb jelājd, ku ī'edōb pā agā jālga, siz um kuolmkōrd sīe kabālōks ra'bbōmōst pi'ds siedā kūožō, kus um īedōd, laz ne, kis īebōd talļō, āb vōlkō mīngi vigā.*
 'Kui tapetakse looma, kui siis lõigatakse pea või jalg ära, siis tuleb kolm korda selle tükiga lüüa vastu seda kohta, kust on lõigatud, et need, kes jäävad lauta, ei saaks mingit viga.'
4. *Na'ggiṛi ku lā'b kīlam, ne kītōbōd, ku siz vōib killō nūors kūs, agā mū kītōb – vanās. Bet ma siedā āb usk. Bet, ku um kīlamōst na'ggiṛi, siz, ku attō sellizt pīendōd vāldad pīlad touvō jūs, siz um pāgiṇ allō.*
 'Kui minnakse kartuleid panema, siis öeldakse, et võib panna noore kuu ajal, mõni ütleb aga, et vanal. Ma seda ei usu. Kui pannakse kartuleid, ja kui siis on sellised peenikesed pilved taevas, siis on palju all.'
5. *Se Vastālovā pāva um su'ggōn nei. Vanṣti jo vanād kalāmī'ed at salā'nd, nuovōttōnd ī'd ō'dōg, kunā lā'nōd ku'bbō, un at nō'vtōnd, kis mingiks līb vastō laiļō. Un nei se ō'dōg um su'ggōn – Vastālovā.*
 'Vastlapäev on tekkinud nii. Vanasti on vanad kalamehed läinud kokku, võtnud ühe õhtu, millal läinud kokku ja pidanud nõu, kes kellega on laevas vastamisi. Nii see õhtu on saanudki vastlapäevaks.'
6. *Sīpōļi um kīlamōst kievād Urmaṇ pāvas, bet selliz āigas vōi ō'dōgspūol vōi ūoṇdzpūol, ku āb ūo kakš pāuvō touvō jūs, kū un pāva.*
 'Sibulaid tuleb maha panna kevadel Urmani-päeval, kuid sellisel ajal kas õhtupoolikul või hommikupoolikul, kui pole kaht päeva taevas: kuud ja päikest.'
7. *Ku um nuovōstōn nūoṛ ōbīz un tūond kuodāj, siz um vīmōst kuolm kōrd immōr kouvō, un kouv kūokōks um ra'bbōmōst kuolm kōrd pi'ds vōntsō.*
 'Kui on ostetud noor hobune ja toodud koju, siis tuleb seda viia kolm korda ümber kaevu ja kaevukooguga lüüa kolm korda üle lauba.'
8. *Ku vōstāb nī'emō, siz um sāldō, kust sa ūod vōstōn, sāld um vōtāmōst e'ḡḡizt jālgad jūst siedā kuijō tšammō rōz ī'd pi'vtāud, un tūomōst kuodāj, un pa'nāmōst sīezō kūožō se nī'emōn, kus sa mōtlōd, kus ta līb, laz ta tulgō kuodāj nei ī'ž ku vanās kūožōs.*
 'Kui ostetakse lehm, siis tuleb sealt, kust sa oled ostnud, sealt tuleb võtta esijalgade juurest kuiva heina üks peotäis ja tuua koju ning panna sellesse kohta lehmale, kuhu sa arvad teda panna, et ta tuleks koju niisamuti nagu vanas kohas.'

9. *Un vel, ku nī'emõ vóstāb, kīen perīmī'en ku embī, ku sa lā'd taļļõ, siz se nī'em, kis si'n pāl e'žmi vaņļlõb, sīe um vōtāmõst, se um si'n vōndzi, se si'n līb amā se jōvā.*
 'Ja veel, kui lehma ostetakse. Kui peremehel on rohkem, kui sa lähed siis lauta, siis see lehm, kes sinu peale esimesena vaatab, tuleb sul võtta. See on õnneks sulle, see on sulle kõige parem.'
10. *Ku ū'dtõ vōrta, siz naiztpūoli āb tū'ođ i'ļļõ astõ, āb vōrgõ ald pu'ggõ. Mõitiz, ku ētab mie'rrõ, nei līb nei, ku sōb sakīstõd. Un sīepierāst āb tū'ođ, ku naiztpūolizõn jo jālgadva'it um kaṭki.*
 'Kui uut võrku. Siis ei tohi naisterahvas üle astuda ega võrgu alt läbi pugeda. Muidu kui heidab võrgu merre, siis juhtub nii, et see kistakse puruks. Sellepärast ei tohi, et naisel on ju jalgevahe katki.'
11. *Ku vā'skiz āb tō'i'mtõ un tō'b irgõ jūotõ, siz um e'žmizkõrd kītõmõst jōvā jūojiz mī'e pāl – jūo sa nei ī'ž, ku se mīez jūob. Siz se vā'ski jūob.*
 'Kui vasikas ei taha imeda ja tahetakse teda üle joota, siis tuleb esimene kord ütelda hästi joova mehe peale: „Joo sa niisamuti, kui see mees joob.“ Siis vasikas joob.'
12. *Ku vōtāb mingizkõrd kā'dst piškīz kuṣkā kazātõ, siz um āndamõst sūolõ kindõ täud i'ļ sīe, laz ta vōlkõ kō'zzi nei ku sūolõ, kis jāmstab.*
 'Kui võetakse kellegi käest väike kutsikas kasvatada, siis tuleb anda kindatäis soola sellepärast, et ta oleks tige nagu sool, mis hammustab.'
13. *Un ja vōtāb kaš laps, siz um āndamõst sūr nõ'ggõl, laz ta vōlkõ jōvā, kis akūb īridi nei ī'ž ku nõ'ggõl ak ōkist sōb le'bbõ.*
 'Ja kui võetakse kassipoeg, siis tuleb anda suur nõel, et ta oleks hea. Kes püüab hiiri, niisama nagu nõel läheb aukudest läbi.'

ALFON BERTHOLDI KIRJAPANEKUID LIIVLASTE VARASEMAST ELUST I–II

Ilmunud: Alfon Bertholdi kirjapanekuid liivlaste varasemast elust I. – Fenno-Ugristica 13.

(Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 728). Tartu 1986. 174–179.

Alfon Bertholdi kirjapanekuid liivlaste varasemast elust II. – Fenno-Ugristica 14.

(Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 776). Tartu 1987. 150–160.

Vaidi külas elav liivlane Alfon Berthold on üks parimaid liivi keelejuhte. Haruldaselt hea mälu, aktiivsena säilinud keel ja tahe kõike liivipärast säilitada on teinud temast kohaliku kultuuritegelase.

„Fenno-Ugristica“ eelmistes numbrites ilmus Alfon Bertholdi luuletusi. Käesolevaga alustame liivlaste varasemat elu käsitlevaid Alfon Bertholdi kirjapanekuid, mis on lähetatud allakirjutanule 1982. aastal. Avaldatavad tekstid on olulised lingvistidele, etnograafidele ja ajaloolastele. Tekst on Alfon Bertholdiga läbi arutatud 1983. aasta septembris, üksikküsimusi on täpsustatud kirja teel.

Minnõn tułtõ mīelõ mõtkõd uzkeratõ mādõłtõkši ił eņtš pāvad, ił sīe āiga jelā-miz ja ka ił kalāmied jelāmiz paseļtõ, ił sīe āiga vejjõmiz, kui jen ni ma sõitab eņtš mādõłtõkšis kubbõ võttõ. Nūor kazām ju āb tīeda, kui nānt izād ja izāizād attõ vejjõnõd.

Pierrõ ežmizt pasouļsuoddõ ma vōł vel piški põiški, agā lapspāva mādõłtõkst minnõn attõ mīelsõ vāggi seldi.

Pierrõ ežmizt pasouļsuoddõ, se um nei immõr kakškimdidi āigastidi, ku ulzõ aļtõd rānda rovžt tegiž ķieriztõ tāgiž kōrandis, amā suodāstõ vōł izpūo-štõt, vōł tegiž tikkiž jelāmiz irgõmõst ūdpāld. Izā minnõn vōł ienuttõd ežmiz pasouļsuodās. Pa rōzin ju īrgizt tūlda tāgiž ienuttõd suodāmied, kis vōłtõ vel īenõd jellõ, agā min izā īdõkabāl vel mittõ kuskis iz ūo maņdõd, mēg jemāks ju ka vāggi vōdlizmõ izzõ tāgižtulmõ; až jemā kuskis kūliz, ku mīngi vōł kuskiz suodāld kuodāj attund, ta ildīņ lekš kūldõm, vōi āb ūo kuskis ka nānd izzõ, agā mitikš midēd iz tīeda ił izā ķītõ, mitikš tānda iz ūo nānd āb ka kuskis satīekõn. Nei lougõ vīeriztõ pāvad īd tuoiz tagān ja mēg īdstīd vel vōdlizmõ. Ja ma vōib ķītõ: vōł vāggi, vāggi vōiti lēbapalā ja se īž ka mūndakõrd pūtiz jarā, selļizt vōłtõ pierrõ suodā pāvad vāggi, vāggi lālamõd.

Siz ikškõrd īds kievādpāvas, kui minā mādłõb, se vōiž vōlda nei 1919. āigastõs, ku amād kōrand naiztpūoļizt nurmsõ kubbõ ķāitsiztõ eņtš nīemõd īdsõ kōramõsõ – pidiz ibīzõks broutšiz ikš vanlikki mīez, ēstli nim tāmmõn vōł „Georg Rist“. Eņtš tiegstõ ta muidliz ja luštīgõł nutiz: „Maņi, ma sinnõn ķītõb luštīgõł sōnā, ma ni ildīņ ku attuoi kuodāj sin mīe Kōrliz“. Mīngi rīem, mitikš ił izā iz ūo mittõ midēid kūlõn, āb ka mitikš tānda kuskis nānd ja ni um kuonnõ nei ku touvõst mō saddõn. Ku ju põiškizõn, minnõn vāggi tōž izzõ nādõ, mīngi kil se min izā vōiks vōlda, mis ma nei vāggi vōdliz kuodāj, ma ju tāmstõ emmit mitmidēid iz mādõł. Ma ailiz ķierdi kuijen sõitiz amādõn jedsõ, laz ju pigā nāgõ, mīngi se izā iznāgțõb, mis ma nei vāggi ūob kuodāj vōdlõn.

Tubbõ sillõ vōł nei ku rōz uid sillõ lādõ, agā nei ku rōz ķārtiz, sīest ma vaņļiz lāb tagān, nā, ikš mīez istīz lovā pāl, jālgad jūs vōł nopandõd pitklimi jūrsto pīndõd krežīl koņtš pālõ. Nā siz selļi ta ni iznāgțõb se izā, mis mēg nei vāggi vōdlizmõ kuodāj. Nā, izā ni vōł kuonnõ, jemān ni vōł nei ku rōžki ju kievāmstiz, agā ikštiz diezgan lālamstiz, sīestõ ku amā jelāmi vōł īrgõ-mõst ūdpāl, suodāst vōł tikkiž vāggi izpūoštõd ja jarā artõd. Agā ku strōdiz, rōdõ ju rōžki sapēļiz, agā mittõ kuskis iz vōi sōdõ leibõ vōstõ. Siz izā mõłliz: lēmist vaņļlõm mōlõ perīmied jūrõ vōi āb vōiks sōdõ vōstõ īd vakā (50 kg) riggõtierridi; sajovvõ vōiks īž, sīepierāst, ku mād kōrands ju vōłtõ kākđõks

Mulle tulid meelde mõtted üles kirjutada mälestusi oma elupäevadest, selle aja elust ja ka kalameeste elust seletada, selle aja kalapüügist, kui palju ma suudan oma mälestustes kokku võtta. Noor põlvkond ju ei tea, kuidas nende isad ja isaisad on kalu püüdnud.

Pärast Esimest maailmasõda olin ma veel väike poisike, kuid lapsepõlve-mälestused on mul meeles väga selgesti.

Pärast Esimest maailmasõda, see on nii kahekümnendate aastate paiku, kui väljaaetud rannarahvas pöördus tagasi jälle taludesse, kõik oli sõja poolt hävitatud, kogu elu tuli jälle uuesti alustada. Isa mul oli võetud Esimesse maailmasõtta. Aegamööda hakkasid võetud sõjamehed tagasi tulema, kes olid veel ellu jäänud, aga minu isa ei olnud mitte kuskil märgatud, me emaga ju ka väga ootasime isa tagasitulekut. Kui ema kuskil kuulis, et keegi oli kuskil sõjast koju tulnud, ta läks kohe küsima, kas kuskil pole isa nähtud, kuid mitte keegi ei teadnud isa kohta midagi ütelda, mitte keegi ei olnud teda näinud ega kuskil kohanud. Nii vaikselt veeresid päevad üksteise järel ja me aina ootasime. Ja ma võin ütelda: oli väga, väga õhuke leivatükk, kuid ka sellest tuli mõnikord puudus kätte, sellised olid pärast sõda ajad, väga, väga rasked.

Siis ükskord ühel kevadpäeval, nagu ma mäletan, see võis olla nii 1919. aastal, kui kõik talude naised põllul ajasid oma lehmi ühte karjamaale, sõitis mööda hobusega vanapoolne mees, eesti nimi Georg Rist oli tal. Oma ilmega ta muheles ja ütles lõbusalt: „Mari, ma sulle ütlen rõõmsa sõnumi: ma just nüüd tõin koju sinu mehe Kaarli.“ Missugune rõõm, mitte üks isa kohta ei olnud midagi kuulnud, mitte keegi ka kuskil teda näinud, ja nüüd on kodus nagu taevast maha kukkunud. Nagu poisikesel ikka, ma tahtsin väga isa näha, missugune küll see minu isa võiks olla, keda ma nii väga ootasin koju, ma ju ei mäletanud temast mitte midagi. Ma jooksin nii kiiresti, kui palju ma jõudsin, kõikidest ette, et ma saaksin kohe näha, missugune näeb välja isa, keda ma nii väga olen koju oodanud.

Tuppa sisse oli nagu natuke häbi minna, nagu natuke kartsin, sellepärast vaatasin akna tagant: jah, üks mees istus asemel, jalgade juurde oli pandud pikergune juurtest punutud korv põhja peale. Jah, siis selline näeb välja see isa, keda me nii väga koju ootasime. Jah, isa oli nüüd kodus. Emal oli nagu natuke kergem, aga siiski küllalt raske, sest et kogu elu tuli alustada uuesti, sõja poolt oli kõik laastatud ja ära lõhutud. Aga kui töötati, teeniti natuke raha, aga mitte kuskilt ei saanud leiba osta. Siis isa mõtles: vaja minna vaatama sisemaale peremeeste juurde, kas ei saaks osta ühe vaka (50 kg) rukkiteri; jahvatada võiks ise,

kīerdōb jovtōb kivīd, mis izā īž vōļ tīend ja ilzō teļļōn. Jemān sōzār jelīz mōlō, ta vōļ sūr mōmīe kōrand perīnai. Se kōrand, kus ta jelīz, vōļ mād jūst 42 km kougōn, vōļ tōla āiga, lum ja kīlma, izā vōtīz piškīzt rieggōd ja lekš pitkō riekkō, vieddōs eņtš tagān piškīzi rieggidi. Ta kītīz: mēg ūomō sugūd, vōi nei līb, ku ta āb apzāl ja āb mī minnōn īd vakā riggōtierīdi. Ku ni vāggi, vāggi vāzzōn kougist riektō izā perīzōks sai naiz sōzār kōrand jūr, perīnai tuļ uks pāl, mōlmōd kādūd kilgō pand, vaņļlōn izā pāl ja kītōn: „Sa ni ka ūod attund.“ Nā. Izā kītōn, ma tuļ vaņļlōm, agā sōks nuovōstō sin kādst īd vakā riggidi, agā ta kītōn: „Āp, kis min āb jelā, sīen ma palā leibō āb īed“. Vōib iemōtlō, kui kibđi ne sōnād siskīztō vāzzōn mīe sidāmō. Vel emmit sīepierāst, ku ne saitō kītōt ležglizōst rīštīngstō. Īepāika siz ni kil andōn um, ulzō aļļōn āb ūo, agā riggōdtierā vakā kil āb ūo andōn, vel kītōmōst, ku se īž sūrli ja vizā sidām perīnai eņtš igā perrīzt pāvad sai pavadiņtō saņtōdkuodās, kui sīekōrd se kūoļ sai nuttōd. Ūoņdžōl izā murāgōl lānd ju kougōn – agā vel kuskis vōiks sōdō novōstō se vakā riggōtierīdi. Pierrō, ku kougōn um vōnd kānd, ta īdsō kōrands īd perīmīe kādst sōnd nuovōstō īd vakā riggōtierīdi ja vel andōn īņō kakš kukīļtō riggiztleibō. Vāggi vōndzi, ku ikštīz ni um sōnd nuovōstō vīļa vakā, laz kil ka iļ tōurōz rō.

Nei ni izā tuļ kuodāj, vieddōs eņtš tagān piškīzi rieggidi vāggi tōurōz viedāmōks, tōurōz sīestō, ku se maksīz tōurōz rō, tikkiž, mis nei lālamstīz vōļ nuopeļnōd, amā rō iļ sīe riggōtierā vakā sai atandtōd, agā vel ju tōurōz vōļ se viedām sīepierāst, ku sāl sizāl vōļ lēba, missōks nei lālamōs āigas vōiž iļļō piddō eņtš naiz ja laps. Obbō īe sidāmōs izā attuļ kuodāj vāggi jarā vāzzōn, mēg jemāks magīzmō, izā klopīz uks tagān ja mēg saimō virgō. Izā vōtīz lēba-kukīļ, īedīz palā leibō ja āndīz, laz ma sīegō, sūr kil vōļ lušt (rīem), ku ni sai sīedō leibō – kui magđi se kil vōļ, iz ūo pālō midēid vōidamōst, neiļž pōļaz lēba vōļ vāggi, vāggi magđi, siedā atmādlōs um mōtlōmōst, kui patlizt mēg lēba vastō ūomō, pāgiņ kōrd mēg āb mūoštām nuoveitō (nuokītō) lēba jōvāmt. Mis um lēba sīedō, mēg samūoštām set siz, ku tānda āb ūo, um mingīzkōrd vōnnōd āigad, ku vaņļlōb lēba pāl, sīekōld jūokšōbōd sūzō. Mād nūorkazām sīestō mittō midēid āb tīeda, nāntōn um leibō, īdōkabāl se āb ūo pūtōn, ne suodā ādāst midēid āb tīedat ja ka siedā, mis suodā eņtš tagān jetāb: tijjitō ja nālgō. Nā, koks mādđōn ja mād lapstōn āb kunāgōst āb vōlks nēmōst emmit suoddō.

Nei pierrō ežmīz pasouļsuoddō rovdōn jelāmīz vōļ irgōmōst glužō ūdpāl, tikkiž vōļ nuopuoštōd, noartōd, rovžt vōļtō īenōd set sīekōks, mis nāntōn sālga. Agā rovžt īrgīzt dūšīg strōdō, īrgīz ūdpāl.

sest meie talus olid käega keeratavad jahvatamiskivid, mis isa oli ise teinud ja üles seadnud. Ema õde elas sisemaal, ta oli suure maamehetalu [lätlaste talu] perenaine. See talu, kus ta elas, oli meilt 42 km kaugel, oli talveaeg, lumi ja külm; isa võttis väikese kelgu ja läks pikka teed, vedades enda taga väikest rege. Ta ütles: me oleme sugulased, kas siis nii juhtub, et ta ei tunne kaasa ega müü mulle üht vakka rukkiteri. Kui nii väga, väga väsinud kaugest teest isa lõpuks jõudis naiseõde talu juurde, tuli perenaine ukse peale, mõlemad käed puusa pandud, vaadanud isa otsa ja ütelnud: „Sa nüüd oled ka tulnud.“ Jah, ütelnud isa, ma tuln vaatama, kas saaks osta sinu käest ühe vaka rukkeid, aga ta ütelnud: „Ei, kes minu juures ei tööta, sellele ma leivapala ei lõika.“ Võib arvata, kui kibedasti need sõnad torkasid väsinud mehe südamesse. Veel rohkem sellepärast, et need öeldi lähedase inimese poolt. Õomaja on küll andnud, välja ajanud ei ole, kuid rukkivakka ei ole andnud. Veel võib öelda, et suureline ja kõva südamega perenaine saatis oma elu viimased päevad mööda vaestemajas, nagu seekord seda kohta kutsuti. Hommikul läinud isa murelikult kaugemale, ehk veel kuskilt saaks osta ühe vaka rukkiteri. Lõpuks, kui on juba kaugele käinud, on ta ühest talust ühe peremehe käest saanud osta ühe vaka rukkiteri ja veel andnud kaasa kaks pätsi rukkileiba. Väga õnnelik, et siiski on saanud osta vaka vilja, kuigi kalli raha eest.

Nii nüüd tuli isa koju, vedades enda taga väikest kelku väga kalli koormaga, kallis sellepärast, et see maksis kallist raha, kõik, mis nii vaevaga oli teenitud, kogu raha oli rukkileiva eest välja antud, kuid veel kallim oli koorem seepärast, et seal sees oli leiba, millega nii raskel ajal võis ülal pidada oma naise ja lapse. Hilja keskööl tuli isa koju väga väsinuna, me emaga magasime, isa kloppis ukse taga ja me ärkasime. Isa võttis leivapätsi, lõikas pala leiba ja andis, et ma sööksin. Suur oli küll rõõm, et nüüd sai süüa leiba – kui magus see küll oli, ei olnud vaja midagi peale määrida, niisama paljas leib oli väga, väga magus. Seda meenutades on tarvis mõelda, kui patused me oleme leiva vastu, paljudel kordadel ei oska me hinnata leiva headust, mis on, leiba süüa oskame vaid siis, kui teda ei ole. On olnud kunagi ajad, kui vaadatakse leiva peale, siis sülg jookseb suhu. Meie noorpõlv ei tea sellest mitte midagi, neil on leiba, kunagi pole sellest puudu olnud, nad sõjakoleidusest midagi ei tea ja ka seda, mis sõda endast järele jätab: tühjust ja nälga. Jah, et meie ja meie lapsed mitte kunagi ei näeks enam sõda!

Nii pärast Esimest maailmasõda rahval tuli elu alustada täiesti uuesti, kõik oli ära rüüstatud, maha lõhutud, rahvast oli jäänud sellega, mis neil oli seljas. Aga inimesed hakkasid agarasti tööle, elu algas uuesti.

Ma rōz tōks nīžō iļ sīe kōrand ja ne rovd, kus mēg pierrō ežmizt pasouļ-suoddō jelīzmō. Se vōļ Zūonkō kōrand, sāl mēg jelīzmō kūž aimō īdsōkubsō ja vel iķš pūoligāli mīez, mis mēg nutīzmō pa Ruman Klauzōks (Klavs Rumpansbergs), tāmmōn lovākūož vōļ ienāgtōd perīmīe edīzōs tubās, ta vōļ pagāst valdōn sōnā kāndaji, jegā nādīļ kuolmōnpāvan ta lekš jāļgiņ 36 km Dūoņigō immōrkouļ kēra tagān, pū toppīld jāļgas. Savōtīz immōrkouļ kēra ja jāļgiņ tegīž tuļ tāgiž ja izkāndiz immōrkouļ kēra rānda kilīš. Sīe āigal kil pišķi bōn lekš Irēld Dūoņigō, agā ta kītīz: „Ma kil se klābārkastōs sillō āb astā, ma lāb īž eņtš jālgadōks“. Ja ta lekš ja tuļ Dūoņigst jegā kuolmōnd pāvan ja izpidīz siedā emmit āigastidi. Ta vōļ vāggi viš rištīng ja vōib vōlda ka rōz selļi sovādnika.

Ja nei amād rōkāndiztō rāndakīeldō ka jelājdōks, ajjōs nīemōd karriļ ja ka savōdlōs kuodāj nēđi, ibīzt rattōd jeddō pandsō ja ka mōzō pāstōs, amšō rōkāndizt set rāndakīeldō, ka āl jūs lapstā āltōs lōliz lōlidi set līvō kīelsō. Ja ku lapstōn vōļ lēmōst skūolō, siz vōļ vāgā lālamstiz rōkāndō leļkīeldō. Amād kōrand rovzt jelīztō vāggi jōvīst, nei ku vōlks iķšāinagi sūr aim. Pūolpāva ōdōn amād kōrand rovzt aigstiz amād tīed loptīzt, jegā iļ kōd nādīļ kitīztō saunō, amād kōrda pierāst kitīztō saunō, ja siz ku sōna vōļ vaļmōz izkittōd, siz saitō amād paldōd saunō, ežmiks piezīztō mīed, siz naizpūolīzt. Sōna vōļ tuļļi ja lāul vōļ sūr ja lebbimi vōļ veggī.

Kōrand jūr vōļ nuopandōd benk, sāl aldz ōdōn saistīztō kōrand rovzt ja rōkāndizt, kui jegāīdōn nuojetōd pāvas um lānd, mūndan um jōvīst lānd, mūndan āb vāggi jōvīst, sai kītōd, mis ni jegāiķš sīes pāvas um piejellōn. Nei ku kōrand rovzt vōļtō kalāmīed, siz sai rōkāndōd ka iļ vejjimīz, kus jegā lōja mīed attō eitōnōd eņtš vōrgōd, kui tōvvō vieddō, tōvvitō āigīztō sildkōks (iķš siļ kakš mētōrt), kus munt kalāmīed attō ētanōd eņtš vōrgōd, kis attō ētanōd ju tōvvō iļ ānkarđ, ja kis um eitōn ju madāliz iļ tabār, kis īds pūols, kis tuoiz pūols attō ētanōd j. n. j. Īdōn iļ pāva vōļ selļi piejelāmi, tuoizōn tegīž selļi, ja nei pōrrōkāndō vōļ pāgiņ.

Nūord rovzt īdstīd ārmastīzt pakādō pids rāndanaigō emmit nei pūolpāva ja pivāpāva ōdōn. Mād Vaid kilās vōļ pāgiņ pūošīdi ja Pitrōg kilās tegīž pāgiņ neitsīdi, nei ni iztuļ, ku mād kilā pūošōd īdōkabāl aizlekštā Pitrōg sōņō, rānda vōļ siz se kūož, kus aldz saitō kubbō.

Mād kōrand perīmīez vōļ vāggi selļi, kis ārmastīz rov siegās vōlda, sīepierāst ka īdstīd nei pūolpāva agā pivāpāva ōdōn perīmīe tutkāmōs sūrstubās

Ma tahaksin natuke jutustada sellest talust, nendest inimestest, kus me pärast Esimest maailmasõda elasime. See oli Zūonkõ talu, seal me elasime kuus peret üheskoos ja veel üks elatanud mees, keda me kutsusime Ruman Klausiks (Klavs Rumpānbergs), talle oli magamiskoht ette nähtud peremehe eestois, ta oli val-lavalitsuse teadete kandja. Iga nädala kolmapäeval läks ta jalgsi 36 km Dun-dagasse ümbruskonna teate järele, puukotad jalas. Võttis ümbruskonna teate ja jalgsi tuli taas tagasi ja kandis ümbruskonna teate rannaküladesse. Sel ajal küll väike rong läks Irēlt Dundagasse, aga ta ütles: „Ma küll sellesse klobina-kasti sisse ei astu, ma lähen iseenda jalgadega.“ Ja ta läks ja tuli Dundagast igal kolmapäeval ja pidas seda ametit palju aastaid. Ta oli väga, väga tugev inimene ja võib-olla ka natuke selline veidrik.

Ja nii rääkisid kõik liivi keelt ka loomadega, ajades lehmi karja ja oodates neid koju, hobust vankri ette pannes ja ka lahti võttes, kõikjal kõnelesid vaid liivi keelt, ka hälli juures last hällitades lauldi laule vaid liivi keeles. Ja kui lastel tuli kooli minna, oli väga raske rääkida läti keelt. Kõik talu inimesed elasid väga hästi, nagu oleks üksainus suur pere. Laupäeva õhtul kõik talu inimesed lõpetasid aegsasti kõik tööd, iga kahe nädala järel köeti sauna, kõik kordamööda kütsid sauna ja siis, kui saun oli valmis köetud, siis paluti kõik sauna, enne pesid mehed, siis naisterahvad. Saun oli kuum ja leil oli tugev ja vihtlemine oli vägev.

Talu juurde oli pandud pink, seal alati õhtuti istusid talu inimesed ja rääki-sid, kuidas igapäev mõõdaläinud päeval on läinud, mõnel on hästi läinud, mõnel mitte eriti hästi, öeldi, mis igaüks on sel päeval läbi elanud. Et talu inimesed olid kalamehed, siis räägiti ka kalapüügist, kuhu iga paadi mehed on sisse pannud oma võrgud, kui sügavale vette, sügavust mõõdeti süllaga (üks süld kaks meet-rit), kus teised kalamehed on sisse lasknud oma võrgud, kes on lasknud süga-vamale üle ankru ja kes on heitnud madalamasse üle pära, kes ühele poole, kes teisele poole on heitnud jne. Ühel päeva jooksul oli selline juhtum, teisel jälle selline ning nii oli rääkida palju.

Noored inimesed armastasid tihti käia mööda randa nii laupäeva ja püha-päeva õhtul. Meie Vaidi külas oli palju poisse ja Pitrõgi külas jälle palju tütar-lapsi, nii siis juhtus, et meie küla poisid läksid ühtelugu Pitrõgini, rand oli siis see koht, kus tavaliselt saadi kokku.

Meie talu peremees oli väga selline, kes armastas rahva seas olla, sellepä-rast siis tihti nii laupäeva või pühapäeva õhtul peremehe nurgas suurtoas küla

kilā nūord rovzt teitō ballō, dāņtšiztō, perīmiez āb kunāgōst tubbō iz kīeld, agā ka vel īz vōļ rīemzli neiīz, ku nūord rovzt. Nēši ōdōgis ju siz kil lekš vāggi luštīgōl, dāņtšiztō nūord rovzt ja ka vanlikizt lekštā barrō, saitō ka dāņtštōd vanā āiga dāņtšōd, ikš nēšti vōļ nei nuttōb fransēz, siedā ni kil nūord iz mūoštat dāņtšō, siz ni vōļ vōtāmōst kāddō vanādōn, siedā dāņtšō izspēļō mūoštiztō set vanād muskāntōd, nei ju īdstīd spēļiztō ārmōņikōks. Siz ni sastōdiztō īdsō tubā tutkā mōd, tuoiz tutkā mōs naizpūolizt īd tuoizon vastō, siz ni īrgiz lēmi, teitō mingiži-ābmingiži likkimiži, lekštā īd tuoizōn vastō ja pidīz, pugīztō īd tuoizon leb kādūd alliži, siz dāņtšiztō pōrōdōks, siz salāndiztō ikštuoizōn pōri di jarā, teitō mingiži-ābmingiži kērabimiži, kil jālgadōks pōtkāstiztō pōrand pāl, kil īekiztō ildzō, kil kīeriztō immōr, kil ikš, kil pōrkōks mōlmōd, kil naizpūoli kīeriz immōr mīedpūoliz kād all j. n. j. Ma mādlōb, ku sīe dāņtšōn fransēzōn vōļtō vīz tūrō, ja se vīdōz tūr um vōnd amā lālam, agā vanād rovzt kītiztō, ku vaņsti attō vōnnōd seis tūrō. Tūr um selļi nodaļiņimi (nei ku teātōrōs tsēlien). Paldīņ siedā dāņtšō ju mitikš āb mūošta dāņtšō, agā vōib vōlda, ku paldīņ mitikš ka āb tīeda, ku selļi dāņtš um mingizkōrd vōnd ja um vōnd vāggi mīeldōks dāņtš. Selļizt dāņtšōdōgōd lekštā īļ pūoldō īedō.

Siz vel ma mādlōb, ku mūndakōrd pūolpāva ja pivāpāva ōdōn kōrand rovzt lekštā kubbō perīmīe sūrtubbō ja māngiztō mingiži-ābmingiži māngidi. Ikš nēšti māngisti vōļ selļi: amād saistīztō kubbō rinkō immōr ja īdōn kādsō vōļ midēd immōrgouļimi vōi ka rō kopīk, siz kežī lagtōs ja tegīz kubbō pandōs laskīztō kopīk īdstō kādstō tuoizō ja lōliztō: „Īdōn dāldar, tuoizōn dāldar, sīen un lēmōst kādstō kātā, se um jōvīst, se um juvīst, ku mitikš siedā āb sō arū“. Ikš pīliz sidāms ja sīen tabbōmōst, kīen kādsō um kopīk, jas ta āb vōi uztabbō, ja kopīk lāb tāgiž sīen kāddō, kis tānda um ulzō laskōn, siz sīen, kis um sidāms, um ādamōst kīl. Ja až ta uztabūb, kus um kopīk, siz sīen, kīen kādsō um kopīk, um lēmōst sidāmō ja tabbiži lāb sīe kūožōs istām. Nei māngiztō mingiži-ābmingiži māngidi.

Mūnda ōdōg lekštā kubbō ja nīziztō mingiži-ābmingiži nīzidi ja pasākidi, vanlikizt rovzt ju tīediztō pāgiņ nīzidi. Pāgiņ nīzidi vōļtō ka īļ rō tul. Īd nīz īļ rō tul ma kōļōb jennō veiti atmādlō. Zūonko kōrandst um nādōd, ku palāb rō tul Lōz kōrand pūolsō, siz ni attō lānōd kakš mīestō siedā rōdō kōvam, ežmōks um vōnd rō tul kūožō ētamōst sillō mingi rōda ažā, kabātveis agā midēd mūdō. Ne attō viskōnōd sīņō kabātveis ja siz irgōnōd kōvō. īdōn nēšti mēšti um vōnd pāsō punni mitš, kōvōs āb ūot tūođōnōd rōkāndō, um vōnd pīlōmōst glūžō vāgiž. Kis rōdō attō glābbōnōd, ne attō pannōd ka rōn sōrgidi jūrō, ja

noored inimesed tegid balli, tantsisid, peremees ei keelanud kunagi tuba, vaid ka ise oli rõõmus niisama nagu noored inimesed. Nendel õhtutel oli siis küll väga lõbus, noored inimesed tantsisid ja ka vanad läksid hulka, tantsiti ka vanaaegseid tantse, üks neist oli niinimetatud franssees, seda küll noored ei mõistnud tantsida, siis võeti eeskujuna vanadest, seda tantsu oskasid mängida vaid vanad muusikud, tavaliselt mängiti harmoonikaga. Siis seisid ühte toa nurka mehed, teise nurka naised üksteise poole, siis algas käimine, tehti igasuguseid liigutusi, mindi üksteisele vastu, hoiti kinni, poeti üksteise käte alt läbi, siis tantsiti paaridega, siis varastati üksteisel paar ära, tehti igasuguseid vigureid: küll trampisid jalgadega põrandal, küll hüppasid üles, küll keerasid ümber, küll üks, küll paariga mõlemad, küll naisterahvas keeras ümber meesterahva käe all jne. Ma mäletan, et sel tantsul fransseesil oli viis tuuri ja see viies tuur on olnud kõige raskem, aga vanad inimesed ütlesid, et vanasti on olnud seitse tuuri. Tuur on selline osa (nagu teatris pilt). Praegu seda tantsu ju mitte keegi ei mõista tantsida, aga võib-olla praegu keegi ei tea, et selline tants on kunagi olnud, ja on olnud väga meeldiv tants. Sellised tantsuõhtud läksid poole ööni.

Siis ma veel mäletan, et mõnikord laupäeva ja pühapäeva õhtul talu rahvas läks kokku peremehe suurtuppa ja mängis mitmesuguseid mängu. Üks neist mängudest oli selline: kõik istusid kokku ringi ümber ja ühel oli käes midagi ümmargust või ka rahakopikas. Siis käsi lahti lastes ja jälle kokku pannes lasti kopikas ühest käest teise ja lauldi: „Ühel taaler, teisel taaler, see peab minema käest kätte, see on hea, see on hea, et mitte keegi seda ei saa aru.“ Üks oli keskel ja see pidi ära arvama, kelle käes on kopikas, ja kui ta ei suutnud ära arvata ja kopikas läheb tagasi selle kätte, kes selle on käiku lasknud, siis see, kes on keskel, peab andma pandi. Aga kui ta ära arvab, kus on kopikas, siis see, kelle käes on kopikas, peab minema keskele ja äraarvaja läheb selle kohale istuma. Nii mängiti mitmesuguseid mängu.

Mõnel õhtul mindi jälle kokku ja jutustati igasuguseid muinasjutte ja jutte, vanemad inimesed teadsid ju palju muinasjutte. Palju muinasjutte oli ka rahatuledest. Üht muinasjuttu rahatulest püüan ma natuke meelde tuletada: Züonkõ talust on nähtud, et Lõzi talu pool põleb rahatuli, siis on kaks meest läinud seda raha kaevama, kõigepealt on tulnud rahatule kohta visata mingi raudasi, taskunuga või midagi muud. Nad on visanud sinna taskunoa ja hakanud siis kaevama. Ühel neist meestest on olnud peas punane müts, kaevamisel ei ole tohtinud rääkida, on tulnud olla täiesti vaikselt. Kes raha on peitnud, nad on pannud rahale ka vahid juurde ja seal on juurde pandud kaks meest, et mitte keegi ei

sāl um vōnd jūrō pandōd kakš mīeztō, algō mitikš sōgō rōdō uldzō kōvam. Ku ni mīed vāggi dūšigōld attō kōvanōd, sōrgōd nēdi attō amtiz kōļōnōd trautsō, koks ne kītōkstō mingiz sōnā, agā mīed set kōvanōd ja āb ūotō pannōd tādōl, mis mīed kītōbōd. Perīzōks ikš sōrgijist um kītōn: „Mingiz mēg ezmōks vōtām kāddō?“ Tuoi kītōn: „Siedā, kīen se punni mitš pāsō.“ Ni se mīez vāggi ādāgon jarā ja ievōikōn: „Voi!“ Sīesō irgsō um vōnd kūtōb selli nei ku glikštimi ja ikš ēļ nuttōn: „Sadā āigastō minā vōļ maggōn ja sadā aigastō minnōn tegiž um magāmōst!“ Nei ni rō kōrigōdōn mīedōn um izlānd – amād pūliņōd pa veltō.

Sellizt nīžōd saitō nīždōd pāgiņ mingizt-ābmingizt. Perīmīen nim vōļ Jōn, sīepierāst ka Jōnpāva sai jegā āigast knaššō sviņdōd. Jegā āigast Jōnpāva pāl perīmīez ju tei vōltō, siedā ta vāggi jōvīst mūoštiz tīedō, vōļ īdstīd tāmōn vōļ magdi ja veggī, ju veggī, ku amā veggī mīez, amdi mēdi ta vōiž mōzō nuogōžō. Mēg pōiškizt nei ku ju pōiškizt pugīzmō ka vaņļlōm, mis se perīmīez sāl tīeb, siz ta aldz mādōn āndiz maitstōm selliz vāggi magdiž saldziz jūomnaigō, ta kītiz, ku se vōļli, mis ta kītiz, ku sīņō vel vōļli panmōst jūrō umāļi ja tīemīeztō ja siz valāmōst vōlrīstōd sillō ja svikkōd panmōst vāggi vizzō, siz emmit nādīļi pidāmōst vāsōs kūožōs. Sellī tāmōn vōļ mīrstō pagrōb, ja siz vōļli kūoḑin jōvā vōļ, kis sōitab eitō jālgad pāld mōzō amā veggiz mīe. Mingizkōrd ta mādōn ka āndiz maitsōm siedā jōvvō vōltō, agā mādōn ta ābīž nei magdi īž iz paņ. Ju magdi vōļ se jūomnāiga, mis ta mādōn āndiz jūodō ezmōks. Siz ni Jōņōdōn satuļtō kilārovzt, kil kougōnd tunnōd, kil ležgōld ja līgimi vōļ vāggi sūr. Rāndas kitīzt jōņtūlda, nei aldz sīņō kubbō vīžtō ābkōlbatōbōd vanād kalāmīe lōjad. Jōņtūlda kitīztō nei ku pāva lekš jarā, palīztō lōjad vāggi, sīepierāst ku ne vōļtō tōratōd. Jōņtul jūr ju tuļtō kubbō amād kilārovzt - kil nūord, kil vanād. Siz ni ikš tūoizta aplīgiztō emmit kil nūord rovzt - jas mingi iz ūo dūobidi agā naggōrvaggidi nuokitkōn, sai aplīgdōd, jas mingi kalāmīez iz ūo eņtš lōja puskāntōn, sai aplīgdōd. Pūošōd neitsidi līgiztō ja neitsōd pūošidi. Amādōn pāsō vōļtō vāņkad ja perīmīen tām lēdist pīndōd. Vel jōņidi sviņīztō tuoiz pāvan, se um Jōņpāvan. Siz juoitō jōņvōltō ja seitō jōņsōirō.

Siz vel ma mādlōb, ku mād kōrandōl ikškōrd attuļ ni amādōn tundtōb komponist Emilis Melngailis. Komponist lekš immōrkouḑi vōtšōs vaņḑi loul meldijdi, ta vōļ vāggi īdkōrdi ja mīeldzi ristīng. Lālamstiz iemōtlō, ku se īdkōrdi ristīng um sūr ovkōks komponist. Perīmīe sōzār Zēberg Katriņ ielōliz tām magnetofōnō selliz loul: „Īr broutšōb, rattōd krīukōbōd, tāud kuoḑ ūnda tūob, īdōn pivtāud, tuoizōn pivtāud, min lapsōn kōmaltāud.“ Komponist kītiz,

saaks raha välja kaevata. Kui mehed on väga julgelt kaevanud, vahid on neid püüdnud häirida, kuni nad ütleksid mõne sõna, kuid mehed on vaid kaevanud ega ole pannud tähele, mis mehed ütlevad. Lõpuks on üks vahtidest ütelnud: „Kumma me enne võtame kätte?“ Teine ütelnud, et selle, kellel on punane müts peas. Siis see mees on väga kohkunud ja palunud: „Oi!“ Sel momendil olnud kuulda nagu kilisemist ja üks hää ütelnud: „Sada aastat olin ma maganud ja sada aastat pean ma veel magama.“ Nii on raha saamine ahnetel meestel läinud tühja.

Selliseid muinasjutte jutustati palju igasuguseid. Peremehe nimi oli Jaan, sellepärast pühitseti jaanipäeva igal aastal ka ilusasti. Igal aastal jaanipäeva ajal peremees tegi ju õlut, seda oskas ta väga hästi teha, õlu oli tal alati magus ja kange, kangem kui kõige kangem mees, kõiki meid võis ta maha murda. Me poisikesed nagu poisikesed ikka pugesime ka vaatama, mida see peremees seal teeb, siis ta andis meile alati maitsta sellist väga maitsvat magusat jooki, ta ütles, et see olevat, mida ta keetis, et sinna olevat vaja juurde panna humalaid ja pärmid ja siis valada õllenõusse ja panna puupunn kõvasti, siis hoida rohkem kui nädal jahedas kohas. Selline oli tal müüritud kelder ja siis olevat kohe hea õlu, mis suudab heita jalgadelt maha kõige tugevama mehe. Mõnikord ta andis meile ka maitsta seda head õlut, aga meile mitte ühelegi ta nii maitsev ei olnud. Magusam oli see jook, mida ta meile andis enne juua. Siis jaaniõhtul tuli külarahvas, küll kaugelt tulnud, küll lähedalt ja liigotamine oli väga suur. Rannas tehti jaanituld, sageli viidi sinna kõlbmatud kalamehepaadid. Jaanituld tehti siis, kui päike läks looja, paadid põlesid väga, sest nad olid tõrvatud. Jaanitule juurde tulid kokku kõik külainimesed, küll noored, küll vanad. Siis nii üksteist liigotasid rohkem küll noored inimesed, kui keegi ei olnud vagusid või kartulivagusid kitkunud, liigotati, kui mõni kalamees ei olnud oma paati kaunistanud, liigotati. Poisid liigotasid tüdrukuid ja tüdrukud poisse. Kõigil olid peas vanikud ja peremehel tammelehtedest punutud. Veel jaanipäeva pühitseti teisel päeval, see on jaanipäeval. Siis joodi jaaniõlut ja söödi jaanisõira.

Siis ma veel mäletan, et meie tallu tuli ükskord tuntud komponist Emils Melngailis. Komponist käis ringi, otsides vanade laulude meloodiaid, ta oli väga lihtne ja meeldiv inimene. Raske on mõelda, et see lihtne inimene on suur aulik komponist. Peremehe õde Zēberg Katriņ laulis sisse tema magnetofoni sellise laulu: „Hiir sõidab, vanker kriuksub, täiskoti und toob, ühele peotäie, teisele peotäie, minu lapsele kamalutäie.“ Komponist ütles, et see

ku se um ikš amā vaņšti loulšti, melđiņ siedā nāgtōb. Nei ta kei jālgīņ ja pids randō lekš paļļōd jālgadōks, nei ta kei amākoufi, kubbō kuorņrōs vaņdi melđiņi. Siz vel diezgan saggōld mād kōrand apvōtšiz Ēstimōld dokt. Oskar Loorits ja Sūomōmōld prof Lauri Kettunen. Ne vōtšiztō vannō līvō folklōrō ja kuorņiztō siedā kubbō, ne ka jālgīņ keitō immōrkoufi, apvōtšiztō amđi līvō kilđi, ne tōžtō višīņtō līvōd vailō patriotmīeldō, laz līvōd tsēņōgōd eņtš toutō ja kiēldō, algō se kaddōg jarā. Amā emmit Loorits ābnuovāzzōn kei paļļōd jālgadōks, laz kūođin tout sūstō kūlōg ammō, mis īd um kūltōb. Saggōld ta vōļ sālō, kus vōļtō līvōd ja rōkāndizt eņtš kiēldō. Sellizt kōrandōd Vaid kilās – Zūonkō kōrand ja Ūdrūotš kōrand, Kūolka kilās – Vanāgōr kōrand, Sānagōl – Pouļ kōrand, Lūļa kōrand ja Ūdūrka kōrand, Pitrōgōl – Tōrīž, Kuoštrōgōl – Dīk kōrand j. n. j.

Ma mādlōb, ku min izā lōliz dokt. Looritsōn magnetofōnō lōlidi ja ikš loul vōļ selļi: „Urā, ni ikš vast kuolmō taplōb vast kuolmkaņtlimiz ierūotšōdōks,“ – se loul vōļ iļ krīevō ja tūoistpūolst tirkōd, engōļmaņ ja frantsūz suodāst, ja Krīevōmō joud nēđi vīndiz. Kui knaššō magnetofōnōs kiliz izā veggi ēļ. Siz vel vōib nīžō, ku tallō mōtsāst ibīztōks uldzō tuoi randō pūđi, agā sōvvō nēđi kuoigkōks vīž jeddōpēđōn Rīgō, agā kalāmīedōn nēđi pūđi eņtš lōjadōks vōļ nustāmōst aigāst kuoig jūr. Ne pūd vōļtō rāndas sakrautōd ja kalāmīedōn sai makstōd kubīk sild pāl. Kuoig pāl vōļ vajāg ka rovžti, kis krouviztō nēđi pūđi rīnda pierrō. Nēđi rovžti nutīz pa stauvijidōks. Siz lekštā aigāst rovžt kuoig pāl stauvōm pūđi, ma vel vōļ set pōlākōz, agā ma ka lekš pōlam kapteintō, laz ta mīnda ka vōtāg tīe jūrō, agā ta āb kui jōvīst iz tō mīnda pievōttō, siestō ku minā vel vōļ pa piški, agā mingizkōrd min vōņštiz ka. Ūoņdzōl vāggi varāld vōļ nūzōmōst ilzō, tīe īrgiz varāld. Vōi kui vāggi tuļ uņ, kui vāggi lālamstiz vōļ sōdō ūnda siļmšti uldzō, agā vōļ nūzōmōst, lēmōst tīedō tīem. Kōrand rovzt ju amād vōļtō kalāmīed, pitkiš sigž ōdōgiž ja ka tallō kalāmīed teitō eņtšōn vejdbvōrgidi īž, siz ju amā emmit vejīztō vōrgōdōks. Mingizkōrd tuļ jeddō nei, ku miersō vōrgōd saitō sakīstōd, ja mūdākōrd tōvaz aizvīž jedspēđōn amād vōrgōd ja ka amā jadā. Siz vōļ gōdōmōst uži vōrgidi ja vōrgōd ju vōļtō tōurōd, siestō vōļ vōtāmōst kupšād kādst vōlga pāl, kēratōmōst alā veksōlōn. Kalāmīed īž vōrta paņtō kieud jūr, kalāmīed kītīztō - teļļōmōst vōrta, jedmōl vōrgō teļļimist kieud jūr vōļ vientōmōst kīeta, siz tuļtō abbōl amād kōrand mīedpūoļizt. Īd kieud tutkā mīdīztō vīzzo kuskīz pū jūr agā tuoiz tutkā mō tegīž akīstō mīed, siz nutīztō „Īņōkst!“ ja viedīztō, kuijen set sōitīztō amāl joudōl. Ku ni kieuž vōļ vientōd, siz ni vōļ aigōmōst

on üks kõige vanematest lauludest, viis seda näitab. Nii ta käis jalgsi ja läks mööda randa paljaste jalgadega, nii ta käis kõikjal, korjas kokku vanu viise. Siis veel küllalt sageli otsis meie talu üles Eestimaalt doktor Oskar Loorits ja Soomemaalt professor Lauri Kettunen. Nad otsisid liivi vana folkloori ja korjasid seda kokku, nad käisid ka jalgsi ümberringi, otsisid üles kõik liivi külad, nad tahtsid tugevdada liivlaste hulgas patriotismitunnet, et liivlased hindaksid oma rahvast ja keelt, et see ei kaoks ära. Kõige rohkem käis Loorits väsimalt paljaste jalgadega, et võiks otse rahva suust kuulda kõike, mis on kuulata võimalik. Sageli oli ta seal, kus olid liivlased ja rääkisid oma keelt. Sellised talud olid Vaidi külas Zūonkõ talu ja Üdrūotši talu, Kūolka külas Vanāgõri talu, Sānagil Pauli talu, Lūļa talu ja Üdurga talu, Pitrõgil Tõrīži, Kuoštrõgil Diki talu jne.

Ma mäletan, et minu isa laulis doktor Looritsa magnetofoni laule ja üks laul oli selline: „Hurraa, nüüd üks kolme vastu võitleb kolmekandiliste relvadega“ – see laul oli vene ja teiselt poolt türklaste, inglaste ja prantslaste sõjast. Ja Venemaa jõud neid võitis. Kui ilusasti kõlas magnetofonis isa tugev hää. Siis võib veel jutustada, et talvel toodi metsast randa puid, suvel aga laevaga viidi edasi Riiga, kalameestel endil tuli aga neid oma paatidega viia laeva juurde. Puud olid rannas ära lõigatud ja kaluritele maksti kuupsüllä pealt. Laevale oli vaja ka inimesi, kes seadsid puid korra järgi. Neid inimesi kutsuti laadijateks. Siis läksid rannast inimesed laevale puid laadima, ma olin veel poisike, kuid ma läksin paluma kaptenit, et ta mind ka võtaks töö juurde, kuid ta ei tahtnud mind kuigi hästi võtta, sest ma olin veel pisike; mõnikord mul siiski ka õnnestus. Hommikul väga vara tuli tõusta üles, töö algas vara. Oi kui väga tuli uni, kui väga raske oli saada und silmist välja, aga tuli tõusta, oli vaja minna tööd tegema. Talu inimesed olid ju kõik kalurid. Pikkadel sügisõhtutel ja ka talvel tegid kalamehed endale püügivõrke ise, siis püüti ju kõige rohkem võrkudega. Mõnikord juhtus nii, et võrgud rebiti meres puruks ja mõnikord torm viis võrgud minema või kogu nooda. Siis tuli muretseda uued võrgud. Võrgud olid ju kallid, seetõttu tuli ülesostjate käest võtta võlga, tuli kirjutada alla vekslile. Kalamehed panid ise võrgu kõie külge, kalamehed ütlesid, et tuleb tellida võrku, enne võrgu seadmist kõie külge tuli kõit venitada, siis tulid appi kõik talu mehed. Üks kõieots seoti kinni kuskile puu külge, teisest otsast võtsid mehed kinni, siis öeldi: „Ühekorraga!“ ja veeti, kui palju suudeti kõigest jõust. Kui kõis oli nii venitatud, siis tuli mõõta võrgusilma suurust. Ka võrgulina tuli kõvasti venitada; kui võrgusilmad olid mõõdetud, siis kalamehed arvutasid, mis mõõdus võrk on tehtud, siis võtsid

vörgõ sılma sūrıt. Ka vörgõ lināmtõ jōvıst nuovientōmōst, ku ni vörgõ sılma sai aıgdōd, siz kalāmıed rēkızıtõ, mingız āıga pāl vörgõ um tıedōb, siz vōtızıtõ sellız pa pıtķā dēļ ja tātızıtõ pālō vörgõ āıga. Siz vōıż ırgō tātō ķıeta. Sāl ni vōļ vajāg kuolm rıstıngt, kakš kieud tutķāmōs, ķıeta jōvıst nuovientızıtõ ja siz pidızıtõ vizās ja kuolmōz tegıż sellız jōvā spūożō krōsōks tātız pūļķaks kieud pāl tāđıdi. Ku ni dēļ pıtķıt kieuż nuotātōd, siz vōtızıtõ tegıż ju kougōn koņķs kieuż tıķķıż nuotātōd.

Siz ni um kudāmōst vörgōn immōr sellızt ju jamdıd ķōrdad. Sıe lānga, missōks kudızıtõ jamdıdi ķōrdıdi, nutız pa ķōrda lāngaks, kudāmız jūr vōļ vajāg vōı ja kalāndōr, siz kudızıtõ nei nuttōb kōd suoļmōks ja ka nei nuttōb ıd suoļmōks. ıd suoļmōks amād iz mūoštātō, sāl vōļ vajāg diezgan sūr mūoštıg, ja kis jōvıst mūoštız, vōıż kuddō vāggi ķıerdi, nei ku sūormōd zıbızıtõ ıd. Ku ni vörgōn vōļtō ķōrdad immōr kudıtōd, siz ni vōļ vōrta teļļōmōst kieud jūr, siz sıdıızıtõ vōrta ılzō laggōd jūr ja tēļızıtõ vōrta kieud jūr, sāl ni vōļ vajāg rōz ju jamdı lānga āb ku se, missōks kudız vörgõ ķōrdıdi, sıedā langō nutız jālga lāngaks. Sıdıız kieud jūr spıgıl suoļmkōks lānga vızzō ja siz vōıķōks pugtiz lānga leb vörgõ sılmad, leb kūd vörgõ sılma vōļ pugtōmōst lebbō ja seısmōz sılman ētamōst suolm pālō ja siz spıgıl suoļmōks tegıż kieud jūr vızzō. Kalāmıedōn se tıe ju lekš diezgan ķıerdi, ne sıedā vōļtō ırdōnōd.

Ku ni vörgõ um kieud jūr teļđōd, siz vel kummit tutķāmōz un panmōst rındast kieud. Eżmōks um kudāmōst ķōrda lāngaks kakš ķōrdō ķōrdıdi vörgõ tutķāmō ja siz jālga lāngaks lıtōd jālgađōks tıemōst vızzō sellız pıentız kieud jūr. Siz ni vel ıdō ķılgō vörgōn um pıesıdāmōst lōdıdi. Siz ju ni vörgõ um vaļmōz ja vōıb eıtō mıerrō. Nei kalāmıed sıedā tıķķıż tıebōd tıż pıtķıżıs sıgż ōđōgiżıs. Ja tulūb vel jeddō mūndakōrd, ku ūıż vörgõ, kis maksāb tōurıstız ja vōttōd vel veksōl pāl, ja ķıen jūs um pāgiņ nōvō, aıgō ja joudo jūrō pandōd, laz ta vōļķō kūođōn jōvā ja jōvıst vōtāks ķaļđı – sōb eıtōd mıerrō ja tuoız ūoņdzōl um ju sakıstōd, agā vel ju sııķtı, tōvaz aızvınd jedspēđōn. Agā veksōlt ıkštız um maksāmōst, sıepıerāst pāgiņķōrd ıztuļ jeddō, ku kalāmıen tallō vōtāmōst ķāddō zōıg ja ķırrō ja lēmōst mōtsō pūđı radļōm, laz vōıgō nuopeļļō rōdō, missōks vōıb samaksō veksōlt ıl aızlānōd vörgōd.

Jas ju vōņštız, ku vörgıdi iz sakıst, ja jas tōvaz iz ajā jarā, siz ju vōļ jōvıst. Sıe āıgal kalāmıe jelāmi vōļ nei neme sellı loterıj spēļ. „Kui vōņštōb?“

sellise pikema laua ja märkisid peale võrgumõõdu. Siis võis hakata köit täitma [tähistama]. Seal oli vaja kolm inimest, kaks köit kummaski otsas, köit venitati tugevasti, siis hoiti kinni ja kolmas jälle sellise hästi helendava värviga tegi köiele märke. Kui laua pikkuses oli köis täidetud [tähistatud], siis võeti kaugemalt, kuni köis oli täielikult täidetud [tähistatud].

Siis on vaja võrgule kududa ümber sellised jämedamad korrad. Seda lõnga, millega kooti jämedaid kordi, nimetati korralõngaks. Kudumisel oli tarvis piiritsat ja kalasit, sellal kooti nii-öelda kahe sõlmega ja ka niinimetatud ühe sõlmega. Ühe sõlmega kõik ei mõistnud, seal oli vaja küllalt suurt oskust, ja kes hästi oskas, võis kududa väga kergesti, nii et sõrmed vaid sibisesid. Kui võrgul olid korrad ümber kootud, siis oli tarvis võrku seada kivide juurde, siis seoti võrk üles lakke ja seati võrk kivide juurde, seal oli vaja jämedamat lõnga, kui oli see, millega kooti võrgu kordi, seda lõnga nimetati jalalõngaks. Seoti kõie külge seasõrgsõlmega lõng kinni ja siis piiritsaga aeti lõng läbi võrgusilmade, läbi kuue võrgusilma tuli ajada ja seitsmendale silmale tuli teha sõlm peale ja siis seasõrgsõlmega jälle kõik külge kinni. Kalameestel läks see töö ju küllalt kergesti, nad sellega olid harjunud.

Kui võrk on kõie külge seatud, siis on vaja veel kummassegi otsa panna ääreköied. Esiteks tuleb kududa korralõngaga kaks korda kordi võrgu otsa ja siis jalalõngaga panna lühikeste jalgadega sellise peene kõie külge. Siis veel on tarvis võrgu ühte külge siduda korke. Siis on võrk valmis ja võib lasta merre. Nii kalamehed kõik seda pikkadel sügisõhtutel teevad. Mõnikord juhtub veel, et uus võrk, mis maksab palju raha ja vekslit peale ka on veel võetud ning millele on palju vaeva, aega ja jõudu juurde pandud, et ta oleks hästi hea ja hästi võtaks kalu, lastakse merre ja teisel hommikul on puruks kistud, kuid veel halvem, kui torm on viinud minema. Vekslid tuleb aga maksta, seetõttu juhtus palju kordi, et kalur pidi talvel kätte võtma sae ja kirve ning minema metsa puid raiuma, et võiks teenida raha, millega maksta vekslid minema läinud võrkude eest.

Aga kui õnnestus, kui võrgud jäid katki rebimata ja kui torm ei ajanud ära, siis oli ju hästi. Sel ajal oli kaluri elu nagu selline loteriimäng: „Kuidas õnnestub?“

Eduard Vääri ja Alfon Berthold, 1980.–1990. aastad (foto Baiba Šuvcāne erakogu).

ALFON BERTHOLDI JUTUSTUSI I–II

Ilmunud: Alfon Bertholdi jutustusi. – Fenno-Ugristica 15. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 860). Tartu 1989. 170–181; Fenno-Ugristica 18. (Tartu Ülikooli toimetised 938). Tartu 1992. 148–156.

1988. a toimus allakirjutanu juhatusel mitmeid käike liivlaste juurde, mille jooksul jäädvustati liivlaste pikemaid jutustusi, olmetekste ja vastuseid küsimustele. Pizās avastati suurem liivi esemetekogu, mis oli sattunud hävimisohtu koguja Emma Ērenštreite surma järel. Püüdsin organiseerida kogu andmist Eesti Rahva Muuseumile, kahjuks see ei õnnestunud ning esemed on endiselt halbades tingimustes.

13.–15.05. käidi Kuramaal eesti filoloogia osakonna üliõpilastega, kaasas olid veel P. Palmeos, B. Klaas, A. Nurk ja paar aspiranti.

1.–13.07. käidi looduskaitstajate ja sõjaveteranidega Kuramaa lahingupaikades ja liivlaste külades. Sel puhul tegi haruldaselt häid pilte liivlastest, nende küladest ja esemetest Otto Kuus.

13.–16.07. käidi liivlaste juures „Eesti Reklaamfilmi“ grupiga. Sõidu organiseeris Ants Vist, külades töötati koos praktilikal viibivate üliõpilaste Lea Tammaru, Loone Kausti ja Hele Lauriga.

31.07.–14.08. oli allakirjutanu Vaidi külas ning töötas liivi ainestiku kogumisel ja kultuuriloolise materjali hankimisel.

Kuigi mitmed käigud olid lühiajalised, püüti igal võimalusel midagi jäädvustada. Parimad keelejuhid olid Alfon Berthold, Viktor Berthold, August Freiberg ja Alfrīd Frīdman.

Allpool esitatakse suve jooksul Alfon Bertholdilt jäädvustatud tekstid koos eestikeelse tõlkega. Kuigi neist mõned on varemini tuttavad, on neil lingvistiline väärtus, sest nad esindavad seda liivi keelt, mis viimaste liivlaste teadvuses on säilinud.

12. juuli 1988

Mi'n ārmaz polākōz

Kōrd ikš mie'r kaptōn um nīžōn, ku tā'mmōn um vōnd vā'ggi zāl, ku ta eņtš jemān um polākōz vōldsō kēratōn ī'd kēra. Tā'm jemā ī'dstī'd um kēratōn tā'mmōn kēridi, ku ta um oppōn skūolsō. Ja siz jemā um tā'mmōn ī'dstī'd rōkāndōn nei, mi'n ārmaz polākōz. Ja ni ku ta um ka'zzōn rōž jo sūrōks, tā'mmōn um īend vīžtuoistōn āigastō, ta um mōtlōn, ku ta paldīž mingi polākōz āb ūo ja ta um kēratōn eņtš jemān, algō tānda nei emīņ āb nutāg, polākōz. Agā jemā kēratōn tā'mmōn nei, ku sa ka vōlkt nei sūr ku Goliat ja ve'ggi ku Simson ja ku sa vōlkt vōļikšiji mīez ja ro'vd sīnda kārtakst ja o'vkst, agā eņts jemān, kis sīnda piškīzt vōldsō um vōidōn, silāstōn ja pīkstōn eņtš rīnda jūrō, sa ī'dstī'd mūdi ā'd ūo, ku set mi'n ārmaz polākōz.

Se um nei vōnd mingizkōrd, i'ļ e'žmiz suodā āiga.

Um vōnd ikš naiztpūoļi ja ta um suodā āigas nuolā'nd Krīevōmōļō. Ja ne ku pie'rrō suo'ddō um vōnd diezgan lālamstiz, siz ta ī'd selliz piškīz buoņnikā jūrō um sōnd kūožō pāļkanikāks. Se um tī'end sīedō un tu'bī pū'distōn. Agā siz pie'rrō mingist āigastōd, se būoņnikā um nuokūolōn, siz tā'mmōn um īend se būođ, sūr āb ūo vōnd. Bet ni um istund, ja nei ī'd ō'dōn, ku ta um klōkšōn sīe piškīz būođ ukš vi'zzō, um vōnd eņtš tubās, ta kūlon, ku sāl būođō nei ku midād sadāb. Ta a'ltōn kīņdōl ja lā'nd vaņļlōm, mis sāl um. Ni ta vaņļlōn, agā midēd āb ūo nānd. Agā ni ta jōvīst vaņļlōn, kus se mārā um, ku midēd āb sadā mō'zō. Ni ta ievañļlōn, ku nūrkas um seļļi vā'ggi nuoloppōn pōiški. Ja ku se pōiški tānda nuovaņļlōn, pōiški um kītōn, ku ta ī'd sūtāuž leibō um vōttōn tā'mstō, bet pie'rrō ta tō'b atandō, ta tō'nd sīedō, bet paldīņ tā'mmōn āb ūo rō'dō.

Ni siz se naiztpūoļi vīnd tānda tu'bbō, uskīetōn tē, andōn lemđō tēdō, nuopie'zzōn un pand ma'ggōm.

Ni ta ki'zzōn se pōiškiz kā'dstō, kis ta seļļi um un kust ta um tund. Ta kītōn, ku tā'mmōn āb ūo i'zzō, āb je'mmō. Izā nuokūolōn ja pie'rrō jemā appretsōn tūoizta kōrd, ja siz pie'rrō ka jemā nuokūolōn, ja īend set vōrōzizā. Ja se tā'mmōn um pand pāgiņ tīedō tī'emō un pieksōn, un sīedō veitō andōn. Ku ni se naiztpūoļi kūlōn, ku ni lālamstiz lā'nd, ta tō'nd vōttō tānda pa kazāntōks pūogaks. Agā ni īend vā'ggi rujāks, se pōiški ja siz tund aņšt un siz um vōnd diezgan kōgiņ rujā. Agā ku ni pōiški īend tierrōks, ni ta vōttōn tā'm pa kazāntōks pūogaks, vōrōzizā kil āb ūo tō'nd andō, agā ta um sōnd pa kazāntōks pūogaks.

Minu armas poisike

Kord on merekapten jutustanud, et tal on olnud väga kahju, et ta on oma emale poisikesena kirjutanud ühe kirja. Tema ema on ühtelugu kirjutanud talle kirju, kui ta on õppinud koolis. Ema on siis talle iga kord rääkinud nii: „Minu armas poisike!“ Kui ta on kasvanud natuke suuremaks, ta on saanud viieteistkümnenda-aastaseks, ta on mõelnud, et ta nüüd ei ole mingisugune poisike ja ta on kirjutanud oma emale, et ärgu teda nii enam kutsugu, poisike. Aga ema kirjutanud talle nii: „Kui sa ka oleksid nii suur nagu Koljat ja tugev nagu Simson ja kui sa ka oleksid valitsejamees ja inimesed sind kardaksid ja austaksid, oma emale, kes sind väikesest peast on hoidnud, silitanud ja oma rinna vastu pigistanud, sa alati muud ei ole kui vaid „minu armas poisike“.“

See on nii kunagi olnud, esimese sõja järel.

On olnud üks naisterahvas ja ta on sõja ajal läinud Venemaale. Pärast sõda on siis olnud raske, ta on saanud väikese poe omaniku juurde teenijakoha. Ta on teinud süüa ja puhastanud tube. Siis mõne aasta pärast on poepidaja surnud, siis on see pood jäänud temale, suur see ei ole olnud. Aga nii on juhtunud, et ühel õhtul, kui ta on selle väikese poe ukse lukustanud, on olnud oma toas, kuulnud ta, et poes midagi nagu kukub. Ta läitnud küünla ja läinud vaatama, mis seal on, ta vaadanud, aga midagi ei ole näinud. Ta on siis hästi vaadanud, kus müra on, et midagi ei kuku maha. Siis ta vaadanud, et nurgas on väga äranälginud poisike. Ja kui see poisike teda vaadanud, poisike on öelnud, et ta ühe suutäie leiba on tema omast võtnud, kuid pärast ta tahab tagasi anda, ta tahtnud süüa, kuid praegu tal ei ole raha.

Siis naisterahvas on viinud ta tuppa, keetnud tee, andnud sooja teed, pesnud teda ja pannud magama.

Siis ta küsinud poisikese käest, kes ta selline on ja kust ta on tulnud. Ta ütelnud, et tal ei ole isa ega ema. Isa on surnud ja hiljem on ema teist korda abiellunud. Siis on hiljem ka ema surnud ning jäänud vaid võõrasisa. See on pannud teda palju tööd tegema ja peksnud ning süüa andnud vähe. Kui siis see naine on kuulnud, et on kehvasti läinud, tahtnud ta võtta teda kasupojaks. Aga ta jäänud väga haigeks, see poiss, siis tulnud arst ja ta on olnud küllalt kaua haige. Aga kui poiss saanud terveks, siis on ta tema võtnud kasupojaks, võõrasisa küll ei ole tahtnud anda, aga ta on saanud kasupojaks.

Siz sāl um vōnd ikš naiztpūoļi, kus ta ī'dstī'd um lā'nd. Ja ta se naiztpūoļizōn ka um nīžōn i'ļ sīe pōiški. Agā se naiztpūoli um ki'zzōn, kus ta ni paldīž um. Paldīž um sūr un rikāž mīez.

Nei ni se pōiški um ka'zzōn, rikūzt nāntōn āb ūo vōnd, bet nei um istund, ku mōlmōdōn um vōnd tieudōn mōlmōd attō apēdōnōd. Aga se pōiški um vōnd vā'ggi kovāl pōiški. Sōtōn tānda skūolō, vā'ggi jōvīst um oppōn. Ja sāl um vōnd ikš mīez, kīen um sūr būođ vōnd. Se um nānd, ku polākōž um kovāl, jōvā pā tā'mmōn um vōnd, se vōttōn tā'm eņtš jūrō, se pōiški ā'bļōn tā'mmōn būođō ažād tikkīž vīdō jōvīst. Ja nei ni attō sāl je'llōnd jōvā strēk. Agā ni se būođnikān um vōnd bro'utšōmōst Amerikō būodažād pierāst un ta vōttōn sīe polākōž ka īņō. Agā ni mie'r pāl tund tōvaz ja se kuo'ig um lā'nd pū'ojo ja amād ro'vzt pigātagā upāndōnd jarā, agā se polākōž īekōn mie'rrō. Ja sāl um vōnd selļi dēļkabāl ja ikš mīez sāl ā'bļōn tānda sōdō sīe dēļkabāl pālō i'lzō. Ja nei ne kakš attō īenōd je'lsō un ikš kuo'ig tund, vōttōn nēdi i'lzō ja vīnd Englišmō'zō, siz um vōnd kuo'igōn bro'utšōmōst. Agā se mīez, kis tānda ā'bļōn, sīe pōiškizōn, se kūolōn kuo'ig pāl jarā un pōiški īend ikši'ggiņ. Ja ni pand tānda sīņō ulzō ja vōrōs mōsō īend ikši'ggiņ, kīeldō ka āb ūo mōistōn. Mis ta ni vōib irgō.

Agā sāl ne attō vōnnōd pāgiņ ro'vzti un tīed lā'nd immōr, ku kuo'ig lā'nd pū'ojsō un kakš set attō izglōibōnd. Ja ni se pōiški vaņļlōn, āb tīeda, kus ni laz lākkō. Ta kūlōn eņtš sālga tagān eņtš sindōkielsō, kuo'ig um lā'nd pū'ojsō, kakš mīeztō set ātō izglōibōnd. Ja ta vaņļlōn immōr ja kītōn, āp, ma ikši'ggiņ um īend je'lsō. Ja ni se mīez um vōttōn sīe pōis eņtš jūrō un tō'nd tieutō, kui sāl mie'r pāl um vōnd un lā'nd. Un se um vōnd rikāž mīez, ta um vōnd avīz izāndaji ja ni ta vōttōn se pōiškiz eņtš jūrō ja andōn kūož eņtš kon-torō. Ja nei, ta ni um strōdōn, un tā'mmōn um jōvīst lā'nd. Agā ni ikškōrd se naiztpūoļi um savōttōn vēstul Englišmōstō ja ta ī'ž āb ūo vōind lu'ggō. Ta um lā'nd tuoiz naiztpūol jūrō, mis ni tā'm pūoga iskēratōb. Ja sāl um vōnd rō'dō sizāl un ka kēra īņōž. Ja sāl kēras um kēratōt nei, ārmaz jemā, minā vāgā sīnda tienūb, ku sa mīnda ūod izglōibōn, agā ka paldīž vā'ggi pōlab sīnda, atbro'utš mi'n jūrō, mi'n igās amā vōndzis pāvas, mi'n lībōd kōžgōnd, ma vōtāb eņtš izānd tidār un īeb eņtš izānd kūožōs. Rō'dō mi'n um pāgiņ, riekrō'dō ma si'nnōn aizsōtōb, riekstō si'nnōn āb ūo mu'rtōmōst. Se būođnikā pūoga, kus ma vō'ļ mingizkōrd, se sīnda ā'bļōb, ku sa vōid mi'n jūrō sōdō. Ja mi'n o'vpāvas, si'nnōn um lōda tutkāmōs amā o'vli kūož ja ma vā'ggi sīnda vō'dlōb, un tō'b sīnda nā'dō eņtš o'vpāvas. Agā jemā āb ūo bro'utšōn.

Seal on olnud ka keegi naine, kelle juurde ta on tihti läinud. Ta on sellele naisele ka jutustanud sellest poisist. See naine on küsinud, kes ta praegu on. Praegu on ta suur ja rikas mees.

Nii on siis see poisike kasvanud: rikkust neil ei ole olnud, aga nii on välja tulnud, et mõlematel on olnud tööd ja mõlematel on olnud rõivad seljas. See poisike aga on olnud väga tark poisike. Saatnud teda kooli, väga hästi on õppinud. Ja seal on olnud keegi mees, kellel on olnud suur pood. See on näinud, et poisike on tark, tal on olnud hea pea. See võtnud ta enese juurde, poisike aidanud tal poeasjad kõik hästi seada. Nii on nad seal elanud tükk aega. Siis aga pidanud poodnik sõitma Ameerikasse poeasjade pärast ja ta võtnud poisikese ka kaasa. Merel tulnud aga torm ja laev läinud põhja ning peaaegu kõik inimesed uppunud. Poiss hüpanud aga merre. Seal olnud selline lauatuukk ja keegi mees ka aidanud teda saada lauatuuki peale. Nii on need kaks jäänud ellu. Tulnud üks laev, võtnud nad peale ja viinud Inglismaale, laev pidanud aga edasi sõitma. See mees aga, kes teda on aidanud, seda poisikest, see surinud laeval ära ja poisike jäänud üksinda. Teda pandud nii sinna maha ja jäänud võõrale maale üksinda, keelt ka ei ole mõistnud. Mida ta peab hakkama tegema?

Seal aga olnud palju rahvast ja teade läinud liikvele, et laev läinud põhja ja ainult kaks on pääsenud. Siis poisike on vaadanud, ei tea, kuhu peaks minema. Siis kuulnud selja taga oma sünnikeeles, et laev läinud põhja, kaks meest vaid pääsenud. Siis ta vaadanud ümber ja öelnud: ei, ma üksi olen jäänud ellu. Siis mees on võtnud selle poisikese enda juurde ja tahtnud teada, kuidas seal merel on olnud ja läinud. See on olnud rikas mees, ta on olnud ajalehe väljaandja, siis ta võtnud poisikese enda juurde, andnud koha oma kontoris. Ja nii on ta töötanud ja tal on hästi läinud. Aga siis ükskord see naine on võtnud kirja Inglismaalt ja ta ise ei ole suutnud lugeda, ta on läinud teise naise juurde, mis poeg talle kirjutab. Seal on olnud raha sees ja kiri ka kaasas ja seal kirjas on kirjutatud nii: armas ema, ma tänan sind väga, et sa mind oled ära päästnud. Aga praegu ma palun väga sind sõita minu juurde, mu eas kõige õnnelikumal päeval, mul tulevad pulmad, ma võtan oma herra tütre ja jään herra asemele. Raha on mul palju, teeraha ma sulle saadan, sõidu pärast pole sul vaja muretseda. See poemehe poeg, kus ma kunagi olin, see sind aitab, et sa võiksid minu juurde saada. Ja minu aupäeval sul on laua otsas kõige auväärsem koht. Ma ootan sind väga ja tahan sind näha oma aupäeval.

Agā pūoga um tā'mmōn sōtōn rō'dō,ku tā'mmōn kunāgōst pūtōkst āb ūo vōnd.

Ja nei nuoloppōn pōiški um sōnd vā'ggi rikāz jelāmiz.

I'ļ misionār

Ikš misionār um vōnd vōrōs mōsō ja tā'mmōn um vōnd nei jegā ūoņdžōl lē'mōst pi'ddōz kōrandstō. Un nei istund, ku ī'dstō kōrandōst lā'nd ī'dstī'd pi'ddōz ja nei ī'd ūoņdzōl ta lā'nd tegīz ja nānd, ku sāl lā'b jūs um piški skuķ, um vā'ggi rīemli un ē'tab kā'dkōks. Agā ni ku ta tuoiz ūoņdžōl lā'nd, ni attō nēļa lapstā se lā'b jūs, tširikštōnōd ne ka piškizt līndōd ja eitōnōd kā'dkōks tā'mmōn. Ta ka eitōn kā'dkōks un pamuidlōn un lā'nd eņtš riekkō je'ddōpēdōn. Agā ni ku ta um lā'nd kuolmōz ūoņdžōl, ni um vōnd jemā ka amād ne lapstkōks. Ta panustōn kibār un andōn juvā ūomōg un lā'nd jo kougōn. Agā pivāpāvan, ku se pāp um pi'ddōn lōtō, se nai un vaņimizt lapst ka attō vōnnōd lōtōl. Nei se pāp mōtlōn, kui se nai tīedab, ku ni um lōtō un ku ma um pāp. Ni ta ki'zzōn nānt kā'dst, kui tēg tīedat, ku ma um pāp. Siedā ma neiz tā'd tie'gstō. Ja siz pierīzōks tund sīe lapst izā ja nei jegā pivāpāva ne attō tunnōd lōtōl un amād ienōd usklizt ro'vzt.

Tōurōz vīļa

Kōrd ikš riekmiēz lā'nd eņtš riekkō, agā vā'ggi ta tō'nd jūodō. Ta nānd ī'd kōrand un lā'nd pōlam, laz āndag jūodō. Sāl um vōnd ikš nai, kis tā'mmōn andōn jūodō, ka sāl attō vōnnōd lapst. Agā se kōrand um vōnd nei nuolastōd, āb ūo vōnd pū'dōz. Ku ni se mīez um vōnd nuojūond, patie'nnōn ja nei vā'giž kītōn, koks tēg tīedakstō, ku tōurōz vīļa tā'd kōrandsō um ja nei lā'nd je'dspēdōn tegīz ja kōgaz eņtš riek. Ku ni tund mīez kuodāj ō'dōn, nai kītōn, ku ikš mīez um tund jūodō ki'zzōm un kītōn, ku ne ro'vzt tīedakst, kui tōurōz vīļa um nāntōn kōrandsō, kui se vīļa vōlks. Mīez kītōn, mis sa iski'z tā'm kā'dstō, kus se tōurōz vīļa um. Ja ni tuoiz pāvan, ku mīez lā'nd tīe jūrō, nai irgōn vōtšō, kus se tōurōz vīļa vōiks vōlda, se'ggōn amā kōrand jarā, agā āb ūo vōind lieudō, vōtšōn tōurōst viļļō amā pāva. Ō'dōg mīez tund kuodāj, tubā vōnd kīlma, sīedō āb ūo tī'edōt, amā pāva nai um vōtšōn tōurōzt viļļō. Mīez iend kōzīzōks, lā'nd krūogō jūomō. Tuoiz pāvan nai vōtšōn tegīz tōurōzt

Ema ei ole aga sõitnud. Poeg on talle saatnud raha, et tal kunagi puudust ei ole olnud.

Ja nii on armetuks jäänud poisike saanud rikkasse elamisse.

Misjonärist

Üks misjonär on olnud võõral maal ja tal on igal hommikul olnud vaja talust mööda minna. Ja nii juhtunud, et läinud talust ühtelugu mööda. Ja ühel hommikul läinud ta jälle ja näinud, et seal akna juures on väike tütarlaps, ta on väga rõõmus ja viitab käega. Aga kui ta teisel hommikul läinud, siis on olnud neli last akna juures, siristanud nagu väikesed linnud ja viibanud talle käega. Ta on ka viibanud käega ja muianud ning läinud edasi oma teed. Kui ta aga on läinud kolmandal hommikul, siis on olnud ema ka koos nende lastega. Ta kergitanud kübarat ja andnud head hommikut ning läinud edasi. Pühapäeval, kui õpetaja on pidanud jumalateenistust, on naine ja vanemad lapsed olnud ka jumalateenistusel. Õpetaja on mõelnud, kuidas naine teab, et on jumalateenistus ja mina olen õpetaja. Ta on küsinud nende käest, kuidas te teate, et ma olen õpetaja. Seda ma nägin teie tegudest. Ja siis lõpuks tulnud laste isa. Igal pühapäeval on nad tulnud jumalateenistusele ja kõik on jäänud usklikeks inimesteks.

Kallis varandus

Kord on teeline läinud oma teed, kuid on väga tahtnud juua. Ta näinud talu ja läinud paluma, et andku juua. Seal on olnud keegi naine, kes andnud talle juua, seal on olnud ka lapsed. Talu on aga olnud käest ära lastud, ei ole olnud puhas. Kui mees on ära joonud, tänanud ja nii vaikselt ütelnud: kui te teaksite, kui kallis varandus on teie talus, ja läinud siis jälle edasi oma teed. Kui mees on tulnud õhtul koju, ütelnud naine, et keegi mees on tulnud juua küsima ja ütelnud, et kui inimesed teaksid, kui kallis varandus on nendel talus, et oleks varandus. Mees ütelnud: mis sa ei küsinud, kus see kallis varandus võiks olla, ajanud kogu maja segamini, aga ei ole suutnud leida, otsinud kallist varandust kogu päeva. Õhtul tulnud mees koju: tuba olnud külm, süüa ei olnud tehtud, kogu päeva on naine otsinud kallist varandust. Mees saanud vihaseks, läinud kõrtsi jooma. Teisel päeval otsinud naine jälle kallist varandust. Siis ta otsinud ja kapi pealt kukkunud paks raamat maha. Ta siis vaadanud, mis raamat see selline on, mis seal on

viļļō, nei ta vōtšōn un kap pāld sa'ddōn seļli sangdō rōntōz mō'zō. Ni ta vaņļlōn, mis se pa rōntōz um, mis sāl um kēratōt. Se um amā se tōurōz vīļa, mis kōrandōs vōib vōlda, praļļōgid siedā un pū'stōgid siedā. Ni se nai mōtlōn, se um se tōurōz vīļa, ku sāl nei um kēratōt. Ni ta um mōtlōn, ni ma um lieudōn sīe tōurōz vīļa. Ni ta vōttōn un tī'end kōrand pū'dōks ja iskittōn tubā lemmōks, istī'end mī'en sīedō ja ku ni mīez ō'dōn tund kuodāj, ni um vōnd sūr i'mlimi, ku ni kōrand um nei pū'dōz, pōrand um pie'zdōd, mis ni sīe naizkōks um istī'end. Ni se mīez um ki'zzōn, mis siz ni tās ni um. Ma jo ni līediz siedā tōurōzt viļļō, sīepierāst tubā um lem, pōrand um pie'zdōd, vaņļlō sinā ka siedā tōurōzt viļļō, ni mi'n āb ūo embīt krūogō lē'mōst. Nei mōlmōd attō lu'ggōnōd siedā tōurōzt viļļō.

Siedā ni se nai um lieudōn un nei amād attō vōnnōd vōndzizt.

I'j jūriķš

Jūriķštōks attō vaļānikād likkōnōd kōrandstō tuoizō. Pūošōd attō sasādōnōd ja siz jo jūriķšpāvan attō jo amād lā'nōd perīmī'e jūrō, paint attō lā'nōd, ne neitsōd un pūošōd. Jo ka ikš pišķi skuķk ka um sā'dōt perīmī'e jūrō paintkōks. Seļlizt pišķizt lapstōn lālamstiz um vōnd, nei jo ka toutloul lōlab:

*U'd ja u'd, kastūg, kastūg,
sa jo mi'nnōn jō'vvō ād tī'e,
kastugōs jālgad kīlmabōd,
u'dsō kadūb nī'emō mi'nnōn.*

Ja nei pišķi skuķk pāvast pāuvō ūoņdžōl varāld ja ō'dōn o'bbō sōņ lā'nd kaļrōl. Tā'mmōn vōnd kaitsōmōst lambidi. Ja nei ikš seļli pišķi lāmbaz, seļli ūoņōz ī'dstī'd tund tā'm jūrō ja ni ikškōrd, ku tund se pišķi lāmbaz jūrō, tā'mmōn um vōnd seļli pišķi kōškō, ta mōtlōn, sidāmōst tā'mmōn kōškō, si'ddōn sīe kōškō lambōn sālga pāl ja ni se pišķi lāmbaz a'ilōn ne sūrd jūrō, ne kārtanōd un a'ilōbōd je'dspēdōn. Agā pie'rri ni nuosa'ddōn jarā se pišķi kōškō ja ni lambōd ienōd paikōl un skuķk vōttōn eņtš kōškō, bet ādāgōn jarā, kōškō vōnd sakīstōt. Mis ni laz tī'egō, ni jemā ri'dļōb un sōb pieksō ka. Pišķi skuķk vā'ggi itkōn. Agā ni tund seļli vanā vanā nai, ta um vōnd saņtōd kuodās, mingizkōrd ta tund siedā skuķkō vaņļlōm, ta ni nānd, ku skuķk vā'ggi itkūb. Ta ki'zzōn, ārmaz lāpš, mis sa ni itkūd. Ni se skuķk kītōn, ku um sakīstōt kōškō,

kirjutatud. See on kõige kallim varandus, mis talus võib olla, korrastage ja puhastage seda. Siis naine mõelnud: see on see kallis varandus, mis seal on kirjutatud. Siis ta on mõelnud, et on leidnud kalli varanduse. Ta võtnud kätte ja teinud maja puhtaks ja kütnud toa soojaks, teinud mehele söögi valmis ja kui mees tulnud õhtul koju, on olnud suur imestamine, et maja on nii puhas, põrand on pestud, mis naisega on juhtunud. Siis mees on küsinud, mis siis siin on. Ma ju leidsin selle kalli varanduse, sellepärast on tuba soe, põrand on pestud, vaata sina ka seda kallist varandust. Mul ei ole enam vaja kõrtsi minna. Mõlemad on siis lugenud seda kallist varandust.

Seda siis see naine on leidnud ja nii on kõik olnud õnnelikud.

Jüripäevast

Jüripäeval on üürnikud [popsid] liikunud ühest talust teise. Poisid on kokku leppinud, siis ju jüripäeval on kõik läinud peremehe juurde, karjalapsed on läinud, tütarlapsed ja poisid. Ka üks väike tütarlaps on pandud peremehe juurde karjaseks. Sellistel väikestel lastel on raske olnud, nii ka rahvalaul laulab:

Udu, udu, kaste, kaste,
sa ju minule head ei tee,
kastes jalad külmuvad,
udus kaob mul lehm.

Ja nii on väike tütarlaps päevast päeva hommikul vara õhtu hiljani läinud karja. Ta on pidanud lambaid hoidma. Nii on olnud üks väike lammas, selline voon on ühtelugu tulnud tema juurde. Ja nii ükskord, kui see väike lammas on tulnud tema juurde, tal on olnud väike kasukas, ta mõelnud: peab panema talle kasuka selga. Sidunud kasuka lambale seljale ja siis väike lammas on jooksnud suurte juurde, nad kartnud, et kihutavad edasi. Aga lõpuks kukkunud väike kasukas ära ja lambad jäänud paigale ja tütarlaps võtnud oma kasuka, kuid kohkunud: kasukas on olnud katki kistud. Mida nüüd teha, ema pahandab ja saab peksta ka. Väike tüdruk nutnud väga. Siis tulnud aga selline vana naine, ta on olnud vaestemajas, mõnikord tulnud ta tüdrukut vaatama, ta nüüd näinud, et tüdruk väga nutab. Ta küsinud: armas laps, mis sa nii nutad. Siis öelnud tüdruk, et kasukas on puruks

ku sōb piekstōd. Agā nai um kītōn, alā itk ārmaz lāpš, kil līb jōvīst, kil jumāl sīnda ä 'bĵōb. Ja ni lōnagstāigal nuttōd paint kuodāj lōnagstaig jūrō, mingizkōrd um nuttōn jemā, mingizkōrd perīnai, agā sīe pāvan um nuttōn seļļi vōrōz naiztpūoli. Skuṭk vaņļlōn, perīnai äb ūo, jemā ka äb ūo. Lā'nd jo le'žgōl, ni skuṭk um tuņšlōn, ku se um tantō tā'mmōn atbro'utšōn. Agā se ni nānd, ku lāpš um vā'ggi nuoitkōn. Se ki'zzōn, mis si'nnōn pa vigā um, ni skuṭk kītōn, ku nei tā'mmōn um, ku ni sōb pāgiņ pieksō. Agā se um kītōn, alā kārta, ārmaz lāpš, minā äb vēļ sīnda ra'bbō, ma āndab ūd kōškō, alā embīt itkō. Ja nei ni lāpš um sōnd jōvīst le'bbō sīe reid. Un sīe piškīz skuṭkōn um vōnd lā'mōst jegā pāva. Ja ku ta um ka'zzōn rōz jo sūrōks, siz tā'mmōn um ka tallō lē'mōst perīmī'e jūrō, tī'emōst jo kīeramidi tīedi. Un se, mis ta um sō'vvō nuope'ļļōn, tā'mmōn um vōnd āndamōst vaņīmiz sōzārōn, kis um lā'nd Rīgō oppōm. Ja nei ta i'ļ tōla um nuope'ļļōn, se um vōnd eņtšōn.

Agā ku se skuṭk um ka'zzōn sūrōks, vōnd eņtšōn jelāmi ja va'nbizt ka iend vanāks, jo izā um nuokūolōn ja iend jemā ikši'ggiņ. Ni at bro'utšōn vaņīmi sōzār eņtš mī'ekōks izā bēriš, jo se mīez kītōn, jemā jo iend vōilizōks, joud um veiti, vōtāmōst jemā mā'd eņtš jūrō. Agā se tidār um kītōn, mis sa rōkāndōd, kus mēg tānda pa'nmō, mā'ddōn attō knaššōd tubād, kus mēg tānda pa'nmō, laz jelāg sōzār jūsō, mā'ddōn äb ūo, kus tānda pānda. Ja nūorimi tidār, kis um vōnd piški paint mingizkōrd, se um je'llōn mō pāl ja se um vōttōn jemā eņtš jūrō, kītōn, laz jelāg mā'd jūsō.

Kītōbsōnād

Kīen sūr rō'pūnga, sīen veitō rō'dō.

Rō'pāl istāb, agā nālgo nāb.

Pi'ņ magūb āinakū'j pāl, ī'ž äb sīe, tikān äb ānda.

Kis pāgiņ tō'b, se veitō sōb.

Nālga igāniz um joutōm.

Kis kizūb, vōi sa tō'd, se jo äb ī'd äb tō'andō.

Astā jāлга, äb vaņļl, kīt sōnā, äb mōttōl.

Sōnā um ku vermlinki – laskūd vāldiž, ä'd nuoak.

kistud, et saab peksta. Naine on aga öelnud: ära nuta, armas laps, küll läheb hästi, küll jumal sind aitab. Lõuna ajal siis kutsutud karjus koju lõunale. Mõnikord on kutsunud ema, mõnikord perenaine, sel päeval aga on kutsunud võõras naisterahvas. Tüdruk vaadanud: perenaine ei ole, ema ka ei ole. Läinud lähemale, siis tüdruk on ära tundnud, et see on tema tädi, on sõitnud siia. See on siis näinud, et laps on väga nutnud, see küsinud, mis sul on viga. Tütarlaps ütelnud, et nii on temal, et saab kõvasti peksta. See on ütelnud: ära karda, armas laps, mina ei luba sind lüüa, ma annan uue kasuka, ära enam nuta. Nii on tütarlaps saanud hästi korda seekord. Nii on väikesel tütarlapsel tulnud iga päev minna. Kui ta on kasvanud natuke suuremaks, siis on ta pidanud ka talvel minema peremehe juurde, tulnud teha kergemaid töid. Ja selle, mille on suvel teeninud, on ta pidanud andma vanemale õele, kes on läinud Riiga õppima. Siis ta on talve läbi teeninud, see on jäänud talle endale.

Kui tüdruk on kasvanud aga suureks, on tal olnud oma elu. Ja vanemad on jäänud vanaks, isa on surnud, jäänud ema üksinda. Vanem õde on oma mehega sõitnud isa matustele, siis mees ütelnud: ema on ju jäänud nõrgaks, jõud on väike, tuleb võtta ema meie juurde. Tütar on aga ütelnud: mis sa räägid, kuhu me ta paneme, meil on ilusad ruumid, kus me ta paneme, elagu õe juures, meil ei ole, kuhu teda panna. Ja noorem tütar, kes on kunagi olnud väike karjus, see on elanud sisemaal ja see on võtnud ema enda juurde, ütelnud, elagu meie juures.

Vanasõnad

Kellel suur rahakott, sellel vähe raha.

Raha peal istub, kuid näeb nälga.

Koer magab heinahunniku peal, ise ei söö, kuid kitssele ka ei anna.

Kes palju tahab, see vähe saab.

Nälg on alati vaene.

Kes küsib, kas sa tahad, see ju midagi ei taha anda.

Astu jalga, ei vaata, ütle sõna, ei mõtle.

Sõna on kui varblane: lased lahti, ei saa kätte.

Vanā Zūonkō štukīd

Vo'ļ seļļi perīmiez, kutsīz Zūonkō. Un tā'mmōn vó'ļ diezgan sūr kōrand. Un tā'mmōn vó'ļ maksāmōst pāgiņ rentō i'ļ sīe kōrand un Dūoņigōs, sīes pagāsts valstō vó'ļ maksāmōst. Ni ta mōtliz nei, ku ta bro'utšōb Dūoņigō, siz ta kizūb Dūoņigstō, mikšpierāst tā'mmōn um nei pāgiņ maksāmōst i'ļ sīe kōrand. Ni ta kizūb sīe kēraviedājizōn, kui nei vōib vōlda, ku siedā tieb skūol. Ku ta vōlks skūolō lā'nd, siz tā'mmōn āb vōlks maksāmōst. Nā, ku seļļi se aźā um.

Siz ta bro'utšōb kuodāj un ta kītōb naizōn, laz pangō lēbakuoņ, ta lā'b skūolō. Siz skūol vó'ļ Kuoštrōgōl sīes āigas.

Ni ta ūoņdžōl lā'b Kuoštrōgōl skūolō. Skūolmēstar kītōb, ku o'bbō um pa tund. Un āb midēd, ku o'bbō ta lā'b kuodāj. Tuoiz ūoņdžōl ta lā'b jo varāld, siz līb juvīst. Aizlā'b skūolō, skūolmēstar kītōb, ku um tegīž pa o'bbō tund. Ni ta kuolmōz ūoņdžōl lā'b, ku kīela kō'dkōks um jūsō un siz nei āb vōi vōlda o'bbō. Aizlā'b kuolmōz ūomōg, amād āigad attō pi'mdōd. Klopūb lā'b tagān, nustāb skūolmēstar i'lzō. Skūolmēstar nāb, ku sīe mī'ekōks āb sō kōrdōl. Skūolmēstar kutsūb sillō, laz tulgō sillō. Un siz ni skūolmēstar īrgōb kītō, mikšpierāst ta um pa o'bbō, ku tāmā nei kīela pie'rrō pa o'bbō āb ūo attund, bet āigastōd attō pa je'nnō, ku ta um vanā mīez, ku tā'mmōn vōlks vōnd skūolō lē'mōst, ku ta um nūoņ vōnd.

No, perīmiez kītōb, ku nei se aźā um. Siz ta lā'b kuodāj tā'giž. Bet nei ka si'gžō ka um, ni ta ī'dkabāl um pa tund, ta maņūb, ku mīngi aźā akūb jalgō tā'mmōn, ni ta vaņļlōb mō'zō, mis sāl ni um, sūr lāngakierā mōšō. Ta vōtāb sīe kierā mōstō, ta vōtāb sīe kierā i'lzō, panāb kabātō. Ni ta attulāb kuodāj, ni ta vaņļlōb un vāndab sīe kierā vāldiž, pāgin kūldarō'dō sizāl. Un nei ta, vanā Zūonkō, skūol lā'dsō rikkōks sai.

Zūonkō perīmiez, tāmā vó'ļ štukīd pāl, ta nei ī'ž mōtliz midēd, ku midēd um tī'emōst. Tā'mmōn vó'ļ pōis un neitst ka. Ni ta ō'dōg sōtōn pōis neitsōks, laz lākkōd ibīži kaitsōm. Sāl ī'ž rānda jūs āb kougōn um se nīt. No nei, mīngi kōrandōst kakš kilomētōrt jarā. Ni pōis neitskōks, vōtāb i'bbizt un vībōd sīemō. Ni ta mōtlōb, siz se perīmiez, lē'mōst vaņļlōm, mis ne sāl tī'ebōd. Ni ta pugūb vaņļlōm, i'bbizt attō jālgad vi'zzō pandōd kieudkōks, pōis neitskōks ī'ž ma'ggōbōd skīņtsō un tu'ļ palāb ullōpēdōn. Ni ta mōtlōb, ku ni vōiks nāntōn midāgōst nuotī'edō. Ta vōtāb un izētab tūlda laigāld un vōtāb jōugō, valāb sidāmō sīe tu'llōn. I'ž nuoēdōb pōļaz un astāb sillō sīe jōug pāl. Vōtāb

Vana Zūonkõ tükid

Oli selline peremees, kutsuti Zūonkõ. Tal oli küllalt suur talu. Ja ta pidi maksuma küllalt palju renti talu eest. Tuli maksta Dundagasse vallavalitsusse. Siis ta mõtles (nii), et ta sõidab Dundagasse ja küsib Dundagast, miks ta peab nii palju maksuma talu eest. Siis ta küsib seda raamatupidajalt, et kuidas võib nii olla, et ta peab nii palju maksuma. Raamatupidaja ütleb, et seda teeb kool. Kui ta oleks kooli läinud, siis tal ei oleks olnud maksmist. Nojah, siis selline on asi.

Siis ta sõidab koju ja ütleb naisele, et see paneks leivakoti, ta läheb kooli. Siis kool on olnud Kuoštrõgil sellel ajal.

Siis ta läheb hommikul Kuoštrõgile kooli. Kooliõpetaja ütleb, et [peremees] on tulnud hilja. Ega midagi, kui hilja, siis ta läheb koju. Teisel hommikul läheb ta varemini, siis läheb paremini. Läheb kooli, kooliõpetaja ütleb, et on jälle hilja tulnud. Siis ta läheb kolmandal hommikul, kui kell on kahe lähedal, siis ju ei või olla hilja. Läheb kolmandal hommikul, kõik kohad on pimedad. Klopib akna taga, ajab kooliõpetaja üles. Kooliõpetaja näeb, et selle mehega ei saa hakkama. Kooliõpetaja kutsub sisse, tulgu sisse, ja siis kooliõpetaja hakkab rääkima, miks ta on hilja, et ta ei ole kella järgi hilja tulnud, vaid aastaid on palju, et ta on vana mees, et ta oleks pidanud kooli minema, kui ta oli noor.

Noh, peremees ütleb, siis nii on see asi. Siis läheb ta koju tagasi. Aga on ka sügisel pime olnud, siis ta on üht tükki tundnud, ta märkab, et mingi asi puutub jalga talle, siis ta vaatab maha, mis seal siis on: suur lõngakera maas. Ta võtab selle kera maast, ta võtab kera üles, paneb taskusse. Siis tuleb ta koju, siis ta vaatab, harutab kera lahti: palju kuldraha sees. Ja nii on tema, vana Zuonkõ, koolis käies rikkaks saanud.

Zūonkõ peremees, tema oli tükkide peale, ta siis ise mõtles midagi, et midagi on tarvis teha. Tal oli sulane ja tüdruk ka. Siis ta ühel õhtul saatnud sulase tüdrukuga, et mingi hobuseid karjatama. Seal ranna juures, mitte kaugel, on heinamaa, no, talust nii paar kilomeetrit eemal. Siis sulane tüdrukuga võtab hobused ja viivad sööma. Siis ta mõtleb, siis see peremees, vaja minna vaatama, mida nad seal teevad. Nii ta hiilib vaatama: hobustel on jalad kõitega kinni pandud, sulane tüdrukuga magavad küünis ja tuli põleb väljaspool. Siis ta mõtleb, et võiks nendele midagi teha. Ta võtab ja heidab tule laiali ja võtab liiva ja valab tule keskele. Ise võtab paljaks ja astub sisse liiva peale. Võtab siis pika toki ja natuke

siz pitkā štok un ni rōžki kō'ļōb nēdi jaļgi. Pōis neitskōks sōbōd virgō un vaņļlōbōd, pōļaz rištīng pī'lōb tu'ļ sizāl, ku se āb ūo rikṭig rištīng, se um mīngi ā'bjuvā rištīng. Ni ne tēkōbōd i'ļzō, ni um a'ilōmōst perīmī'e jūrō, ni um vōtāmōst ibīži, astāmōst ibīžōn sālg un ne a'ilōbōd kakš kilomētōrt sīe perīmī'e jūrō. Bet perīmīez nāb, ku nei ni um, ni tā'mmōn sōmōst e'žmōks kuodāj. Ni ta, tā'mmōn sōmōst e'žmōks kuodāj. Ni ta, tā'mmōn āb ūo aigō q'riņi vie'ddō sālgō, ta nei i'ž vōtīz kā'ddō un a'ilōb je'dspēdōn pi'ds tulīst riekkō, tā'mmōn um sōmōst e'žmōks kuodāj, laz pōis neitskōks āb tīedag, ku ta um se sīli. Bet tā'mmōn tulāb a'ilōs i'd kōrandōn pi'ddōz, un sāl um ikš mīez istund ulzō. Se nāb, ku tēzō a'ilōb pōļaz rištīng, ku se āb ūo jōvā rištīng. Siz nei ādāgiz jārā, a'iliz tu'bbō sillō un neka nānt āigastiz, ikš piški tubā un sāl vō'ļt lōdōd sapandōd pi'ds kaņtō un sēmḡa poṭād pālō. Mīez ni a'ilōb sillō jūokšōs. Nei sēmḡa poṭād un amād rīstōd, mis sāl attō nuopandōd, pōrand pāl mōsō, ni um sēmḡa ullō, rīstōd kaṭki. Nai lapstōks ka ma'ggōbōd tubās. Ne attō jarā ādāgōnōd. Ni ne ka virgō, mīez um jarā ādāgōn, ku āb vōi parōkāndō. Nei vō'ļ jarā ādāgtōn amā eņtš aim.

Un perīmīez tomār sai kuodāj, nei līdz sīes a'igsō, ku vō'ļt jūs pōis neitsōks. Un kītōbōd sīe perīmī'en, mis ne attō tēzō nānōd. Pōis kītōb nei, ku se āb vōi vōlda tuoiž, ku siz selļi ā'bjo vā rištīng vōlks tund. Un pōis neitskōks embīt istū'oḡ lā'dō ibīži kaitsōm. Perīmī'en vō'ļ sūr rōkāndimi, ku se nāntōn nei i'ž um pand un ni je'ddōpēdōn selļiži a'ždi āb lī. (13.05.1988)

Ma mā'dlōb, ku ma vō'ļ selļi polākōz, siz jo mā'd rāndas vejīztō ka'ļdi un pāgiņ līvōd un vō'ļtō ka leṭlīzt, kis vejīztō. Ja siz si'gžō vō'ļ sūr ve'jjimi ja vejīzt vōrgōdōks ja vejīzt brēṭliži. Ja siz ka nei vō'ļ, ku si'gžō i'dstī'd vō'ļ jōvā ve'jjimi, ku pū'giz lēņtstūl, siz vō'ļ pāgiņ ka'ļdi. Ja siz jo kalāmī'ed lekštā mie'rrō, ku se āiga vō'ļ, ku vōiž lā'dō. Mūndakōrd vō'ļ ka, ku diezgan sūr tūlkōks lekš mie'rrō. Ja nei kōrd pū'giz pāvāsīdām tūl, se um mā'ddōn mōtūl ja vō'ļ nei, ku vō'ļ tōvaz. Ja sīe ūoņdžōl vō'ļ vā'ggi knaššō ka'ļdi amād kalāmī'edōn. Agā pāvā pāl tūl vōtīz joudō ja vō'ļ nei, ku kalāmī'edōn vō'ļ vaņļlōmōst, agā vōib lā'dō mie'rrō, agā āp. Ja kalāmī'ed mōtīzt, ku āb vōi lā'dō, ku um sūr tōvaz, laz kil vōlk mōtsātūl. Agā vō'ļ kil lē'mōst diezgan kougōn vōrgidi ētam. Ja nei kalāmī'ed izt lā'tō sīe ō'dōn vōrgidi ētam. Ja siz mā'd kilās vō'ļ ikš selļi kalāmīez ja se kītōb, lē'mōst um ētam ka tā'm ō'dōn vōrgidi, ka'ļdi um pāgiņ, lē'mōst ētam. Ja nei ne sidīzt vōrgidi laiļō un lekštā

puudutab neid jalgu. Poiss tüdrukuga ärkavad ja vaatavad, et paljas inimene seisab tule sees, et see ei ole õige inimene, see on mingi halb inimene. Siis nad hüppavad üles, siis on vaja joosta peremehe juurde, tuleb võtta hobused, istuda hobusele selga, nad kihutavad kaks kilomeetrit peremehe juurde. Aga peremees näeb, et nii on, et ta peab enne saama koju. Ta peab enne saama koju. Siis tal ei ole aega rõivaid selga panna, ta võtab need niisama kätte ja ruttab edasi mööda teist teed, ta peab esimesena saama koju, et sulane tüdrukuga ei saaks teada, et tema on süüdlane. Aga tal tuleb rutata ühest talust mööda, seal on üks mees tulnud välja. See näeb, et öösel jookseb paljas inimene, et see ei ole õige inimene. Siis ta ehmatas, tormas tuppa sisse. Aga nagu nendel aegadel, väike ruum ja seal olid kastid pandud mööda ääri ja piimapütid peale. Mees tormab sisse joostes. Siis piimapütid ja kõik nõud, mis sinna on pandud, pööranda peale maha ja siis piim välja, nõud katki. Naine lastega ka magavad toas, need on ära kohkunud. Need ärkavad ka üles, mees on ehmunud, nii et ei suuda rääkida. Nii oli ära ehmatanud kogu oma perekonna.

Ja peremees ka jõudis koju nii samal ajal, kui olid kohal ka sulane tüdrukuga. Ja ütlevad peremehele, mis nad on öösel näinud. Sulane ütleb nii, et see ei või olla tõsi, et siis selline halb inimene olevat tulnud. Ja sulane tüdrukuga ei tohi enam minna hobuseid karjatama. Peremehel on vaja rääkida, et ta ise on seda teinud ja et edaspidi selliseid asju enam ei juhtu. (13.05.1988.)

Ma mäletan, kui ma olin selline poiss, siis ju meie rannas püüti kalu ja paljud liivlased ka olid ja olid ka lätlased, kes püüdsid. Ja siis sügisel oli suur püük ja püüdsid võrkudega ja püüdsid räimi. Ja siis nii ka oli, et sügisel oli alati hea püük, kui puhus läänetuul ning siis oli palju kalu. Siis läksid kalamehed merele, kui oli selline ilm, et võis minna merele. Mõnikord oli ka, et mindi küllalt suure tuulega merele. Kord siis puhus keskpäevatuul, see on meil maatuul ja oli nii, et oli torm. Ja sel hommikul oli väga hästi kalu kõikidel kalameestel. Aga päeva-peale võttis tuul hoogu ja oli nii, et kalamehed pidid vaatama, kas võib merele minna või mitte. Ja kalamehed mõtlesid, et ei või minna, et on suur torm, kuigi on metsatuul. Võrke laskma minna tuli küllalt kaugele. Ja nii ei läinud kalamehed sel õhtul võrke merre laskma. Ja siis meie külas oli selline kalamees, ja see ütleb, et tuleb minna täna õhtul merele võrke laskma, kalu on palju, tuleb merre lasta. Ja nii nad sidusid võrgud laeva ja läksid võrke merre laskma. Ja pärituult

ētam vōrgidi mie'rrō. Ja nei perīņ tūldō jōvīst lekš. Agā siz, ku ne jōvā kabāl vō'ļtō bro'utšōndō, sīe tīrmaņōn Sergi Matizōn tūļ nuoviskīz kibār mie'rrō. Ja ni ne tō'žtō sōdō kibār kā'ddō un kīerizt lōja immōr. Agā tūļ vō'ļ nei ve'ggi ja lāinōd nei sūrđ, ku piški motōr iz sōīta laiļō vastō lāinidi a'jjō ja iz sōtō e'mmit aigōpēdōn. Ja ni ne neižtō, ku attō nālāimas, āb sōtō embīt aigō eņtš joudkōks. Ja pa vōnōkst vō'ļ Sānagōl atbro'utšōn kuo'ig, kis vōtīz ka'ļdi. Ja kalāmī'ed nustīzt skūotīļ i'lzō airō tutkāmōs ja kuo'ig neiž ku kalāmī'ed at nālāimas. Siz se vōtīz ānkar i'lzō ja lekš kalāmī'edōn a'bbōl. Kuo'ig jo iz vōi aigō nuovīdō kalāmēdi, kalāmī'ed eitō kuo'ig pāl amā īe, nei vō'ļtō ka'žzīzt ja kuo'ig pāl ne kūjastīzt ō'riņi ja āndīzt nāntōn lemđi tē jūodō ja nei ne amād īe vō'ļtō kuo'ig pāl. Ja aigās naīzt āb vōitō savō'dlō mē'đi kuodāj, mōt-lōbōd, ku mī'ed attō jarā upāndōnd. Naīzt kītōbōd nei um ne nālgalistōn, kis pāgiņ tō'bōd, ni ne attō pāgiņ sōnōd, ni nāntōn um tutkā jūs. Agā siz ūonđzōl tūļ vō'ļ īend piškīzōks, vō'ilizōks ja siz kalāmī'ed saitō vōndzistōs aigō. Ja kalāmī'ed ja naīzt vō'ļtō luštīgōl, ku vel mī'ed attō je'ldsō.

Ja sāl āb vōlks tīrmaņōn se tūļ āb vōlks pū'gōn siedā kibār mō'zō, āb tīeda, kui vōlks vōnd. Sīe kōrd tikkiž jōvīst lopīz.

Se mōtūļ, ne lāinōd attō sangdōd, ne spitšīd valābōd. Ja siz pie'rri, kis um kougōn rānda jūst jerā, ne lāinōd nei ku vālda mō.

Ku ma vejīz, mā'ddōn vō'ļtō vōrgōd eitōd kougōn rānda jūst jarā, pī'līzt Sōrmō va'itō ja i'ļ īe vō'ļ nūzōn sūr tōvaz. Mēg lekšmā randō ja kovāltīzim, mis ni tī'eks, lā'ks vōrgō tagān.

Agā mēg mōtlīzōm, kō'ļim lā'dō, agā ni līb, ku āb vōi. Ja mēg lekšmā, agā ku saimō jo kougōn pūolst mīerda, siz neizmō, ku mie'r um vālda ne ka ikš ōra ja munt mōtlīzt, bro'utšōmōst tā'giž, laz vōrgōd īebōd, ku set sōb aigō. Agā munt kītīzt, kougōn āb ūotō vōrgōd, kō'ļōm lā'dō, agā sōb vōrgōd kā'ddō. Ja jūs sai, merkō nuoakkō ja vīdīzōm vōrgidi. Sīlkidi vō'ļ pāgiņ, rūoikīzōm vie'ddō sīepīerāst, ku tūļ ī'dstī'd ei jo sūrōks. Siz bro'utšīzōm aigō, agā motōr ka vō'ļ pa vō'īli, iz sōīta laiļō vastō tūldō. Siz mēg kō'ļīzmō arāks, āb vastō, bro'utšō Kūolka pūol ja siz kīerīzōm tegīž arāks Īra pūol. Ja mēg iz vōimō ma'ņņō, ku lōja lā'b je'ddōpēdōn. Agā siz pīerīzōks vōīzmō ma'ņņō, ku lōja lā'b aigōpēdōn. Siz vōļmō rīemlīzt, ku ni sīe reid sōmō tegīž vōndzīstōz aigō.

Sēļi jo sīe kalāmī'e tīe um.

läks hästi. Aga siis, kui nad olid tükk maad sõitnud, tüürimees Sergi Matisel viskas tuul kübara merre. Ja siis nad tahtsid kübarat kätte saada ja keerasid paadi ümber. Aga tuul oli nii tugev ja lained nii suured, et väike mootor ei suutnud paati vastu laineid ajada ja ei saanud enam ranna poole. Ja siis nad nägid, et on õnnetuses, ei saa enam randa oma jõududega. Aga õnneks oli Sānagile sõitnud laev, kes võttis kalu. Ja kalamehed tõstsid kaitsepõlle üles aeru otsa ja laev nägi, et kalamehed on hädas. Siis see tõstis ankru üles ja läks kalameestele appi. Laev ei võinud ju randa kalamehi viia, kalamehed jäid laevale kogu ööks. Nad olid märjad ja laeval kuivatasid nad rõivaid ja neile anti sooja teed juua. Ja nii olid kõik kogu öö laeval. Aga rannas naised ei jõua mehi koju ära oodata, mõtlevad, et mehed on uppunud. Naised ütlevad, et nii on vaestel, kes palju tahavad, nüüd on nad palju saanud, nüüd on nendega lõpp käes. Siis aga hommikul tuul oli jäänud väikeseks, nõrgaks ja siis said kalamehed õnnelikult randa. Ja kalamehed ja naised olid õnnelikud, et mehed on veel elus.

Kui seal tüürimehel ei oleks tuul puhunud peast mütsi maha, ei tea, kuidas siis oleks olnud. Seekord lõppes kõik hästi.

See maatuul, lained on tihedad, need harjad kastavad. Ja siis lõpuks, kes on kaugel eemal rannast, need lained kastavad nagu valge maa.

Kui ma püüdsin, olid meil kord võrgud kaugemale rannast sisse lastud, olid Saaremaa vahel. Siis öösel oli tõusnud suur torm. Me läksime randa ja pidasime aru, mida tuleks teha, et minna võrkudele järele.

Me siis mõtlesime, püüdsime minna, aga tuleb välja, et ei saa minna. Siis me läksime, aga kui saime kaugemale poolele merele, siis nägime, et meri on valge nagu lagendik, ja mõned arvasid, et tuleb sõita tagasi, jäägu võrgud, kui saab vaid randa. Teised aga ütlesid, et võrgud ei ole kaugel, proovime minna, võib-olla saab võrgud kätte. Ja juurde sai, märgi võis kätte saada ja vedasime võrke. Räämi oli palju, püüdsime vedada sellepärast, et tuul läks järjest suuremaks. Siis sõitsime ranna poole, kuid mootor oli ka nõrk, ei vea paati vastu tuult. Siis me püüdsime kiiva, mitte vastu, sõita Kūolka poole ja siis keerasime tagasi kiiva Īra poole. Me ei võinud küll märgata, et paat läheb edasi, aga lõpuks võisime tähele panna, et paat läheb ranna poole. Siis olime rõõmsad, et seekord saame jälle õnnelikult randa.

Selline see kalamehe töö on.

*

Ku īrgandōksōs īrgizt kalāmī'edōn su'ggō motōrd, siz ne vel jōvīst iz mūoš-tat nāntkōks ve'jjō un ī'dstī'd rikīzt jarā, iz lā'tō. Nei pāgiņ kōrd, ku vō'ļtō mie'rsō, motōrd rikīztō jarā. Siz vō'ļ tegīž nustāmōst skūotiļ airō tutkāmō, laz tulgōd munt lōjad a'bbōl, vīgōd aigō. Ja nei ikškōrd ka Sānagōl nei jo o'bbō lekš vōrgidi ētam. Vō'ļ vōnd embīt ka'ļdi sīe ūoņdžōl ja ne izt jōdatō nei pigā ka'ļdi ispurgō, sīepierāst ne eitō jo o'bbōks. Ja ka pū'giz mōtsā tūļ, pāvasidām tūļ. Ētīzt vōrgōd ja ni tō'žtō bro'utšō aigō, agā motōr rikīz jarā ja miť'dtō embīt iz ūo, kis vōīks aigō vīdō, amād vō'ļtō rāndas. Ja nei tūļ vīž ī'dstī'd Sōrmō pūol ja je'dspēdōn. Ja siz sīe lōja pāl vō'ļ ka sellī nūoŗ pōis, tānda attō, nutīz pa Piškiz Tammanōks, se apistōn lōja eđīz sōra pāl ja loulōn, vā'ggi sūr sindimō mi'n, laz set ni lākkō, vā'ggi sūr um sindimō. Agā ne munt attō vōnnōd kō'zzīzt, ni um sellī briezīg jūsō, ta vel lōlab.

Ja siz se tūļ nēđi ajīz Sōrmō kōla pāl ja siz sateitō sīe motōr. Un mingiz pāva pie'rrō vō'ļtō bro'utšōn kuodāj.

*

Kui algul hakkasid kalameestel mootorid tekkima, siis nad veel hästi ei osanud nendega püüda ja ühtelugu läksid nad rikki, ei läinud käima. Paljudel kordadel, kui olid merel, läksid mootorid rikki. Siis tuli jälle presentpõll tõsta aeru otsa, et teised paadid tuleksid appi ja viiksid randa. Nii ka ükskord Sānagil läksid hilja võrke sisse laskma, oli olnud palju kalu sel hommikul, et nad ei jõudnud kuidagi kalu välja puhastada. Sellepärast jäid nad hiljaks. Puhus metsatuul, keskpäeva-tuul. Lasksid võrgud sisse, tahtsid sõita kaldale, kuid mootor läks rikki ja mitte kedagi ei olnud, kes oleks võinud kaldale viia, kõik olid rannas. Ja siis viis tuul üha Saaremaa poole edasi. Ja siis oli paadis ka üks noor poiss, teda on, kutsuti Väike-Tammaniks. See on istunud paadi eesosa ninale ja laulnud: „Väga suur on minu sünnimaa, minu vaid, väga suur on minu sünnimaa!“ Teised on olnud vihased, et on selline häda käes, kuid tema veel laulab.

Ja siis see tuul ajas nad Saaremaa saare peale. Siis tegid nad mootori korda ja mõne päeva pärast olid sõitnud koju.

LIIVLASE ALFON BERTHOLDI LUULET

Ilmunud: Liivlase Alfon Bertholdi luulet. – Fenno-Ugristica 9.
(Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 611). Tartu 1982. 116–118.

Liivi kirjandus on äärmiselt tagasihoidlik, sest liivikeelse hariduse puudumise tõttu pole suudetud kirjanikuks kujuneda²⁸. Luuletusi ja lühipalu ilmus lugemikes ja ajakirjas „Līvli“ kahe maailmasõja vahelistel aastatel. Trükki jõudis 1924. a K. Stalte luulekogu „Līvo lōlōd“. Sõjajärgsetel aastatel kirjutas luulet Pētōr Kīnkamāg. Ilmunud on mõned luuletused „Kodumurdes“. Käesoleva aasta mais saatis oma luuletusi ja mälestusi Vaidi küla elanik Alfon Berthold loaga neid võimaluse korral avaldada.

Allpool esitatakse kolm luuletust koos tõlkega. Luuletustel on kindel väärtus liivi kirjanduse seisukohalt.

²⁸ Viimased aastakümned on toonud tublisti lisa, vt nt Ernštreits 2013. [Toim.]

Māđōltōks ‘Mālestus’

*Se um nei vāggi kōgiņ tāgiž,
ku ikškōrd izā kītiz vāgiž:
ni, kūl, mēg tāmpō vaddōl lāmō,
mis akūb siedā siz mēg nāmō.*

*Siz rānda pūol mēg astīzmō
ja lōja mierrō ajīzmō.
Ka aigāst vāldiņ lazķīzmō
ja istlōdad pāl istīzmō.*

*Siz vaddō mierrō ētizmō
ja tegīž tāgiž viedīzmō.
Sītekōrd kil pāgiņ kaļdi saim:
vōiž kōgiņ sīedō amā aim.*

‘See on nii väga kaua tagasi, kui isa ütles ükskord tasakesi: nüüd kuula, me täna noodale läheme; mis näkkab, seda siis me näeme.

Siis ranna poole me astusime ja paadi merre ajasime. Ka rannast lahti laskime ja istelaudadele istusime.

Siis nooda merre heitsime ja jälle tagasi vedasime. Seekord küll palju kalu saime: võis kaua süüa kogu pere.’

Mēg līvō rovžt 'Me liivi rahvas'

*Mēg līvō rovžt kis rāndas jelām,
tās kāmō, lāmō, tīedō tīemō,
īd tuoiz pāl jōvvō mīeldō pidām,
nei eņtš vail sōbrādōks mēg īemō.*

*Eņtš ležglizōn mēg kātā āndam,
ku nāmō tāmōn kāndam lālam.
Kūl, ārmaz, kānda ma sin kāndam,
nei riek līb kūoqōn kil ju kievām.*

*Mēg Zūonkō kōrands kubsō vōļmō,
kūž aimō mēg sāl jelīmō.
Nei pāvast pāuvō tīe jūr keimō
ja kaļdi mierstō vejīmō.*

*Sāl armōn kūož vōļ kōrandrov vail
ja vajāg um ma sin lāb ābļōm.
Siz tul ka sinā kierdi, ail
ja tīe jūr siz mēg mōlmōd akkōn.*

*Nei īdtuoizōn ne sidāmt nāgļizt.
Sāl rōkāndizt set jōvvō sōnnō.
Kus īd set vōižtō tuoizōn ābļizt,
siedā āb vōi vel paldīņ unnō.*

*Ne rōkāndizt set rānda kiēldō.
Sāl iz ūo kūltōb mūdō iēldō
ja amād vōļtō īdsō mīelsō,
mēg rōkāndōm set līvō kiēldō.*

*Mēg līvōd ūomō, līvōd īemō
ja igāni mēg selļizt līmō,
mis set mēg vōimō siedā tīemō
ja līvō sōnnō īņō vīmō.*

‘Me liivi rahvas, kes rannas elame, siin kāime, läheme, tööd teeme, ūksteisest heameelt tunneme, nii ūksteisega sōbraks me jääme.

Oma lähedastele me kātt anname, kui näeme tema rasket koormat. Kuule, armas, sinu koormat ma kannan, nii tee kahekesi on küll kergem.

Me Zūonkō talus koos olime, kuus peret me seal elasime. Nii päevast päeva töö juures käisime ja kalu merest püüdsime.

Seal armastus oli talurahva vahel. Kui vaja on, ma lähen sind aitama. Siis tule ka sina, kergelt, ruttu, ja tööd tegema mõlemad hakkame.

Nii ūksteisele nad südant näitasid. Seal rääkisid ainult häid sõnu. Kus vaid võisid teist aidata, seda ei saa veel praegugi unustada.

Nad rääkisid ainult liivi keelt. Seal ei olnud kuulda muud häält. Ja kõik olgu ühel meelel, me räägime vaid liivi keelt.

Me oleme liivlased ja liivlasteks jääme, ja igavesti sellised oleme. Mida suudame, seda teeme ja liivi sõna kaasa viime.’

Lõz põiški 'Laasi poisike'

*Lõz põiški, mis sa ni tūod,
mis sinnõn kãinalõs sãl ũob?
Mis sa ni tõd maddõn andõ,
eņtš kōrandõst mäd jūr kandõ?*

*Vaņļlõ, kērabi um ta
punnizt abbõnd tämmõn ka.
Lõlaji ta väggi sūr,
sīepierāst ma tūob tād jūr.*

*Mis ma vėl tōb taddõn kītõ?
Set se loul kil väggi līti.
Agā ku ta loulõ īrgōb,
jegāikš siz unstõ vīrgōb.*

*Ūoņdzõl siz ta varāld lõlab
ja tād tīe jūr lādõ põlab.
Siz tēg amād unstõ virgõt
ja eņtš pāva tīedõ irgõt.*

‘Laasi poisike, mis sa nüüd tood, mis sul kaenla all on seal? Mis sa tahad meile anda, oma talust meie juurde kanda?’

Vaata, kirju on ta, punane habe temal ka. Laulja on ta väga suur, sellepärast toon ma tema.

Mis ma veel tahan teile ütelda? See laul on küll väga lühike. Aga kui ta laulma hakkab, igatüks siis unest virgub.

Hommikul siis ta vara laulab ja teid töö juurde minna palub. Siis kõik te unest virgute ja oma päevatööd alustate.’

LIIVLASTE POULĪN KĻAVIŅA JA ALFON BERTHOLDI LUULET I

Ilmunud: Liivlaste Poulīn Kļaviņa ja Alfon Bertholdi luulet I. – Fenno-Ugristica 10.
(Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 643). Tartu 1983. 79–83.

Kuigi liivi kirjakeelt pole pärast Teist maailmasõda suudetud jätkata, on siiski leidunud liivlasi, kes on septsenud liivikeelseid luuletusi ja jutukesi. Et avaldamisvõimalused on täiesti puudunud, pole need muidugi trükki jõudnud. Keeleuurijad on liivlaste kirjanduslikku loomingut lindistanud või neid kogunud säilitamiseks.

Käesolevaga avaldame kahe liivlase luuletusi. Poulīn Kļaviņa luuletused on lähetatud 17. XII 1982, Alfon Bertholdi omad aga 1982. a mais. Luuletused varustatakse vaba eestikeelse tõlkega.

P. KĻAVIŅA LUULETUSI

Kievād ežmizt samtō astīz

‘Kevad esimest sammu astus’

*Kievād ežmizt samtō astīz,
vāldast rāndast siņīz mierrō.
Kildziz īelkōks kītōb siz:
„Tēriņtōd vōļ mierjemā!“.*

*Puskūd mis āt minnōn kādsō
lougō lāinis punūb ma.
Vagā tūļki lougō pūgōs
vī sa nēđi mierjemān.*

*Puskūdōks ma ovvō āndab
amā joudzist mierjemān.
Īdōkabāl mēđi vōida,
sidāmōst ma pōlab sīe.*

‘Kevad esimest sammu astus, valgest rannast sinisess merre. Kōlava hāālega
ūtlen siis: tervitatud ole, mereema.

Lilled, mis mul on kāes, tasa laineis punun ma. Vaikne tuuleke tasa puhudes
vii sa neid mereemale.

Lilledega au ma annan kogu jōust mereemale. Ūhtelugu meid sa hoia, sūda-
mest ma palun seda.’

Se neitst, kis pīlōb kūolta pāl
‘See tütarlaps, kes seisab kalda peal’

*Se neitst, kis pīlōb kūolta pāl
ja kōgaz mierrō vaņļlōb.
Tām siļmšti vīerōb kīņdōl sūr
ja kibdistiz ta itkūb.*

*Ta mādlōb, mis ne rōkāndizt,
ku vōļtō tāsā kōdskiņ.
Ku rikkōd kōzgōnd tīebōd ne,
kīen vōlks ni tāmpō vōļmōst.*

*Ja vaimi tūļ, mis tāmpō pūgōb,
tām vīrizt ibūkst latāstōb.
Um vōttōn tāmmōn tōurōmō
ja mattōn tōvvō mīerpūojō.*

‘See tütarlaps, kes seisab kalda peal ja kaugele merele vaatab. Tema silmist vee-
reb pisar suur ja kibedalt ta nutab.

Ta mäletab, mida nad rääkisid, kui olid siin kahekesi. Kui rikkad pulmad
teevad nad, kes tänagi nii võiksid olla.

Ja terav tuul, mis täna puhub, ta halle juukseid rebib. On võtnud temalt kal-
lima ja matnud sügavasse merepõhja.’

A. BERTHOLDI LUULETUSI

Vaid kilā ‘Vaidi küla’

*Äb kougõn sāl sīest Kūolka nanāst
um piški kilā vanšti vanāst.
Sāl jelīz vizā līvõd aim,
kus vōļikšiz set līvõd vaim.*

*Se piški kilā Vaid sōb nuttõd,
ni sa ūod nei ku jarā jettõd,
agā sa ārmaz ikštiz ūod,
sa mādlimiži minnõn tūod.*

*Ät āigastõd kil tunnõd, lānõd,
mād izād kil āt pāgiņ nānõd.
Kil touvõd sūrd tās iļ āt lānõd,
set vōzād īd tāsā āt īenõd.*

*Ku vanād mīed alz kubbõ tuļtõ,
siz īdsõ kūožõs amād vōļtõ.
Siz lōlitzõ ne louli nei,
mis sīeldõ minnõn mīelõ ei:*

*„Lõz ja Zūonkõ, Lõkš ja Folmaņ,
Ūdrūotš õ! Vanārūotš õ!
Ūdtāmštõn se korkorkor!“*

‘Mitte kaugel seal sellest Kūolka ninast on väike küla igivanast. Seal elas tugev liivi pere, kus valitses vaid liivi vaim.

Aastad on küll tulnud, läinud, meie isad on küll palju näinud. Küll tuuled suured siin on üle läinud, ainult võsud üha siia on jäänud.

Seda väikest küla nimetatakse Vaidiks. Nüüd oled sa nagu maha jäetud, kuid sa ikka armas oled, sa mälestusi mulle tood.

Kui vanad mehed tihti kokku tulid, siis üheskoos kõik olid. Siis laulsid nad nii seda laulu, mis mulle selgesti meelde jäi:

Lõz ja Zūonkõ, Lõkš ja Folmaņ, Uuerootsi, oo! Vanarootsi, oo! Ūdtāmštõl see kor-kor-kor!’

Katrin leibo üdõb 'Katrin leiba küpsetab'

*Katrin tämpõ leibõ üdõb,
õjõ altõb, amā gõḑõb.*

*Laz se tikkiž, mis um tõdõb
võlkõ täsā kād jūr sõdõb.*

*Siz ta kīerdiz samkõks astāb
ja ne palād viedkõks kastāb.*

*Rindõ pierrõ nēḑi panāb
ja siz jedspēn nēḑi kāndab.*

*Mis ni ma vel täsā sēļtab,
tāmā leibõ õjõ ētab.*

*Ja siz aigā pierrõ nutāb,
ma ni leibõ ulzõ viedāb.*

*Siz ta īedõb palāst kabāl,
nei tīeb se, kīen mēļ um kovāl.*

*Āndamõst ka sõbrān kabāl,
nei ta tīeb alz īdõkabāl.*

*Nei se tīeb, kīen lem um sidām,
sīepierāst ka kubsõ pidām.
Se um arm, kis mēḑi sidāb
ja nei mēḑi ilzõ pidāb.*

‘Katrin täna leiba küpsetab, ahju süütab, kõike muretseb. Olgu kõik, mis on tahetav, olgu siin käe juures saadaval.

Mida ma veel siin seletan, tema leiba ahju heidab. Ja siis aja pärast hüüab, ma siis leiba välja tõmban.

Siis ta kerge sammuga astub ja need palad veega kastab. Järgemööda neid paneb ja siis edasi neid kannab.

Siis ta lõikab palast tüki. Nii teeb see, kel mõistus on tark. On vaja anda ka sõbrale tükk, nii teeb ta ikka alati.

Nii see teeb, kel soe on süda, seepärast ka kokku hoiame. See on arm, mis meid seob ja nii meid ülal hoiab.’

Tām 'Tamm'

*Ma tuodkõks täddõn kītõb nei:
ma īdstīd tānda vaņtlõm kei.
Ma rōkāndõb iļ tām sīe sūr,
kis kazāb tās Lōz kōrand jūs.*

*Ku ārmaz jemā armõ nägtõn,
eņtš veggizt oksād laigāld lagtõn.
Sa riekmiēn vōŗõ nānt al nägtõn
ja joud jūr sōdõ tegīž ābõn.*

*Sa jõugõ kōnka pāl ūod astõn
ja tõvāld jūrd ūod mō sil laskõn.
Kis kil tās sin um kazzõ ābõn,
set vīmõ īd um sīnda kastõn.*

*Kil pāgiņ sin jūst pidīz lābõd,
sa vāggi sūr, ne siedā nābõd
Irg pāl ne sin jūr paikõl īebõd,
ne sīnda ležgõl nādõ tōbõd.*

*Nei vāggi knaš ni tās sa pīlõd,
āt vāggi sūrd sin oksā tībõd.
Kui sangdi um sin līedõd katūks,
sa ouvli ūod, se ni um tuodkõks.*

‘Ma tõega teile ütlen nii: ma ühtelugu teda vaatamas käisin. Ma räägin sellest suurest tammest, mis kasvab Lõzi talu juures.

Sa liivakünka peale oled astunud ja tugevalt juured oled maa sisse ajanud. Kes küll siin sind kasvada on aidanud, vaid vihm sind on üha kastnud.

Kui armas ema armu näidanud, oma võimsad oksad laiali laotanud. Sa reisi-mehele varju nende all näidanud ja jõudu saada taas aidanud.

Küll paljud sinu juurest mööda lähevad. Sa väga suur – nad seda näevad. Käigu peal nad sinu juurde paigale jäävad, nad sind lähedalt näha tahavad.

Nii väga ilusana sa siin seisad, on väga suured sinu oksatiivad. Kui tihe on sinu lehekatus, sa auväärne oled, see küll on tõsi.’

LIIVLASTE POULĪN KĻAVIŅA JA ALFON BERTHOLDI LUULET II

Ilmunud: Liivlaste Pauliņ Kļaviņa ja Alfon Bertholdi luulet II. – *Fenno-Ugristica* 11.
(Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 673). Tartu 1984. 133–145.

Jätkame liivlaste Poulīn Kļaviņa ja Alfon Bertholdi luuletuste avaldamist. P. Kļaviņa saatis oma luuletused 17. XII 1982, Alfon Berthold 1982. a mais. Mõned A. Bertholdi luuletused on valminud 1983. a suvel (nende valmimis-ajad märgitakse liivikeelse teksti järel).

Poulīn Kļaviņa pärineb Vaidi külast kuulsast Bertholdi suguvõsast. Palju aastaid töötas ta Riias, kuid säilitas sideme koduküla ja emakeelega. Praegu on ta Riias liivlaste ansambli „Līvlist“ („Liivlased“) juhtiv liige. Sündinud on ta 19. I 1918. a. Poulīn Kļaviņa ema Katriņ Zēberg oli paljude liivi keele uurijate keelejuht alates Lauri Kettusest kuni allakirjutanuni. Katriņ Zēbergi isaema (seega Poulīn Kļaviņa ema isaema) Griet Berthold (sündinud Polmaņ) oli esimese liivi kooliõpetaja, 1819. a sündinud Nikā Polmaņi õde. 1961. a meenutas Poulīn Kļaviņa ema Katriņ Zēberg perekonna-traditsioonide põhjal ka Nikā Polmaņit (vt Vääri 1970a: 295–296).

Alfon Berthold on sündinud Vaidi külas 1910. a ning kannab suguvõsa perekonnanime kui meesliini esindaja. Tema isa Kōrli oli paljude uurijate keelejuht, ka vend Viktor on liivi keele hea oskaja. Alfon Berthold on noorus- ses viibinud Soomes Lauri Kettuse perekonnas, õppinud Heinolas kalandust ning hiljem rakendanud saadud teadmisi kodurannas. Oli Vaidi küla viimane kalur. Tema luuletuste kirjaviis erineb mõneti trükiste kirjaviisist.

Avaldatavad luuletused on läbi arutatud ja redigeeritud koostöös A. Bertholdiga 1983. a septembris.

P. KĻAVIŅA LUULETUSI

Sindōn ma rāndas ‘Sündinud ma rannas’

*Sindōn ma rāndas,
lōja min āl.
Mier pāl ma āltōd
tūļšti ja touvist.*

*Jemā eņtš armōks
skūolō min sōtiz,
kapteinōks opātō
izān vōļ tōmi.*

*Sūrōks ku kazzōn,
kōgaz siz puŗtiz.
Kuodāj tuoin sušān
knašīdi būoŗidi.*

‘Sündinud ma rannas, paat minu hāll. Merel olen ma hāllitatud tuulte ja tormide poolt.

Ema oma armuga kooli mind saatis, kapteniks õpetada isal oli tahe.

Suureks kui kasvasin, kaugele siis purjetasin, koju tōin õekesele kauneid ehispaelu.’

Eggil vól ðlaz 'Eile oli haljas'

*Eggil vól ðlaz,
tämpð um pólaz.
Sigž ku tulāb,
līedidi vōtāb.*

*Līedðd ku sadābðd,
mōdð ne katābðd.
Sīemgðd, mis puddðbðd
mō sizzðl pūgðbðd.*

*Tallð ne maggðbðd,
jarā āb kaddðt.
Iddð ne īrgðbðd,
kievād ku tulāb.*

‘Eile oli haljas, täna on paljas. Sügis, kui tuleb, lehti võtab.

Lehed kui sajavad, maad nad katavad. Seemned, mis pudenevad, maa sisse poevad.

Talvel nad magavad, ära ei kao. Idanema nad hakkavad, kui kevad tuleb.’

A. BERTHOLDI LUULETUSI

Rāndadīlba 'Rannatilder'

*Mis ni vaņļlōb tās min sīlma?
Pids randō ailōb rāndadīlba.
Kus sa rūoikōd rāndadīlba,
vōi kūoḡḡḡ sinnōn um nei kīlma?*

*Ma tāsā kōļlōb kierdi ailō,
laz minā sōgō ka nānt vailō,
kis vōikslōbōd sāl olimpiādōs
ja ežmiz kūoḡ sāl minnōn sōmōst.*

*Siz kūlda minnōn rīndas līb,
eņtš randō siz ma siedā vīb.
Ja ailōb tegīž nei ku sov,
laz vōlkō ma eņtš rāndan ouv.*

‘Mida nūūd vaatab siin mu silm? Mōōda randa jookseb rannatilder. Kuhu sa tōttad, rannatilder, vōi kohe on sul nii kūlm?’

Ma siin tahan kergesti joosta, et ma saaksin ka nende vahele, kes vōistle vad seal olūmpiaadil, ja peaksin seal esimese koha saama.

Siis kuld minu rinda saab, oma randa siis ma selle viin. Ja jooksen jälle nagu suits, et ma oleksin oma rannale au.’

Vejmi 'Kalapüük'

*Āt līvōd rāndas jelānōd,
ja kaļdi mierstō vejjōnōd.
Se tīe um pūdōz, āb ūo pōrm,
mier vōnd um nāntōn lēbanurm.*

*Ni kalāmied tās kābōd kierdi,
ne mierrō lābōd, se um sieldi.
Ni vōrgidi ne kāndanōd,
īdtuoizōn rīndōkst āndabōd.*

*Ne vōrgōd laiļō sidābōd
ja lōja mierrō likkōbōd.
Siz vōrgōd mierrō ētabōd
ja pāgiņ kaļdi lūotōbōd.*

*Ja ūoņdzōl tegīz randō kābōd
ja vōrgō tagān varāld lābōd.
Ne vaņļlōbōd, kus ni um merk,
se vied pāl pīlōb nei ku kerk.*

*Ni nustābōd ne ānkaļ ilzō
ja kēļ um amādōn ni kildzi.
Sāl vōl um nādōb vied pāl illō,
ni nām, mis nustāb laiļō sillō.*

*Vaņ vaņļlō, knaššō pūgōn um
se vōrgō vālda nei ku lum.
Ni ōbdizt kallō laiļō nustāb,
kil kupšā nēdi vastō vōtāb.*

*Ni kierdi viedām, puŗŗō ilzō,
nei nutāb kēļ tās vāggi kildzi.
Ja tuoi mīez ka ni tagān lāb
ja lōja kierdi aigō kāb.*

*Ne līvōd vaņšti vejjōnōd
ja leibō eņtšōn pēļōnōd.
Mād mier kui rikāz sinā ūod,
sa kalāmīedōn tūoitigt tūod.*

*Eņtš tīedō tēg tās ūotō tīenōd,
set pivtāuž tēg tās ūotō īenōd.
Vel jelsō tās um līvōd mēļ
ja kildzizt kilūb rāndakēļ.*

*Alāb kazāb kōņkan aigās,
līvli vel kāb rāndanaigās.
Tōvaz sūr kil iļ um lānd,
agā līvli ikštōz kāb.*

‘On liivlased rannas elanud ja kalu merest püüdnu. See töö on puhas, pole tolmune, meri olnud nende leivapõld.

Nüüd kalamehed siin käivad kergesti, nad merele lähevad, see on selge. Nüüd võrke nad kannavad, üksteisele seoskoit annavad.

Nad võrgud paati seovad ja paadi merre lükkavad. Siis võrgud merre heidavad ja palju kalu loodavad.

Ja hommikul jälle randa lähevad ja võrgu järele vara lähevad. Nad vaatavad, kus nüüd on märk, see vee peal seisab nagu ritsikas.

Nüüd tõstavad nad ankru üles ja keel on kõikidel nii kõlav. Seal noodamärke on näha vee peal üleval, nüüd näeme, mida tõstetakse paati sisse.

Näe, vaata, ilusasti on hargnenud võrk valge nagu lumi. Nüüd hõbedast kala paati tõstetakse, küll kaupmees neid vastu võtab.

Nüüd kerge koorem, puri üles, nii hüüab keel siin väga kõlav. Ja teine mees ka järel läheb ja paat kergesti randa käib.

Need liivlased vanasti kalu on püüdnud ja leiba endale teeninud. Meie meri, kui rikas sina oled, sa kalameestele toitu tood.

Oma tööd te olete siin teinud, ainult peotäis teid on siia jäänud. Veel elus on siin liivi meel ja helgelt kõlab liivi keel.

Paju kasvab luite ääres, liivlane käib veel rannas. Torm suur küll on üle läinud, kuid liivlane siiski käib.'

Jõugõ rānda ‘Liivane rand’

*Sa jõugo rānda ārmaz ūod,
ma jegā pāva sin jūs ūob,
sa tuodkõks minnõn rīemõ tūod.*

*Mikš saggõld minā sin jūr tulāb?
Kis mīnda sin jūs vizās pidāb?
Min āiga sin jūs pakānd kulūb,
ikš joud min sin jūs vizās pidāb.*

*Min jemā tās min āl um siddõn
ja tās iž ma ūob ilzõ kazzõn.
Ja rāndas armõ kātā piddõn,
sīepierāst ārmaz sa ūod minnõn.*

‘Sa liivane rand armas oled, ma iga päev olen sinu juures, sa tõesti tood mulle rõõmu.

Miks sageli mina sinu juurde tulen? Kes mind sinu juures kinni peab? Minu aeg sinu juures kiiresti kulub, üks jõud mind sinu juures kinni peab.

Minu ema siin minu hālli on sidunud ja siin ma ise olen üles kasvanud. Ja rannas armsa kätt hoidnud, sellepärast oled sa armas mulle.’

Kalāmīez lōjas ‘Kalamees paadis’

*Lāinōd miersō vīerōbōd,
aigā pūol ne kīerōbōd.
Kalāmīez sāl lōjas istāb,
ōbdizt kalā sizzōl nustāb.*

*Nei ni lōja knaššō vōigōb,
sāl ju aigā ka um nādōb.
Laint eņtš sālga pāl tām vīb,
kievāmstiz, koņtš aigās līb.*

*Tūļ ka unstō ilzō vīrgōb,
pūgō ni ta paldīņ īrgōb.
Ōvād valdō valābōd,
laijō aigō ajābōd.*

‘Lained meres veerevad, ranna poole nad keeravad. Kalamees seal paadis istub, hōbedast kala sisse tōstab.

Nii nüüd laev ilusasti kiigub, seal ju randa ka on nāha, laine oma seljal teda viib, kuni kergesti randa saab.

Tuul ka unest üles ärkab, puhuma nüüd ta kohe hakkab. Hoovused varju heidavad, laeva randa ajavad.’

Kalāmīez ‘Kalamees’

*Kui väggi kildzist mier ni krōkšōb
ja lāinōd tutkāmōs vō jūokšōb.*

*Kui väggi lāinōd vīerōbōd,
ne vālda vōkōks kīerōbōd.*

*Bet kalāmīez sāl lōjas ūob,
se jeddōpēdōn tānda tūob.
Kil laint ladā pāl lōja nūzōb
ja lāinōd vaizō tegīž pāzūb.*

*Se kalāmīez ni vaņtļōb, nāb,
ku aigāpēdōn lōja kāb.*

*Ta lōja tīrō īdstīd kīerōb,
kil lāinōd vaisō lōja vīerōb.*

*Ta tiegstō punni, joudzi um,
laz pūgōg agā sadāg lum.
Ta aigās ammō jōvīst nāb
ja amān sīlmadōks īņ kāb.*

*Kil ōrad valābōd ni ka,
bet drōšō mīeldō pidāb ta.
Kil laint ka vietā laiļō viskūb
vōi sīepierāst kil miermīez itkūb.*

‘Kui väga kōlavalt nūūd meri kohiseb ja lainete harjadel vaht jookseb. Kui väga lained veerevad, nad valge vahuga keeravad.

Kuid kalamees seal paadis on, see edasi teda toob. Küll laineharjale paat tõuseb ja lainete vahele taas pääseb.

See kalamees nūūd vaatab, näeb, et ranna poole paat läheb. Ta laeva tüüri üha keerab, küll lainete vahele paat veereb.

Ta näost punane, tugev on, puhugu vōi sadagu lumi. Ta rannas kõike hästi näeb ja kõigil käib silmadega kaasas.

Küll harjad helendavad, kuid julget meelt hoiab ta, küll laine ka vett paati viskab, vōi siis sellepärast meremees nutab.’

Kalāmīez ‘Kalamees’

*Kalāmīez eņtš tīedō tīeb,
īdōkabāl mier pāl īeb.
Mēļ um tāmōn īdstīd sieldi,
vōrta mierrō ētab kierdi.*

*Ta tijāld kunāgōst āb īe,
kil sūr ja lālam um se tīe.
Sīepierāst mier ka tāmōn āndab,
ta ōbdizt kallō kuodāj kāndab.*

*Ta tūldōn kīerōb rīndad vastō,
kui lāinōd tōbōd tānda kastō.
Ta mūoštāb laiļō aigō jūodō
ja pāgiņ kallō aigō tūodō.*

*Tām sam um īdstīd vizā, kieldi
ja vaņļimi um vaimi, sieldi.
Set mier se tānda īdstīd pidāb,
ta tānda eņtš jūr vizzō sidāb.*

(Valminud 27.07.1983)

‘Kalamees oma tööd teeb, ühtelugu merele jääb. Meel on ikka temal selge, vōrku merre heidab kergesti.

Ta tühjalt kunagi ei jää, küll suur ja raske on see töö. Seepärast meri ka talle annab, ta hōbedast kala koju kannab.

Ta tuulele pōörab rinna vastu, kui lained tahavad teda kasta. Ta oskab paati randa juhtida ja palju kala randa tuua.

Tema samm on ikka tugev, kindel ja vaade on terav, selge. Kuid meri see teda ikka toidab, ta teda enda külge kinni seob.’

Piški kaš 'Väike kass'

*Minnõn um ka piški kaš,
tei ta ju um väggi knaš.
Silāstõb ta minnõn jūrõ,
īekõb mingizkõrd ka tūrõ.*

*Sāl um ailõn piški īr,
agā īezõ sāl um mīr.
Īr ni kādsõ kūoḡõn līb,
siz ma tānda jārā sīb.*

*Ailõb īr ni oukõ sillõ,
kaš set ievaṅlõb tām villõ.
Nei ta tijā sūkõks ei,
murāgõl ta immõr kei.*

(Valminud 28.07.1983)

‘Minul on ka väike kass, ta on ju väga ilus. Silitab ta minu vastu, hüppab mõnikord ka nurka.

Seal on jooksnud väike hiir, aga ees on seal müür. Hiire ma kohe kätte saan, siis ma tema ära söön.

Hüppab hiir nüüd auku sisse, kass vaatab ainult tema karva. Nii ta tühja suuga jäi, murelikult ringi käis.’

Rīmōd 'Riimid'

1.

*Minā āb vōi sīnda unnō,
kītōb ma sin jōvā sōnnō.
Laz sin jōvīst vōlkō kuonnō
pāgiņ, pāgiņ jōvvō, vōnnō.
Pōlaks, kūld ni sinā ka,
knašīstiz kil rīmōb ta.*

*Siedā, mis mēg īņō vīmō,
tōmō ka mēg jarā mīdō.
Ullō sadāb vāggi vīmō,
kažžizt ni kil mēg līmō.
Kūld ju kūld ni sinā ka,
knašīstiz kil rīmōb ta.*

*Minā tulūb ni sin jūr,
sīe lōdan um vaimi tūr.
Piedāgōn um tōvaz jūr,
se pū kazāb vāggi sūr.
Kītōb ni ma sinnōn ka,
knašīstiz kil rīmōb ta.*

*Tīedō ni mēg amād tīemō,
kus iļ īe mēg paldīņ īemō.
Leibō ka mēg rōžki sīemō,
vārōd jūs um punni nīemō.
Pōlaks, kūld ni sinā ka,
knašīstiz kil rīmōb ta.*

‘Mina ei saa sind unustada, ütlen ma sulle hea sõna. Olgu sul hea kodus, palju, palju head, õnne. Palun, kuula nüüd sina ka, ilusasti küll riimub see.

Seda, mis me kaasa viisime, tahame me ka ära müüa. Väljas sajab väga vihma, märjaks nüüd küll me saame. Kuula, kuula nüüd sina ka, ilusasti küll riimub ta.

Mina tulen nüüd sinu juurde, sel laual on terav nurk. Pedakal on taevas juures, see puu kasvab väga suureks. Ütlen nüüd sinule ka, ilusasti küll riimub ta.

Tööd nii me kõik teeme, kuhu me üle õõ jääme. Leiba ka me raasuke sööme. Värava juures on punane lehm. Palun, kuula nüüd sina ka, ilusasti küll riimub ta.’

2.

*Mõtsäst ulzõ ni ma sai,
kãdsõ minnõn vel um paj,
se äb ũo kil mingi kaj,
vastõ pūtiz minnõn nai,
minā tãnda kãddõ sai,
nūrkas pīlõb vanā raj,
kougõn nãdõb um tulkāj.
Põlaks, kũld ni sinā ka,
vãggi knasšõ rīmõb ta.*

*Bõļan pandõd um ũž pierā,
vīļa pãkizõs um tierā,
savãndtõt um lãnga kierā,
se ristīng ni kil um tierā.
Põlaks, kũld ni sinā ka,
vãggi knasšõ rīmõb ta.*

*Miersõ valāb laigā ōra,
kikkõn pīlõb illõ kōra,
mõtsās kazāb punni mōŗa,
vãggi knas̄ um se sūr jōra,
vanā nīemõn kōuri sōra.
Siz ni kũld ja sinā ka,
kui knasštiz rīmõb ta.*

‘Metsast välja nii ma sain, käes minul on veel paju, see ei ole küll mingi kahju, vastu sattus mulle naine, mina tema kätte sain, nurgas seisab vana tool, kaugel on näha tulekahju. Palun, kuula nüüd sina ka, väga ilusasti riimub ta.

Palile on pandud uus põhi, viljapeas on tera, kokku keritud on lõngakera, see inimene on küll terve. Palun, kuula nüüd sina ka, väga ilusasti riimub ta.

Meres langeb lainehari, kukel on püsti sulg, metsas kasvab punane mari, väga ilus on see suur järv, vanal lehmäl on kõver sarv. Siis nüüd kuula ja sina ka, kui ilusasti riimub ta.’

3.

*Kaļāj min um ibīz tagān,
tāmīez ma um veitō maggōn,
tazzi tutkām um sīe māggōn,
sōbrā naizōst vólļi laggōn.
Kūld ni pōlaks sinā ka,
knašīstiz kil rīmōb ta.*

*Mingiz pūol pāl ailiz sigā,
tōvā mōtsās um se vigā,
mis sīe mīen sāl um pa vigā,
pitkā tāmmōn kil um igā,
ta min jūr ni tulāb pigā.
Pōlaks, kūld je sinā ka,
vāggi knaššō kilūb ta.*

*Kierdi samkōks minā astīz,
ōbīztō ma mōzō pāstīz,
stōdidi ma tōrg pāl vōstīz,
nēđi viedkōks minā kastīz,
naggiri ka minā kūoŗštīz.
Kūl jel ni kui knaššō ka,
tikkiž se ni rīmōb ka.*

‘Sepp on mul hobuse järeļ, tāna öösel olen ma vähe maganud, tasane tipp on sel mäel, sõber naisest olevat lahutanud. Kuule, paluksin, sina ka, ilusasti küll riimub ta.

Mingi poole peale jooksis siga, sügavas metsas on see sooriba, mis sel mehel on seal viga, pikk on temal küll iga, ta minu juurde tuleb peagi. Palun, kuula nüüd sina ka, väga ilusasti kõlab ta.

Kerge sammuga mina astusin, hobust ma lahti võtsin, taimi ma turul ostsin, neid veega mina kastsin, kartuleid ka mina koorisin. Kuula siis nüüd, kui ilusasti kõik see nii riimub ka.’

4.

*Juri kierdi tīedō tīeb,
Kōrli se kil pāgiņ sīeb,
kaļlā pit pāl vāggi kīeb,
miks se kīela tagān īeb?
Pōlaks, vōļ nei jōvā ka,
kūld, kui knaššō rīmōb ta.*

*Knašīstiz ni kūjōb āina,
vāggi vālda um se sāina,
īezō mīnda pikstōb pāina.
Pōlaks, kūl ni sinā ka,
kūl kil knaššō rīmōb ta.*

*Perīnai ni leibō īedōb,
laz vōlk amā aimōn sīedōb,
Ni līb pāgiņ tīedō tīedōb.
Pōlaks kūld ni sinā ka,
kui knašīstiz rīmōb ta.*

*Se īž riek um īdstīd lādōb,
jedspēdōn ja tāgiž kādōb,
sāl se kōrand ju um mādōb,
vannō sōbrō ma kil mādōb,
siedā tuodā tāmstō sādōb.
Mōtlōb, ku sa kītōd ka,
kui knašīstiz rīmōb ta.*

‘Juri kergelt tööd teeb, Kōrli see küll palju sööb, katel pliidi peal väga keeb, miks see kell taha jääb? Palun, ole nii hea ka, kuula, kui ilusasti riimub ta.

Ilusasti nüüd kuivab hein, väga valge on see sein, öösel mind pigistab painaja. Palun, kuula nüüd sina ka, kui küll ilusasti riimub ta.

Perenaine nüüd leiba lõikab, et oleks kogu perel süüa, siis tehakse palju tööd ära. Palun, kuula nüüd sina ka, kui ilusasti riimub ta.

Sedasama teed mööda tuleb aina minna, edasi ja tagasi käia, seal see talu juba mäda, vana sõpra ma küll mäletan, seda-toda temast kokku sean. Arvan, et sa ütled ka, kui ilusasti riimub ta.’

LIIVI KEELE NÄITED

Ilmunud: Liivi. – Lähisukukielten lukemisto. Toim. Pertti Virtaranta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 280) 1967. 225–239.²⁹

IDALIIVI³⁰

1. Kui lu'ggõ 'Kuidas lugeda'

Ikš um kītõn tuoizõn, kis mēg võim jo pakānd¹ sadā sõņõ nuolu'ggõ². Ikš va kuṛē, no, sīen ni um pāgiņ³ siedā kūldarḡ'dõ, ta um sīe tuoizõn kītõn nei – jo sa vōid jo⁴ pakānd nuolu'ggõ sadā sõņõ ku minā, minā si'n tiera kuoṭ āndab kūldarḡ'dõ. Bet⁵ se kuṛē um jo ka kovāl, ta um amā⁶ kovāl mīez. Nā, bet mitikš nei pakānd āb vōi nuolu'ggõ sadā sõņõ ku tāmā. Ni tāmā um lu'ggõn, tīedat sellizt lu'ggimizt, ikš kuolmõnd, kakš kuolmõnd. Ta um irgõn lu'ggõ nei – ikš kakš, kakš kakš, kuolm kakš, nēļa kakš, vīž kakš, kūž kakš, seis kakš, kḡ'dõks kakš, ī'dõks kakš, kuolmkimdõ. Un nei ikš neļļõnd, kakš neļļõnd – nei ta um lu'ggõn. Ād ūot kūlõn sellizt lu'ggimizt. Un nei ikš vīž, kakš vīž un kakš kūž, neiī'ž sadā sõņõ. Bet se tuoi um mõtlõn nei – vō'ddõl, vō'ddõl, sa ūod kovāl, ma um vel jo kovāl. Ta um tegīž lu'ggõn nei: ikš vīž, kakš vīž – se um kim; ikš vīž, kakš vīž – se um kakškimdõ; ikš vīž, kakš vīž – se um kuolmkimdõ. Un piški kuṛē um set sõnd juvā⁷ vīžkimdõ sõņõ, tāmā vōnd nuolu'ggõn jo sadā sõņõ.

Tā'mmõn um tiera kuoṭ rḡ'dõ vōnd, kuṛēn⁸ um vōnd kōzā⁹, ku ni um rḡ'dõ āndamõst¹⁰, bet um āndamõst, āb vōi mittõ midād tī'edõ.

¹ kiiresti; ² lugeda; ³ palju; ⁴ jo väljendab komparatiivi nii omadussõna kui ka määr-sõnaga koos (jo sūr suurem, jo pakānd kiirem jne); ⁵ aga (lt bet); ⁶ amā väljendab superlatiivi (amā kovāl targim, amā pakānd kiireim jne); ⁷ juba; ⁸ kuradil; ⁹ viha; ¹⁰ ku ni um rḡ'dõ āndamõst et nüüd peab raha andma.

²⁹ Pisut lühendatud. [Toim.]

³⁰ Originaalis on liivikeelsed tekstid kirja pandud foneetilises transkriptsioonis. [Toim.]

2. Kõzgõnd¹ 'Pulmad'

Ku ne vó 'ltõ sarõkãndõnd² – neitsõd, pũošõd, ku ne lã'bõd, ma ãrmastõb sînda, sa mînda, un siz pa'ņ pãppõn pivãskuodãs kuolmkõrd, kuolm pi'vvõpãuvõ, laz pãp uznutãb nei, ku sellizt un sellizt tõ'bõd ku'bbõ³ lã'dõ. Un ja sîe neitsõn agã sîe põisõn um mingi tuoi brũt⁴ agã tuoi brũtganã⁵, siz se pãp iz lõlat, ne izt tũ'oq lã'dõ siz sîņ pãp jũr. Siz se pãp kîtiz se amãd ro'võtõn, brũt, brũtganã sugũdõn, ku ne ãb võitõ ku'bbõ lã'dõ. Ne ãb tũ'oq lã'dõ ku'bbõ, kîen sãl, mingi sliktĩ⁶ sõnã või se kîtõm, või sîe neitst pãl või sîe põis pãl, või sîe brutganã pãl, või sîe brũt pãl.

Nei, un siz kuolm kõrd nuonutĩz, kuolm pi'vvõpãuvõ. Un siz, ku iz ũo mitĩ'dõn mitikš sliktĩ sõnã nei sîe brũt ku brũtganã pãl, siz ni vó 'l nuorõkãndõd pivãpãva, kunãks ni ne kõzgõnd tîeb.

Ni lekštã, knaššõ⁷ vó 'ltõ nuoẽdõnd⁸, nei ku brũt krũonõ⁹, mirt¹⁰ krũonõ pãs, vãlda šleijõr¹¹, vãldad kãngad, nei ku brũt. Un brũtganã nei'ž. Lekštã pi'vvõkuo'ddõ, un pãp¹² knaššõ salõlatiz un siz bro'utšiz¹³ kuodãj. Siz vó 'l plagãdõks¹⁴, siz vó 'lt tõrnikãd¹⁵, muškãntõd¹⁶ spẽlizt¹⁷, pũ'gizt, un siz juoit kõzgiņi seis iedõ un seis pãuvõ.

No, un ne vó 'ltõ jelãmi ku'bbõ nopandõd, lã'nõd ku'bbõ.

Tekstid 1–2: Kũolka kũla. Jutustaja Lĩna Anderson, snd 22.1.1887 Kũolka kũla lähedal, elanud 20. eluaastast alates Kũolkas. Tekst 1 on lindistatud 1961. a suvel, tekst 2 1964. a suvel.

¹ pulmad; ² kokku leppinud; ³ kokku; ⁴ pruut (lt *brũte*); ⁵ peigmees (< asks *brũdegam*); ⁶ halb, paha (< lt *sliktis*); ⁷ *knaššõ* ilusasti; ⁸ riietunud, ehtinud; ⁹ kroon (lt murdeline *kronis*); ¹⁰ murt; ¹¹ loor (sks *Schleier*); ¹² papp, pastor; ¹³ sõitis (<lt *braukt*); ¹⁴ lippudega; ¹⁵ pillipuhujad; ¹⁶ moosekandid (lt *muzikants*); ¹⁷ mãngisid (lt *spẽlẽt*).

3. Uskõmizt 'Uskumusi'

Lĩvõdõn at võnnõd sellizt uskõmizt, mis ne at pi'ddõnd pivãks, ku ne attõ je'llõnd.

Nãntõn um võnd sellĩ uskõmi, ku ro'võt at lã'nõd, võttõnd nãizta, lã'nõd mĩ'elõ, siz ku ne attõ lã'nõd uksõst uldzõ, siz um pĩ'lõn izãjemã, agã jemãjemã, mingi se ni um võnd. Siz um võnd sîe naizõn, agã naiztpũoizt attõ võnnõd ne, kis attõ pi'ddõnd lëbakukĩl kã'dsõ sîepierãst, ku se nũoɾpõɾ lã'b pi'ddõz, uldzõ

uksōst, siz ne lā'bōd lētōl¹ lōlatōm, siz ne lā'bōd pi'ddōz sēm kukīl². Se um sōnd sēpierāst pi'ddōd, ku algō nāntōn mittō kunād pūtōg leibō.

Siz um vōnd vel selli vanā uskōmi. Ku kōzgōnd at vōnnōd, sīe eņtš nūorpōrōn, siz lōnagst attō sīedōd nei'ž nei ku lōnagst āiga sīedōd, siz um vōnd vel kūja sēmnaīga ō'dōn, siz at amād istōnd lōda jūrō. Lōda tutkā-mōs³ um vōnd sīe nūorpōrōn. Nāntōn um istōn kilgsō, mī'edpūoļi um istōn mī'edpūoļizōn kilgsō, naiztpūoļi um istōn naiztpūoļizōn kilgsō. Ne attō sōnōd leķīelkōks, līvō ķīelkōks kutstōt, ku ne attō je'ddōviedājid, ne at lā'nōd sīe nūorpōrōn je'dmōl je'ddō lētōl ka si'llō, siz nāntōn um istāmōst jegā kōrd kilgsō un vaņļlōmōst, ku tikkiž um kōrdas sīe lōda jūs.

Siz um vōnd nei selli uskōmi, sīedā um vōnd tī'emōst sugūdōn. Siz um vōnd selli uskōmi, ku um tulmōst ī'd naiztpūoļizōn sillō, muzīk⁴ um spēļōn, siz tā'mmōn um vōnd selli knaš vālda ō'rōn⁵ i'ļ a'b, veis tā'mmōn um vōnd kā'dsō, un sūr pitkā lēbakukīl um vōnd kā'dsō. Se um sōji vōnd, āb ri'ggilēba. Siz vel je'dmōl sīedā ukš jūr um vōnd selli nōla, ku se nai um tund sillō, siz um pī'lōn ikš selli vanā mīez un kōvastōn sīedā veisō, ku se ni um jōvīst, un sīedā tierābi um vōlmōst, ku vōib sīedā leibō īedō. Siz tā mā um tund nei si'llō, se naiztpūoļi, neiku daņtšōs, knaššō ta um, nei ta āb ūo ķīerōn, ta um nei lā'nd rinkō un knaššō kīevāmstiz likkōn, un se um vōnd vāgā vāgā knaš, jas mingi sīedā um jōvīst mūoštōn. Se um vōnd nei – kis um jōvā daņtšiji vōnd, se ka um jōvā vōnd selli dāņtšiji sāl sīes kōzgōnds. Siz ta um ī'edōn sīedā leibō un andōn, e'žmiz um andōn sīe nūorpōrōn, vanā Nōņekin um kītōn nei, ku je'dmōl um ādamōst mī'en, ku se um se, se um se lēba kuodāj tūoji, munt ka āndizt, ku um ādamōst naizōn, se laz pidāg pi'v vizās, algō āndag sīe lēba tegīž kīevāmstiz ulz. Siz ta um daņtšōn nei knaššō, muzīk um spēļōn, lā'nd sāl dō immōr, siz tund tegīž tā'giž, siz tegīž īend rōz paikōl un amādōn ī'edōn leibō, ne ro'vžtōn, kis at sāl istōnd. Vōibvōlda⁶, ku se lōda um vōnd nei pitkā, ku um vōnd mingizt nēļakimdō rištīngtō, siz ta āb ūo joudōn, siz lā'b vāgā pitkāks se. Siz ta um ī'edōn selliz kabāl⁷, un nei'ž, kis at lōda jūsō istōnd, ne at tī'end pōr pāl sīe kabāl. Un nei siz ne attō andtōd. Se um vōnd tegīž uskōmi sīe pierāst, laz vōlkōd knaššōd lapst, kis mūoštābōd ēņtšta knaššō i'lzō pi'ddō.

Siz um vōnd uskōmi selli vanād līvōdōn. Nāntōn vō'ļ lāpš, siz ne jo aigstiz rōkāndizt vaļmōž, kis līb rištjemā, kis līb rištizā. Sīedā ne ka tīedizt, ku nāntōn um se ažā je'dsō, mis nāntōn um le'bbō vīmōst, nāntōn um lēmōst lētōl īņō, un sīedā lapstā rištōmōst. Siz vō'ļ ka nei, ku sīe ūoņdžōl āb vōi āb vōtšō, āb krūokšō, mittō midād āb vōi tī'edō. Siz um pakānd pa'nēmōst ēņtšta knaššō

q̄'rōnd sālġō un lē'mōst je'dspēḏōn kūo'ḏōn riekkō, lā'b tarā ka āb tū'oḑ pu'ggō. Siz um lē'mōst kūo'ḏōn riekkō. Nei ka ne lā'bōd kūo'ḏōn sīḡō, kus um se piški lāpš. Va'ist vel, ku kougōn vō'ltō, siz rištjemā un rištizā lekštō kōḏskiḡ ku'bbō un ka kūo'ḏōn lekštō lōtōl je'dspēḏōn. Siz vōtīt sīe piškiz laps un jemā, tegiz vītō tā'm sīḡō. Siz ku vō'lt rištōd se lāpš, siz mā'ddōn vō'lt selli līnta⁸, kui ma vōib kītō, no nei vāntōd i'lt ne jālgad, nei selli līnta nei vi'zzō pandōd.

Ku vō'lt rištōt, tikkiž vō'lt vaļmōz, siz rištjeman vō'lt tī'emōst sīe līnta vāl-diḡ, laz sīe lapsōn vōlkōd, se vō'lt se uskōmi, laz sīe lapsōn vōlk se jelāmi riek seldō, algō tā mā vōlg mā'dōn⁹, algō tā'mmōn mittō kunād vōlkōd jālgad vizās. Nei.

Siz vō'lt vel nei. Mēg tegiz Līnaks ka i'lt sīe rōkāndizmō. Ku lōda vō'lt kattōd, kōzgōnd lōda, je'dmōl siedā katiz lōda jarā, ku nūorḑpōḡ vel iz ūo kuo'nnō. Siz pa'ḡtō ka sūolōleibō lōda pāl. Se vō'lt selli piški sidāmi tarīl, sāl pa'ḡ rōz sūolō, rōz leibō. Un sīe katizt kō'd kattōks, no nei, āb tī'd, kō'd kattōks pa'ḡtō. Amā pāḡiḡ kōrd ta sai pandōd selliz knaš kādītekōks, ku sellizt iz ūo, siz ta sai selli knaš vālda q̄'rōn sīḡō pālō pandōd. Siz se sūolalēba pī'liz amā se āiga sāl lōda pāl, kus istiz brūt brūdganāks jūsō. Siz vō'lt e'žmiz pāva ūoḡdzōl, e'žmiz pāva lōnagstāiga, siz sai se kat jarā vōttōd, sīe sūola lēba pāldō, un vōi ni izā, vō'ddōl, vōi mī'e jemā agā naiz jemā pa'ḡtō tī'd pūol kukīleibō jūrō, sīepierāst, ku siedā leibō sīe tarīl pāl neije'n iz ūo. Sāl set vō'lt selli ikš piški kabāl pandōd. Se vō'lt tikkiž sīe lōda pāl, amā āiga sāl pī'liz. Siz tī'ediz naizjemā, ku vō'lt, ja iz ūo naizje'mmō, siz tī'ediz mī'ejemā, ikš, kis vō'lt, un ku iz ūo naizje'mmō, mī'eje'mmō, siz tī'ediz ikš su'g, ikš le'žgli su'g¹⁰ tegiz tī'ediz, tī'ediz siedā leibō nei jemīḡ un pa'ḡ ne kabāld sīḡ sīe tarīl pāl. Siz tu'ltō vanād mī'ed, kis sugīd izt ūot kōzgōnds vōnnōd, ne vō'ltō kil kutstōd, ne izt tu'ltō, mis ne ni tulbōd, sellizt vanād mī'ed, siz ne ē'ḏizt knaššō, a'jjizt knaššō a'bbōnd¹¹ jarā, tī'edizt ibūkst tikkiž jarā, vanā Veid um tund kōzgōnds matrona jūs, se pa'ḡ matronan kāk kōrd, laz tī'eg tā'mmōn, ka'ggōl tā'm pū'dōks, matrona um kītōn – kus siz sinā lā'd. Minā lā'b sūolō leibō sīemō. Siz ne tu'ltō sīḡō sillō un jegāikš vōtiz tī'd kabāl leibō sīes tarīl¹² pāldōst, un sei siedā leibō. Un siz sai andtōd, ku vō'lt mōtsākai¹³, mōtsākai¹³ ka tu'lt, se ka sai andtōd, jas vō'lt milits¹⁴, se tu'lt, se ka sai andtōd. Ku ta iz ūo kutstōd, siz ta tu'lt e'žmiz pāva lōnagstāiga sīḡō, siz tā'mmōn sai andtōd sīe sūolōleibō. Un siz sai kōḡapaintōn ka andtōd. Ja sō'vvō vōltō ne kōzgōnd, siz kōḡapaintōn ka tu'lt, siz kōḡapaint ka tu'lt sillō, un sīen ka sai andtōd siedā leibō sīepierāst, algō nūorḑ perīnai lāk mittō kunād sōnā va'itimizōks kōḡapaintōks, laz lūomōd

sõgõd tikkiž knaššõ ku'bbõ kaitstõd. Un siz amād vōtīzt siedā leibõ. Un ne vanād mī'ed, izt ietõ sīņõ jūomõ agā sīemõ vel pie'rrõ siedā. Ne set vōtīzt sīe sūtāuž sūolõ leibõ un lekštõ ī'ž eņtš kuodāj je'dspēdõn.

Kūolka kūla. Jutustaja Emma Hausmaņ, snd 11.12.1888 Kūolkas, tōōtanud noorena Riias ja teistes linnades. Lindistatud 1962. a suvel.

¹ jumalateenistusele; ² kukleid (lt *kukulis*); ³ lōda *tutkāmõs* laua otsas; ⁴ muusika (lt *mūzika*); ⁵ riie; ⁶ vōibvōlda vōib-olla; ⁷ tūkk; ⁸ pael, lint (asks *lint*); ⁹ sassi lāinud (*mā'dõ* sassi minna); ¹⁰ *le'žgli su'g* lähedane sugulane; ¹¹ *a'bbõnd* habe; ¹² taldrik (lt murdeline *talērķis*); ¹³ metsavaht; ¹⁴ miilits (lt *milicis*).

4. Upāndõd perīmīez 'Uppunud peremees'

Tallõ un sō'vvõ ikš kōrand¹ perīmīez um vōnd lā'nd randõ gilgõm², un ta um upāndõn jarānõž. Un siz Kūolkas um vōnd selļi bōik³ izānd nānt āigastis, sīen um ni'm vōnd, Bēm ni'm, pa Bēmõks tānda at nutānõd⁴. Un se sa'ggõld, ku se perīmīez sāl rāndas um gilgõn, se perīnai um nānd, ku Bēm ratstāb kōrandõ si'zzõl, ratstāb kōrandõ si'zzõl un kītõb, ku perīmīez um kītõn, ku sāl āitas, sāl un sāl, sīes un sīes kūožõs um rō', laz ta vōtāg sīe rō' un āndag tā'mmõn. Vanāst jo izāndõd vō'ltõ sūrsõ ouvõs, nēdi jo tsēņizt⁵ un kārtizt, mis izānd pavēlīz⁶, siedā vō'ļ tī'emõst.

No ta vōttõn un sāl se rō'um vōnd, un se perīnai āb ūo siedā mittõ sugīd tieudõn. Perīnai um vōttõn, andõn sīe rō'tā'mmõn. Un ni, ku ni um nuoandõn, un ta ratstāb je'dspēdõn, ni se perīnai um kītõn, laz lapst, kōrandsõ um vōnd pāgiņ lapši, laz ne lapst a'ilõgõd⁷ tagān vaņļlõm, kus ta ratstāb. Mōtsā pūol um ratstõn. Ku um sōnd i'ļ kāngar⁸, i'ļ kus se mōtsā riek tulāb, āb ūo sugīd ratstõn pi'ds siedā riekķõ Kūolka pūol, bet ratstõn rištõ i'ļ sīe ki'l mōtsõ. Sāl um selļi jo'ug mā'g, i'ļ sīe jo'ug mā'g i'ļ, un siz sāl um selļi jo'ug jūokšõn, sāl um vōnd ī'ds kūožõs selļi tōvā⁹ ouk, un nei sīes jo'ugõs sīes oukõs si'zzõl amā sīe õbīzõks. Un se um vōnd kuņē¹⁰, sīes Bēm gīmsõ¹¹, sīe bōik izānd gīmsõ.

Un se perīnai āb ūo tieudõn, ku se perīmīez upāndõn. Un ni se perri um sōnd tieutõ, ku sīesa'ggõl se perīmīez um sāl rāndas upāndõn, ku se Bēm um ratstõn sīe rō'tagān.

¹ talu; ² suplema; ³ tuletorn (lt *bāka*); ⁴ kutsunud (inf *nuttõ*); ⁵ austati (inf *tsē'ņõ*, lt *cienīt*); ⁶ soovis (inf *pavēļõ*, lt *pa + vēlēt*); ⁷ laz a'ilõgõd jooksku (inf a'ilõ); ⁸ i'ļ kāngar üle seljandiku; ⁹ sügav; ¹⁰ kurat; ¹¹ gīm nāgu (lt van *gīmis*).

5. Kakš Pētōrt 'Kaks Peetrit'

Ikškōrd ī'ds kōgrands at vōnnōd kakš Pētōrt. Se ikš Pētōr um vōnd se perīmī'en znūoṭ¹ un tuoi um vōnd sīe perīmī'en ve'ļ. Ne attō rōkāndōnd ku'bbō, ku ne ī'd kō'd ku'bsō pidābōd ī'dt ōbīzt, jegāikš pa nādīļ. Ikš eņtš jūrs ikš nādīļ tānda pidāb, sīetōb un bro 'utšōb, un tuoiz tegīž tuoiz nādīļ.

Ni um ikškōrd iesa'ddōn je'dmōl lejāvōtāmōt, nei ku izeund se znūoṭ Pētōrōn, ku sīen um vōnd pidāmōst, vanāst jo pidīz sūrd neļļīžpāuvō un brēḡi². Un ni iztu'ļ nei, ku teiž um ne pivād pidāmōst. Un ta um mōtlōn, se um tā'mmōn pa je'nnōks neije'n pā'vḡi sīetōmōst siedā ōbīzt pa veļtō, ku āb bro 'utš. Vōttōn un vīnd sīe ōbīz sīe ve'ļ Pētōr jūr.

Se ve'ļ Pētōr um vōnd teiž vel jo kovāl. Sīen um vōnd flint³, se vōttōn eņtš flint tubāst sālgō, lā'nd taļ jūrō, mo 'uṭšōn ōbīzōn ne rangōd pālō un jūondōn sīe ōbīz mōtsā pūol, i'ļ kāngar i'ļ. Kāngar tagān luoiks si'ddōn piedāg jūr ōbīz vi'zzō un vōttōn un laskōn sīe ōbīz mō'zō.

Un nei um vōnd vōtāmōst lā'bḡi, kōvōmōst be'ḡḡōr⁴ un sīe ōbīz be'ḡḡōrō sillō.

Un nei tōla nuosīetōd se ō'bbi, un kievād lejāvōtāmōd tulbōd, siz um kievād, jo amā e'mmit ōbīzt vōlks vajāg, ni jo irgōmōst mōdō kindō, sittō vie'ddō, na'ggiri⁵ killō un nei ni laskūb ōbīz mō', āb ni ī'dōn āb tuoizōn.

Tekstid 4–5: Vaidi kūla. Jutustaja Kōrli Berthold, snd 23.10.1880 Vaidil. Nāide 4 on lindistatud 1962. a suvel, nāide 5 1964. a suvel.

¹ väimees (lt *znots*); ² *brēḡig* reede; ³ püss (sks *Flinte*); ⁴ auk (lt *bedre*); ⁵ kartuleid (nominatiiv na'ggōrz).

6. Vīlkatōks¹ un kimkāngaļi 'Libahunt ja külming'

Si'gzi, ni obāz aigōz jelāb ainō². Se mīez um je'llōn. Tulāb ō'dōg pālō, no kui siz ni, īeb kīņ pāl ma'ggōm. Ma'ggōn, kūlōn, ku tulāb, se tulāb i'lzō, se um vōnd vīlkatōks. Nei, seļļizt, nei ku ne. Tulāb tuoi, se vōnd nei se kimkāngaļi. Un ni se vīlkatōks i'lzō un kimkāngaļi mōsō. Un ni ne at irgōnd taplō. Un se ni erļlōb³ siedā kimkāngalizt se mōsō, se vīlkatōks.

Bet sīe mī'en um ni irm, ne tulbōd i'lzō, ni akkōbōd tā'mmōn jūrō, siz jo nei ku nei ta līb pagalam⁴. Ta um ni pu'ggōn, pu'ggōn nei jūrō, ku ni se um erļlōn siedā, nei se um grūžōn, se mīez sāl kīņ pāl, un nuogrūžōn mō'zō⁵. Un

siz um vōnd selli mārā, un nei ku mōtlōn, ku mis. Un ūoṇdžōl sāl mūdō āb ūo vōnd mōsō, set ku selli tō'vvō tōškabāli. Tikkiž um vōnd jarā sīedōd, mis sāl um vōnd, mis set um vōnd nuosīedōd. Vōnd set tō'vvō tōšō ī'd mōsō.

Vaidi küla. Jutustaja Jõņ Zēberg, snd 29.11.1904 Vaidil; Katriņ Zēbergi poeg. Lindistatud 1962. a suvel.

¹ libahunt (lt *vilkacis*); ² *jelāb ainō* tehakse heina; ³ ärritab (inf *ertļō*); ⁴ otsas, oma-dega läbi (lt *pagalam*); ⁵ lükanud maha (lt *no + grūst*).

7. Amā knaššōd sōrōd 'Kōige ilusamad sarved'

Pō'ddōrz vō'ļ mōtlōn, ku tāmā amā se knaš lūomōz, un tā'mmōn amā knaš-šōd sōrōd, tānda amād tsēṇōbōd, bet nei je'nnōks, ku tā'mmōn attō ne ā'bknāššōd¹ jālgad. Tāmā lā'nd jo'ugaigō jūomō, un sāl ta nānd sīes vie'dsō, ku pavissam² knaš tāmā um. Tā'mmōn nei je'n, bet set ne pitkād jālgad, ne tā'mmōn āb tīkōd³. Un kamet⁴ tāmā sāl jūond, seṇts tāmā iekūlōn, ku piṇīd īrgōbōd kougōn midāgō uttō, un ku nei ku to'urōd⁵ ka pū'gōbōd. Tāmā sakūl-dōn, ku tulbōd miesnikād⁶, kis tānda tō'bōd kā'ddō sōdō. Tāmā vōttōn un tī'end jālgad vāldiṇ⁷ un irgōn a'ilō, andōn eṇts jālgadōn tīed. Se um vōnd selli la'gdō nīt, nei aššō i'ļ, kui ta mittō āb ūo mōtlōn nei aššō sōdō. No nei um vōnd sūr mōtsā, un ni ta um iea'ilōn sīez mōtsōz, un se um vōnd nei sangdō, ku sōrad at akkōnōd ne pūd si'zzōl vi'zzō. Nei at pinīd tunnōd jūrō, un sōnōd tā'm kā'ddō, un vōtānōd tā'm, laskōbōd mō'zō.

Un nei ā'bknāššōd jālgad ne at tānda nuovīnd tā'm i'ļ nīt, bet set ku ne knaššōd sōrad at akkōnōd mōtsō tā'mmōn vi'zzō.

¹ inetud; ² täiesti (lt *pavisam*); ³ āb tīkōd ei meeldinud (lt *tīkot*); ⁴ kuni (lt *kamēr*); ⁵ to'urōd sarved, pasunad (lt *taure*); ⁶ lihunikud (lt *miesnieks*); ⁷ tī'end jālgad vāldiṇ plehku pannud.

8. Kēņig un kōṇapōiški 'Kuningas ja karjapoiss'

Ikškōrd um vōnd kēņig¹. Un tāmā satīekōb², pūtōb tā'mmōn riek pāl vastō ikš kōṇapōiški, un tāmā tō'b, laz se kōṇapōiški, se āb ūo siedā mōistōn un tieudōn, ku um kātā nuopaššōmōst³, un tāmā āb ūo tā'mmōn vōnd kātā pašōn. Un ta kītōn nei, ku se pōiški sōb mūpō pieksō, ku se āb ānda gū'odō⁴ kēņigōn. Bet ta tā'mmōn panāb kuolm tabāndōkštō⁵, a'ž ta nānt vōib nuokītō, siz tāmā āb

sō pieksō, siz ta īeb. E'žmiz ta um kītōn, ku tā'mmōn um lē'mōst, nuolē'mōst āb pi'ds riekkō, āb paļļōn, un āb vi'zzō ē'dōn. Selļizōn tā'mmōn um lē'mōst sīe pōiškizōn. A'ž se pōiški selļi vōib nuolā'dō, siz se līb ikš tīemi tā'mmōn. Se pōiški um vōnd nei kovāl, se um vōttōn vōrgō linā un apvāndōn⁶ vōrgō lināks, vōrgōks ēņtšta, un vōttōn tikā un astōn tikān sālgō un lā'nd tikāks ratsōl. Un nei tā'mmōn se um vōnd se ikš.

Tuoiz ta um kītōn, kui je'n tāmā um vārts⁷ mis tāmā um paldīž⁸ eņtš knaš-šōmōz. Se pōiški um kītōn nei – sinā emīņ ād ūo vārts ku kakškimdō ī'dōks dōldōrt⁹. Kuolmkimdō ō'bdō kabālt maksīz Kristus un sinā ūod rikāz ī'ž, set ikš rištīng, un sinā ūod ikš dōldōr jo veitō, un sa set maksād kakškimdō ī'dōks. Un tā'mmōn um vōlmōst sīeks mīeriņ¹⁰. Ni ta um se vōnd vōtām. Un kuolmōz tā'mmōn um vōnd – tāmpō sa ūod kēņig un mūpō sa līd selļi ī'ž kōņapaint neika minā, un sa emīņ kēņig ād lī.

Ni ta um vōnd le'bbō.

¹ kuningas (lt *kēniņš*); ² kohtab (lt *satikties*); ³ um kātā nuopatsōmōst peab kātt musu-tama; ⁴ āb ānda gū'odō ei anna au (lt *gods*); ⁵ tabāndōks mōistatus; ⁶ keeranud, mäh-kinud; ⁷ vāart; ⁸ praegu, parajasti; ⁹ dōldōr taaler (lt *dālderis*); ¹⁰ rahul (lt *mierīgs*).

9. I'ļ nō'vō¹ 'Surmast'

Ne nūorđ ro'vžt at vā'ggi je'nnō kūolōnōd, un ni ne attō rāukōnōd², ku āb vōind siedā tsī'esō³, nei aššō kūolōmōst jarā. Vel vōlks je'llōn pasouļōs, bet jo at kūoldōb āigad jūsō. Un nei ikš mīez um vōnd teiž⁴ nei kovāl, se pand sīe nō'vō umārzpūsō vi'zzō, algō vōlkō mitī'dōn kūolōmōst. Un ni se pī'lōb umārzpūsō vizās, un ni āb ūo kūolōn sīes kilās mitikš ka. Bet ni tegīž vōnd nei je'nnō rujđi un vanđi, kis tō'kstō kūolō, ne vōlks kūolōnōd, bet ni āb ūo nō'vō. Ne rāukōbōd, mikšpierāst nō'vō āb tu'l, kui ne laz sōgōt pasouļōst jarānōz. Un nei se mīez um iemōtlōn nei – tī'emōst ne vanād ro'vvōn jōvāmtō, laskōmōst sīe nō'vō vāldiņ. Un ku ni laskūb vāldiņ, nei um vōnd nei je'n tī'edō, ku ni āb ūo tieudōn, kus pūolōz lākkō. Ni ne mūši kilš ka um vōnd selļiži, kis at vō'dlōnd nō'vō. Un nei sīe nō'vōn um vōnd a'ilōmōst pāgiņ kūožis.

Bet ī'd rikkōn teiž um vōnd zāl⁵, ku set tāmā ka āb kūol. Se um rōkāndōn sīe nō'vōks nei – alā vōtā mīnda vel, ku ma sōks tieutō je'dmōl siedā, kunā mi'nnōn līb kūolōmōst⁶. Se nō'vō kītōn – no, ma āb vōtā ka sīnda nei aššō,

ma sōtōb eņtš ve'ļ kītōm sōnāks, siz sa vōid satelļō⁷, ku sa vōid kūolō. Un tā'mmōn tund selļi u'ņ pālōz, un ni ta um ma'ggōn kuolm pāuvō nei, ku ta midāgōst āb ūo tieudōn mūdō, set ku magātō. Un ku ni vōnd se kuolm pāuvō nuolā'nd i'ļ, ni um tund, se nō'vō un vōttōn. Ni ta um kītōn sīe nō'vōn – mikš-pierāst sa iz tu'ļ mi'nnōn je'dmōl kītōm. Ta um kītōn – ma jo sōtiz eņtš ve'ļ, se jo tu'ļ si'nnōn kītōn, ku sa siedā ād ūo kūlōnd. Ta āb ūo siedā tieudōn, ku se u'ņ um sīe nō'vōn se ve'ļ. Un nei ta um nuokūolōn jarā, ku ta emiņ siedā nō'vō āb ūo sōnd nā'dō.

Tekstid 7–9: Vaidi kūla. Jutustaja Katriņ Zēberg, snd 15.3.1877 Vaidil, surnud 26.8.1964. Tekst 7 on lindistatud 1961. a suvel, tekst 8 1962. a suvel ja tekst 9 1964. a suvel.

¹ surm (lt *nāve*); ² attō rāukōnd on nutnud; ³ kannatada (lt *ciest*); ⁴ taas; ⁵ kahju; ⁶ *kunā* mi'nnōn līb kūolōmōst millal ma suren; ⁷ ette tellida (lt *stellēt*).

10. Ikš vanā mīez un tā'm pūoga 'Üks vana mees ja tema poeg'

Vanā mīez jelāb eņtš pūogaks ku'bsō. Bet¹ ni tā'mmōn tulāb, selļizt vanād pāvad, ku tāmā ni tīedab, ku tā'm ni līb kūolōmōst. Ni ta rōkāndōb siedā poigō, laz se pūoga vīgō tānda rī' be'ḡḡōrō², kus rī' ḡ'j tī'eb tūlda. Selļi be'ḡḡōr um je'dsō. Un siz sīņō be'ḡḡōrō ta tō'b astō sillō, sīes be'ḡḡōrs. Ni ta sōtōb sīe pūoga je'dspēḡōn, bet pūoga ukš tagān kūldōb, mis ta siz ni sāl tī'eb, sīes rī' be'ḡḡōrōs. Ni ta glābūb³ mō si'zzōl sīes rī' be'ḡḡōrō, kus tī'eb tūlda, ku kūjastōb viļļō, sīes ḡ'j sū'zō. Un ni ta sāl nuoglābūb sīe rō'un nuokītōn selļizt sōnād, nei, kis tānda, siedā rō'dō tō'b sōdō, mitikš āb sō, set ku sīe kā'dkōks siedā rō'dō vōib sōdō, kis siedā rō'dō um glā'bbōn. Un ni pūoga mōtlōb nei, no, ku sa ni kūolōd vařštō jarā, siz ma sīnda tūob tānō, un si'n eņtš kā'dkōks kōvab sīe rō'uldzō, siz mi'n rō'dō līb.

Un nei ka tā'm pūoga um tī'end. Ku vanā izā jarā kūolōn, siz um vīnd rī' be'ḡḡōrō, un sōb rō'dō, un kōvab rō'ulzō.

Pitrōgi kūla. Jutustaja Jelena Zandberg, snd 14.1.1882 Pitrōgis, isa liivlane, ema lätlane. Lindistatud 1961. a suvel.

¹ aga (lt *bet*); ² koldeauk (lt *bedre*); ³ peidab, paneb hoiule (inf *glā'bbō*; lt *glabāt*).

11. Katšī kaš 'Katši kass'

*Katšin vó'ļ knaš
kērabī¹ kaš, kērabī, kērabī, kērabī kaš.
Se kilgsō tā'm magīz,
ta īridi akīz,
ta īridi akīz.
Salāndiz a'mmō – nei liestō kui kammō,
salāndiz a'mmō – nei liestō kui kammō,
vō'zzō ja semđi,
amā emīņ i'ļdžemđi².*

¹ kirju; ² (piima)koort.

12. Kuo'žžōmī 'Kosimine'

*Ro'vd, kīen nei ka kītōb, kis lekštā immōrkouči, un ku mi'n tidār nei vólks
tq'nd mī'elō lā'dō, un ni āb ūo sellīzi, ku, mingizt ta ni vōib lā'dō, agā kīen sa
vōid lā'dō. Siz vó'ļ tegīž vajāg mingizt sellizt tuntōb rištīng, vōi ni ta vó'ļ nai,
vōi selli, kis jembīt lekš immōrkouči. Mingizt sa ni tq'd, no jegāikš jo jō'vvō
tq'b. Jo vōlli mingizt sellizt mie'rbro'utšijid vōi mingizt sellizt tegīž, kis um
jo sūrsō kūožōs, kis vōib peļļō. Siz ne lekštā immōrkouči un lekštā sīņōz. Un
siz sāl ne tegīž iekītiztō¹, iekītiztō un ku sellīzi un sellīzi um sāl, selli rikāz,
un sīen um siedā vōtāmōst un lā'mōst, un siz saitō tegīž, saitō sūr maks tegīž
sīe kuo'žžōmōz je'dstō², sīe iekītōmiz je'dstō, ku ta ni vōiz siedā, iekītiztō sīe
mī'edpūolizōn, ku ta tu'ļ siedā neitstō vōtām.*

Nei ta siz nei vó'ļtō, ne kuožālizt³ immōrkouči.

Tekstid 11–12: Kuoštrōgi kūla. Jutustaja Katriņ Krason, snd 12.8.1890 Kuoštrōgis.
Tekst 11 on lindistatud 1962. a suvel, tekst 12 1964. a suvel.

¹ soovitasid ~ keelitasid ; ² kuo'žžōmōz je'dstō kosjasobitamise eest; ³ kuožālizt kosja-sobitajad.

*Eduard Vääri
ja Kuoštrõgi küla
laulik Katriņ
Krason, 1968. a
(foto Reet Vääri
erakogu).*

13. Lõja 'Paat'

Ku ta tō'b ūdtō laijō sōdō, siz tā'mmōn um nō'vtōmōst i'l sīe. Amā e'žmōks, laz ta sōg pūd, mis um vajāg lõja pierāst. Um sōmōst pū, mis tulāb allō būođ¹ pierāst, um sōmōst tāmizt pūd, mis tulāb eđīz un tagīz va'dmōlōks². Um sōmōst na'ggōld, kīenkōks vōib dēļōd³ ku'bbō na'ggōltō, um sōmōst drīvōd⁴ pierāstō ka'ņīd – mēg nutām nānt vōrgmōd, um sōmōst nānt, um sōmōst pi'k, mis pāndab va'ilō. Un ku lõja um nuolūoštōt⁵ nei kougōn, un kōrad at nuo-pandōd si'zzōl... Nā, vel ma unīz kītō jarāndōz, ku kōrad pierāst um vajāg pū oksād, kō'urizt, astāmōst um piedāgōz i'lzō un sōmōst piedāg okši, laz sōgō kōrad si'zzōl ribād. Un siz um vajāg tōra, kīenkōks nuotōratō, nuokūjastō, un siz vōib jo a'jjō randō. No pie'rrō siedā, kui um rāndasō, siz algō vōlkō ī'dtō kabāl sōīdamōst ī'd, siz um vaņļlōmōst sōdō pīel, um vaņļlōmōst sōdō puŗrōd, puŗrōd pierāst um vaidzig jō'vvō viššō piemdi q'rōndtō, siz jo vōib pūritō.

No, ūd āigal um vajāg rōz ī'ž embītōn. Ni um vajāg motōr⁶, kīenkōks vōib je'ddōpēdōn a'jjō bās sōīdamōt, bās pūŗtōmōst, kis jo kīerdō jālgā tī'eb lõjan. Un ku motōr, siz um vajāg viņts ka, kīenkōks vīedāb lešti, un siz um vajāg tegīz embītōn mōitiži kalāmī'e a'ždi.

No, se ni set vō'l lõja tī'emi.

Kuoštrōgi küla. Jutustaja Didrōk Volganski, snd 29.9.1884 Kuoštrōgis. Lindistatud 1961.

¹ emapuu (lt *bode*); ² täaviks (lt *vadmala*); ³ (sae)lauad (lt *dēlis*); ⁴ triivid (lt *drīve*); ⁵ painutatud (lt *locīt*); ⁶ mootor (lt *motors*).

14. Krikīļ Pētōr un okš¹ 'Krikil Peeter ja karu'

Vanāst vōļļi mā'd mōtsīs vōnd vā'ggi pāgiņ okšidi ja su'žzi. Mi'n vanāāma alz nīžiz sellīzt nīžō i'l va Krikīļ Pētōr. Krikīļ Pētōrōn um vōnd Ūdskilās kuskis mōtsān aigās piški tarā ja tāmā um sālō kazātōn ka'ggōrzt. Ku ni ka'ggōrz um vōnd vaļmōz, ta um pand ka'ggōrd sellīz sūrdō tupūkšiz². Bet jegā īe mingi um ne tupūkšt artōn jarāndz. Ni ta um lā'nd vakļōm, istōn ī'ž tupūkš pālō ja vō'dlōn. Nā. Ku ni um vōnd īe, jōvā pitkāz ilgsō, nei tund ka ikš, īekōn i'l tarā i'ļļō. Ta um mōtlōn, vō'd, vō'd, se um jo mōtsākaits piški kēv. Tund sīņōz tupūkš jūr ja irgōn sīedō. Ta um mōtlōn, vō'dlō, ma si'nnōn nā'gtōb, ma īekōb si'nnōn sālgo, ja ratstāb kuodāj. Va Krikīļ Pētōr īekōn ka sālgo, bet nei tuoi

koukõs, mižžõs a'ilõn tupūkšt jüst jarāndz i'ļ tarā i'ļļõ. Krikīļ Pētõr kil i'ļ tarā um sõnd i'ļļõ, bet sīn ī'ž tarān aigõ īend ka mō'zõ. Bet ūõndžõl lieudõn, ku tarā pūol, sizālpēdi tarrõ, sāl um võnd ka ikš sūr, sūr julk īend. Krikīļ Pētõr vò'ļ jarā ādāgõn, ja salāj ka vò'ļ jarā ādāgõn.

No, se um võnd okš, kis tund Krikīļ Pētõr ka'ggiri sīemõ.

¹ karu; ² tupūks saad, kaerakuhil.

15. Lapst un su'ž 'Lapsed ja hunt'

A'ž ni mēg i'ļ ne mōtsālūomõd nei rōkāndõm, siz ma ni nīžõb vel, kui mi'n āma vò'ļ sutā kartõn. Ne vò'ļtõ lōtõn¹ tōratsepļõ², tōratsepļā vò'ļ mōtsās, nīt aigās. No lapst vò'ļtõ ne lōtijid, ikš vò'ļ sizāl, tuoi āndiz pūd kā'ddõ, ja nei siz, koņts vò'ļ tāuž. Ī'd strēk³ sāl je'llõnd, nei ni võnd tsepļā tāuž, lapst irgõnd māngõ sāl tsepļā immõr. Ī'd reidkōks kūlõnd, ku kuskõs kōkõb. Ne mōtlõnd, ku ni mūdõ āb ūo, ku mingi su'ž ni tulūb koukõs. Lapst a'ilõnd tsepļā ilzõ, ro'bbõnd tsepļā katūks pālõ i'lzõ ja ni vò'dlõnd, ku ni su'ž tulūb. Nā. Tulūb ī'dtõ kabāld koukõs jo le'žgõl. Või-jē, tund jūrõ, nānt eņts izā. Se tō'nd ādāgtõ rōz nēdi.

Tekstid 14–15: Sīkrõgi kūla. Jutustaja Pētõr Damberg, snd 9.3.1909, õppinud Lātis ja Soomes, tegutses õpetajana Kātvaris Liepāja lähistel. Lindistatud Tartus 4.2.1965.

¹ laadinud; ² tõrvaahju (lt *darvas ceplis*); ³ ī'd strēk mõnda aega (lt *strēkis*).

LÄÄNELIIVI

1. Ma āb ānda leibõ 'Ma ei anna leiba'

Ikškird ikš skrūdõr¹ um lā'nd o'bbõ ī'dõn pi'ds riekkõ, um mitlõn, kus ta ni magūb i'ļ īe. Ta um tieudõn, ku tānda, tā'mmõn āb ānda īemājõ. Bet ta lā'ds pi'ds riekkõ, sāl um vuond nīt riek aigās un ainõ jeldõd, un ikš pūol kū'j vuond, pūol āinakū'j nei saeitõd. Ō, ta grebūb² sīņ i'lzõ amā eņts pōnaks³, un laskūb sīņ ma'ggõm. No nemē ta sāl ildīs ma'ggõm āb īe, seļli strēk pāl, ta kūldõb, ku sprīežõbõd⁴, ikš mīez un ikš naiztpūoli rik. Nā, ta vaņtlõb nei salliz, ikš puois un ikš neitst, nei je'n ta vuib sanā'dõ, tulbõd sīņ sīe kū'jõ, kus ta magūb. Juvīst, tulbõd jūrõ, un kīskõbõd sīest kū'jõst ainõ ulzõ, sīen kilgõ,

un laskõbõd mō'zõ muolmõd sīñõ sīe kū'j kilgõ ma'ggõm, se puois neitsõks. Bet ni sprīezõbõd, ni sprīezõbõd muolmõd kōgiņ, se puois sīe neitsõks, nei sīe eņtš būsīg siz, nei, nei ku neitsõks sprīezõbõd. Un pie'rri um sānd nei kōgaz, jo ku selliz mākārtin⁵ pūolstõ sprīezõbõd, mis ne vuiks tī'edõ teiž, bet se neitst um kītõn – no mēg sīe āb vuim, ku mēg siedā tīem, kis sīd mā'ddõn leibõ āndab. Se puois um kītõn, leibõ āndab se, kis sāl i'llõ um. Vui, se zīd⁶ um ādāgtõn jarā, tā'mmõn leibõ, „es nedoš“⁷, ma āb ānda leibõ, ma āb ānda leibõ, ma āb ānda leibõ. Un ne külõnd, ne kakš sāl allõ, ku sāl ikš ni küldõb nēđi, nei ilz, ne kakš nūorđ, un a'ilõnõd jarā. Un zīđ ka sīest irmst jarā, ku tā'mmõn leibõ āndamõst.

Pizā kūla. Jutustaja Pētõr Belt, snd 14.3.1878 Pizās, surnud 1963. a; elas viimased aastad Irē kūlas. Lindistatud 1962. a suvel.

¹ rätsep (lt *skroderis*); ² ronib (< lt *grebt*); ³ amā eņtš pānaks oma paunaga; ⁴ arutavad (lt *spriest*); ⁵ Raskelt litereeritav ja tähenduselt arusaamatu sõna; ⁶ juut (lt *žids*); ⁷ es nedoš (lt *murdeline*) ma ei anna.

2. Mā'g 'Māgi'

No vel ma mā'dlõb i'd selli nīž, ka lapst pāuvšti. Siđž um mā'd kilās selli ikš kārānd – Nabāl, un sāl um vanā jāra pāika, un sāl paldīņ ta um vi'zzõ ka'zzõn, selli nemē jo'ug vuolks, selli āb vā'ggi laigā, ā'ds, bet tivā, nei ku pitkā dālbaks¹ pū'ojõ āb vui sādõ. Un līdõ sīe jo'ug aigās um selli mā'g nemē āinad kū'j, kuordõ un immõrgouḡlimi. Ku ma kāuž skūols, siz skūolmēstar² mā'd i'd pāva vīž tikkiž lapst sīe mā'g jūr, sīe nutīztõ pa Sitamā'ggõks, se sai nei nuttõd. Un kītõd sai nei, ku sāl attõ jelānõd uņtapājđ³ sizāl kunāgid, kis at viedānõd šnūor⁴ rāndan aigõ. Un sāl um vuond sīes tutkāmõs tās kīela sīe šnūorõn. Un a'ž um bro'utšõn, kis um bro'utšõn, agā lā'nd pi'ds randõ un siedā šnūorõ aizliktõn, siz se kīela um killõn, un nei ne uņtapājzt attõ a'ilõnd vaņḡlõm un aplõpõnõd, kis lējizt vuonnõd. No ku mēg vuolmõ sāl vaņḡlõmõs skūolmēstarõks, siz vuo'ļ nei, ku se i'ž mā'g rabīz mingiz štokkõks⁵ agā jo sūr pūkõks, siz ta kilīz nemē ta vuolks tijā sizāld. Un selliži baḡk tutkāmidi ka sāl vuo'ļ nā'dõbõks, un se vuo'ļ nei i'ž ku āb ku sīñ lāndõb, ja jārā mārḡandõnd ne vuo'ḡtõ. Bet je'nnõ iz ūo, bet ikš, kakš, kui sāl vuo'ļ. Un siz ta kītiz, ku sāl at vuonnõd lopitājid sizāl.

Pizā kūla. Jutustaja Dāvid Švanenberg, snd 3.5.1890 Pizās, rāāgib kodus naisega lāti keelt. Lindistatud 1964. a suvel.

¹ *dālba* latt (lt *dālba*); ² ōpetaja (lt *skolmeistars*); ³ rōōvlid, mōrtsukad; ⁴ nōōr (lt *šņore*); ⁵ kepīga (lt *štoks*).

3. *Tabāndōkšt* (Mōistatused)

Serk sizālpēđi, lejā ullōpēđi, mis se um? – Se um kīņdlōz.

Si 'ņņi nī'em, madālist nuoļūb? – Vikāt.

Roudi i 'bbi sīeb le 'b rouđizt re 'đlō¹? – Vuřīm.

Vřž veļļō kǎ 'bōd ī 'dtuoiz akkōm, bet āb nuoakkōd vi 'zzō? – Kudāb sukkō, vīrbad.

Ki 'v ki 'v kīraz, i 'ļ tarā ōļaz? – Se um mits, vorūkš².

Vālda lāmbaz, mustā tabār? – Puvā³.

Nēļa lapstā ma 'ggōbōd ī 'ds āls? – Jērnōz.

Lūži kūla. Jutustaja Mařī Leite, snd 5.9.1882 Lūžis, kus on elanud terve elu. Lindistatud 1961. a suvel.

¹ redel (lt *redele*); ² oras; ³ uba (lt *pupas*).

IV

KEELE UURIMISLUGU

LIIVI KEELE UURIMISE AJALOOST

Ilmunud: Liivi keele uurimise ajaloost. – Emakeele Seltsi aastaraamat V (1959).
Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1959. 190–225.

Kirjalikud andmed läänemeresoome keelte kohta pärinevad suhteliselt hilisest ajajärgust. Kui teistest sugulaskeeltest varakult eraldunud ungari keel sattus kirjasõna valgusse juba esimese aastatuhande lõpul, siis läänemeresoome keelte kohta leiame esimesi kindlamaid andmeid alates käesoleva aastatuhande algusest seoses nende rahvaste nihkumisega ajaloo-areenile ühenduses ristiusu levikuga ning sellele kaasneva anastuspoliitikaga Läänemere idakaldal. Tähelepanu tõmbavad endale soomlased, eestlased ja liivlased. Alljärgnevas ülevaates käsitletaksegi lähemalt allikaid, milles leidub materjali liivi keele kohta või mis on pühendatud liivi keele uurimisele.

1. Breemeni Aadamast Peterburi akadeemikuteni

Vanimad allikad ühendavad sõnatüvega *liivi* mitmeid Pliniusel, Tacitusel, Cluveriusel, Cromerusel jt esinevaid häälikuliselt lähedasi nimesid (Hiärn 1835: 8–13), mis siiski pole usutav, kui arvestada varasemaid hõimude ja rahvaste suhteid. Märksa usutavamaid teateid pakub antud probleemi kohta siiski alles A. J. Sjögren (Wiedemann 1861a: 29).

Vaieldamatult liivlaste ala nimetavaks allikaks on XI sajandist pärinev Breemeni Aadama kroonika (Adamus <Bremensis> 1876, vt ka Schlüter 1903), milles nimetatakse Eestit (*Aestland*) ja Kuramaad (*Churland*), samuti vepslasi (*Wizzi*) ja merjalasi (*Mirri*). Liivi nimetust Breemeni Aadama kroonikas ei leidu, kuigi me seda ootaksime ühenduses liivlaste asustusala Kuramaa mainimisega.

Järgmiseks mainimisväärseks allikaks on XII sajandi algul Kiievi Petšerski kloostri munga Nestori poolt koostatud kroonika (Lihatšev, Romanov 1950). Otseselt Kiievi riigiga seotud sündmuste kõrval tuuakse andmeid ka teistest rahvastest, nende hulgas ka soomeugrilastest. Peaaegu samasisulisel sõnas- tuses esineb kaks korda ka liivi hõimu nimetus (kujul *любы* – *либы*). Toodagu

näitena katkend: „А се суть инии языци, иже дань даютъ Руси: чюдъ, меря, весь, мурома, черемись, моръдва, пермь, печера, ямь, литва, зимогола, корсь, норома, либь: си суть свой языкъ имуще, от колена Афетова, иже живутъ въ странахъ полнощныхъ“ (Lihatšev, Romanov 1950, I: 13).

Nähtavasti on vorm *любь* ekslik, võib-olla isegi kirjutusviga, sest üheski teises allikas ei leidu liivlaste nimetuses *ju*-d ega *u*-d.

Pisut pikemalt tuleb peatuda Läti Henriku kroonikal (HLC 1955, vt ka HCL 1874 ja LHLK 1881), mis valgustab üsna põhjalikult liivlaste kristianiseerimist, hõimudevahelisi suhteid Baltikumis, liivlaste ja eestlaste visa võitlust saksa ristirüütlitega jne. Kroonika algab põgusate märkmetega 1184. aastast, millele järgneb munk Meinhardi Liivimaale saabumise täpsem kirjeldus. Edasi antakse kroonikale omases vormis järgnevad verised sündmused Baltikumis kuni Saaremaa alistamiseni 1227. a.

Korvamatu ajaloolise väärtuse kõrval on kroonikal tähtsus ka eesti ja liivi keele uurimise seisukohalt. Nii kirjutab kroonik XV peatükis: „Et ait Lyvo de castro: ‘Maga magamas’, id est: Iacebis hic in eternum“ (HLC 1955: 89). Kuigi on avaldatud arvamust, nagu oleks väljend *Maga magamas* eestikeelne, pole küllaldast põhjust ajalookirjutaja sõnades kahelda, sest oletatavasti oskas Läti Henrik nii liivi kui ka eesti keelt. Kroonikas leidub veel väljend „et acceperunt ab eis quadringentas marcas nogatarum“ (HLC 1955: 74), milles esinevat sõnatüve *nogata* on ühendatud eesti sõnaga *nahad* (*< *nahyat*) ja liivi sõnaga *nõ'gõd* (Pabst 1867: 123, märkus 6). Näilisest häälikulisest ja semasioloogilisest tõenäolisusest hoolimata pole usutav liivi-keelse sõna levik eriti laialdaselt ladinakeelsetesse tekstidesse. Usutavam on V. Kiparsky (1936: 168) arvamus, mille järgi *nogata* on ühendatud vene keele *нога*-sõnaga.

Üsna arvukalt leidub kroonikas aga liivi isikunimesid, nimelt *Ako*, *Alo*, *Anno*, *Asse* ~ *Asso*, *Caupo*, *Dabrel* ~ *Dabrelus* ~ *Dobrel*, *Gerweder*, *Kulewene*, *Kyrianus*, *Layanus*, *Lembewalde*, *Ninnus*, *Uldenago*, *Uldewene*, *Vesike*, *Viezo* ~ *Vietzo*, *Viewaldus*, *Viliendi*, *Wade*, *Waldeko*, *Wane*, *Ylo*, *Ymaut*, mis on suuremas enamikus algupäraseid, kuigi mõned on omandanud latini-seeritud lõpud.

Veelgi väärtuslikumaks materjaliks on kohanimed, mis ootavad lõplikku etümologiseerimist, nt *Asscrade* ~ *Ascrad* ~ *Ascrade* ~ *Ascrath* ~ *Aschrade*, *Cubbesele* ~ *Kubbesele*, *Cogelse*, *Coiwa* ~ *Coywa* ~ *Goiwa*, *Coiwemunde* ~ *Coywemunde* ~ *Goiwemunde*, *Lenewarde* ~ *Lenewerde* ~ *Lenowarde* ~

Lennewarde, Memeculle, Metsepole ~ Methsepole, Rodenpoys ~ Rodopoyse, Rumbula, Saletsa, Sattesele, Sydegunde, Sygewalde, Thoreida ~ Thoreyda ~ Thoreda, Wenden ~ Wenda, Winda, Wogene, Ydumea, Ykescola ~ Ykescole ~ Ykescolae, Ykewalda, Ymera. Muidugi esineb kroonikas pidevalt *Lyvonia* ja *Livonenses*.

Kõikumised liivi kohanimede kirjapanekuis on ebaolulised, mistõttu võib järeldada, et kroonik oskas teatud määral peale saksa, ladina ja läti keele veel liivi, võib-olla ka eesti keelt. Liivi keele vanimate kirjapanekute hulgas on Läti Henriku kroonika materjalil küllaltki hinnatav osa.

Järgmiseks liivlasi pikemalt käsitlevaks allikaks on Liivimaa riimkroonika (LR 1876)³¹, milles kõneldakse paganatest (leedulastest, semgallidest, lätlastest, kurelastest, liivlastest, eestlastest jt), Liivi- ja Eestimaa kristianiseerimisest kuni 1290. aastani. Riimkroonikas leidub liivi kohanimedid (*Segewalde, Winden*), samuti liivlaste nimetust 32 kohas (tavaliselt ühendeis „Die Letten und die Liven“ või „Letten und Liven“). Eriti ilmekas on liivlaste iseloomustus (LR 1876: 9):

„Lîven die sint heiden;
dâ sal sie got von scheiden
kurtzelîch, des wir haben wân,
als er Kôpen hât getân,
der mit uns her komen ist.“³²

Kahjuks ei ole Liivimaa riimkroonikas otseselt liivikeelseid sõnu peale koha- ja üksikute liivi isikunimede, mistõttu pakub teos keeleliselt vähem kui Läti Henriku kroonika.

F. G. von Bunge (1853; vt pt DCIII, veerg 775) esitab oma ürikute- raamatus 1300. aasta all muuhulgas sõnad *victen* ja *wepa*, mis on usutavalt etümologiseeritud Sjögreni liivi keele grammatika eessõnas (Wiedemann 1861a: LXIII, LXXXVI); nimelt on tegemist eesti sõnade *vikat* ja *vaip* liivi

³¹ Liivimaa vanem riimkroonika on kirjutatud umbes aastatel 1291–1298, Liivimaa noorem riimkroonika 14. sajandi keskel, käsitledes sündmusi aastani 1348. [Toim.]

³² „Liivlased on paganad;
nende hulgas peab Jumal nad eraldama
peagi, nagu meil on lootust,
nii nagu Ta Kôpega (Kaupoga) on juba teinud,
kes meiega siia on tulnud.“ [Toim.]

vastetega. Mõningaid küsimärgilisi liivi keele sõnu esineb Bunge ürikuteraamatus teisigi.

Järgnevatel sajanditel käsitletakse küll Liivimaa ajalugu, nt Balthasar Russowi kroonikas (1584) (Russow 1920), kuid liivi keele kohta pole neis peaaegu midagi.

Thomas Hiärni kroonika pakub huvitavat materjali Riia lähedal ja Salatsis elutsevate liivlaste kohta, kelle lätistumisprotsessi Hiärn üsna selgesõnaliselt konstateerib. Hiärn kirjutab: „Der Lyven sind nunmehr wenig übrig, welche am Salischen Strande und den Strich nach Lemsel umb Perniel, Nabben und Wainsel, wie zuvor gesagt, wohnen; diese nehmen fast täglich die lettische Sprache an, weil sie unter einander wohnen, und ihren Gottesdienst auf lettisch verrichten müssen. Die aber in Cuhrland übrig seyn, beheyrathen sich ungern mit den Letten, sondern gemeiniglich unter sich selbstn ...“³³ (Hiärn 1835: 13–14).

Seega on juba XVII sajandi esimesel poolel Liivimaa liivi murre olnud taandumas, kuna Kuramaa liivlasteni pole eriti tugev assimileerimistendents veel jõudnud. Peale muu esitab Hiärn ka mõningaid liivikeelseid sõnu, nt *Juck* ‘liiv’, *Sembd* ‘piim’, *Togi* ‘taevas’, *Södert* ‘juust’, *Pilge* ‘miil’, *Nehman* ‘lehm’ jt (Hiärn 1835: 14).

Paarkümmend aastat hilisemast ajast pärinev P. Einhorni (1649) Lätimaa ajalugu sisaldab ootamatult vähe liivlastest ja liivi keelest. Märgitakse (Einhorn 1649: 2), et Angeri rannas elavad mitte eestlased, vaid liivlased, kes nimetavad nii ka oma keelt, olles andnud Liivimaale endi järgi nime. Järgnevatel lehekülgedel püüab Einhorn seletada sõna liivi etümoloogiat, satub aga eksiteele, kirjutades: „Es haben die Liefländer den Namen von einem Römischen Fürsten Libo geheissen“³⁴ (Einhorn 1649: 4). Nähtavasti oli selline seletus XVII sajandil üldiselt käibel, sest ka T. Hiärni kroonikast võib leida viite nimetatud roomlasele.

Umbes Põhjasõja ajast pärineb Olavi Hermelini töö täpse pealkirjaga „Svmmi polyhistoris Olavi Hermelini, eloquentiae primvm et poeseos, deinde

³³ „Liivlasi on nüüd vähe järele jäänud, neid, kes elavad Salatsi rannas ning pärast Lemseli (Limbaži) ja Pernieli (Pernigēl, Lielupes muiža), Nabbenit (Nabe) ja Wainseli (Vainiži) jääval maaribal; nad kasutavad peaaegu iga päev läti keelt, kuna elavad ju nendega koos, ja peavad jumalateenistust läti keeles pidama. Need aga, kes Kuramaale veel alles jäänud, abielluvad lätlastega vastumeelselt ja püüavad omade hulgast kaaslast leida.“ [Toim.]

³⁴ „Liivlased andsid endale nime Rooma vürsti Libo järgi.“ [Toim.]

ivris in nova tvn Livonorum Academia Dorpatensi Professoris pvblici ordinarii, demvm historiographi regii, et Avgvst. Svecorvm Regi Carolo XII. a consiliis sanctoribvs, de Origine Livonorvm Disqvisitio“, mis on J. B. Schereri hilisema publikatsiooni kaudu kättesaadav (Scherer 1776). Varasemate kroonikate põhjal tuuakse mõningad andmeid ka liivlaste kohta (lk 232 jj-d), kusjuures kasutatakse teoreetilises osas Hiärni ja Einhorni seisukohti.

Märksa tähelepandavamaks kujuneb A. L. Schlözeri (1770) uurimus suhteliselt rikkaliku keelelise materjali tõttu.

Uurimuses märgitakse, et liivlased on andnud Liivimaa nimetuse, olles ise säilinud veel vaid Salatsis ja Angeri rannas. Järgnevalt kasutatakse Kuramaa liivi murde kohta J. H. Taureckilt ja U. J. Zimmermannilt, Salatsi liivi murde kohta Burchardilt, Swahnilt ja von Essenilt saadud andmeid. Märgitakse, et Kuramaal elavad liivlased segamini lätlastega, kõnelevad mingit soome murret, mida nimetavad ise liivi keeleks (lk 349–350). Väga tähtsad on aga keelenäited. Nii esitatakse J. H. Taurecki poolt 1767. a kirjapandud sõnu, nagu *Jumal* ‘jumal’, *Pehw* ‘päev’, *Kuh* ‘kuu’, *Tehdit* ‘tähed’, *Ibbis* ‘hobune’, *Jobg* ‘jogi’, samuti laused *Labs mim tulde* ‘laps, too mulle tuld’ ja *Is peremis kodom?* ‘kas peremees on kodus?’ (lk 354–355) koos eesti-keelse tõlkega. Veelgi ulatuslikum on U. J. Zimmermannilt 1767. a pärinev keeleline andmestik. Pealkirja „Wörter und Redensarten“ all esitatakse 98 noomenit (nt *Kehsch* ‘käsi’, *Nehma* ‘lehm’, *Tihka* ‘kits’, *Pola* ‘põlv’, *Lohja* ‘paat, laev’, *Kiras* ‘kirves’, *Aigast* ‘aeg’, *Juhgat* ‘liiv’, *Kaje* ‘lusikas’, *Tohla* ‘talv’ jt), 17 verbi (nt *kinda* ‘künda’, *sehme* ‘sööma’, *ratstam* ‘ratsutama’, *nitin* ‘niitma’, *rohjben* ‘riisuma’ jt) ja 15 lauseväljendit (nt *Wui sa Egle wolda kohne* ‘kas sa eile olid kodus?’, *ma leb mehr* ‘ma lähen merele’, *kusack Kohdai lehdi sis itel ju peewe* ‘kui sa koju lähed, siis ütle head päeva’ jt) – kõik koos saksakeelse tõlkega. Zimmermann lisab, et konjugatsioone ja deklinatsioone pole ta suutnud edasi anda. Üldse jääb näidete kõrval seletav osa tagasihoidlikuks.

Salatsi keelenäited kannavad kohaliku pastori Burchardi ja Riia ülempastori von Esseni nime. Burchardilt on koos saksakeelse tõlkega 103 üksiksõna ja lauset, nt *se jemma* ‘ema’, *se kick* ‘kukk’, *see lähp* ‘aken’, *se pilluhd* ‘pilved’, *sie rebbe* ‘rebane’, *se kurre* ‘kurat’, *lem* ‘soe’; *minna juk Liebi nain* ‘ma olen liivi naine’, *panne uks wis* ‘pane uks kinni’, *kas sin om gen rahda* ‘kas sul on palju raha?’ jne. Ka Burchard ei suuda konjugatsioone käsitada, süüdistades liivlasi, et need ei saavat konjugatsioonidest aru (lk 375).

Von Essen kirjeldab lähemalt Salatsi liivlaste asumisala ja keelt, märkides viimase kohta, et see olevat kaotanud oma puhtuse ning segunenud eesti keelega (lk 374). Näidete osas leidub 103 üksiksõna ja 14 väljendit, nagu *juge* 'liiv', *jenge* 'hing', *nine* 'linn', *kihw* 'kivi', *wuit* 'või', *pubbad* 'oad', *ummare* 'õun', *ratst* 'ratsutada', *mütlib* 'mõtleb', *kiussub* 'küsib'; *kas tei terwd ohdi* 'kas te olete terved', *kasen piddahm* 'pulmi pidama', *wotha teid kurre* 'võtku teid kurat', *pütki las tei roleg* 'pikne löögu teid maha', *se om tohdst en toihs* 'see on tõepoolest tõsi'. Von Essen püüab anda sõna *olema* pöördelisi vorme eri aegades ja kõneviisides, kuid temalegi käib see üle jõu.

Üldse on käsitletavas Schlözeri töös esitatud üle 350 liivi sõna ja lause – seega kaugelt rohkem kui kõik varasemad allikad kokku. Eriline tähtsus on Schlözeri tööl just näidete tõttu Salatsi liivi murdest, sest viimane oli sellal lõplikult juba taandumas. Muidugi pole liivikeelsed näited vigadeta: leidub trükivigu (*gen pro jen, kuissub pro kisub* jne), samuti sõnu ja väljendeid, mille liivipärasuses võib kahelda nende liiga suure sarnasuse tõttu eesti keelega. Ometi on tegemist ikkagi vaid kahtlusega, sest Salatsi liivi murre võis tõepoolest eesti keelele olla palju lähedasem kui hilisemaile uurijaile lähemalt tuttavaks saanud Kuramaa liivi murre. Salatsi liivi murde ja eesti keele vahekorra probleem ongi jäänud lahendamata puudulike materjalide tõttu Salatsist. Et uurijail siiski midagi on, selle eest võlgnevad nad tänu eeskätt Schlözerile, tema kaastöölistele ja Sjögrenile.

M. J. Thunmanni uurimuses põhjarahvaste ajaloo kohta (Büsching 1772) leidub vaid märkus, et Kuramaal ja Bauska juures kõneldakse soome murret (lk 20), seega on liivi keelt ja vadja keele kreevini murret ekslikult identifitseeritud.

Järgmiseks liivlasi ja liivi keelt käsitlevaks allikaks on A. W. Hupeli (1774–1782) „Topographische Nachrichten“, mille esimeses osas (Hupel 1774: 135–136) kõneldakse Läti Henriku, Nestori jt andmete põhjal liivi keelest kui iseseisvast keelest, millel on lähedasi jooni eesti ja soome keelega. Schlözeri järgi kirjeldatakse liivlaste segunemist lätlastega Salatsis. Teose teises osas (Hupel 1777: 183–187) leidub pikem *liivi* etümoloogia. Hupel esitab muuhulgas koos saksa- ja eestikeelse tõlkega 60 liivikeelset sõna või väljendit, mis on saadud Schlözerilt; sealjuures märgib Hupel õigesti, et kogumisel on mõnda sõna valesti kuulnud, kirjutatud või vähemalt valesti trükitud. Hupeli poolt esitatud näited pakuvad keelelisest seisukohast suurt huvi. Puht liivi vokalismi eripärasusi kajastavad sõnad *Jenge* 'hing', *Jens* 'jänes', *Pin*

‘peni’, *Tehd* ‘täht’, *Wuit* ‘või’, konsonantide arenguid näitavad *Pillud* ‘pilved’, *Uebbi* ‘hobune’ jt. Paralleelselt Schlözeri materjalidega on Hupeli seletustel ja kontrollitud ning kommenteeritud näidetel märkimisväärne koht liivi keele uurijate jaoks. Varieeritult kasutatakse samu andmeid ka teistes Hupeli väljaannetes (1789: 203–204, 1792: 19–20, 1793: 19–21).

XVIII sajandi lõpust pärineb veel J. L. Börgeri ajalooline uurimus Liivimaa minevikust, milles selgitatakse usutavalt liivlaste segunemise põhjust (Börger 1778: 68–69), tuuakse kohanimesid Läti Henriku ja Hiärni järgi ning käsitletakse *Liwa-ma* etümoloogiat. Tähelepanu väärib fakt, et liivlased on end nimetanud *Liwa-Mees* ja *Liwa ma-Mees*. Väga oluline on Börgeri Liivimaa liivlaste käsitus. Peale Salatsi nimetab Börger veel Riia ümbrust, kus leiduvat liivlasi. Selle kinnituseks jutustab ta loo oma isiklikest kogemustest. Nimelt olevat ta umbes viisteist aastat tagasi (s.o u 1762. a) peatunud teel Riiga Regenbergi kõrtsis, otsides varju vihma ja külma eest. Et kõrtsitoas polnud ruumi, siirdunud ta kööki, kus lapsed näinud ta hundinahast kasukat ja põgenenud karjades, hüüdes sealjuures: „*Emma! Emma! kurrat kurrat koke!*“ Kui Börger püüdis perenaiselt teada saada, mis keeles lapsed kõnelesid, vastati: „Me oleme liivlased, see on meie vana keel.“ (Börger 1778: 56–59). Ei ole mingit alust kahtluse alla panna toodud fakti tõepärasust. Ilmselt oli sellal liivlaste riismeid mitmel pool mujalgi Liivimaal. Börgeri poolt toodud fakti kasutati hiljem teiste autorite teoseis (nt Pabst 1856: 51).

Varasemaid allikaid kordab L. A. Gebhardi uurimuses „Geschichte von Liefland, Ehstland, Kurland und Semgallen“ (Schlözer, Gebhardi 1785), refereerides arvukatel lehekülgedel Liivimaa ajalugu andmete järgi Nestori kroonikast kuni Schlözerini, lisamata olulist liivlaste ja nende keele kohta.

Aastaist 1787–1789 pärineb P. S. Pallase võrdlev sõnaraamat (Pallas 1786–1789), milles liivi keel küll otseselt märksõnana puudub, kuid oletatavasti on siiski mõningaid sõnu märksõna „кривинго-ливонски“ all, nt *Весна* – *кеваде*, *Зима* – *Тола*. Üldliselt on liivi algupära sõnade hulk väike ning mõnedki näiliselt liivi keelega sarnased sõnad võivad pärit olla ka eesti keelest või vadja keele kreevini murdest.

Väga haruldaseks ning omapäraseks allikaks on G. Bergmanni (1789) meieisapalve tõlgete kogu, milles leidub esimene liivikeelne tekst (lk 5). Tege- mist on üsna vaba meieisapalve tõlkega läti keelest liivi keele Salatsi murdesse. Toodagu allpool nimetatud tekst täpselt Bergmanni järgi, mis on vajalik seetõttu, et J. C. Adelung (1809) ja H. Jannau (1828: 171) on teksti muutnud.

Väga vaene on K. P. M. Snelli (1794) Läänemere-provintside kirjeldus, milles antakse küll 364 lehekülje ulatuses mitmekülgne ülevaade Liivi- ja Eestimaast, peatutakse sealjuures ka Salatsi alade kirjeldamisel, kuid ei tooda oodatavaid andmeid kohalikest elanikest ega nende keelest.

Tuntud andmeid liivlaste varasemate asustusalade ja ajaloo kohta esitab peamiselt Läti Henriku kroonika järgi G. H. Merkel (1798).

P. E. Keyserling ja E. Derschau (1805: 186–188) kasutavad oma Kuramaa provintsi kirjelduses A. L. Schlözeri andmeid nii liivlaste asustusalade kui ka kommete tutvustamisel. Keelenäiteid ei esitata, mistõttu teos pakub keeleteadlasele vähe.

Pikemalt peatutakse liivlastel ja liivi keelel väljaandes „Wöchentliche Unterhaltungen“ (1805). Peale traditsioonilise ülevaate liivlaste asustusaladest ja kommetest kirjeldatakse liivlaste kaksikkeelsust ja tegureid, mis soodustavad liivlaste assimileerumist. Keelelisi andmeid on vähe: *Kaje* ‘lusikas’, *kak-leibe* ‘valgeleib’, *piske päp* ‘köster’. Palju olulisemad on etnograafilised tähelepanekud.

Turistliku iseloomuga on U. Schlippenbachi (1809: 212–213) „Male-rische Wanderungen“, milles autor esitab väga põgusalt oma tähelepanekuid Kuramaa liivlaste kohta.

Suhteliselt vähe pakub ka J. Zjablovski (1810: 48), kelle Vene riigi kirjelduses öeldakse, et liivlased asuvad Liivimaal Salatsi jõe läheduses ja Ruhnu saarel. Zjablovski peab ekslikult liivlasteks ka Ruhnu elanikke.

Üsna palju andmeid liivlaste kohta sisaldab W. Ditmari „Disquisitio de origine nominis Livoniae“. Antakse üksikasjaliselt liivlaste asustusalad varasemate allikate põhjal, kohanimedid Läti Henriku järgi ja ajaloolisi andmeid (Ditmar 1816: 23–41). Nimetatakse ka punktid, kus elab veel liivlasi Liivimaal (Salatsi, Sweet-Upe ümbrus) ja loetletakse Kuramaa liivi külad. Keeleliselt ei paku teos uut, sest *liivi* etümoloogia, samuti sõnad *Kaja*, *Kak-leibe*, *Piske-paep* leiduvad juba varasemais allikais.

K. F. Watson (1822) annab andmeid kohanimedest ja liivlaste asustusaladest, kuid peab ekslikult liivlasteks ka kreevineid.

Küllaltki ulatusliku uurimuse esitab H. Jannau (1828) „Beiträgedes“, käsitledes peale varematest allikatest tuntud probleemide veel eesti ja liivi keele suhteid. Satub sealjuures aga eksiteele, märkides, et liivlased on vane-mad eestlased – ürgestlased (lk 46). Seda teesi rakendab ta kogu käsitluses. Teoreetilisest küündimatusest hoolimata on teoses ka palju väärtuslikku.

15 Livisch oder Salisch.

Med Ifataurwis, Jetka lassaug fūnn fūnna, lass tulg
fūnn fōnif maal, Sūnn meel lassaug pehl maal, fuid
taurwis, Anna min leib jegga pewwa, Peeana meddal üle
tūe, minna taa peeand ommal ūlnikal, Alla wedda med
murkifall, Pesta mind ūlast, Sūnna ohds je Ifsand,
fubr jautfis, ūggufs Gohd. Amen. A 3

Liivi keelenäide Bergmanni (1789: 5) teosest.

Jannau oli isiklikult viibinud Salatsi liivlaste juures, oli tutvunud Kuramaa liivi murde materjalidega, mida kõike kasutab ühelt poolt võrdlusmaterjalina (lk 139 jj-d), teiselt poolt aga otseselt ülevaate andmiseks liivi keelest peatükis „Die Sprache der Liven“ (lk 153–191). Toodud ülevaade sisaldab üsna täieliku pöörd sõna vormistiku (näideteks *olema* ja *tulema* vormid) koos seletusega, näiteid käänamisest (käänatud on sõnad *Vagga*, *Jumal*, *Immi*) Salatsi liivi murdest. Lisaks sellele on 9-leheküljeline sõnastik, mis sisaldab mõlema liivi murde sõnu ja lauseid kas saksa- või eestikeelsete tõlgetega. Peale muu on uuesti esitatud ka Bergmannilt tuntud meieisapalve, kuigi mõningal määral muudetud kujul (lk 171). Nagu paljudes teisteski allika-tes, nii on ka Jannau uurimuses kõige väärtuslikumaks näited liivi murretest. Eriti tuleb hinnata esimest katset anda täielik ülevaade liivi keele pöörd sõna vormistikust.

1828. a pärineb ka J. L. Parroti ulatuslik kaheköiteline töö, millest olulisem on esimene köide (Parrot 1828; vt ka Hansen 1843: 55–62). See sisaldab peale muu sõna *liivi* traditsioonilisi etümoloogiaid, refereeringu varasemaist allikaist koos Läti Henriku Liivimaa kroonikast pärineva *maga magamas* analüüsiga jne. Kogu käsitus on aga äärmiselt ebakriitiline, milles ei puudu fantaasia ning eruditsioon, kuid sisaldab seevastu vähe teaduslikult põhjendatud seisukohti. Täiesti vääraks on Ruhnus kõneldava rootsi keele nimetamine liivi keeleks ja vägivaldsete paralleelide tõmbamine kelti keelte vormidega. Algupärase keelelise andmestiku puudumise ning suure teoreetilise nõrkuse tõttu osutub Parroti ulatuslik töö väheväärtuslikuks sepitsuseks.

Samavõrra ekslikud on ka W. Küchelbeckeri päeviku andmed (Küchelbecher 1883: 119), mille järgi Salatsi liivi keel sarnaneb rohkem läti kui eesti keelega. Muinasjutuliselt suur (40 000!) on ka Salatsi liivlaste arv.

1839. a oli Salatsi liivlaste juures eesti keelemees ning koolitegelane D. H. Jürgenson, kelle liivi materjalid on suuremalt osalt jäädavalt kadunud, kuid kes siiski üsna lühikeses kirjutises ÕES-i väljaandes (Jürgenson 1840) esitas mitmeid hinnatavaid seisukohti. Nii märgib Jürgenson, et eestlastel on soomlaste, liivlaste ja mitmete Euroopa ja Aasia põhjarahvastega ühine minevik, edasi korrigeerib ta Jannau seisukohti eesti, liivi ja soome keele suhetest ning tõestab, et eesti, soome ja liivi keel on õed. Seega saab Jürgenson õigesti aru sugulaskeelte omavahelistest suhetest. Otsest keelelist materjali Jürgenson oma artiklis ei esita. Talt on säilinud ainult paar lehekülge märkmeid.

Mõningal määral sisaldavad andmeid F. Kruse teosed „Necrolivonica“ (1842a) ja „Bemerkungen“ (1842b). Tähtsaim on siiski Kruse „Ur-Geschichte“ (1846), milles leidub peale Läti Henriku refereeringu andmeid Salatsi liivlastest, kes on lõplikult lätistumas ning kellest olevat järele jäänud veel vaid neli liivi keelt oskavat meest ja üks naine. Krusel on kaudseid teateid, et ka Sigulda (Segevaldi) ümbruses elab veel liivlasi. Kuramaal on Kruse järgi 3000 liivlast. Toodud andmed on igati väärtuslikud, kuid lisaks sellele on temalt veel arvukalt keelenäiteid „Beilage V“ all (Kruse 1846: 212–232).

Nii esitab Kruse kõrvutavalt üle 180 sõna saksa, läti (*Lettisch bei Libau*), vene, soome, ungari keeles ja Kuramaa liivi, kreevini, Salatsi liivi, tartu ja tallinna murdes. Sõnade hulgas on kehaosade, põlluviljade, loomade, hoonete, loodusnähtuste, rahvaste nimetusi, samuti tegevusi väljendavaid verbe jne, nt

Saksa	Kuramaa liivi	Salatsi liivi
Sand	jug	jug jughe
Feld	nirm	nirm
Sonne	paiwa	paiwa pehwa
Hund	pin	pin ping
Milch	semda	semda sōmda
Der Mensch	rischting	immi jt

Peaaegu alati on vasteid leitud Kuramaa liivi murdest, Salatsist aga on mõnikord näited esitamata ning neid asendavad punktid või küsimärk. Lisaks sõnastikule on toodud liivikeelses tõlkes Johannese evangeeliumi X peatükist

salmid 11–16. Bergmanni meieisapalve järel on see tekst teiseks pikemaks liivikeelseks tekstiks, millele järgnevad varsti juba palju nõudlikumad ning pikemad. Käsitletud teosega tõusis Kruse liivi keele uurijate esirinda.

A. F. Hueck (1845) ei paku midagi uut võrreldes F. Krusega, kuigi ta seisukohad on õiged, kinnitades liivlaste põlvnemist soomeugrilastest. Autor märgib, et 1838. a on keegi reisija leidnud Salatsist viimased väljasurevad ning lätlastega segunevad liivlased (Hueck 1845: 56).

Liivlasi nimetab ka K. L. Blum oma 1830. a pärinevas kirjelduses (Blum 1846: 115), samuti T. Kallmeyer (1849).

Mõningat lisa pakuvad asjatundlikud P. Köppeni (Koeppen 1847) ja Wilhelm Hillneri (1847) kirjutised Peterburi Teaduste Akadeemia väljaannetes.

Ulatuslikult annab ruumi liivlastele veel K. Schlözer (1850), kuid tegemist on üldtuntud faktidega Nestorilt, Läti Henrikult jt.

Rikkalikku arheoloogilist ja etnograafilist materjali pakub J. K. Bähr (1850: 31), käsitledes põgusalt ning õigesti sealjuures ka liivi ja eesti keele sugulust.

Nagu nähtub eespool toodud materjalist, pärineb XI–XVII sajandi liivi keele kohta üksnes kõige juhuslikumaid andmeid. Alates XVIII sajandist suureneb huvi liivi ja ka teiste väkerahvasle keelte vastu, mistõttu pastorid, mitmesuguste väljaannete toimetajad ja ajaloolased hakkavad näiteid koguma ka liivi keelest ja neid trükkis avaldama. Eriti suuri teeneid on selles tegevuses A. L. Schlözeril, A. W. Hupelil, L. J. Börgeril, H. Jannaul ja F. Krusel. Ei saa märkimata jätta ka esimese liivikeelse teksti avaldamist Bergmanni poolt. Kogutud väärtuslikust materjalist hoolimata kannab liivi keele uurimine kuni möödunud sajandi viiekümnendate aastateni juhuslikku ning filantroopilist iseloomu, mis ei võimalda süstemaatilise ülevaate saamist liivi keele foneetikast, grammatikast ja sõnavarast – seega liivi keelest kui tervikust. Sajandi keskel satub aga liivi keel Peterburi Teaduste Akadeemia uurimisorbiiti, tänu millele algab liivi keele sihikindel teaduslik uurimine vastavate eriteadmis- teega keeleteadlaste – Peterburi akadeemikute poolt.

2. Akadeemik Sjögrenist Esimese maailmasõjani

1844. a sai A. J. Sjögren (1794–1855) Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemikuks soome-ugri ja kaukaasia keelte alal. Uus ametikoht innustas teadlast tegelema erinevate soome-ugri keeltega ja nii siirduski ta oma esimesele Liivi-reisile koos maalikunstnik A. G. Pezoldiga 1846. a suvel. Nagu aruannetest ja reisikirjadest (Sjögren 1849, 1850) selgub, saabusid Sjögren ja Pezold Uue-Salatsisse 5. (16.) juunil, Tartusse jõuti 12. (24.) septembril. Seega kestis uurimisreis umbes kolm kuud. Selle käigus peatuti mõnda aega Salatsis. Ilmneb, et Vana-Salatsis liivi keele oskajaid pole, küll aga leidub liivi keele kõnelejaid Uue-Salatsis. Sjögren esitab 22 liivi keele oskajat (16 meest ja 6 naist), seega rohkem kui Jürgenson mõni aasta tagasi (Jürgensoni järgi kõneles liivi keelt Salatsis 16 inimest).

Salatsist siirduti vadja keele krevini murde alale ja sealt Kuramaa liivlaste juurde. Sjögren toob võrdlevaid andmeid Kuramaa liivlaste arvu kohta ja jutustab oma kokkupuudetest kohalike pastorite Kupfferi ja Hillneriga, kelle vahendusel tal õnnestus leida ja kaastöölisteks värvata tolle aja liivi haritlased Nikā Polmaņ ja Jāņ Prints (sen). Polmaņist sai Sjögreni liivi keele õpetaja ning keelejuht; vajalikuks kaastööliseks kujunes ka J. Prints oma poegadega. Üldse on näha, et Sjögren oskas organiseerida Liivis korrespondentide võrgu (Mikkola 1928), mille kaudu ta sai hiljemgi vajalikke andmeid.

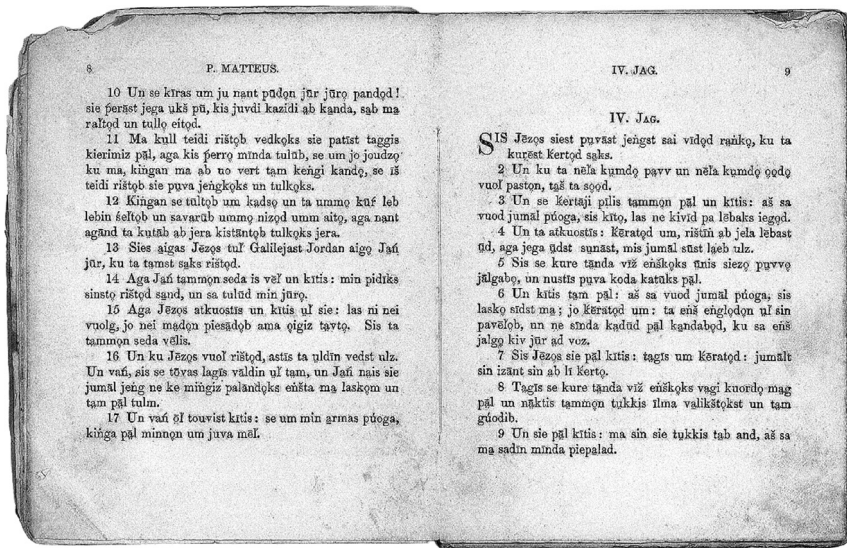
Peale küllaltki täpse aruande ja reisikirjelduse on olulised veel andmed liivlaste keelest (kohanimede selgitused, rahvalaululatkend), etnograafiast, kombestikust jne. Eriti intensiivselt töötab Sjögren Kuramaal. Teel Riias Tartusse peatub ta väga lühikest aega liivlaste endistel aladel Vönnus ja Volmaris. Saabunud Tartusse, peatub Sjögren Friedrich Robert Faehlmanni pool ning siirdub seejärel Peterburi.

1852. a suvel oli Sjögren teist korda liivi keelt uurimas, peatudes seekord üksnes Kuramaa liivlaste keskel (Sjögren 1853). 1846.–1852. a on viimased liivlased surnud Gipkenis (Gipkõs) ja Schohzenis. Liivi küladena loetleb Sjögren nüüd veel järgmisi (kirjaviis muutmata): Luuschen, Piisen, Gross-Irben, Jaunzeem, Siikraggen, Klein-Irben, Koschtraggen, Pitraggen, Saunaggen, Waiden, Kolkken, Lejes Krusts (Luojkkyä), Kalne Krusts (Mäkkylä), Melsillen, millest kolmes esimeses kõneldakse lääne-, ülejäänutes idamurrakut. Liivi keele kõnelejaid on Sjögreni järgi läänemurraku alal 724 (365 meest ja 359 naist), idamurraku alal 1600 (789 meest ja 811 naist) – seega

kokku 2324 isikut. Ka nimetatud külade kohta märgib Sjögren, et liivlased elavad neis sporaadiliselt, mis on omane segunevale rahvale. Sjögreni poolt kogutud rikkalik käsikirjaline materjal on säilinud ning asub Vene Teaduste Akadeemia mitmesugustes arhiivides Peterburis.

Nagu teada, suri J. A. Sjögren 1855. a, jõudmata liivi ainekku läbi töötada ja trükivalmis seada. Peterburi Teaduste Akadeemia teeb ettepaneku Ferdinand Johann Wiedemannile töö lõpule viia. 1856. a saabuvadki materjalid Tallinna, kus Wiedemann sellal töötas. 1857. a pidas Wiedemann Eestimaa Kirjanduse Seltsis ettekande „Die Ueberreste der Liven und ihre Sprache“ (Inland 1857: 131; Jordan 1892: 79), millest ilmneb, et ta on materjalidega põhjalikult tutvunud. 1858. a võtab Wiedemann ette uurimisreisi Kuramaale, et Sjögreni poolt kogutud andmestikku kontrollida ja lünki täita. Wiedemann jõuab 18. juunil Irē pastoraati ja lahkub Vindavist 2. juulil – seega viibis ta kohapeal umbes kaks nädalat. Nagu nähtub, peatus Wiedemann üksnes Kuramaal, pööramata tähelepanu Salatsi liivi murdele. Sellega tegi Wiedemann parandamatu eksisammu, sest üksnes tema oleks võinud veel üht-teist kirja panna viimastelt Salatsi liivlastelt, kes üsna varsti segunesid lõplikult lätlastega. Kuramaal peatub Wiedemann N. Polmaņi perekonnas, kasutades ühtlasi peremeest kui head keelejuhti oma tööks. Lühemaid kokkupuuteid on tal veel Pizā koolmeistri noore Printsiga, vana Printsiga, kes elas Vindavis, ja pastor Hillneriga, agara liivi keele uurijaga. Nähtavasti oli N. Polmaņilt ja J. Prints juuniorilt saadud andmestik küllalt ulatuslik ning usaldusväärne, mistõttu Wiedemann pole teisi keelejuhte märkimisväärselt kasutanud.

Juba järgmisel aastal ilmub Wiedemannilt uurimus liivi keelest ja selle suhetest eesti keelega (Wiedemann 1859: 193–202, 209–220, 225–241), milles liivlaste arvuna märgitakse Salatsis 8, Kuramaal rohkem kui 2000 inimest. Wiedemann nimetab Kuramaal 14 liivi küla, kusjuures Liivi lahe äärsetes külates on assimileerumisprotsess tugev. Uurimuses on ka palju keelenäiteid. Nii esitatakse põhja- ja lõunaeesti murretega ühiseid sõnatüvesid, aga ka 66 sellist sõna, millel vasted eesti keeles puuduvad. Tähelepanu väärivad veel niisugused sõnad, mis on ühise tüvega, kuid erineva tähendusega, nt *nut*t (lv ‘hüüdma, nimetama’, ee ‘nutma’), *lāb* (lv ‘aken’, ee *lävi* ‘lävi’), *kit* (lv ‘ütelda’, ee ‘kiitma’) jt. Töös on veel hinnatavaid seisukohti ja näiteid häälikuloo ja morfoloogia kohta. Autor jõuab lõppjäreldusele, et liivi keel tuleb asetada samaväärsena soome-ugri keelte hulka eesti, soome ja lapi keele kõrvale (lk 234). Uurimuse lõppu on lisatud katkend Luuka evangeeliumist

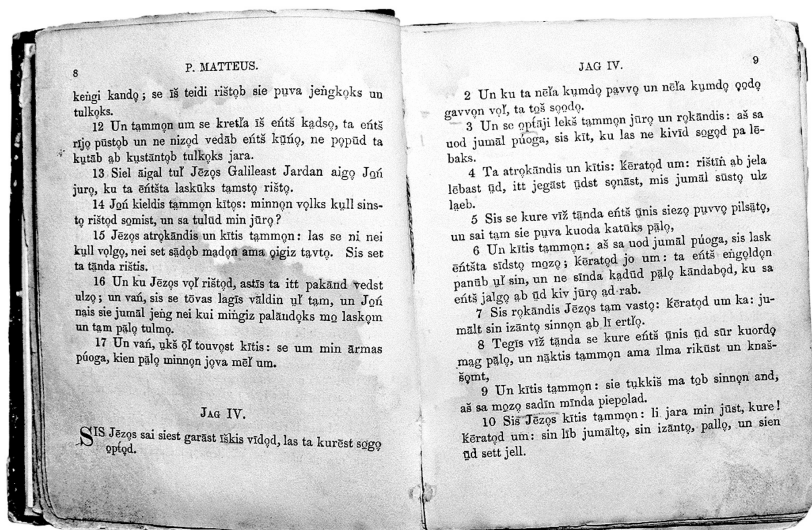

Läänemurdelise evangeeliumi fragment (Ernštreits 2013: 38).

(XV, 11) salatsi, idaliivi (Kūolka) ja lääneliivi (Pizā) murdes. Igati väärtuslik uurimus on tõsiseks eeltööks paari aasta pärast ilmuvale grammatikale.

1861. a ilmusid lõpuks F. J. Wiedemanni toimetusel liivi keele grammatika (1861a) ja sõnaraamat (1861b), kokku *ca* 1000 lehekülge foolios. Teos sisaldab kõike seda, mida Sjögren ja Wiedemann olid uurimisreisidel kogunud ning varasemaist allikaist ammutanud. Grammatika sissejuhatuses kõneldakse liivlaste nimest ja elupaikadest varasemate allikate järgi; antakse ülevaade ajaloost alates esimeste Saksa kaupmeeste saabumisest kuni teose ilmumiseni; kirjeldatakse elutingimusi, kombeid, rõivaid, iseloomu; jälgitakse liivi keele uurimist alates Läti Henriku kroonikast kuni XIX sajandini jm. Käsitus on täiel määral objektiivne ning teaduslik, materjal väärtuslik ning kasutatav tänapäevalgi. Monumendiks liivi keelele on aga teos ise. Nii sisaldab grammatika hääliku-, tuletus-, vormi- ja lauseõpetuse. Nende lähem analüüs jääb antud kirjutisest välja, kuid märgitagu, et see ületab kõik varasema ning ka hiljem ei ole ükski liivi keele uurija suutnud põhjalikkuselt ja materjali ulatuselt ületada nimetatud liivi keele grammatikat.

Teose üksikud puudujäägid, nagu liivi Salatsi murde näidete vähesus, mõningad kahtlusi tekitavad vormid, autoripoolne ühtlustamispuue jm, ei suuda oluliselt kahandada teose üldist väärtust. Grammatika lõppu on lisatud

Idamurdelise evangeeliumi fragment (Ernštreits 2013: 38).

185 lehekülge keelenäiteid Salatsi murdes ja lääneliivi (Pizā) ning idaliivi (Kūolka) murrakus koos saksakeelse tõlkega. Kuigi tekstid pole algupärased, tuleb neid hinnata siiski kui esimesi pikemaid liivikeelseid tekste, millele järgnesid peatselt iseseisvad liivikeelsed raamatud. Väiksema väärtusega pole ka sõnaraamat, mis sisaldab peale tõlgete ulatuslikult fraseoloogiat, näiteid eri murretest jm.

Järgnevail aastail suundub Wiedemanni tähelepanu teistele soome-ugri keeltele, mistõttu ta saab liivi keelega tegelda vaid põgusalt. Siiski redigeerib ta 1863. a ilmunud esimesi liivikeelseid raamatuid (Mt 1863a, Mt 1863b) ja annab 1870. a eriteosena vene keeles välja grammatika eessõna (Wiedemann 1870).

Sjögreni ja Wiedemanni ühistööga toodi liivi keel soome-ugri keeleteadusse juba küllaltki põhjalikult uurituna. Liivi keele edasisele teaduslikule uurimisele said saatuslikuks Sjögreni varane surm ja Wiedemanni süvenemine uutesse ülesannetesse, mis ei võimaldanud tal enam tagasi pöörduda liivi keele juurde. Sjögrenile ja Wiedemannile ei leidunud aga XIX sajandil Peterburi Teaduste Akadeemias enam väarikaid järelkäijaid.

1850. aastaist peale algabki Sjögreni ja Wiedemanni refereerimine või materjalide kasutamine autorite poolt, kes ise liivi keelt ei oska. Neist on

üheks esimeseks A. H. Neus (1852: 540), kes juba 1852. a refereerib Sjögreni tähelepanekuid liivlaste kommetest. Samast allikast on oma ettekanneteks liivi keele ainestikku ammutanud ka J. Krohn (1870).

Paralleelselt sellega aga võib kohata autoreid, kes jätkavad endiste kasi-nate andmetega opereerimist. Nii refereerib vanu kroonikaid ja üldtuntud seisukohti A. Richter (1857), andmata lisa sellele, mida teati liivi keele ja liivlaste kohta enne Sjögreni uurimisreise.

Möödamannes nimetab liivlasi veel T. Pauly (1862) oma etnograafiaalases uurimuses, märkides, et liivi keelt kasutatakse peamiselt koduses suhtlemises. Lisatud on veel liivi naise pilt Hillneri järgi.

Uusimaid andmeid ei kasuta ka R. G. Latham (1863) oma uurimuses Euroopa rahvaste kohta. Esimese osa XIII peatükis pealkirjaga „The Liefs of Estonia – of Curland“ (Latham 1863: 146–150) märgitakse, et Salatsis elab veel 12 liivlast. Kuramaa liivi murre on jagatud Pizā ja Kūolka murrakuks, nagu seda oli teinud ka Wiedemann. Peale muu leidub töös 76-realine ingliskeelne laulutõlge (tõlgitud Kūolka murrakust). Kuigi Wiedemanni ei nimetata, näib autor siiski mõnel määral tema seisukohtadega olevat tuttav.

Teatud huvi pakub äge mõttevahetus, mis tekkis seoses akadeemik A. Kuniku (1862a) kirjutisega Peterburi saksa ajalehes, millest olulisima osa tõi ära ka „Inland“ (Kunik 1862b). Kunik kõneleb Aleksander I reformide tähtsusest Baltikumi rahvastele, nimetab nende hulgas ka Kuramaa liivlasi (u 2100 inimest). Autori arvates on nad säilinud vaid seetõttu Dundaga ja Popeni mõisate piirkonnas, et liivlaste alad on eraldatud metsade ja soodega. Sakslased pole midagi teinud liivlaste elu kergendamiseks ja kultuuri arendamiseks. Kirjutise autor märgib, et Schlözeri järel pole peaaegu keegi 100 aasta jooksul tõsisemalt tegelnud liivi keelega, mistõttu tuleb hinnata akadeemik Baeri ettepanekut (1846. a) asuda liivi keelt uurima Peterburi Teaduste Akadeemia poolt. Ja järgnevalt annabki Kunik objektiivse hinnangu Sjögreni ja Wiedemanni uurimistööle, mille tulemuseks oli kahekõiteline suurteos. Kunik märgib positiivse saavutusena veel T. Pauly uurimust, milles leidub ka Pezoldi joonistusi.

Kunik (1862b: 359) ründab teravalt eriti kohalikke mõisnikke ja paneb neile südamele tõsiselt liivlaste saatusele mõelda: „Und doch dürfte die livische Tragödie mit diesem Akt sich schliessen, wenn in den Ostseeprovinzen nicht Männer von Herz und Charakter für die armen Fischer in die Schranken treten.“³⁵

³⁵ „Ja ometi võinuks liivi tragöödia sellega lõppeda, kui Läänemere provintside mehed ei oleks südame ja loomu poolest vaeste kalurite kaitseks välja astunud.“ [Toim.]

„Inlandis“ avaldatakse varsti lühike seletus rubriigis „Korrespondenz“ (Inland 1862: 451–452). Selles võetakse aluseks Kuniku väited ning püütakse selgitada ja kaitsta valitsevaid suhteid. Enesevalitsemise kaotab Kuniku artikli puhul aga E. Neumann (1862), kes vastab samapealkirjalise solvunud kirjutisega. Neumann märgib, et liivlased on juba pool sajandit vabad, seega ammu enne vene talupoegi, sealjuures on aga mõisnikel seaduslik õigus sõlmida lepinguid ükskõik kellega ning kodudest lahkunud või väljaaetud liivlasi ei saa kuidagi tagasi võtta, sest nad on ise oma saatuses süüdi. Edasi nimetab Neumann sakslasi kultuuri toojateks Baltikumi ning vaidleb vastu seisukohale, nagu tuleks liivlastele anda haridust ja pidada jutlust emakeeles. Autori arvates on liivi keele õppimine võimatu vastavate raamatute puudumise tõttu, pealegi pole see vajalik, sest liivlased oskavat üsna varasest noorusest alates ka läti keelt. Neumann leiab, et liivlased peaksid näitama oma kultuuri tugevust, sest nad polevat halvemas seisukorras kui teiste rahvaste seas laialipillatult elavad sakslased.

Omaette probleemiks kujuneb viimaste liivlaste jälgimine Liivimaal Sigulda, Võnnu ja Volmari ümbruses. Nii märkis Kruse (1846), et tal on kindlaid andmeid Sigulda viimastest liivlastest. 1849. a „Inlandis“ võtab pike-malt sõna A. Hagemeister (1849), kes esitab viimase liivlase Mahrz Sahrumi eluloolised andmed ning puudutab üldse Võnnu³⁶ liivlaste probleemi. Käsitlest nähtub, et Mahrz Sahrum on end pidanud liivlaseks. Selle kohta on tsiteeritud tema enda sõnu: „Herr! – ich bin kein Lette, sondern der letzte Live in der Umgegend Wenden’s!“³⁷ Kas Mahrz Sahrum oli tõepoolest viimaseks liivlaseks nimetatud alal, jääb ikkagi selgitamata. Seda taipab nähtavasti ka toimetaja, kes lisab omalt poolt märkuse, et Peterburi Teaduste Akadeemia tunneb huvi liivlaste vastu, mistõttu on vajalik koguda veelgi teateid ja mälestusi liivlastest.

Antropoloogilist huvi pakub C. Grewingki (1875: 91–95) vastavateemaline uurimus, milles ei puudu aga ka keeleteaduslikud kõrvalpõiked. Uurimuses kõneldakse Volmari kreisist Ikul-Seest väljakaevatud skelettidest, mis on IX kuni XI sajandini maetud liivlaste jäänusteks. Autor püüab anda Ikul-See etümoloogiat, tõlkides kohanime saksa keelde väljendiga „Trauer- oder Heilighendorf-See“ (< *ikkuma*, *ikkula* ‘koht, kus nutetakse või kurvastatakse’).

³⁶ Silmas peetakse Lätis asuvat Võnnut (lt Cēsis). [Toim.]

³⁷ „Härra! – ma ei ole mingi lätlane, vaid viimane liivlane Wendeni (Võnnu) ümbruses.“ [Toim.]

Antud probleemi puudutab veel A. Wittorf (1883), nimetamata siiski konkreetselt ühtegi elavat liivlast. Järelikult olid Võnnu ümbrusest liivlased möödunud sajandi teiseks pooleks tõepoolest viimseni hävinud. Wittorf esitab aga küllaltki huvitavaid andmeid kohtadest ning mõistetest, mis on seotud liivlastega, nt Liven-Glocke, Liven-Pagasts jt. Antud termineid võib kohata möödunud sajandi Võnnut puudutavais väljaannetes mujalgi (H. Hagemeister 1836: 169).

Niisiis võib öelda, et Sigulda, Võnnu ja Volmari ümbruses surid viimased liivlased möödunud sajandi keskel, kuid kohaliku elanikkonna teadvuses säilisid mälestused veel kaua aega hiljemgi. Liivlasi meenutavate püsivate tunnismärkidena jäid püsima aga arvukad kohanimed.

Sugugi vähem tähelepanu pole osutatud ka viimastele Salatsi liivlastele. Nii on teada, et akadeemik Baer nõudis 30. jaanuaril 1846. a ühe keeleteadlase ja maalikunstniku saatmist Liivimaale liivi keelt ja rahvast uurima (Koeppen 1847: 259–260). Oli kindlaid andmeid, et Salatsis elab veel 17 liivlast. Nagu eespool märgitud, leidsid Sjögren ja Pezold Salatsist 22 liivlast oma uurimisreisil 1846. a suvel. Tegemist oli peamiselt vanade inimestega, mistõttu nendegi arv vähenes üsna kiiresti ja levis kuuldus viimase Salatsi liivlase surma kohta. Küsimusse püüdis selgust tuua E. N. Setälä, kes pöördus Salatsi pastori dr C. Schlau poole järelepärimisega. Setälä saigi vastuse, milles teatati viimase liivlase surmast 1868. a (Setälä 1889: 242).

Järgnevalt avaldatakse selles küsimuses arvukalt kirjutisi, millest võiks nimetada Metzsch-Schilbachi (1892) oma. Antakse küllaltki asjalikus toonis liivlaste alade kirjeldus ning jutustatakse Liivimaa liivlaste kadumisest. Autor märgib, et ka Kuramaa liivlaste alad on vähenemas, nt pole enam liivi keele kõnelejaid Mag Külle's ja Luoik külla's, mis asuvad Mustānumi ja Kūolka vahel. Autor (Metzsch-Schilbach 1892: 359) lõpetab oma kirjutise liivlaste tuleviku suhtes pessimistlikult: „Auch hier wird die letzte Stunde für das Livementum geschlagen haben, wenn erst der letzte Baum jener Waldwildnis gefallen sein wird und allerwegen Kulturland die Halbinsel bedeckt“³⁸.

Viimase liivlase otsimisega hakkab sajandi lõpul tegelema agaralt ka eesti ajakirjandus. Nii avaldab M. J. Eisen (1891) „Olevikus“ üleskutse, milles palutakse saata teateid Liivimaa liivlaste kohta (üleskutset refereeritakse ka teistes ajalehtedes). Nagu näha, ei saabunud mingisugust vastust, ja Eisen (1892) kordab üleskutset veel kord.

³⁸ „Liivimaa / liivlaskonna viimane tund saabub siis, kui metsatihnikus langetatakse viimane puu ja poolsaart katab kõikjal kultuurmaastik.“ [Toim.]

Juhuslikult oli aga Setäla saanud teateid, nagu elaks siiski veel üks liivlane XX sajandi algulgi. Et küsimust lahendada, sõidab ta 1905. a Salatsisse (Postimees 1905). Väga suurte raskustega seotud reis lõpeb tulemusteta. Viimaseks liivlaseks peetud Brenz Miklahw kõneleb mingit varaste argood. E. N. Setälä on sunnitud uskuma, et Liivimaa viimane liivlane suri siiski umbes 40 aastat tagasi (Forschungsreisen 1905: 180). Nagu kirjutab E. N. Setälä tõlk, olnud keeleteadlane oma reisi tulemustega siiski rahul, sest teadlasena oli ta teinud kõik probleemi lahendamiseks (Köpp 1935).

Probleemi käsitleb teaduslikult veel O. Kallas (1904–1905: 61–65). Opeereerides väga erinevate andmetega jõuab ta järeldusele, et kõigi eelduste kohaselt pidi veel 1880. aastail mõni Liivimaa liivlane elama. Ometi ei saa temagi kindlamat otsust teha, sest tegemist on ikkagi vaid kaudsete andmetega. 1905.–1910. aastail ilmub ajalehtedes ja ajakirjades arvukalt kirjutisi viimaste liivlaste kohta (vt nt Illustrierte Beilage 1906, Montagsblatt 1909, Uusi Suometar 1909), lisamata aga omalt poolt midagi olulist. Küsimus on lõplikult jäänud siiski lahendamata, sest mitmetes läti allikates leidub tähelepanekuid Salatsi liivlaste kohta siiski hilisemast ajast kui pastor Schlau poolt märgitud 1868. a.

Paralleelselt viimase Liivimaa liivlase probleemiga jätkub 1860. ja 1890. aastate vahel liivlaste, liivi keele ja rahvaluule tutvustamine populaarsel kujul ajakirjanduses. Nagu teada, valitses sellal üldine huvi vähetuntud keelte ja rahvaste vastu, mistõttu hääbuva rahva keele ja kommete kirjeldamine vastas kõigiti lugejaskonna maitsele. Nimetatud ajavahemikust peale leidub teateid ka lätikeelses ajakirjanduses (vt nt Baltijas Wehstnesis 1870, Mahjas Weesis 1874, Baltijas Juhrneku Kalendars 1891, Deenas Lapa 1891), kuigi on tegemist üsna pealiskaudsete etnograafiliste kirjelduste, lühikeste jutustuste või kokkuvõtlike liivlaste ajaloo refereeringutega. Selline liivlaste ja liivi keele tutvustamine jätkus kirjanduses kuni Esimese maailmasõjani.

Palju põhjalikumad polnud kirjutised sel perioodil ka eesti ajakirjanduses. Võiks märkida autorita kirjutist „Meelejahutajas“ (1881), milles jutustatakse vähenõudlikus stiilis liivlaste elust ja tuuakse paar juttu laevade röövimisest. Mitmeid kirjutisi avaldavad „Olevik“ (Olevik 1887, 1891, 1892, 1894a, 1894b), „Postimees“ (Postimees 1906) jpt ajalehed ja ajakirjad. Needki tutvustavad kirjutised jätkusid üsna vähenõudlikus laadis palju aastaid hiljemgi, kusjuures liivlaste tutvustajate hulgas võib leida üsna nimekaid kultuuri- tegelasi (K. E. Sööt, M. J. Eisen jt).

Mõnel määral on liivi keele uurimisega seotud tööd liivlaste antropoloogiast, sest viimastes leidub mõnikord andmeid liivi keele kõnelejate ning nende varasemate asupaikade suhtes. Nii väärrib nimetamist F. Waldhaueri (1879) väitekirj liivlaste antropoloogiast, mille esimeses peatükis käsitletakse üllatava põhjalikkusega liivi keele uurimise ajalugu, kusjuures hinnangud ja seisukohad liivi keele kuuluvuse, asustusala jm küsimustes on paikapidavad. Töö teaduslikkust märgiti hinnatavalt juba selle ilmumise ajal (Globus 1880). Waldhaueri uurimusele järgnevad mitmed teised samalaadsed tööd (Weinberg 1897, 1903: 337–347, Landau 1909), mille keeleteaduslik osa on siiski tagasihoidlikum või puudub hoopis.

Mis puutub otseselt liivi keele teaduslikku uurimisse, siis järgnes tõepoolest pikem mõõnaaeg pärast Sjögreni ja Wiedemanni uurimistulemuste avaldamist nende liivi keele grammatikas ja sõnaraamatus. Mõõnast hoolimata ilmub kirjutisi ja teoseid, mis pakuvad üht-teist märkimisväärset oma seisukohtades või lisavad uusi fakte liivi keele ja liivlaste kohta. Selliste hulka kuulub kahtlemata A. Döbneri (1865) kirjutis, milles kajastub muuhulgas keeleteaduslik biologism. Autor käsitleb keelte arengus nende noorust, küpsust ja raukust. Vanemaid allikaid kommenteerides jõuab ta järeldusele, et liivi keel elab üle oma raugaiga, sest Võnnus on säilinud vaid nimetused Livenberg, Livenstrasse ja Livenglocke, Salatsis on liivlased lõplikult kadumas ja Kuramaalgi on liivi keel suremas. Viimast kirjeldab autor (Döbner 1865: 82) eriti harda alatooniga: „Noch einmal schaut er seine ihm lieb gewordenen Umgebungen an, noch einmal betet er in seiner Muttersprache, und dann ist alles lautlos und still. So wirds bald mit dem Livenvolke sein, wenn sein letztes Grab gegraben ist.“³⁹ Artikli lõppu paneb autor sentimentaalse luuletuse viimase liivlase hauast. Hoolimata biologismist ja sellest, et autor ei suuda liivlaste assimileerumise põhjusi mõista, pakub kirjutis huvi arvukate faktide esitamisega laiemale lugejaskonnale.

Teaduslikult paikapidav on Yrjö Koskise (1866) paarikümneleheküljeline tihe uurimus. Selles refereeritakse kokkusurutult varasemaid allikaid, peatutakse leivu ja liivi probleemil, kusjuures jõutakse järeldusele, et leivu murre on eesti keele üks murdeid ning pole eraldunud liivi keelest. Pidades liivi keelt üheks läänemeresoome keeleks, asub Koskinen esimest korda

³⁹ „Veel viimast korda vaatab ta talle armsaks saanud ümbrust, veel viimast korda palvetab ta oma emakeeles, ja seejärel on kõik hääletu ja vaikne. Nii saab kord olema liivi rahvaga, kui tema viimase kalmu jaoks auk kaevatakse.“ [Toim.]

liivi keelt võrdlema teiste sugulaskeeltega (Kruse oli võrrelnud üksnes liivi ja eesti keelt). Teoses võetakse võrdluse alla sõnu, häälikulisi ja morfoloogilisi nähtusi. Kuigi võrdlus jääb pealiskaudseks, on sellega siiski pandud tagasihoidlik alus liivi keele võrdlevale uurimisele, mis ongi teose peamiseks väärtuseks. Uurimuse viimases osas vaadeldakse soome-ugri hõimude migratsiooni, milles esineb terve rida vaieldavaid seisukohti ja eksimusi.

Arvulisi andmeid ka liivlaste kohta esitab E. H. von Busch (1867: 562) oma raamatus Venemaa luteri usu kirikutest.

Arvulisi andmeid ja ülevaate liivlaste asustuselast võib leida veel A. Ritichi (1873) etnograafilist laadi tööst, milles käsitletakse ka liivlaste lätistumisprotsessi ja tuuakse paralleele Volga-äärsete soome-ugri rahvastega. Autor on nähtavasti kasutanud peamiselt Sjögreni ja Wiedemanni grammatika eessõna andmeid.

Hoopis teist laadi on A. Ahlqvisti (1869) „Suomalainen murteiskirja“, milles on Wiedemanni liivi keele grammatika tekstinäidete järgi esitatud 11 lehekülge liivikeelset teksti. Lugemise hõlbustamiseks on lisatud 10-leheküljeline sõnastik. A. Ahlqvisti teose kaudu said liivikeelsed tekstid laiemale üldsusele kättesaadavamaks kui algallika kaudu. Iseseisvat teaduslikku väärtust nimetatud teosel ei ole.

Ulatuslikult leidub liivikeelseid näiteid M. Veske 1873. a ilmunud võrdlevas uurimuses läänemeresoome keelte kohta (Veske 1873). Et aga näited on võetud Wiedemanni liivi keele grammatikast, pole põhjust antud ühenduses teosest pikemalt kõnelda.

Teaduslikkusele pretendeerib ka A. Bielensteini (1889) tendentslik kirjutis Riia lahe ümbruse ja Ida-Kuramaa vanadest elanikest. Autor püüab iga hinna eest tõestada lätlaste prioriteeti antud aladel, kasutades selleks üsna naiivset tõestusmaterjali.

Laiemale lugejaskonnale on kirjutatud J. Krohni (1887) ülevaade soome-ugri rahvastest, milles puudutatakse põgusalt ka liivlasi.

XIX sajandi eelviimasel aastakümnel võib märgata uut tõusu liivi keelega tegelemisel ja liivi keele uurimisel. Nii ilmub uuesti trükist Matteuse evangelium (Mt 1880). Kuigi selles on häälduspärane kirjaviis asendatud saksa-lätipärase kirjaviisiga, oli teose ilmumise faktil juba teatud tähtsus.

Veelgi olulisem on noorgrammatilise koolkonna silmapaistva esindaja E. N. Setälä tegevus liivi keele uurimisel. Nii sõidab Setälä koos üliõpilase Wallin-Voionmaaga Liivi 1888. a. Avaldatud reisikirjadest (Setälä 1888a,

1888b) ilmneb, et uurijad on otsinud liivlasi Riist, seejärel siirdunud Kuramaale, kus toimuski põhiline kogumistöö. Nagu nähtub aruannetest, on Setälä pidanud Soome-Ugri Seltsis ettekande „Aksentin ja kvantiteetin sisällisestä suhteesta Liivin kielessä“. Ühtlasi on näha, et Setälä on kogunud 80 juttu, 140 vanasõna, 110 punkti muud ainekku ja 20–30 rahvalaulu (Vuosikertomus 1889a, 1889b). Liivlastelt kogutud keelenäiteid on Setälä ohtrasti kasutanud oma põhjalikus ajaloolis-võrdlevas uurimuses „Yhteissuomalainen äännehistoria“ (1899). Setäläga kaasas olnud Väinö Voionmaa huvitus peamiselt etnograafilistest küsimustest, kuid jälgis ka liivlaste majanduselu, keelt ja kultuuri. Naasnud Soome, ilmub temalt üsna põhjalik kirjeldus olukorrast Kuramaal (Wallin (Voionmaa) 1889).

Setälä ja Voionmaa uurimisreis ei piirdunud aga üksnes reisikirjadega.

E. N. Setälä (1889) avaldab ungarikeelse ülevaate liivi keelest ja rahvast. Kuigi selles pole eriti palju uut, väärib ta tähelepanu kui liivlasi laiemalt tutvustav uurimus. Kogutud häälikulist ja morfoloogilist materjali esitab ta ulatuslikult veel oma häälikuloos (Setälä 1899). Ka Voionmaa avaldab (Väinö Alho nime all) uurimuse liivi rahva minevikust ja tänapäevast, milles on väärtuslikke andmeid liivlaste ajaloost, keelest, kirjandusest, pulmakommetest, tavadest jne (Alho 1891). Uurimus sisaldab lisaks tekstilisele osale seitse head pilti. Setälä ja Voionmaa uurimustega sai liivi keel teadusemaailmas uuesti huviobjektiks. Nagu ikka, nii hakati ka nüüd liivlasi järjekordselt tutvustama laiemale üldsusele, mistõttu ajakirjanduses ilmus arvukalt Voionmaa ja Setälä andmete põhjal kirjutisi (vt nt Lipp 1890: 88–90), viimastest omakorda jällegi uusi.

Põgusalt uuris liivi keelt V. Thomsen (1890), kes oli Kopenhaagenis kohanud liivi meremehi. Saadud materjali kasutas ta oma uurimuses läänemeresoome ja balti keelte suhetest. Thomsen oli sealjuures esimene, kes märkas liivi keele intonatsioonide omapära.

A. Bielensteinilt (1892) pärineb veel väga ulatuslik uurimus (ca 500 lk) lätlaste ja läti keele minevikust. Kuigi teoses on palju ebakriitilist, leidub selle kõrval ka üht-teist väärtuslikku. Tuleb nimetada hoolega kogutud statistilisi andmeid, ajalooliste allikate refereerimist, etümoloogilisi arutlusi (nt sõnade *kihlakunta*, *Kuramaa* jt puhul). Kõige väärtuslikumaks osaks on aga 279 liivi koha- ja isikunime, mida võrreldakse eesti, soome ja läti sõnatüvedega. Etümoloogilistest lapsustest hoolimata väärivad nimed märkimist just seetõttu, et tegemist on esimese tõsisema katsega liivi kohanimesid etümologiseerida.

Nagu üldiselt teada, on liivi päritolu kohanime uurimine ning etümologiseerimine nõrgaks lüliks liivi keele käsitlemisel kuni tänapäevani.

Populaarteaduslikku laadi on Wolf von Metzsch-Schilbachi (1894) järjekordne kirjutis „Globuses“. Selles kõneldakse liivi keelest Wiedemanni grammatika põhjal, tutvustatakse mõistatusi ja rahvalaule koos näidetega tekstis.

Minimaalsel määral leidub liivi keeleandmestikku J. Mikkola (1894) kuulsas uurimuses läänemeresoome ja slaavi keelte suhetest.

Võrdlevalt teiste soome-ugri rahvastega esitavad materjali ka liivlaste usundist J. Krohn (1894), M. Varonen (1898) ja K. Krohn (1915) oma vastavasisulistes uurimustes.

Mõnevõrra rohkem huvi pakub A. H. Snellmanni (1894) uurimus läänemeresoomlaste varasemast ajaloost. Pikemalt käsitletakse kuralaste probleemi ja liivi keele lähedust karjala keelele. Snellmann (1894: 27) lükkab õigusega ümber väite liivi ja karjala keele erilistest lähedastest joontest ning on veendunud, et liivlaste põliseks alaks on ikkagi Väina suue.

XIX sajandi viimased aastad lisavad väga vähe Setälä ja Voionmaa materjalidele, millele üldiselt toetuti koos Sjögreni ja Wiedemanni refereerimisega. Võiks vahest nimetada veel K. A. Hermann (1897) arvustust Bielensteini uurimuse „Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert“ kohta. Arvustuses on refereeritud Bielensteini uurimuse suhteliselt nõrku külgi kui teose saavutusi. Lisaks sellele on ka autoripoolseid seisukohti, mis on etümoloogiate ja seletuste osas üsna ebakriitilised. Varasemaid allikaid populariseerivad oma kirjutistega veel M. J. Eisen (1909: 70–96), H. Prants (1911) ja G. Sodoffsky (1906) oma geograafilises uurimuses Balti rannikust ja saartest.

Kokkuvõtte liivlaste antropoloogilisest uurimisest teeb R. Weinberg (1902).

XX sajandi esimesel aastakümnel võib tähele panna siiski mitmete teadlaste pöördumist liivi keele allikate poole: Kustaa Fredrik Karjalainen (1906) nimetab oma uurimuses Peterburi raamatukogudes asuvatest soome-ugri käsikirjadest ka liivi käsikirju. A. O. Heikel (1909) käsitleb Läänemere rahvaste rahvarõivaid, uurides eraldi peatükis ka liivlaste rahvarõivaid; keelelist huvi pakuvad arvukad liivikeelsed nimetused seletustes.

Uut tõusu liivi keele uurimises võib täheldada vahetult enne Esimest maailmasõda. See on seotud E. N. Setälä järjekordse uurimisreisiga Kuramaale 1912. a juulis ja augustis. Nagu aruandest nähtub, on saadud keelelist ja etnograafilist materjali, samuti fotosid ja heliülesvõtteid (Vuosikertomus 1912).

1912. a oli E. N. Setälä Kuramaal koos V. Setälä ja E. A. Saarimaaga, kellest viimane avaldas ühtlasi reisikirjelduse (Saarimaa 1912), millel ei puudu ka keeleline tähtsus. Peale selle leidub „Virittäjäs“ Saarimaa (1914) lühiumurimus liivlaste mütoloogilistest uskumustest. Keeleteadlasi huvitavad selles eeskätt täpses transkriptsioonis esitatud vaimude, mitmesuguste mütoloogiliste olevuste nimetused, nagu *pāina*, *vīlkataks*, *vīl'* jt. E. N. Setälä väärtuslik uurimistöo liivi keele alal sai täiel määral kättesaadavaks palju aastakümneid hiljem (Setälä 1953).

Punkti liivi keelega tegelemisele ja liivi keele uurimisele Peterburi Teaduste Akadeemia poolt, milleks olid loonud traditsioonid Sjögren ja Wiedemann, paneb E. Volter (1917) oma objektiivse kirjutisega, milles hinnatakse vääriliselt Venemaa Geograafia Seltsi initsiatiivi väikerahvaste, sealhulgas ka liivi keele uurimisel. Orienteerudes rahuldavalt varasemates teostes, märgib autor, et tehtud uurimistööst (Hillneri, Sjögreni, Wiedemanni, Thomseni, Setälä, Wallini jt poolt) hoolimata on vajalik liivlasi säilitada teadusele, seda enam, et liivlaste nimetamisel lätlasteks pole mingit vajadust. Peale muu kõneleb Volteris veel liivikeelse kirjanduse peaaegu täielikust puudumisest. Kirjutis tuleb meelde akadeemik A. Kuniku printsiipiaalset väljaastumist liivlaste kaitseks viiskümmend aastat tagasi.

Järgnenud tormiliste ajalooliste sündmuste tõttu, mis haarasid endasse ka Kuramaa ja liivlased, katkeb liivi keele ja liivlastega tegelemine.

Eelnevat resümeeerides võib täie veendumusega väita, et liivi keele teaduslik ning süstemaatiline uurimine saab alguse akadeemik K. E. Baeri initsiatiivist Vene Geograafia Seltsis; sellele järgneb A. J. Sjögreni ja F. J. Wiedemanni suunamine liivlaste aladele Peterburi Teaduste Akadeemia ülesandel. Nimeetatud kaks eriharidusega teadlast viisid lühikese ajaga liivi keele uurimise kõrgele tasemele, mida tõestab põhjaliku liivi keele grammatika ja ulatusliku liivi-saksa ja saksa-liivi sõnaraamatu ilmumine. Liivi teaduslikul uurimisel on saavutusi veel V. Thomsenil, V. Wallin-Voionmaal, E. A. Saarimaal ja E. N. Setäläl, kellest viimast võib lugeda käsitletud perioodi kolmandaks tippteadlaseks, kuigi suutis oma eluajal avaldada vaid väikese mürdosa uurimisreisidel kogutud materjalist.

Liivi keelega tegelevad ka balti-saksa teadlased, suutmata pakkuda tõsist võistlust Sjögrenile, Wiedemannile ja Setäläle. Väga selgesti avaldub baltisaksluse ideoloogide üleolev suhtumine kohalikesse rahvastesse. Sellist

suhtumist arvustavad mitmed avarama silmaringiga teaduse ja kultuuri alal töötajad Peterburist.

Käsitletaval perioodil ilmuvad esimesed liivikeelsed raamatud Matteuse evangeeliumi eri trükkide näol.

Esimese maailmasõja heitlikud sündmused matsid mõneks ajaks nii liivlased kui ka nende keele – siiski veel mitte jäädavalt.

3. Emakeele Seltsi asutamisest kuni 1950. aastateni

Esimese maailmasõja päevil kannatasid liivlased mitmekordselt: elanikud sunniti kodudest lahkuma, hooned rüüstati või põletati, kalapüügivahendid hävitati. Üldises segases olukorras kadusid liivlastest igasugused kindlamad teated ning levisid kuuldused liivlaste lõplikust laialipillutamisest ning hävimisest. Kuuldusi aitas levitada ebakindlate teadetega ka ajakirjandus.

1920. a asutati Tartus Emakeele Selts, kes seadis oma põhieesmärgiks eesti keele uurimise. Juba asutamisaastal tekkis aga mõte lülitada seltsi uurimisorbiiti ka liivi keel. Nagu nähtub seltsi esimese tegevusaasta ülevaatest, ongi seda mõtet asutud realiseerima. Selleks püüti hankida summasid ja saadeti 1920. a mais Kuramaale liivi keelt uurima seltsi esimees professor L. Kettunen ja seltsi sekretär üliõpilane O. Loorits. Nagu nähtub reisikirjadest (Postimees 1920, Kettunen 1920, AESA 1922), õnnestus matk suurepäraselt. Selgitati, et liivlased on pöördunud suures enamikus tagasi rüüstatud kodudesse, liivi keelt kõneldakse endiselt rannakülades Kõolkast Lūžini, ja saadi rikkalikult keelelist ja rahvaluulelist materjali. Sealjuures kogus L. Kettunen peamiselt keelelist ainekku, muuhulgas ka tekste, O. Loorits pühendas aga peatähelepanu rahvaluulele. Uurimisreisi otsese tulemusena ilmusid ühtlasi ka teaduslikud kirjutised, nt L. Kettuneni (1923) „Liivlaste mereneitsid *noorad*“, milles püütakse selgitada sõna *nõra* etimoloogiat. Esimese reisi materjale kasutas Kettunen ulatuslikult ka 1925. a ilmunud uurimuses liivi keele kohta (Kettunen 1925). Nimetatud teos sisaldab materjali aastaist 1917–1925; sellest kõige olulisem on siiski see osa, mis on saadud ekspeditsioonidelt liivlaste juurde alates 1920. a. Teoses on 18-leheküljeline foneetiline sissejuhatus, milles iseloomustatakse liivi keele häälikuid ja käsitletakse mitmeid iseloomulikke hääldamiseseadusi. Sissejuhatusele on lisatud veel katselisfoneetilisel teel saadud tabelid.

Teose põhiosaks on aga üsna täpses foneetilises kirjas edasi antud kuuldelised tekstid eri liivi murrakuist. Tegemist on rahvaluuleainelise materjaliga,

mistõttu tekstid on väärtuslikud nii folkloristile kui ka keeleteadlasele. Nime-
tatud teosega pandi alus liivi keele foneetilisele ülesmärkimisele. Teos on
kasutatav liivi keele uurijale tänapäevalgi kui vajalik tekstikogu. Foneetiline
sissejuhatus on aga oma tähtsuse kaotanud seoses Kettuneni hilisemate uuri-
mustega.

Järgnevatel aastatel jätkab Kettunen visa ning süstemaatilist tööd liivi
keele sõnavara uurimisel, viibides peaaegu igal suvel mõne suvekuu Kura-
maal ning töötades lühemat või pikemat aega peaaegu kõikides liivi külates
(AESa 1922, AESa 1924, Kettunen 1948: 105–124, 146–158, 192–203).

Emakeele Seltsi raamides lülitusid liivi keele uurimisse peale Kettuneni ja
Looritsa veel mitmed teisedki keelehuvilised, kellest võiks nimetada V. Ernit-
sat. Liivi keele uurimise käigus hakatakse Emakeele Seltsi poolt toetama ka
liivi kirjakeele viljelemise mõtet. Praktilise teostuse leiab see viie lugemiku
(LL 1921, 1922, 1923, 1924, 1926) väljaandmise näol, millele lisandub veel
kogu K. Stalte (1924) luuletusi.

Liivlaste kohta ilmub pikemaid, ka keeleolusid valgustavaid kirjutisi
(Loorits 1923). Soomes ja Lätis avaldatakse mõningad liivikeelsed raama-
tud (ÜT 1937; Stalte 1939; Damberg 1935; RÄ 1932; RÄ 1933). Lätlane
L. Rudzītis asus koostama liivi sõnaraamatut, mille koostamisele oli asunud
ka Lauri Kettunen (Postimees 1934).

Jättes nimetamata kõik kodanliku vabariigi ajajärgu hõimupropagandaga
seotud kirjutised ajalehtedes ja ajakirjades, võiks siiski nimetada 1920. aas-
taist mõningaid ülevaatlikke kirjutisi, mille väärtus seisneb liivi rahva ja keele
tutvustamises laiemas mastaabis. Nii avaldas P. Ahula (= Paul Ariste) esperan-
tokeelse kirjutise (Ahula 1921), millele on lisatud kolm pilti, A. Westrén-Doll
(1926) esitas ettekande Õpetatud Eesti Seltsis liivi ja kura kohanimedede uuri-
misest, mõneleheküljeline kirjeldus koos paari pildiga ilmus ka G. Buscha-
nilt (1926). Samasse liiki lülitub veel L. Kettuneni (1927) kirjutis Kaupost ja
Lembitust.

Üksnes ajaloolistel faktidel peatub H. Moora (1924) oma kirjutises eest-
laste, liivlaste ja lätlaste kristianiseerimisest, jäädes sealjuures üsna pinnali-
seks. Tutvustavad on ka Turaani ideoloogide F. Lukinichi (1932, 1933, 1935)
ja V. Ernitsa (1931) kirjutised.

Liivi rahvaluule uurimisega tegeles palju aastaid Oskar Loorits, kes suu-
tis maksimaalselt üles kirjutada liivlaste hulgas säilinud rahvalaule, muinas-
jutte, muistendeid, vanasõnu, mõistatusi jne. Kogutud materjalist on suur osa

trükist ilmunud, kuigi sageli kas eesti- või saksakeelses tõlkes, millega kadus materjali keeleteaduslik tähtsus (Loorits 1926, 1927, 1928, 1931, 1932a, 1932b).

Kõige rohkem pakub keeleteadlasele „Volkslieder der Liven“ (Loorits 1936), milles esitatakse rahvalaulud liivi keeles koos saksa- või lätikeelse tõlkega. Kuigi transkriptsiooni on lihtsustatud, on materjal kasutatav liivi keele sõnavara, morfoloogia ja süntaksi uurimisel.

O. Looritsalt on ilmunud veel ulatuslik reisivestete ja ülevaadete kogumik (Loorits 1938), milles kõneldakse liivlaste elu-olustikulistest tingimustest, uurimistööst Kuramaal, liivi keele varasemast uurimisest, kirjakeelest jm. Teos on illustreeritud huvitava pildimaterjaliga. Sealjuures sisaldab teos aga ka palju subjektiivset ning isegi sentimentaalset. Tegemist on rohkem ilukirjandusliku kui teadusliku teosega.

Üksikküsimusi on käsitletud J. Mägiste, kellelt on ilmunud kirjutisi „Virittäjäs“ (Mägiste 1928) ja „Eesti Keeles“ (Mägiste 1931). Läänemeresoome häälikulist struktuuri hästi tundes suudab Mägiste usutavalt selgitada nii possessiivsufiksiste rudimente liivi keeles kui ka mitmete sõnade etümoloogiat.

Mõnel määral pakuvad keelelist huvi veel mitmed etnograafilised uurimused. Nii käsitleb kolmel retkel isiklikult kogutud materjali põhjal liivlaste kalastust ja vähipüüki F. Leinbock (= F. Linnus) (1928). Uurimuses on toodud arvukalt liivikeelset terminoloogiat, mis on mitmekesine ning transkriptsioonilt täpne. Just kalastusalase sõnavara osas on hiljem vähe olnud uut lisada.

Keelelist materjali pakub ka I. Manninen (1929a, 1929b, 1932), kuigi uut on vähe. Märkida võiks vahest liivi laenude käsitlemist läti keeles. Materjalina on kasutatav ka A. Penttilä (1935) poolt esitatud mõistatused.

Mõnel määral on liivi keele mõjusid läti keelele käsitletud J. Endzelīns (1923: 9) ühenduses teiste probleemidega, samuti on liivi ainestikku Mūlenbachi sõnaraamatus (Mūlenbachs 1923–1925). Otseselt on aga liivi ja läti keele vastastikuseid mõjustusi käsitletud Peeter Arumaa (1935) oma lühikeses kirjutises. Nagu nähtub, on märgatavaid liivi keele mõjustusi läti keele süntaksis ja fraseoloogias. Probleem ise pakub ka üldkeeleteaduslikku huvi just keelekontakti jälgimise seisukohalt. Selles osas ei tee autor siiski suuremaid järeldusi, sest käsitletakse suhteliselt üksikküsimusi. Substraadi ja superstraadi probleemid Kuramaa läti ja liivi keele murdes ootavad ulatuslikumat käsitlust.

1930. aastate silmapaistvaimaks liivi keele uurijaks osutub L. Kettunen, kes tegeleb liivi keelega pidevalt kahekümne aasta jooksul. Peaaegu igal suvel Kuramaal viibides kogub teadlane väga ulatuslikult materjali, viimistledes ning kohandades ühtlasi foneetilist transkriptsiooni liivi keele ülesmärkimiseks. Esialgu ilmub L. Kettunenilt üksikprobleemide käsitlusi. Nii võrdleb ta liivi keele sõna *ti'edaz* soomekeelse *tehdas*-sõnaga (Kettunen 1929), pannes sealjuures kahtluse alla E. N. Setälä kinnituse nende sõnade etümoloogilisest ühtekuuluvusest. Järgnevalt etümologiseerib L. Kettunen (1934) kuus üsna haruldast liivi keele sõna põhjaliku võrdlemise teel vastetega sugulaskeeltest. Üksikprobleemide käsitlused kasvasid aga otseselt välja liivi keele ulatusliku sõnaraamatu koostamistööst. 1938. a ilmubki Soome-Ugri Seltsi toimetusel trükist liivi keele kõige täielikum ning usaldusväärsem sõnaraamat (Kettunen 1938), sisaldades ühtlasi ülevaate liivi keele foneetikast ja morfoloogiast.

Suurteose hinnatavaimaks osaks jääb ikkagi sõnastik, mille 517 suurekaustalist lehekülge haarab peaaegu kogu liivi keele sõnavara. Materjal on autori poolt teaduslikult hästi läbi töötatud. Peale rikkaliku fraseoloogilise materjali on hinnatavad ka etümoloogilised seletused ja võrdlevad või kõrvutavad näited. Kettunenil pole õnnestunud leida vasteid kõigile Sjögreni sõnaraamatu sõnadele, kuid viimasedki on sõnaraamatu täiuslikkuse huvides vastava märkusega varustatult esitatud. L. Kettuneni sõnaraamatu ilmumine oli liivi keeleandmestiku kogumise ja trükis avaldamise kulminatsiooniks.

L. Kettuneni kõrval kujuneb kolmekümnendate aastate lõpul küllaltki tähelepanuväärseks liivi keele eriteadlaseks L. Posti. Temalt ilmub 1936. a lühem kirjutis „Liivi keele intonatsioonidest“ (Posti 1936), milles jälgitakse liivi keele intonatsioonide uurimise ajalugu alates Vilhelm Thomsenist kuni Lauri Kettunenini. Posti leiab, et Kettunen on jätnud sageli märkimata katkeva intonatsiooni, kuigi viimasel on liivi keeles fonoloogiline tähtsus. Edasi arutledes jõuab Posti seisukohale, et katkeva intonatsiooni puudumine või nõrk häälamine on seletatav uute lätipäraste intonatsioonidega, mis aitavad korvata katkeva intonatsiooni puudumist. Ühtlasi esitab L. Posti koos läti foneetiku Anna Äbelega tehtud uurimuste tulemused ning soovib liivi keele transkribeerimisel võtta tarvitusele uued märgid langeva (˘), tõusva (ˆ) ja katkeva (ˇ) intonatsiooni märkimiseks.

Kirjutis kutsub esile vastuväiteid L. Kettunenilt (1936), kes selgitab omalt poolt katkeva intonatsiooni esinemise ja märkimise tingimusi. Samas artiklis puudutatakse tänaseni lahendamata jäänud klusiili kvaliteedi (kas *ḳ*, *p̣*, *ṭ* või

kk, pp, tt) ja *ɛ*-vokaali probleemi, milles tal oli lahkarvamusi ka E. N. Setäläga (Setälä 1934). Kettunen märgib õigustatult, et käsitletavais küsimustes tuleb peale muu arvestada ka murrakulisi erinevusi.

Vaidlus liivi keele häälikute ümber jätkub aga veel aastaid. 1942. a ilmub L. Postilt liivi keele häälikulugu (Posti 1942), mis oma põhiolemuselt on noogrammatilist laadi uurimus ja sisaldab ranges süsteemis palju väärtuslikku materjali.

Kuigi uurimusele on ette heidetud liialt kunstlikku süsteemi, vaieldavusi rekonstrueeringuis ja eksperimentaalse osa vähesust, pakub ta siiski küllalt täieliku ülevaate liivi keele häälikuloost.

Kohe pärast uurimuse ilmumist avaldas L. Kettunen (1942) üsna range arvustuse, märkides mitmeid tõsiseid puudusi teoses, kuid eitamata sealjuures ka väärtusi. Seega laienes 1936. a „Virittäjä“ tekkinud vaidlus klusiilidelt paljudele teistele liivi keele foneetika probleemidele, sealjuures ka rekonstrueeringuile. Vaidluseks andsid alust Posti arvustavad seisukohad L. Kettuneni sõnaraamatu eessõna kohta.

Järgnevail aastail püüdis Kettunen oma väiteid kontrollida ja usutavamalt tõestada. Selle töö tulemuseks oli sõnaraamatu eessõna ilmumine eri teosena ümbertöötatud kujul (Kettunen 1947). Kettunen ongi saavutanud liivi keele foneetika uurimises hinnatava koha, kuid mitmetes küsimustes jääb endiselt figureerima kaks seisukohta. Ja üksnes liivi keele eksperimentaalne uurimine suudaks ehk tänapäevalgi veel mõned vaieldavused lahendada.

L. Kettuneni ja L. Posti uurimistöö tulemuste avaldamisega ühtlasi lõpeb järjekordne lõik liivi keele uurimises. Teise maailmasõja sündmused rulluvad kõige masendavamal kujul jällegi üle Kuramaa. Saksa okupatsioon ja sellele järgnenud lahingusündmused viivad liivlased välja oma kodudest. Osa liivlasi põgeneb okupatsiooni ajal Rootsi, teine osa leiab varjupaika Läti külades. Kui sõda lõpeb, on liivlaste arv usumatult vähenenud. Liivi keele uurimine võtab aga üsna visalt hoogu. Soome keeleteadlased L. Kettunen ja L. Posti jäävad liivi keele otsesest uurimisest kõrvale. Mõnevõrra teostab ka emigratsioonis materjalide kogumist J. Mägist (1951).

Uus tõus liivi keele uurimises algab 1948. a, millal algavad Tartu Riikliku Ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste uurimisreisid Kuramaale. Kogutakse pidevalt materjali ning töötatakse see läbi kas kursuse- või seminaritöodes. Trükitis ilmub kirjutisi P. Aristelt. Nii võiks nimetada uurimust liivlaste etnogeneesist (Ariste 1954), milles käsitletakse ühelt poolt läänemeresoome

keelte kujunemist, teiselt poolt liivi keele suhteid teiste läänemeresoome keeltega. Uurimus sisaldab uusi seisukohti ja ümberhinnanguid. Kahjuks on töösse sattunud häirivaid trükivigu, mistõttu tuleb liivikeelseisse näidetessee suhtuda eriti tähelepanelikult.

Rohkem tutvustava laadiga on sama autori „Liivlased ja liivi keel“ (Ariste 1958a, 1958b), milles käsitletakse liivlaste asustusalasid, liivi keele uurimist ja Kuramaal tekkinud keelekontakti nähtusi. Ühtlasi selgitatakse tingimusi, miks liivi keele assimileerumine on paratamatu. Katselisfoneetiliselt on sama autor analüüsinud palatalisatsiooni (Ariste 1959).

Liivlaste ja liivi keele küsimusi käsitletakse ka kogumikus „Eesti rahva etnilisest ajaloost“ (vt nt Ariste 1956, Moora 1956).

Eesti, liivi ja läti sõnavaraliste suhete kohta valmis 1948. a K. Abenil kandidaadidissertatsioon „Eesti ja liivi laenu läti sõnavaras“, millest on trükitis ilmunud lühike kokkuvõte (Aben 1957).

Liivi keele ja eesti keele mulgi murde sõnavaralisi suhteid on jälginud vastavas uurimuses S. Tanning (1958), kes jõuab järeldusele, et mulgi murde kõnelejail on olnud liivlastega kauemat aega kokkupuuteid kui ida pool Võrtsjärve asuvail lõunaeestlastel. Esitatud materjal toetab kõigiti hüpoteesi, et lõunaeestlaste otsesteks naabriteks olid liivlaste eelkäijad.

Nagu eelnevast nähtub, toimus liivi keele uurimises järjekordne tõus 1920. aastaist alates. Esialgu lähtus see Emakeele Seltsist, kuid hiljem ületas selle raamid. Tähelepanuväärseid tulemusi saavutavad uurijatena F. Leinbock, J. Mägiste ja teised. Noorgrammatilistest kontseptsioonidest lähtudes viisid liivi keele uurimise kõrgemale tasemele L. Kettunen ja L. Posti. Teine maailmasõda mõjus laastavalt liivlastele ning takistas nende keele otsest uurimist. Sõjajärgseil aastail kandus liivi keele uurimise keskus järk-järgult Tartusse, kus P. Ariste juhtimisel on toimunud uute keelematerjalide kogumine ning teaduslik läbitöötamine. Ilmunud teosed lubavad oletada, et liivi keele intensiivne uurimine jätkub ka lähemal aastakümneil ning lahendatakse kaasaja tehnilist baasi kasutades vaieldavad probleemid ka liivi keele foneetikas.

Liivi keele edasine intensiivne uurimine võimaldab lahendada paljusid läänemeresoome keelte mineviku ja olevikuga seotud probleeme.

ANDREAS JOHAN SJÖGREN JA FERDINAND JOHANN WIEDEMANN LIIVI KEELE UURIJAINA

Ilmunud: Andreas Johan Sjögren liivi keele uurijana. – *Fenno-Ugristica* 19. Toim. Ago Künnap. Tartu 1996. 158–165. Ferdinand Johann Wiedemann liivi keele uurijana. – Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. Suomalais-virolainen Wiedemann-seminaari Helsingissä 5.–6.10.1987. Toim. Seppo Suhonen. (Castrenianumin toimitteita 31). Helsinki 1989. 64–68.

19. sajandi esimesel poolel oli kõige silmapaistvamaid soome-ugri keelte ja rahvaste uurijaid Andreas Johan Sjögren. Ta sündis Soomes Iitti kihelkonnas Sitikkala külas. Praeguse kalendriarvestuse järgi oli see 8. mail 1794. 1813 sai temast Turu ülikooli üliõpilane. 1819 omandas Sjögren filosoofiakandidaadi kraadi (Sjögren 1955: 24–47). Reisidest ja mujal tegutsemisest hoolimata säilitas Sjögren sidemed Turu ülikooliga kuni Turu linna põlemiseni 1827 ja ülikooli üleviimiseni Helsingisse 1828.

Sjögrenit huvitasid ülikoolipäevil ja hiljem soomesugu rahvaste keeled, rahvaluule, etnograafia ja ajalugu. Suurt mõju avaldas noortele uurijatele kuulus taani komparativist Rasmus Rask (1878–1832), kes oli 1814 esitanud taanikeelse võistlustöö (tõlkes „Uurimus muinaspõhja ehk islandi keele algupärast“) hindamiseks Taani Teaduste Akadeemiale. Aastail 1813–1815 oli ta olnud uurimismatkal Islandil ning saavutanud tuntuse sugulaskeelte uurijana. Raski võistlustööna esitatud uurimus ilmus 1818. Aastail 1816–1823 tegi Rask väga pika reisi läbi indoeuroopa rahvaste alade kuni Indiani ja Tseiloni saareni. Stockholmi järel peatus Rask ka Turus (1818) ja kohtus soomemeelsete teadlaste ning noortega (Sjögren 1955: 46). Sjögren kuulis Raski talendist ja soovist õppida ka soome keelt ning sai innustust indoeuroopa keelte uurimise eeskujul hakata uurima soome-ugri keeli. Selleks ajaks olid oma põhiuurimustes tõestanud soome-ugri keelte suguluse János Sajnovics („*Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*“ 1770) ja Sámuel Gyarmathi („*Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*“ 1799). Rask oli ka enne Turu-külaskäiku juba 1812. aastal Põhja-Skandinaavias kohtunud saamide ja soomlastega

ning tutvunud nende keeltega. 1819 kirjutas ta uurimuse soome-ugri keelte sugulusest, kuid see jäi tema eluajal ilmumata. Huvi soome keele vastu näitab seegi, et ta soovitas Peterburis krahv Rumjantsevil toetada G. Renvalli (1781–1841) suure „Suomalainen Sana-Kirja“ (1826) väljaandmist. Sjögren ei saanud õigel ajal teada Raski saabumisest Turusse, tuttavatelt kuulnud positiivsete hinnangute ajal kirjutas ta Raskile Peterburi kirja, milles esitas oma uurimiskavad. Peagi saabunud vastuses kiitis Rask need heaks ja lubas Sjögreni eest kosta krahv Rumjantsevi juures (Sjögren 1955: 46–50). Raski soovitusi kuulda võttes läkski Sjögren 1820 Peterburi õppima vene keelt ja ajalugu. Teiseks eesmärgiks seadis ta andmete kogumise soome-ugri rahvaste kohta Venemaal. 1823 tegi ta lühikese uurimisreisei Novgorodi ja Aunuse kubermangu, kus elasid karjalased. Samal aastal sai ta raamatukoguhoidjaks krahv Rumjantsevi suures raamatukogus. Krahv Nikolai Petrovitš Rumjantsev (1754–1826) oli mõjukas Vene riigitegelane ning diplomaat. Ühtlasi oli ta suurte teadushuvidega isik, kes kogus raamatuid, käsikirju, muistiseid ja mitmesuguseid haruldusi ning aitas korraldada teaduslikke uurimisreise. Paljusid ettevõtmisi toetas ta ka rahaliselt (Sjögren 1955: 76–102).

1824. aastal sai Sjögren Soome rahadest toetust nelja-aastaseks uurimisreisiks. Eesmärgiks oli uurida soome-ugri ja samojeedi rahvaid ja keeli. 1824–1825 oli Sjögren jälle Aunuses ja Novgorodi kubermangus, Soomes ja Lapis. Järgmisel aastal oli ta Aunuse, Vologda, Viena ja Vjatka aladel, 1828. aastal Vjatka, Kaasani ja Permi kubermangus kogumas keelt, rahvaluulet, ajalugu, etnograafiat ja teateid ka taimestiku ja ilmastiku kohta. 1835–1837 oli ta Kaukaasias ja Krimmis, kus uuris osseedi ja tatari keelt (Sjögren 1955: 101–210).

Uurimisreiseid kõrval jõudis ta kirjutada ja avaldada mitmesuguseid uurimusi eri teemade kohta. Nimetagem mõningaid: „Ueber die finnische Sprache und ihre Literatur“ (1821), „Ueber den grammatischen Bau der syrjänischen Sprache mit Rücksicht auf die finnische“ (1832), „Ossetische Sprachlehre, nebst kurzem ossetisch-deutschen und deutsch-ossetisch Wörterbuch“ (1844), „Ossetische Studien mit besonderer Rücksicht auf die Indo-europäischen Sprachen“ I (1848), „Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark“ (1828), „Ueber die älteren Wohnsitze der Jemen“ (1831), „Wann und wie wurden Sawolotschje und die sawolotschen Tschuden russisch?“ (1832), „Ueber die finnische Bevölkerung des St. Peterburgischen Gouvernements und ueber den Ursprung des Namens Ingermannland“ (1833), „De

Finnis aliisque Tschudicis gentibus-scientia et usu metallorum antiquitus insignibus“ (1839), „Zur Ethnographie Livlands“ (1849), „Die Syrjänen, ein historisch-statistisch-philologischer Versuch“ (1861⁴⁰) jt. Sjögreni kogutud teosed toimetasid trükki akadeemikud F. J. Wiedemann ja F. A. Schiefner.

Eriti oluline on Sjögreni tegevus liivi keele uurimisel. Tõuke selleks andis Peterburi akadeemik Karl Ernst von Baer (1792–1876). Baer oli õppinud Tartu ülikoolis arstiteadust ning kujunes maailmakuulsaks loodusteadlaseks. Elas ka elu lõpupoole Tartus. Liivimaalasena oli ta kuulnud liivlastest ja tegi 30. jaanuaril 1846 Venemaa Geograafia Seltsi koosolekul ettepaneku uurida teiste Venemaa väikerahvaste kõrval ka liivlasi ja nende keelt. Ettepanek leidis toetamist. Ainukeseks sobivaks isikuks leiti olevat Sjögren, kes oli 1844 valitud akadeemikuks soome-ugri ja Kaukaasia keelte alal. Geograafia Seltsi ülesandeks jäi uurimistöö rahaline toetamine.

Seni oli liivi keelega tõsisemalt tegelnud Heinrich Jannau (1789–1869). Ta oli ise käinud Salatsi liivlaste juures ainestikku kogumas ja tutvunud ka Kuramaa liivi materjalidega, mida olid saatnud kohalikud pastorid. 1828 avaldas Jannau Johann Heinrich Rosenplänteri ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ XIX numbris (1828) kirjutise „Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten“. Jannau püüdis selgitada ka eesti ja liivi keele suhteid, pidades liivlasi ürgestlasteks. Väärtuslik on osa „Die Sprache der Liven“ (Jannau 1828: 153–191). Jannau esitab ülevaate pöörd sõna vormistikust, noomenite käänamisest, 9-leheküljelise sõnastiku mõlemas murdes ja G. Bergmanni 1789. aastal avaldatud meieisapalve väga väikeste muudatustega. (Vääri 1959: 199)

1839. aastal oli Salatsi liivlaste juures olnud eesti keele- ja koolimees Dietrich Heinrich Jürgenson (1804–1841). Aastail 1837–1841 oli ta Tartu ülikooli eesti keele lektor. Ta tegi Salatsi liivlaste keelest ülestähendusi ja avaldas „Õpetatud Eesti Seltsi Toimetiste“ I numbris 1840. aastal 7-leheküljelise kirjutise „Ueber die Entstehung der beiden Hauptdialecte der Esthnischen Sprache“ (Jürgenson 1840). Jürgensoni teoreetilised arutlused on asjatundlikud. Jürgensoni arusaamade järgi on eesti, liivi ja soome keel õed, seega samaväärsed sugulased. Võib oletada, et ta esitas eesti keele lektorina sedasama ka kuulajatele. Jürgenson kinnitab veel, et eestlastel, liivlastel ja soomlastel on mitmete Euroopa ja Aasia rahvastega ühine minevik. Jürgensoni

⁴⁰ Ilmus postuumselt 1861. a. [Toim.]

üsna segase käekirjaga ülestähendused on tänaseni avaldamata, on koguni arvatud, et need on kaduma läinud. See arvamus ei ole õige, ülestähendused on siiski olemas. (Vääri 1995c: 128)⁴¹

Sjögreni esimene uurimisreis toimus 1846. aasta suvel. Sjögren saabus Peterburist Tartusse ja elas Friedrich Robert Faehlmanni juures (praeguse aadressi järgi Ülikooli 21). Hoone on praegu väga halvas olukorras, sellele on kinnitatud kustuvate tähtedega tekst eesti ja vene keeles „Selles majas elas kirjanik ja arst Friedrich Robert Faehlmann. 1798–1850“. Võime oletada, et Faehlmanniga saavutas Sjögren kontakti Elias Lönnroti kaudu. Sjögren ja Lönnrot olid heades suhetes ja Lönnrot oli kaks aastat varemini peatunud samas majas, nagu kinnitab ka maja seinale kinnitatud teise mälestustahvli tekst „Selles majas töötas juunist detsembrini 1844. aastal „Kalevala“ looja Elias Lönnrot. Lönnroti Selts 1994.“ Kohalike olude tundjana tuli reisile kaasa tuntud baltisaksa kunstnik August Georg Wilhelm Pezold (1794–1859). Pezold oli õppinud Tartu ülikoolis peale muu joonistamist joonistuskooli juhataja Karl August Senffi (1770–1838) juures ja hiljem töötanud Tallinnas ja Peterburis (Vääri 1983b: 92). Tõenäoliselt olid Sjögren ja Pezold kohtunud Peterburis, kuid välistatud ei ole ka Baeri soovitus.

Nagu sellal oli kombeks, avaldati uurimisreisi tulemused trükis. Need leiduvad Venemaa Geograafia Seltsi 1849. aasta väljaandes ja Teaduste Akadeemia bulletinide 1849. aasta VII köites (humanitaarseeria). Nende põhjal ongi võimalik reisi käiku jälgida. Sjögren ja Pezold saabusid Uue-Salatsisse 5. (16.) juunil, tagasi Tartusse 12. (24.) septembril. Reis Salatsi liivlaste, kreevinite ja Kuramaa liivlaste juurde kestis niisiis üle kolme kuu, lisaks sõidud Peterburist Tartusse ja Tartust Peterburi. (Sjögren 1849)

Liivlaste kohta hangiti andmeid kõigepealt pastoritelt. Selgus, et Vana-Salatsis oli aga 22 liivlast, 16 meest ja 6 naist. See oli pisut üllatav, sest tavaliselt säilitavad naised keelt paremini, Salatsis olid aga mehed viimased oma keele kõnelejad. Sjögren leidis niisiis kuus liivlast rohkem kui seitse aastat tagasi Jürgenson, kes oli märkinud 16. Sjögren ja Pezold töötasid täie pingega. Sjögren tegi üleskirjutusi ja Pezold joonistas portreid liivlastest.

Salatsist siirdusid uurijad kreevinite alale. Kreevinid on vadjalaste järeltulijad. 1444–1447 sõjas Orduriigi ja Vene vägede vahel võtsid Orduväed vadjalaste ja isurite küladest kaasa inimesi, asustades nad Lätimaale Bauska

⁴¹ Praeguseks on Jürgensoni ülestähendused avaldanud E. Winkler raamatus „Ältere livische Sprachmaterialien“ (1999: 174–183). [Toim.]

linna lähedale. Kohalikud inimesed ei mõistnud nende keelt ega päritolu. Et nad olid toodud Venemaalt, hakati neid nimetama *krievinš* 'venelaseke'. Nii kujunes keele ja rahvakillu nimetus. Kreevini keele kõnelejad püsisid kuni möödunud sajandini ja viimaseid kohtasid ka Sjögren ja Pezold.

Kreevinite alalt siirdusid uurijad Kuramaa liivlaste juurde. Sjögrenil tekkis hea kontakt kohalike pastorite Kupfferi ja Hillneriga. Mõlemad olid laia silmaringiga ning saatnud liivlaste ja nende keele kohta andmeid baltisaksa kirjameestele. Sjögren leidis üles ärksamad liivlased, nende hulgas Kuoštrõgi küla koolmeistri Nikā Polmaņi ja Pizā küla iseõppinud Jāņ Prints (Princis), kelle kaks poega olid samuti liivi keele oskajad. Sjögren küsitles põhjalikult paljusid liivlasi, Pezold aga joonistas portreid ja ka külasid. Ettenägelikult värbas Sjögren kirjasaatjaid, kellelt ta sai hiljem teateid kirja teel. (Mikkola 1928) Sjögren püüdis üleskirjutamise käigus õppida liivi keelt ka praktiliselt. Lisaks grammatikale ja sõnavarale kirjutas ta üles rahvalaule või nende katkendeid, rahvakombeid, esemete ja tegevuste kirjeldusi, rahvapärimusi jm. Seni oli trükitud ilmunud ainukese säilinud tekstina meieisapalve. Sjögren kirjutas üles aga suurel hulgal seotud kõnet. Pezold joonistas eeskätt liivlasi, kes on tema joonistustel heledate juustega, tugevad ja pikad. On joonistatud nii naisi kui mehi, eriti imposantsed on mehed. Joonistused andis ta vastavalt lepingule Venemaa Geograafia Seltsile. (Vääri 1983a: 92) Joonistuste vastu tundis hiljem huvi Paul Ariste. 1948. aastal Peterburis (tollal Leningrad) toimunud foneetikaseminari eel andis ta käesoleva kirjutise autorile ülesande selgitada joonistuste olemasolu tolleaegses NSV Liidu Teaduste Akadeemia Geograafia Seltsis. Joonistused olid olemas, samuti muud materjali, mille kohta P. Ariste sai kirjaliku aruande. 5. augustil 1994 kinnitas professor Saulvedis Cimermanis liivi konverentsi ajal Irël, et Pezoldi joonistuste teisendid on Riia arhiivis. Missugustel asjaoludel nad Riiga sattusid, ei ole teada. Igatahes peatusid Sjögren ja Pezold tagasiteel lühikest aega Riias ja ka liivlaste kunagistes keskustes Võnnus (Cēsis) ja Volmaris (Valmiera).

Esimese reisi tulemused olid järgmised: 1) rikkaliku ainestiku kogumine Kuramaa liivi keelest, rahvaluulest ja etnograafiast; 2) andmete ja ainestiku kogumine Salatsi (Liivimaa) viimastelt liivlastelt; 3) portreede ja külade joonistamine; 4) kirjavahetajate värbamine; liivlaste ja liivi keele olemasolu teadvustamine teadusringkondades aruannete ja kirjutiste kaudu.

Sjögrenil oli kavatsus kogutud ainestik uurimuseks vormistada ja avaldada. Ta vajab lisaaainestiku kogumiseks toetust. Seda ta saigi Peterburi

Teaduste Akadeemialt ja suvel 1852 läks ta üksinda liivlaste juurde. Aulis J. Joki kirjutab selle reisi kohta järgmist: „Kokoelmat olivat myös täydentämisen tarpeessa, ja siitä syystä oli kesällä 1852 lähdeittävä uudelleen liiviläiskyliin. Matkamies poikkesi aluksi tutustumassa myös Ruhnun saaren ruotsalaisten erikoislaatuiseen murteeseen. Liivi rannan Koštragissa Sjögren kertoo ahertaneensa alkukesän niin uutterasti, että työpäivä kesti säännöllisesti kello kolmesta tai neljästä aamulla myöhään iltaan asti; välillä oli vain parin tunnin kävely- ja uintitauko. Tällainen uurastus kävi tietenkin voimille ja heinäkuussa tutkija hädin tuskin välttyi sairastumasta. Silti hän jaksoi suorittaa suunnittelemansa keruutyön loppuun ja tehdä loppukesällä Pizan kylässä muistiinpanoja sikäläisestä länsiliiviläisestä murteesta.“⁴² (Sjögren 1955: XXI–XXII). Aja ja raha kokkuhoiu huvides jättis ta reisikavast välja Salatsi, millest on eriti kahju, sest kindlasti oleks ta sealt leidnud veel mõne liivi keele kõneleja. Salatsisse ei sattunud enam ühtki liivi keele uurijat, mistõttu selle keele lõplikku assimileerumist ei ole võimalik täpselt jälgida. Alles XIX sajandi lõpul püüdis E. N. Setälä jõuda olukorras selgusele ja sai Salatsi pastorilt dr. C. Schlault teada, et viimane liivlane oli surnud 1868. aastal (Vääri 1959: 209; Setälä 1889: 242). Liivlane oli olnud mees, kes suri marutõppe. Tema pilt on olemas Helsingi arhiivis. Et kuuldused viimasest liivlastest levisid aastakümneid hiljemgi, tegid E. N. Setälä ja J. Köpp 1905. aastal reisi ühe oletatava liivlase leidmiseks, kuid oletatu ei osutunud liivlaseks (Köpp 1991: 109–119).

1852. aasta matka käik ja tulemused on esitatud Peterburi Teaduste Akadeemia bulletinides (Sjögren 1853). Vahepeal möödunud seitsme aasta jooksul olid liivi keele kõnelejad Gipkas ja Schozenis surnud. Liivi külasid oli järele jäänud 14, need jagunesid ida- ja läänemurraku küladeks. See liigitus osutus õigeks ja on kehtiv praegugi. Sjögren hankis andmeid ka kõnelejate arvu kohta. Läänemurraku alal oli 724 (365 meest ja 359 naist), idamurraku alal 1600 (789 meest ja 811 naist) liivlast, kokku seega 2324. Sjögren

⁴² „Kogusid oli vaja täiendada ning sel põhjusel tuli 1852. a suvel taas liivi küladesse minna. Reisimees põikas esiteks tutvuma Ruhnua saare rootsi eripärase murdega. Liivi ranna Kuoštrögi külas rabis Sjögren enda sõnul varasuvel nii usinasti tööd teha, et tööpäev kestis järjekindlalt kella kolmest või neljast hommikul hilisõhtuni; vahepeal oli vaid paaritunnine jalutus- ja ujumispaus. Selline kõva töötegemine väsitask loomulikult ära ja juulikuus suutis uurija suurivaevu haigestumisest hoiduda. Siiski suutis ta plaanitud kogumistöö lõpule viia ja teha hilissuvel Pizä külas kirjanekuid sealsest lääneliivi murdest.“ [Toim.]

on sunnitud tõdema, et liivlaste külades elab lätlasi. Ka selle reisi ainestiku loovutas Sjögren Peterburi Teaduste Akadeemiale.

Sjögren ei suutnud suure töökoormuse tõttu paljude keelte uurimisel liivi ainestikku trükki toimetada. Ta suri 18. jaanuaril 1855. Elias Lönnrot (Sjögren 1955: XXIII) on oma mälestuskönes ütelnud järgmist: „Vaikuttakoon hänen muistonsa elähdyttävänä esikuvana nyt ja tulevaisuudessa siunauksellisesti varsinkin Suomen nuorukaisiin, jotka hänen esimerkistään voivat nähdä ja oppia, että jos vain tahto on hyvä ja pyrkimys vakava, ei suurinkaan köyhyys eikä vähäpätöisinkään koti voi olla estämässä ketään ansaitsemasta itselleen arvossapidettyä nimeä ja samalla hyödyttämästä erinomaisella tavalla tiedettä ja isänmaata. Me emme kaikki voi tehdä sitä samalla alalla kuin Sjögren, mutta lahjat ovat moninaiset ja niiden käyttömahdollisuudet yhtä lukuisat. Emme me kaikki voi myöskään olla hänen veroisiaan syvällisessä oppineisuudessa ja tietojen perusteellisuudessa, mutta olisi jo suuri saavutus, jos voisimme olla hänen kaltaisiaan ahkeruudessa ja kieltäytymyksessä, koruttomuudessa ja vaatimattomuudessa tunnollisuudessa ja rehellisyydessä.“⁴³

Peterburi Teaduste Akadeemia otsustas teha Tallinnas töötavale Ferdinand Johann Wiedemannile ettepaneku Sjögreni liivi materjali avaldamiseks. Väga pingsa töö tulemusena valmis ja ilmus trükist 1861. aastal kaheköiteline fooliokaustas ühistöö. Teose esimese osa moodustab grammatika ning teise osa liivi-saksa ja saksa-liivi sõnaraamat (vt Wiedemann 1861a, 1861b). Olu-line on seegi, et Sjögren ja Wiedemann löid rootsi-soome kirjaviisi eeskujul häälduspärase kirjaviisi.

Sjögreni ja Wiedemanni ühistööna valminud suurteose ilmumise järel katkes liivi keele teaduslik uurimine pikaks ajaks. Sjögreni asemel valiti akadeemikuks Wiedemann, kellel oli kohustus uurida teisi soome-ugri keeli peale eesti ja liivi. Sjögreni ja Wiedemanni uurimistöö tõstis liivi keele soome ja eesti keele uurimise seisukohalt kolmandale kohale. Sjögreni-Wiedemanni grammatika ja sõnaraamat muutusid aastakümneiks ainukeseks allikaks,

⁴³ „Mõjutagu tema mälestus inspireeriva eeskujuna nüüd ja tulevikus Soome noori, kes tema näitest võivad näha ja õppida, et kui vaid tahe on suur ja eesmärk tõsine, ei saa takistada isegi suur vaesus ega kehv kodu omale saavutada au sees peetud nime ja samal ajal teenida teadust ja isamaad. Me kõik ei saa seda teha samal alal nagu Sjögren, kuid andeid on mitmesuguseid ja nende kasutusvõimalusi palju. Samuti ei suuda me olla temaväärsed eruditsioonis ja teadmiste põhjalikkuses, kuid suur saavutus oleks juba see, kui võiksime olla temasarnased töökuses ja ennastsalgavuses, lihtsuses ja vähenõudlikkuses, kohusetundes ja aususes.“ [Toim.]

millest ammutati liivi keele ainekku. Alles Lauri Kettuse teos „Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung“ (1938) suudab võistelda Sjögreni-Wiedemanni teosega.

Nagu juba märgitud, oli Venemaa väikerahvaste keelte, sealhulgas ka liivi keele uurimise vajaduse Peterburi Teaduste Akadeemias tõstatanud akadeemik Karl Ernst von Baer. Akadeemias leiti rahalised vahendid ja liivi keelt suunati uurima 1844. a. akadeemikuks saanud Andreas Johan Sjögren (1794–1855). 1856. a oli ta reisil koos maalikunstnik A. G. W. Pezoldiga nii Salatsis kui Kuramaal. Salatsist registreerisid nad 22 liivi keele kõnelejat. Pezold joonistas liivlasi, joonistused on säilinud. 1852. a tegi Sjögren teise matka, mis hõlmas üksnes Kuramaad. Liivlaste arvuks märkis ta 2324 inimest. Teisel reisil polnud tal kaasas kunstnikku, kahjuks jättis ta käimata Salatsis. Nii jäigi sealt kogutud ainek kasinaks, selgitamata jäi seegi, millal suri viimane liivi keele oskaja Salatsis.

Ainekku oli Sjögren kogunud intensiivselt, kuid kindlama suunitlusega. 1855. a Sjögren suri, ainek jäi läbi töötamata ja avaldamata. Peterburi Teaduste Akadeemia tegi F. J. Wiedemannile ettepaneku Sjögreni materjalid korrastada ja avaldada. 1852. a reisi eel olid Sjögren ja Wiedemann Tallinnas kohtunud ning leidnud sõbraliku kontakti, küllap see oli üheks põhjuseks, miks Wiedemann soostus Peterburi Teaduste Akadeemialt tulnud ettepanekuga. 1856. a saabusidki materjalid Tallinna, kus Wiedemann sellal töötas. Lähem süvenemine kinnitas, et ainek on ebahütlane, selle avaldamine olemasoleval kujul küsitav. 1857. a pidas Wiedemann Eestimaa Kirjanduse Seltsis ettekande „Die Ueberreste der Liven und ihre Sprache“, millest ilmnes, et ainek vajab täiendamist. Akadeemia oli lubanud 10 rubla iga trükki toimetatud poogna eest, Wiedemannil mõlkus peas aga mõte põhjaliku liivi keele grammatika ja sõnaraamatu koostamiseks. 1857. a novembris oli Wiedemann saanud teate erakorraliseks akadeemikuks valimise kohta soome rahvaste keele ja ajaloo alal. Tal tuli asuda elama Peterburi, et täita uusi kohustusi. Liivi ainek täiendamiseks sai ta reisiraha 150 rubla ja 1858. a suvel asus ta reisile liivlaste juurde. Reisikirjast selgub, et ta jõudis 18. juunil Irē (Mazirbe) pastoraati ja lahkus 2. juulil Vindavist (Ventspilsist). Seega viibis ta kohapeal kaks nädalat. Ka Wiedemann käis üksnes Kuramaa liivlaste juures, jättes kõrvale viimased Salatsi liivlased, kellelt ta oleks kindlasti saanud veel väärtuslikku ainekku. Kuramaal tegutses Wiedemann eesmärgikindlalt,

sest ta oli otsustanud avaldada grammatika ja sõnaraamatu. Suurt abi sai ta Kuoštrõgi küla koolmeistrilt Nikā Polmaņilt ja Pizā küla Printsidi perekonna meesliikmeilt, eriti noorelt J. Printsilt. Sellal andis ta neile ülesande tõlkida liivi keelde Matteuse evangeelium. Lähem kontakt oli Wiedemannil veel Irē pastori W. Hillneriga, kes oli ka ise liivi keele uurija ja avaldanud artikli „Die Liven an der Nordküste von Kurland“ (Hillner 1847).

Wiedemannilt (1859) ilmus juba järgmisel aastal uurimus „Ueber die livische Sprache und ihr Verhältniss zu der ehstnischen“. Liivlaste arvuks on esitatud Salatsis 8, Kuramaal üle 2000. Kõnelejaid on 14 rannakülas, sealjuures on Wiedemanni järgi assimileerumisprotsess Liivi e Riia lahe äärsedes külades tugev. Wiedemanni uurimuses on palju liivi keelenäiteid, võrreldakse liivi, lõunaeesti ja põhjaeesti ühiseid sõnatüvesid. Esitatakse veel 66 sellist tüve, mis eesti keeles on erinevad, nt *nutt* (lv ‘hüüda, nimetada’, ee ‘nutta’), *lāb* (lv ‘aken’, ee ‘lävi’), *kit* (lv ‘ütelda’, ee ‘kiita’). Väärtuslikud on märkused häälikuloo ja morfoloogia alalt. Autori lõppseisukoha järgi kuulub liivi keel võrdsena eesti, soome ja lapi keele kõrvale. Uurimuse lõpus on katkend Luuka evangeeliumist Salatsi, idaliivi (Kūolka) ja lääneliivi (Pizā) murdes.

1861. a ilmus Peterburis kahes köites Wiedemanni suurteos „Joh. Andreas Sjögren’s Livische Grammatik nebst Sprachproben. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet und mit einer historisch-ethnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Johann Wiedemann“ (CIV + 480 lk foolioformaadis) ja „Joh. Andreas Sjögren’s Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet von Ferdinand Johann Wiedemann“ (398 lk foolioformaadis). Grammatika eessõna on kirjutanud Wiedemann ja see sisaldab põhjalikke andmeid liivi keele senise uurimise kohta kuni Sjögreni uurimisreisideni. Vaadeldakse liivi nimetuse etümoloogiat, liivlaste asustusalasid ja nende vähenemist, antakse ülevaade liivlaste ajaloost saksa ristirüütlite saabumisest kuni kaasajani, kirjeldatakse liivlaste kombeid, rõivaid, iseloomu jm. Eessõna moodustab terviku ning on väärtuslik uurimus liivlastest. See tõlgiti vene keelde ja avaldati pealkirjaga „Обзоръ прежней судьбы и ныншняго состоянія ливовъ.“ (Wiedemann 1870).

Suure väärtusega on ka põhiosad. Grammatika sisaldab kõik osad koos rikkaliku näitematerjaliga. On olemas hääliku-, vormi-, tuletus- ja lauseõpetus, milles on võrdlevaid näiteid eri murretest, kuigi Salatsi ainestik jääb väheseks. Erinevalt varasematest autoritest lähtutakse liivi ainestikust endast

ega arvestata teiste keelte eeskujusid. Teose toimetamisel oli Wiedemannil siiski mitmeid probleeme, sest Sjögreni üleskirjutused olid kohati puudulikud ja ebajärjekindlad. Varieeruvate üleskirjutuste puhul oli raske otsustada, kas tegemist on murdeerinevustega või eksimustega. Osaliselt õnnestus küll lünkida viimasel reisil kogutud materjalidega, kuid kaks nädalat oli siiski liiga lühike aeg kõige lahendamiseks. Mõneti oli ka Wiedemann ise leppinud kergema ja kiirema tööstiiliga, nimelt kasutanud keelejuhtidena üksikuid haritud maid liivlasi ning jätnud kõrvale eri külade lihtsad keeletalendid. Käsikirja lõplikul vormistamisel tegigi Wiedemann mõnel määral ühtlustamistööd, millega ilmselt kärpis murrakute erinevusi. Seda ongi märgitud puudusena muidu ideaalilähedases suurteoses.

Omaette probleemiks on kirjaviis. Seni oli liivi keelenäiteid esitatud saksa ja läti kirjaviisi eeskujude kohaselt äärmiselt ebajärjekindlalt, nt A. L. Schlözeri, L. J. Börgeri, G. Bergmanni, H. Jannau, F. Kruse jt teostes. Sjögren ja Wiedemann püüdsid liivi keelt üles märkida võimalikult täpselt ning kasutasid selleks häälduspärast kirjaviisi. Osaliselt sai eeskujuks olla soome kirjaviis, kuid keelte foneetilise erinevuse tõttu tuli siiski ületada mitmeid raskusi. Pikki vokaale tähistatakse pikkusmärgiga tähe peal, liivi keeles leiduvaid eri varjundiga *e*-vokaali jaoks loodi trükitehniliselt küllalt keerukad *ø*, *ø̇*, ja *ø̈*, millest hilisemad autorid pidid paratamatult loobuma. Olgu märgitud, et liivi *e*-vokaale suutsid eristada alles Sjögren ja Wiedemann, varasematele autoritele oli see käinud üle jõu. Lahendada tuli ka trükitehnilisi raskusi, näiteks mitmed diakriitilised märgid sama tähe puhul. Vokaalide puhul trükiti pikkusmärk tähe peale, muud tähe alla (*sāl* 'seal', *sosār* 'sõsar', *tūdārdōks* 'tütardega' jt). Pikkusmärgi kasutatakse tähe all mõnikord vokaalide eri varjundi tähistamiseks. Velaarse nasaali märkimiseks on *n̄* (*kingan* 'kelle', *vermlinki* 'varblane' jt). Liivi keeles suhteliselt sageli esinevat palatalisatsiooni tähistatakse märgiga tähe peal (*nelā* 'neli', *uoñdzol* 'hommikul', *moñad* 'marjad' jt). On veel mitmeid muidki märke ning märkide eri ülesannete kasutamist. Teose kasutamisel tuleb kõigepealt kirjutusviisi peensused omandada. Grammatika lõppu on lisatud 185 lehekülge keelenäiteid. Nendeks on kõrvuti Salatsi ja Kūolka näiteid, katkend Matteuse evangeeliumist Pizā murrakus, vanasõnad, mõistatused, muinasjutud ja muistendid. Kõik keelenäited on varustatud saksakeelse tõlkega. Tegemist on esimese suurema tekstinäidete koguga. Varasemates allikates oli olnud vaid sõnu ja lauseid (A. W. Hupeli, L. J. Börgeri, P. S. Pallase, H. Jannau, F. Kruse jt töödes), G. Bergmann oli

1789. a. avaldanud meieisapalve Salatsi murdes, mille parandustega avaldas uuesti 1828. a H. Jannau. Niisiis algab Wiedemanni grammatikast trükitud liivi keele ajalugu. Nentigem, et Sjögreni-Wiedemanni kirjeldav grammatika on oma ulatuselt suurejooneline, sellele pole hiljem järgnenud ühtki liivi keele grammatikat, kuigi probleemidega on tegelnud L. Kettunen seoses sõnaraamatu koostamisega ja L. Posti liivi keele häälikuloo kirjutamisega.

Väärtuslik on ka liivi-saksa ja saksa-liivi sõnaraamat, kus kasutatakse sama kirjaviisi kui grammatikas. Sõnaraamatus on esitatud ka muutevorme, paralleelkujusid eri murretest jm. Head on ka kasutamisnäited kontekstis. Sõnaraamat oli ainuke arvestatav liivi sõnavarakogu kuni L. Kettuse teose „Livisches Wörterbuch“ ilmuniseni 1938. a.

Sjögreni ja Wiedemanni ühistööga toodi liivi keel soome-ugri keeleteadusse küllaltki põhjalikult uurituna. Sjögreni varane surm ja Wiedemanni süvenemine teistesse keeltesse jättis liivi keele Peterburi Teaduste Akadeemia uurimisorbiidist edaspidi välja. Mujalt aga ei olnud liivi keele uurijaid sel ajal veel tulemas. Liivi keel avastati teadusele uuesti alles sajandi lõpul.

Lisaks uurimustele on Wiedemannil teeneid ka liivi haritlaste ergutamisel ja kirjakeele loomisel. On teada, et esimene liivikeelne tekst esines koos eesti ja läti keelega 1525. a trükitud teoses, mis pole meie päevini säilinud. Üksikud üleskirjutused ja tekstikatked olid vaid näitematerjal liivi keelt käsitlevates töödes. Sedasama ülesannet täitis ka Wiedemanni grammatika tekstinäidete osa, sest teos oli mõeldud teadlastele, mitte liivlastele. Wiedemann rakendas tõlketööle Kuoštrõgi küla koolmeistri Nikā Polmaņi, kes oli ümbruskonna vaimne juht, ja Pizā koolmeistri Jāņ Prints'i koos selle venna ja isaga. Väiksemaid tõlkeülesandeid oli neile andnud juba Sjögren. Avaldamiseks valiti Matteuse evangeelium. Et tegemist oli usutekstiga, oli võimalik leida võimalusi selle trükkimiseks Briti Piibliseltsi kulul ning 1863. a ilmusidki ida- ja läänemurdeline Matteuse evangeelium järgmiste pealkirjadega: „Das Evangelium Matthäi in den östlichen Dialect des Livischen zum ersten Male übersetzt von dem Liven N. Pollmann, durchgesehen von F. J. Wiedemann, Mitglieder der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. Impensis Ludovici Lugiani Bonaparte. London 1863“ ja „Das Evangelium Matthäi in den westlichen Dialect des Livischen übersetzt von dem Liven J. Prinz und dessen Söhnen P. Prinz und J. P. Prinz, durchgesehen von F. J. Wiedemann, Mitglieder der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. Impensis Ludovici Bonaparte. London 1863“.

Need on esimesed liivikeelsed raamatud, nende kirjaviis on häälduspärane ning lähedane kaks aastat varemini ilmunud Sjögreni ja Wiedemanni grammatikale ja sõnaraamatule. Ilmunud teostega said liivlased kirjakeele ja neid teoseid kasutati oma keele õpetamiseks ka lastele.

Niisiis pühendas F. J. Wiedemann osa oma töövõimest liivi keele uurimiseks ja kirjakeele loomiseks aastail 1856–1863. Selle aja jooksul suutis ta läbi töötada, täiendada ja trükivalmis seada Sjögreni ulatuslikud materjalid, käia ise uurimisreisil liivlaste juures ja organiseerida esimeste liivikeelsete teoste koostamine ja trükkimine. Sjögreni ja Wiedemanni tegevuse tulemusena muutus liivi keel soome ja eesti keele järel kolmandaks suhteliselt põhjalikult uuritud kirjakeeleks.

Kokkuvõtteks võib märkida, XIX sajandi esimesel poolel oli kaks võrdväärset sugulaskeelte uurijat. Need olid Andreas Johan Sjögren ja Matthias Alexander Castrén. Mõlemad uurisid nii lähemaid kui kaugemaid sugulaskeeli. Erinevus on selles, et Sjögreni tegevus oli seotud Peterburi Teaduste Akadeemiaga, Castréni tegevus aga rohkem Soomega. Castrén kujunes fennougristika suurkujuks, Sjögren jäi aga soomlaste jaoks varju. Aegamööda soikus soome-ugri keelte uurimine Peterburis üldse ja see taastus alles Dmitri Bubrichi (1890–1949) saamisega Leningradi ülikooli soome-ugri keelte kateedri juhatajaks 1925. aastal. Soomes avastati Sjögren fennougristikale alles tema 200. sünniaastapäeval 1994, kui Iittis korraldati temale pühendatud rahvusvaheline teaduslik konverents. Eestis on Sjögren ikka olnud koos F. J. Wiedemanniga soome-ugri keelte suuruurija ning Wiedemanni eelkäija Peterburi Teaduste Akadeemias. Eestlaste jaoks oli Peterburi oma linn nii sealsete eesti haritlaste kui sõpradega, Helsingi aga jäi XIX sajandi lõpuni üsna kaugeks.

TARTU ÜLIKOOI OSA LIIVI KEELE JA LIIVLASTE UURIMISEL

Ilmunud: Tartu ülikooli osa liivi keele ja liivlaste uurimisel. – Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII. (Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjoni ja ajaloo muuseumi materjalid). Tartu 1983. 90–100.

Kuni Henriku „Liivimaa kroonikani“ on andmed liivlastest ja liivi keelest juhuslikud ning küsitavad. Ajaraamatus valgustatakse juba põhjalikult liivlaste ja Väina suudmesse saabunud kaupmeeste ning misjonäride suhteid, liivlaste järgnenud ristiusustamist, kokkupõrkeid vallutajatega ja liivlaste lõplikku alistamist. Tähtsamad liivlasi ja liivi keelt puudutavad andmed pärinevad aastaist 1184–1200 (HLK 1962: 11–24). Kroonika on järgnenud sajandeil innustanud uurijaid liivlasi meenutama, nende keelt, kultuuri ja ajalugu uurima.

13.–19. saj toimus liivi keele järkjärguline assimileerimine, see protsess kajastub üsna lünklikult baltisaksa allikais. Alates 18. sajandist pärineb arvestatavamaid kirjutisi liivlastest ja liivi keelenäiteid. Liivikeelseid sõnu ja lauseid sisaldavad A. L. Schlözeri, A. W. Hupeli, L. J. Börgeri, G. Bergmanni jt tööd.

Rootsi-aegse ülikooliga on seotud Thomas Hiärn (1638–1678), kes õppis Tartus aastail 1655–1656 ning töötas hiljem mitmel pool Eestis (Piirimäe 1982: 67, 275). Hiärni seitsmeraamatuline kroonika „Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte“, mis ulatub 1639. aastani, sisaldab usaldatavaid andmeid liivlaste asustusaladest, olukorrast ja liivi keelest. Hiärn (1835: 13–14) kirjutab: „Der Lyven sind nunmehr wenig übrig, welche am Salischen Strande und den Strich nach Lemsel umb Perniel, Nabben und Wainsel, wie zuvor gesagt, wohnen; diese nehmen fast täglich die lettische Sprache an, weil sie unter einander wohnen, und ihren Gottesdienst auf lettisch verrichten müssen. Die aber in Cuhrland übrig seyn, beheyrathen sich ungern mit den Letten, sondern gemeiniglich unter sich selbstnen“.⁴⁴

⁴⁴ Vt tõlget lk 238. [Toim.]

Thomas Hiärni tähelepanekud Liivimaa liivlaste assimileerumisest on igati paikapidavad. Hinnatavad on ka kroonikas esitatud liivikeelsed sõnad *Juck* 'liiv', *Sembd* 'piim', *Togi* 'taevas', *Södert* 'juust', *Pilge* 'miil', *Nehman* 'lehm' jt.

Liivimaalaste päritolust oli huvitunud Tartu ülikooli retoorika ja poeetika professor Olaus Hermelin. Tema juhendamisel valmis 1693. a uurimus, mille autoriks 1717. a märgitakse O. Hermelin. Teose pealkiri on järgmine: „Svmmi polyhistoris Olavi Hermelini, eloqventiae primvm et poeseos, deinde ivris in nova tvm Livonorum Academia Dorpatensi Professoris pvblici ordinarii, demvm historiographi regii, et Avgvst. Svecorvm Regi Carolo XII. a consiliis sanctioribvs, de Origine Livonorvm Disqvisitio“ (Scherer 1776). Uurimuses vaadeldakse eestlaste ja soomlaste suhteid, püütakse selgitada ka liivlaste ja lätlaste päritolu, kuigi ebaõnnestunult. Andmed liivlaste kohta pärinevad ilmselt T. Hiärni kroonikast ja P. Einhorni teosest „Historia Lettica“ (1649).

Minimaalselt on Tartu ülikooliga seotud peamiselt Saksamaal töötanud G. F. Parroti vanem vend Johann Leonhard Parrot, kes 1828. a avaldas Stuttgartis kaheköitelise töö „Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie und bürgerlichen Verhältnisse der Liwen, Lätten, Eesten“. Liivlasi puudutav osa on ebakriitiline, millele juhtis oma arvustuses 1843. a tähelepanu ka H. A. Hansen (1843).

Ülikooliga on otseselt seotud Dietrich Heinrich Jürgenson (1804–1841), kes aastail 1823–1826 õppis teoloogiat, a-il 1837–1841 oli eesti keele lektor. 1839. a tegi ta uurimisreisi Salatsi liivlaste juurde, millega algas liivi keele väliuurimine. Jürgenson avaldas Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes 1840. a kirjutise „Ueber die Entstehung der beiden Hauptdialecte der Esthnischen Sprache“. Õigesti on käsitletud eesti, liivi ja soome keele sugulust, märgitud mõnede põhjarahvaste keelte ühiseid jooni ja korrigeeritud H. Jannau eksiseisukohta, nagu oleksid liivlased ürgeestlased.

Ülikooli nimekamaid teadlasi oli omal ajal Friedrich Karl Hermann Kruse (1790–1866). Aastail 1828–1863 oli ta ajalooprofessor. Tema uurimused „Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands“ (Dorpat 1842), „Bemerkungen über die Ostsee-Gouvernements“ (Leipzig 1842), „Ur-Geschichte des Esthnischen Volksstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland“ (Moskau 1846) sisaldavad andmeid ka liivlaste kohta. Teoses „Ur-Geschichte“ refereeritakse Henriku „Liivimaa kroonika“ järgi liivlaste ristiusustamist ja alistamist, jutustatakse Salatsi

liivlaste assimileerumisest ning märgitakse järele jäänud olevat pelgalt neli liivi keelt oskavat meest ja üks naine. Krusel on kaudseid andmeid ka Sigulda ümbruse liivlastest, Kuramaa liivlaste arvuna märgib ta 3000. Lisaks märgitule on Kruse vaadeldavas teoses „Beilage“ V all (Kruse 1846: 212–232) üle 180 sõna saksa, läti, vene, soome, ungari keeles ja Kuramaa liivi, kreevini, Salatsi liivi, tartu ja tallinna murdes. Sõnade hulgas on kehaosade, loomade, põllukultuuride, hoonete, loodusnähtuste ja rahvaste nimetusi, samuti verbe. Kuramaa liivi murdest on peaaegu alati vasted olemas, Salatsist vaid osaliselt. Tekstinäitena on liivikeelses tõlkes Johannese evangeeliumist salmid 11–16. See on üldse teine pikem liivikeelne tekst Bergmanni (1789: 5) meieisapalve järel. Kruse valgustas niisiis liivlaste ajalugu vastavalt varasemaile allikaile ja avaldas väärtuslikke keelenäiteid.

Tartu ülikooli õigusteaduse õppejõud Friedrich Georg Bunge (1802–1897) esitab oma 1853. a ilmunud ürikuteraamatus „Liv-, Esth- und Gurländisches Urkundenbuch nebst Registen“ 1300. a all mõned liivi sõnad, mida hiljem on etümologiseerinud F. J. Wiedemann (Vääri 1959: 192).

Ülikooli kasvandik Alexander Friedrich Hueck (1802–1842), kes aastail 1841–1842 oli zooloogiakabineti juhataja, on oma töös „Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland“ (Leipzig 1845) korranud peamiselt Kruse seisukohti liivlastest, kuid lisanud fakti, et 1838. a leidnud keegi reisija Salatsist lätlastega segunevaid liivlasi.

1846. a olid liivlaste juures Peterburi Teaduste Akadeemia liige Andreas Johan Sjögren (1794–1855) ja August Georg Wilhelm Pezold (1794–1859). Viimane pärineb Eestist, õppis 1812–1814 Tartu ülikoolis peale muu ka joonistamist Karl August Senffi juures (Neumann 1908: 118–119), aastail 1823–1824 ja 1833–1836 töötas Tartus, seejärel Tallinnas ja Peterburis (Vaga 1971: 39–40). Pezold oli Sjögrenile omamoodi teejuhiks, sest ta oli laiemalt liikunud nii Eestis kui Lätis. Pezold joonistas liivlastest portreid, mis on ainulaadsed ning aluseks paljudes trükistes leiduvatele piltidele. Sjögreni materjalid aga andis Peterburi Teaduste Akadeemia üle Tartu ülikooli kasvandikule, hilisemale akadeemikule Ferdinand Johann Wiedemannile (1805–1887), kes käis 1858. a ka ise uurimisreisil Kuramaal. Wiedemann avaldas 1861. a nii Sjögreni kui enda kogutud ainestiku kapitaalses liivi keele grammatikas ja liivi-saksa, saksa-liivi sõnaraamatus (Ariste 1973: 39–40). Wiedemanni õhutusel ja organiseerimisel ilmusid 1863. a ka esimesed meieni säilinud liivikeelsed raamatud.

Tartu ülikooli mineraloogiaprofessoriks oli aastail 1854–1887 Caspar Andreas Grewingk (1819–1887), kes on põhjalikumalt uurinud Liivi- ja Kuramaa geoloogiat. 1875. a ilmus temalt Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes ettekanne „Ueber Liven- und Estenschädel“, milles on ka keeleteaduslikke kõrvalepõikeid. Volmari kreisist Ikul-Seest väljakaevatud skelette uurides püüab autor etümologiseerida ka kohanime ja ühendab selle sõnadega *ikkuma*, *ikkula* ‘koht, kus nutetakse või kurvastatakse’. Grewingkil pole teateid selle kohta, et Volmari kreisis oleks veel liivlasi.

Tartu ülikooli maailmakuulsa teadlase August Rauberi (1841–1917) mitmed õpilased ning kolleegid on uurinud ka liivlasi. Nii on hiljem Peterburis töötanud professor Richard Jakob Weinberg avaldanud kirjutised „Über einige Schädel aus älteren Livengräbern“ (1897), „Zur Schädelkunde der Liven“ (1903) ja „Crania livonica“ (1902). Bernis, Kaunases ja Lausanne’is töötanud Abram Eber Landau avaldas aga kirjutise „Ein Beitrag zur Anthropologie der Liven“ (1909).

Aastail 1846–1850 Tartu ülikoolis õppinud August Bielenstein (1826–1907), kes kujunes läti keele ja kirjanduse uurijaks ning valiti 1890. a Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks (Tankler 1982: 132–133), avaldas 1889. a ajakirja „Baltische Monatschrift“ XXVI numbris tendentsliku kirjutise Riia lahe ümbruse ja Ida-Kuramaa vanadest elanikest. Bielenstein rajab fakte moonutava suuna, mille järgi liivlaste osa läti rahva kujunemisel püütakse viia miinimumini. Ka 1892. a Peterburis ilmunud „Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert“ jätkab sama suunda. Siiski on selles 500-leheküljelises töös lingvistilist ainekku, millel on teatud väärtus liivi keele seisukohalt. Töös on liivi sõnade etümologiseerimiskatseid ja 279 liivi koha- ja isikunime, mida võrreldakse eesti, soome ja läti tüvedega.

1888. a algas Soomest lähtuv läbinisti teaduslik liivi keeleainestiku kogumine ja töötlemine. Kõik seostub noorgrammatilise koolkonna juhi Eemil Nestor Setälä uurimisreisidega liivlaste juurde. Et Tartu ülikoolis polnud soome-ugri keelte teaduslikku uurimist, eesti keele lektorid aga ei küündinud tõsisemate kavatsusteni, jäi ülikool paariks aastakümneks liivi keele uurimisest kõrvale. Eestlased said liivlastest ja liivi keelest teateid ajakirjanduses kirjutisi avaldanud autoreilt (H. Prants, M. J. Eisen jt). Hilisem rahvaluuleprofessor Matthias Johann Eisen (1854–1937) populariseeris 1909. a varasemaid allikaid oma töös „Eestlaste sugu“ (Eisen 1909). Ka eesti keele

lektoriks 1880. a saanud Karl August Hermann (1851–1909) on puudutanud liivi keelt kirjutises „Ueber die etymologische Bedeutung der alten livischen und kurischen Ortsnamen“ (1897). Tartu ülikooli kasvandik, leedu kirjanduse ja balti keelte eriteadlane Eduardas Volteris (1851–1941) avaldas objektiivse kirjutise „Судьба последних ливов в России в связи с проблемою мелких народностей в государстве и их сохранения для науки“ (Volter 1917). Hinnatakse vääriliselt Venemaa Geograafia Seltsi osa väikerahvaste ja nende keelte uurimisel, refereeritakse varasemate uurijate seisukohti ja peetakse vajalikuks liivlasi ja liivi keelt säilitada teadusele. Volteris astub läti uurijate taotluste vastu nimetada liivlasi lätlasteks või vaikida liivlaste olemasolust. Nenditakse ka liivikeelse kirjanduse täielikku puudumist. Volterise kirjutis tuletab oma toonilt meelde akadeemik A. Kuniku esinemist „Die Liven und ihre Klagen“ (Kunik 1862b).

Täiesti uus etapp liivi keele, rahvaluule, etnograafia ja ajaloo uurimisel algas seoses ülikooli taasavamisega eestikeelsena. 17. sept 1919. a kin- nitati Tartu ülikooli läänemeresoome keelte professoriks soomlane Lauri Einari Kettunen (1885–1963). Ta oli ühtlasi ka 1920. a ülikooli juurde loo- dud Emakeele Seltsi esimene esimees (Ariste 1982: 27–28). Lauri Kettu- nen ja tolaeagne üliõpilane Oskar Loorits (1900–1961) alustasidki 1920. a mais peaaegu kakskümmend aastat kestnud uurimisreise ja nendele järg- nenud teadusliku ainese läbitöötamist ja avaldamist. Reisikirjadest selgub, et esimene matk õnnestus: koguti andmeid liivi keele oskajate kohta, kirju- tati üles keele- ja rahvaluuleainestikku, tehti vaimset äratustööd. Esimeste uurimisreisi järel hakkasid ilmuma ka uurimused, nt L. Kettuse „Liivlaste mereneitsid *noorad*“ (1923). 1925. a ilmus Tartus Kettuse püsiva väärtusega teos „Untersuchung über die livische Sprache“. See sisaldab reisidel kogu- tud materjale. Eriti oluline on foneetiline sissejuhatus, milles iseloomusta- takse liivi keele häälikuid ja selgitatakse iseloomulikke hääldamisseiku. Esi- mest korda on liivi keele foneetikas kasutatud eksperimente ning esitatakse katselisfoneetiliselt saadud tabelid. Teose põhiosaks on täpses foneetili- ses kirjas tekstid, mis sisaldavad palju rahvaluuleainestikku ning on seetõttu algallikaks nii lingvistidele kui folkloristidele. Ilmunud teosega fikseeriti lõplikult liivi keele foneetiline transkriptsioon, mis on väikeste täpsustus- tega püsinud tarvitusel meie päevini. L. Kettuse üliõpilastest on Paulopriit Voolaine (1922) kirjutanud liivi häälikute kvantiteedist ning hiljemgi uurinud liivi keelt.

L. Kettunen vabastati Tartu ülikooli teenistusest 1925. a, O. Loorits oli küll aastail 1927–1940 Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja, kuid selle kõrval töötas rahvaluule eradotsendina ülikoolis aastail 1927–1937, dotsendina 1938–1943. 1938. a. ilmus Helsingis Kettuse suurteos „Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung“, mis on omamoodi kokkuvõtteks aastatepikkusest süstemaatilisest kogumistööst. O. Loorits kogus hävivat liivi rahvaluulet äärmise süsteemikindluse ja visadusega kuni Teise maailmasõjani. Aineistiku hulka kuuluvad rahvalaulud, muinasjutud, muistendid, vanasõnad, mõistatused, kombestik, usund jm. Autor kirjutas neist lähtudes uurimusi ja avaldas ka materjali. Tähtsamad on „Liivi rahva usund“ I–III (Tartu, 1926–1928), „Der norddeutsche Klabautermann in Ostbaltikum“ (1931), „Die Geburt und der Tod in der livischen Volksüberlieferung“ (1932a, 1932b), „Volkslieder der Liven“ (1936). Osa aineistikku jäi autori surma tõttu avaldamata. O. Loorits on käsitlenud liivlaste olukorda kirjutises „Liivi rahva olevik“ (1923) ja teoses „Liivi rahva mälestuseks“ (1938).

L. Kettuse ja O. Looritsa organiseerimisel anti Emakeele Seltsi toimetusel aastail 1921–1926 välja viis väikest lugemikku, millega taastati ühtlasi nelikümmend aastat varjusurmas olnud liivi kirjakeel. Lugemikel on korvamatu väärtus liivi keele õpetamisel ja rahvustunde kasvatamisel. Lugemikega samasse rühma kuulub Kõrli Stalte luulekogu „Līvo lōlōd“ (1924).

Vene ja slaavi filoloogia alal töötanud Villem Ernits (1891–1982) huvitus ka liivi keelest ja liivlastest. Korduvalt oli ta Kuramaal ja kirjutas liivlastest. Tema artikleid ilmus korduvalt nt Ungaris „Néhány szó a līv kérdéshöz“ (1931). Liivlaste ja liivi keele olukord kajastus hilisemateski V. Ernitsa esinemistes.

Ka ülikooli baasideks olevates asutustes oli liivi keelt ja liivlasi uurivaid teadlasi. Eesti Rahvaluule Arhiivis töötas Paul Ariste (1905–1990), kes juba 1921. a oli P. Ahula pseudonüümi all avaldanud esperantokeelse kirjutise „La livoj“ (Ahula 1921). Eesti Rahva Muuseumi direktoriks oli aastail 1922–1928 Ilmari Manninen (1894–1935), kes täitis ühtlasi ülikoolis etnograafiadotsendi ülesandeid. I. Manniselt pärineb ülevaatlük „Soome sugu rahvaste etnograafia“ (1929a), milles on ka liivlasi hõlmav osa. Tema ajal algas ühtlasi liivi ainese kogumine Eesti Rahva Muuseumis. Pärast I. Mannise lahkumist jäid nii muuseumi direktori kui etnograafiadotsendi koht vakantseiks, kuni Ferdinand Linnus (1895–1942) kaitses doktoritöö (1939) (Põldmäe 1982). F. Linnus töötas mõnd aega ülikoolis õppeülesandetäitjana, käis kolmel korral liivlaste juures etnograafilist ainet kogumas ja töötas seda ka läbi. Trükki jõudis

kirjutis „Liivlaste kalastusest ja vähipüügist“ (Leinbock 1928). Käsikirja on seni jäänud liivi etnograafia sedelsõnastik, mis on tõeline haruldus. Kala- ja vähipüügi alalt pole enam olnud võimalik lisa hankida, ehituse ja põllunduse kohta on mõningat materjali kogutud hiljemgi. Etnograafiaalase töö jätkajaks on olnud Jüri Linnus (1926–1995), ENSV Riikliku Etnograafiamuuseumi soome-ugri osakonna juhataja, kes on olnud ühtlasi mitmete ajaloodistsipliinide õppejõud ülikoolis. Aastail 1937 ja 1943 kogus liivi etnograafiat Gustav Ränk (1902–1998), kes 1934–1944 oli Tartu ülikooli etnograafiaprofessor.

Tartu ülikooli slaavi ja indoeuroopa keelte professor Peeter Arumaa (1900–1982) avaldas 1935. a kirjutise „Eesti-liivi ja läti ühisest fraseoloogiast ning süntaksist“ (Arumaa 1935), mis ei ole oma väärtust kaotanud tänaseni.

Liivi keelest huvitus ka Julius Mägiste (1900–1978), kes pärast L. Ketuse lahkumist jätkas läänemeresoome keelte õpetamist õppeülesandetäitjana, aastail 1929–1944 professorina. Ilmusid kirjutised „Eräitä liiviläisiä possessiivisuffiksin jäännöksiä“ (1928) ja „Liivi sõnaseletusi“ (1931). Sõja-aastail käis J. Mägiste liivlaste juures ning jätkas kogumistööd hiljemgi. Tulemuseks oli kirjutis „En kort översikt över mina studieresor till östersjöfinnarna i Sverige under åren 1947–1950“ (1951; vt eriti osa „Resorna till liverna“). Tekstikogu „Liiviläisiä tekstejä“ ilmus Helsingis 1964. a (Mägiste 1964). Pisikirjutisi ilmus Mägistelt veelgi peamiselt Soome keeleteaduslikes väljaannetes.

Liivlaste juures käis korduvalt lühimatkadel arheoloogiamagister Erna Ariste (1904–2000).

Pärast sõda suudeti läänemeresoome keelte väliuurimist taas alustada 1947. a ekspeditsiooniga vadjalaste juurde. 1948. a alustati TRÜ soome-ugri keelte kateedri juhataja professor P. Ariste juhtimisel suviseid ekspeditsioone liivlaste juurde.

Igal üliõpilasel oli konkreetne teema, mille kohta koguti aineestikku, et hiljem kirjutada kursuse- või diplomitöö. Peale lingvistilise aineestiku koguti ka folkloori ja etnograafiat. P. Ariste avaldas järgmistel aastatel mitmed liivi keelt hõlmavad uurimused, nagu „К вопросу о развитии ливского языка“ (1954), „Ливы и ливский язык“ (1958a), „Liivi keele palatalisatsiooni olemusest“ (1959), „Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk“ (1956).

Eesti keele kateedri dotsent Karl Aben (1896–1976) jälgis laensõnavara oma 1948. a kaitsstud kandidaadiväitekirjas „Eesti ja liivi laenud läti

Esimene Tartu ülikooli soome-ugri keelte kateedri poolt korraldatud üliõpilaste praktika liivlaste juures 1948. a. Tagaplaanil vasakult neljas on Eduard Vääri, esiplaanil paremalt esimene Paul Ariste, paremalt kolmas Tõnu Karma (Baiba Šuvcāne erakogu).

sõnavaras“ (1947). Lühikokkuvõtte avaldas K. Aben pealkirjaga „Eesti ja liivi laene läti sõnavaras“ (1957). Liivi keeleainese oli K. Aben hankinud sõnaraamatuist ja tekstidest.

Aastail 1975–1992 ülikoolis eesti keele kateedri juhatajana toiminud professor Huno Rätsep (snd 1927) on avaldanud ainestikku pealkirjaga „Liivi fraseoloogiat“ (1959).

Pärast 1950. a siirdus P. Ariste ekspeditsioonidele karjalaste, hiljem vepslaste juurde ning liivi keel jäi tema uurimisoriibidist aegamööda kõrvale. Soome-ugri keelte kateedri ekspeditsioone hakkas liivlaste juurde korraldama Eduard Vääri. Kuramaa liivlaste külades on käidud suuremate ja väiksemate üliõpilasrühmadega, sageli ka üksinda, mõnel suvel kuni kolm korda. Viimati oli E. Vääri üliõpilastega liivlaste juures 1982. a juulis. Paljude ekspeditsioonide käigus on üles kirjutatud sõnavara, rahvaluulet ja etnograafiat, küsitatud morfoloogiat ja süntaksit, lindistatud eri keelejuhtidelt kõnet. Üliõpilaste ainestik leidub kursuse- ja diplomitöodes, mida säilitatakse soome-ugri keelte kateedris. E. Vääri on avaldanud mitukümmend uurimust eri väljaannetes. Kuni 1975. aastani ilmunud uurimuste loetelu leidub autoreferaadis

Eduard ja Reet Väari tütardega Eduard Väari doktoritöö kaitsmise päeval, 18. aprillil 1975 Tartu Riikliku Ülikooli aulas (foto Reet Väari erakogu).

(Vääri 1975b). 1974. a valmis ja 1975. a kaitsti doktoriväitekirj „Algupärasead tuletussufiksids liivi keeles“ (koos lisadega 1132 lk). E. Vääri hilisemad liivi keele alased uurimused leiduvad TRÜ soome-ugri keelte kateedri perioodilises väljaandes „Fenno-Ugristica“. Seni pole leitud võimalusi 1960.–1965. a lindistatud tekstikogu avaldamiseks.

Eelnevast ülevaatest selgub, et liivlaste ja liivi keelega on 350-aastases Tartu ülikoolis tegeldud juba 300 aastat. Kuigi liivlaste arv on mitmekordselt vähenenud, jätkub liivi keele uurimine tänapäevalgi. Selle töö ainsaks keskuseks on Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateeder. Paralleelselt uurimistööga toimub liivi keele baasil ka üliõpilaste välitöödeks väljaõpetamine ja vastava õppekirjanduse koostamine.

LIIVI KEELE UURIMINE TARTU ÜLIKOO LIS 1940.–1960. AASTAIL

Ilmunud: Soome-ugri keelte kateedri esimesed ekspeditsioonid. –
Filoloogiateadused Tartu ülikoolis. (Konverentsi teesid – 15. dets 1982.). Tartu 1982. 153–154.⁴⁵

Pärast sõda alustas kohe tööd Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna koosseisus ka soome-ugri keelte kateeder, kuigi selle ainsaks liikmeks oli kateedrijuhataja Paul Ariste. Viimase aastapikkuse eemaloleku ajal täitis kateedrijuhataja kohuseid Arnold Kask eesti keele kateedrist. 1945. a oli eesti keele ja kirjanduse osakonda astunud 40 noort, kes 1947. a valisid kitsamaks erialaks eesti kirjanduse, eesti rahvaluule, eesti keele, läänemeresoome keeled või soome-ugri keeled. Kaks viimast eriharu kuulusid soome-ugri keelte kateedri juurde ning nendes õppijale asuski kateeder, mis koosnes nüüd kahest õppejõust (Paul Ariste, Paula Palmeos), organiseerima keeleuurimismatku.

Esimene ekspeditsioon toimus 1947. a suve hakul vadjalaste juurde. Sellest võtsid osa Paul Ariste, Karl Kont ja Eduard Vääri. Et P. Ariste oli varemini vadjalaste juures olnud, leiti keelejuhte kergesti ning nii keele õppimine kui üleskirjutamine edenesid jõudsasti, kuigi olid rasked sõjajärgsed aastad ja inimestel palju muresid. Parimad keelejuhid olid Matrjona Gerassimova, Kikoria Kuzmin ja Darja Lehti. Tehti üleskirjutusi ka isuri keelest. Kogutud materjali on P. Ariste avaldanud mitmetes tekstikogudes.

1948. a algasid ekspeditsioonid liivlaste juurde. Nendest võtsid osa mõlema eriharu üliõpilased (hiljem eriharud liideti üheks soome-ugri eriharuks), tavaliselt 10–12 inimest P. Ariste juhtimisel. Liivlasi oli sellal umbes 700. Uurimismatkade tulemusena valmisid P. Ariste põhjalikud uurimused liivlastest ja nende etnogeneesist, üliõpilased aga koostasid kursustöid, millest esimesed (L. Kinksi, H. Kullamäe, V. Noorkõivu ja J. Saare tööd) valmisid 1949. a. P. Ariste juhtimisel kestsid matkad liivlaste juurde 1950. aastani.

1951. a algasid P. Ariste juhtimisel matkad Valdai karjalaste aladele. Nendest võtsid samuti osa peaaegu kõik soome-ugri eriharu üliõpilased. 1953. a

⁴⁵ Lühendatud. [Toim.]

Eduard Vääri ja liivi keelejuht Jāņ Belt, 1959. a (foto Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv).

valmivad ka esimesed kursustööd (E. Hiedeli, R. Karelsoni, A. Laanesti, T. Mälksoo ja A. Perviku omad). Diplomitöodes hakkavad ekspeditsioonide tulemused kajastuma 1950. a alates.

Järgnevatel aastatel töötatakse väiksemate rühmadena: P. Ariste suundub vepslaste aladele, P. Palmeos jääb juhtima karjalaste eri aladele suunduvaid üliõpilasrühmi, kateedri kolmanda õppejõu E. Vääri hooleks jäävad ekspeditsioonid liivlaste juurde.

EKSPEDITSIOON LIIVLASTE JUURDE JUULIS 1959

Ilmunud: Liivi keele uurimine jätkub. – Keel ja Kirjandus II 10. 1959. 618–621.⁴⁶

Eesti keelele suguluselt väga lähedast liivi keelt on uuritud suhteliselt põhjalikumalt kui teisi väikesearvulise kõnelejaskonnaga keeli (nimelt vadja, karjala ja vepsa keelt). Selle algpõhjuseks oli Peterburi Teaduste Akadeemia silmapaistvate liikmete A. J. Sjögreni ja F. J. Wiedemanni, samuti soome keeleteadlase E. N. Setälä aktiivne huvi liivi keele vastu. Nii käisid Sjögren ja Wiedemann uurimisreisidel Kuramaal ja Salatsis.

Uurimisreiside otseseks tulemuseks oli 1861. a F. J. Wiedemanni toimetusel ilmunud liivi keele grammatika ja liivi-saksa ning saksa-liivi sõnaraamat (Wiedemann 1861a, 1861b). Selle suurteose põhiväärtus seisneb ulatuslikus materjalis, mistõttu paljude aastakümnete jooksul on teost ikka ja jälle kasutatud ning tsiteeritud. Peatselt pärast uurimisreisi assimileerunud Salatsi murde kohta on nende kahe teadlase kogutud materjal ühtlasi viimane ning ulatuslikem.

19. sajandi lõpul tegi tõhusat tööd noorgrammatikute koolkonna silmapaistev esindaja Eemil Nestor Setälä, kes kogus liivi keele kohta materjali ja kasutas seda hajusalt oma paljudes uurimustes. Kogutud tekstid ilmusid alles postuumselt – 1953. a (Setälä 1953).

Ka 20. sajandil on liivi keele uurimisega tõsiselt tegeldud. Parimaid tulemusi sel alal on saavutanud Lauri Kettunen ja Lauri Posti. Neist esimene viibis palju kordi Kuramaal, täpsustades, kontrollides ja täiendades Sjögreni, Wiedemanni jt poolt kogutud sõnavara. Aastaid kestnud pingsa töö viljaks oli teaduslikult läbitõotatud sõnavaraline suurteos, mis on jäänud ületamatuks oma suuruse, eksaktsuse ja süsteemikuse poolest (Kettunen 1938).

Liivlaste ja liivi keele assimileerumisprotsessi kiirendasid tunduvalt Teise maailmasõja hukatuslikud sündmused. Kui kolmekümnendate aastate lõpuks oli tekkinud liivi rahvus, kes oskas lugu pidada oma keelest ja mõningaist

⁴⁶ Lühendatud. [Toim.]

Eduard Vääri, Vilma Silanagla (P. Dambergi õde), Kõrli Damberg (P. Dambergi isa) ja Mati Hint. Sõkrõg 1959. a (foto Mati Hindi erakogu).

kultuurisaavutustest (kirjanduse alged, liivi keele tunnid koolis, rahvaluule, laulukooride tegevus jm), siis tegi sõda sellele kõigele järsu lõpu. Sakslased sundisid liivlasi kodudest lahkuma ja odava tööjõuna suurtaludes töötama. Peale muu pidid liivlased taluma halvustavat suhtumist oma rahvuse ja keele pärast.

Kui sakslased löödi Kuramaalt välja ning kehtestati taas nõukogude võim, oli liivlaste arv seal uskumatult vähenenud. Paljud olid leidnud uue elukoha linnades (peamiselt Riias, Ventspilsis, Talsis ja Dundagas), paljud olid ümber asunud veelgi kaugemale. Sealjuures ilmnes, et oma endistest kodudest oli eemale jäänud just kõige algatusvõimelisem osa liivlastest (inimesed 16–30 aasta vanuses). See kaotus nagu purustas silla vana ja kõige noorema põlvkonna vahel. Vanad jätkasid ja jätkavad visalt oma emakeele tarvitamist ning püüavad seda lastelastelegi õpetada. Noored ei suuda aga neist püüdlustest aru saada. Liivi keel tundub neile tarbetu koormana ja vanavanemate veidrusena. Sellise suhtumise põhjuseks on muidugi üha tugevnev assimileerumisprotsess. Läti keel on kõikides liivi külates saavutanud ülekaalu, kuna liivi

*Eduard Vääri, Katriņ Krason ja Mati Hint. Kuustrõg 1959. a
(foto Mati Hindi erakogu).*

keel on taandunud kodudesse, kus ta säilitajaiks on vanakesed. Sealjuures on liivi keel alal hoidnud oma rikkuse.

Arvestades liivi keele paratamatut assimileerumist lähemate aastakümnete jooksul, otsustas Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateeder teha kõik võimaliku liivi keele uurimiseks ja uute materjalide kogumiseks. Esimene ekspeditsioon võeti ette 1948. a professor Paul Ariste juhtimisel. Kolmel suvel tehtud uurimistöö tulemusena laekus kateedri arhiivi arvukalt originaalset materjali (Ariste 1954a). Valmis sisukaid diplomi- ja kursusetöid (nt L. Kinksi „Merenduslane sõnavara liivi keeles“, V. Noorkõivu „Kalastussõnavara liivi keeles“, R. Kulli „Ühiseid morfoloogilissüntaktilisi jooni eesti saartemurretes ja liivi keeles“ jt). Ekspeditsioonidest kasvasid välja ka prof P. Ariste tööd liivi keele arengust (Ariste 1954b) ja liivi keele uurimisest (Ariste 1958a, 1958b), milles leiduv uus materjal võimaldab selgitada liivi keele kohta läänemeresoome süsteemis (Ariste 1956).

Pärast 1950. a kandus TRÜ soome-ugri keelte kateedri huvi teistele läänemeresoome keeltele ja murretele (karjala keele valdai murdele, vepsa ja isuri keelele). Ekspeditsioone liivlaste alale alustati uuesti 1954. a.

Sikrõgi külas, 1960. a. Istub Anni Ansenau, vasakult esimene Anu-Reet Lapp (Hausenberg), teine Eduard Vääri, paremalt esimene Mati Hint (foto Mati Hindi erakogu).

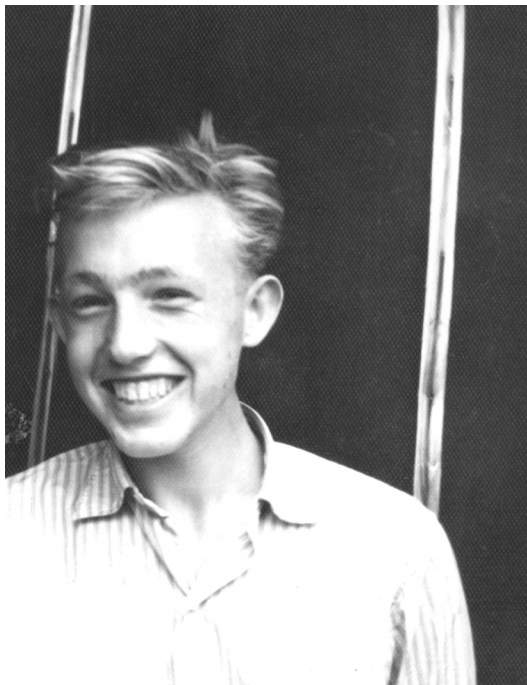
8. juulist kuni 22. juulini 1959 toimus järjekordne ekspeditsioon, millest võtsid peale allakirjutanu osa soome-ugri keelte eriharu III kursuse üliõpilane Mati Hint ja omal algatusel TRÜ segakoori dirigent V. Viires.

Ekspeditsiooni laiemaks eesmärgiks oli umbkaudselt välja selgitada Kuramaal elavate liivlaste arv ja koguda igasugust keelelist, etnograafilist ning kultuuriloolist materjali. Peale selle oli igal ekspeditsioonist osavõtjal kitsamaid ülesandeid: allakirjutanu kogus materjali sõnade tuletamise, M. Hint täiendi kohta ja V. Viires kogus liivi rahvaviise. Vaadelgem pisut lähemalt, kuidas võetud ülesanded täideti.

Seekord peatuti üksnes idaliivi murraku aladel, nimelt Kūolka, Vaidi, Sānagi, Pitrõgi. Kuoštrõgi, Irē ja Sikrõgi külas.

Selgus, et liivi keele kõnelejaid on kõige rohkem Kūolkas (neist osa on aasta eest läänemurraku alalt siia asunud seoses Kūolka kujunemisega kalatööstuskeskuseks) ja Sikrõgis. Aga ka nendes külates pole liivi keel enam ülekaalus. Omaaegses liivi keskuses Irēl on liivi keel peaaegu täielikult assimileerunud

*Uldis Silanagla, nooremaid
liivlasi, 1959. a
(foto Tartu Ülikooli eesti
murrete ja sugulaskeelte
arhiiv).*

Eduard Vääri ja Eduard Branke, 1959. a (foto Mati Hindi erakogu).

*Irē kooli ees, 1959. a. Vasakult Mati Hint, Lauma Cīpele, Eduard Vääri
(foto Mati Hindi erakogu).*

(seal on veel vaid 6 liivi keele oskajat). Parimaist keelejuhtidest tuleks nime-
tada: Vaidi ja Sānagi piiril elavat 82-aastast Katriņ Zēbergi, kellelt meil läks
korda kirja panna kümme-kond täiesti ehtsat vana muinasjuttu; Kūolka põlist
elanikku Līna Andersoni, kellelt saadi mitmekesisest materjali, alates lauludest
ja lõpetades üksiksõnadega; Irēl elavaid Eduard Branket (79 aastat vana), Her-
mīne Lepstet (82 aastat vana) ja Pētōr Belti (81 aastat vana); Kuoštrōgis ela-
vat Katriņ Krasonit (70 aastat vana); Pitrōgi elanikku Pētōr Dišlerit (76 aastat
vana); Sīkrōgi liivlast Kōrli Dambergi (80 aastat vana) jt.

Vanim liivlastest, keda kohtasime, oli uurijaile väga laialt tuntud Anni
Ansenau (Tiļļist Anni, 86 aastat vana), kes aga mõtte hüplevuse tõttu pol-
nud keelejuhiks enam sobiv. Väärtuslikke kultuuriloolisi materjale saadi
A. Breinkopfilt, D. Volganskilt ja P. Dambergilt. Noorimaks liivi keele kõne-
lejaks osutus 15-aastane Uldis Silanagla.

Liivi keele kõnelejate arvu selgitamine oli küllaltki raske ülesanne.
Õnneks sai kasutada Emakeele Seltsi jaoks liivi kohanimesid koguva Pētōr

*Eduard Vääri kitsarööpmelisel raudteel Irē ja Sīkrõgi vahel, 1959. a
(foto Mati Hindi erakogu).*

Dambergi tähelepanekuid. Liivi keele oskajad külade kaupa läbi arutanud, jõudsime järeldusele, et Kuramaa rannas kõneleb tänapäeval liivi keelt 400–500 inimest. Arvu täpsustamine jääb siiski üheks edaspidiste ekspeditsioonide ülesandeks.

Saadud kultuuriloolised andmed on seotud liivi seltsiga ja rahvamaja ehitamisega. Olgu siinjuures märgitud, et hiljuti remonditud ja kaunistatud rahvamaja Irēl teenindab kõiki ümberkaudseid liivi külasid. Kahjuks on rahvamaja sisekaunistused lätipäraseid, ehkki Ventspilsi ja Talsi muuseumi ning kohalikke materjale kasutades oleks kindlasti saanud edukalt rakendada liivi ornamentikat.

Ekspeditsioonilt toodi kaasa liivlase E. Branke poolt Etnograafia Muuseumile kingiks saadetud pilak, maa-ader ja künaraud, mida kõiki on kasutanud juba kinkija isa.

Kogutud keelematerjali kõige väärtuslikumaks osaks on tekstid rahvajutude näol, mida jutustasid K. Zēberg ja K. Damberg. Kuigi juttudest suurem

Sīkrõgi küla liivlasi, 1959. a. Vasakult esimene Eduard Vääri, teine Hilda Tserbah-Grīva, paremalt esimene Mati Hint (foto Mati Hindi erakogu).

osa on kirja pandud varemgi, pakuvad tänapäeva kirjapanekud huvi just keele muutumise ja keelekontakti arenemise seisukohalt. Ilmneb selgesti, et mõjustused kajastuvad peaaegu üksnes sõnavaras; keele grammatika on säilinud ning säilitanud rahvajuttudes isegi arhailisi jooni. Vanu rahvalaule liivlased enam ei tunne; võib kohata üksnes omal ajal ümbertöötatud rahvalaule (nt „Knaš neitst vāldapuṭkõz“, „Tšitsõ“).

Tõsist huvi pakkus liivi keele tuletussufiksrite jälgimine. Kui pöördõnasufiksrite osas leidis L. Kettuneni sõnaraamatu materjaliga võrreldes vähe uut, siis seda rohkem seni tundmata ainekku pakkus käändsõnasufiksrite jälgimine. Silma paistis algupärase *li-* ~ *li-* ja laensufiksi *-nikā* produktiivsus.

Oma kursusetööks vajalikku materjali kogus M. Hint, kes ühtlasi õppis keele kogumise metoodikat ja tegelikku liivi keelt.

Ekspeditsiooni saavutuseks on ka see, et taastati kontakt keelejuhtidega ja elustati korrespondentide võrk, mis on oluline tegur edaspidiste ekspeditsioonide õnnestumiseks.

Mati Hint, Eduard Vääri ja Anu-Reet Lapp (Hausenberg) küsitlevad endist Liivi Liidu juhatajat Pētõr Breinkopfi ja tema naist. Sõtkrõg 1960. a (foto Mati Hindi erakogu).

Tuleb märkida veel liivlaste ja üldse kohalike elanike suurt vastutulelikkust uurijaile, keda oodatakse kui sõpru ning külalisi. Ekspeditsiooni edust olid siiralt huvitatud kohalikud haritlased eesotsas Irē kooli direktori Alfrēds Cīpelise ja tema abikaasa Lauma Cīpelega. Vajaduse korral lubas abi meie edaspidiste ekspeditsioonide heaks kordaminekuks Lätimaa KP Talsi rajooni-komitee esimene sekretär, kes avaldas ühtlasi kahetsust, et läti keeleteadlased tegelevad nii vähe liivi keele uurimisega.

Üldkokkuvõttes võib ekspeditsiooni pidada õnnestunuks. On vormistamisel materjalikogu „1959. a Liivi ekspeditsioon“, mis sisaldab tekste, päeviku ja fotosid. Osa materjali jääb kogujate isiklikku käsutusse eriuurimuste koostamiseks.

TALVEHAKUL 1965 LIIVI KEELT UURIMAS

Ilmunud: Talvehakul liivi keelt uurimas. – Kodumurre 8.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn 1967. 40–41.

1965. a toimunud mitmete tähtsate soome-ugri keeleteaduse sündmuste tõttu (üleliiduline soome-ugri konverents Sõktõvkaris 25.–30. juunini ja teine rahvusvaheline soome-ugri kongress Helsingis 23.–28. augustini) lükkusid mitmedki ekspeditsioonid oma tavalistelt suvistelt aegadelt sügisele või koguni aasta lõppu. Ka Kuramaa liivi randa osutus võimalikuks sõita alles novembri lõpul. Matk toimus 23. novembrist kuni 2. detsembrini. Olemasolevatel andmetel oli see esimene hilissügisene keeleuurimisreis liivlaste juurde. Varasemad uurijad (A. J. Sjögren, F. J. Wiedemann, E. N. Setälä, L. Kettunen, P. Ariste jt) on käinud liivi keelt uurimas suvel või sügisel varem.

Kui suviti on Liivimaa võtnud uurijaid vastu kauni päikesepaistega ja mahedate soojade tuultega, siis seekordne Liivimaa oli hoopis midagi muud. Esialgu tormasid Riia lahest Läänemerre üle Kūolka, mis asub Domesnäsi neemel, vinged tuuled, pannes inimesi tajuma lõppematut külmatunnet. Siis saabus aga raevutsev lumetorm, millest polnud võimalik eraldada maad, taevast ega Kūolka küla. Hommikul selgus, et Kūolka on muust maailmast eraldatud. Alles järgmise päeva hommikuks taastati ühendus rajoonikeskuse Talsiga ning autobussid hakkasid taas liikuma. Lumetormid vaheldusid edaspidigi päikesepaistega. Mitmel hommikul oli raske toast välja pääseda, sest ukSED olid mattunud lumme. Matka lõpul algasid sulad ja vihasajud, mis polnud tuiskudest sugugi meeldivamad.

Liivimaa talve mitmekesiseid mõnuseid maitstes toimus uurimistöö selliselt, et küsitlesin ja lindistasin kas Kūolkas, kus olin püsiva peatuspaiga leidnud kooli internaadis perekond Ermanbrikide juures, või sõitsin hommikul mõnesse kaugemasse külasse, kust naasin õhtul. Selliselt töötasin Vaidil, Pitrõgis, Kuošt-rõgis, Irël ja Pizās. Minu keelejuhtidest oli surnud Irël elanud endine Pizā küla elanik Maři Belt, teised kõik võtsid mind suure rõõmuga vastu.

Et praegu on koostamisel eesti ja soome teadlaste kollektiivne uurimus vanasõnadest, siis püüdsin koguda nii vanasõnu kui ka kõnekäände. Saingi

neid Līna Andersonilt (L. A.), Emma Hausmanilt (E. H.) ja Jõņ Zēbergilt (J. Z.). Allpool neist mõned.

lōt āb ānda midād tā 'giž (E. H.)

‘jumalateenistus, st kirik ei anna midagi tagasi’;

pi 'ņ āb vōtā pōrandstō mōstō leibō, mis tāmā um je 'llōn (L. A.)

‘ka koer ei võta põrandalt maast seda leiba, mis tema on teinud’;

sa ūod selli kukki (L. A.)

‘sa oled selline putukas, st kavalpea’;

tijā kārda kougōn kilūb (J. Z.)

‘tühi nõu kõlab kaugele’;

kus pūdō ra 'dļōb, sāl kīldōd poukōbōd (J. Z.)

‘kus puud raiutakse, seal laastud lendavad’;

mustā tīe, vālda lēba (J. Z.)

‘must töö, valge leib’.

Eelmiste aastate eeskujul jätkasin liidete küsitlemist. Nii on *i*-liide produktiivne ka liitsõnades, nt *edđilēji* ‘esimees’, *ta 'ggitulļi* ‘mahajääja’, *tīetēji* ‘töötetija’. Hilised liitsõnad sisaldavad olevikutunnuselist *b*-liidet, nagu sõnades *sīedōbkuodā* ‘söögimaja, söökla’, *ma 'gdōbkuodā* ‘võõrastemaja, magala’. Kiiresti on levimas lätipärane sufiks *-nikā* (läti keeles *-nieks*): *pilsētnikā* ‘linlane’, *vāntānikā* ‘ventspilslane’, *rīganikā* ‘riialane, Riia-Kūolka autobuss’, *ī'tnikā* ‘hinne „üks“’ jt. Produktiivne on veel liide *-ks* (*-kš*): *kazāndikškuodā* ‘kasvatusmaja, lastekodu’, *opātōks* ‘õpetus’, *mā 'dōltōks* ‘mälestus’ jt.

Jätkasin ka mälestuste kogumist Liivi Seltsi tegevusest ja liivlaste rahvamaja ehitamisest. Kasutasin keelejuhina Liivi Seltsi omaaegset esimeest Didrōk Volganskī ja seltsi sekretāri Pētōr Breinkopfi.

Töö käigus osutus võimalikuks küsitleda ka kohanimesid, kuigi juhuslikult. Sellesse töösse on rakendunud Pētōr Damberg, mistõttu polnud otsest vajadust järjekindlamaks tööks.

Eelkirjeldatud uurimisreisi võib pidada igati õnnestunuks, sest suhteliselt lühikese ajaga õnnestus jäädvustada tekste, koguda vanasõnu, kõnekäande ja mõistatusi ning sai küsitleda sufiksitate tarvitamist.

ÕPPE- JA UURIMISREISE 1980. AASTAIL

Ilmunud: Jälle liivlaste juures. – Edasi 182, 22.7.1983. Liivi külates – Edasi 182, 9.8.1984.

Õppereis liivlaste juurde. – Tartu Riiklik Ülikool 18 (1415), 31.5.1985. 4. Suviselt uurimisreisilt. –

Tartu Riiklik Ülikool 22 (1419), 6.9.1985. 3.⁴⁷

Ülikooli soome-ugri keelte eriharu üliõpilased on jälle keelepraktikal. Seni on kõige rohkem käidud liivlaste keelt ja rahvaluulet uurimas, juba 1948. aastast. Nüüd siirdus rühm allakirjutaja juhtimisel teele 9. juulil, peatutakse liivlaste endises halduskeskuses Dundagas, kus praegu segunevad ajaloo huviväärsused ja hästi planeeritavad uusrajatised. Kohalike bussidega sõidetakse liivlaste külatesse. Diplomandidest uurib Anne Laur naiste tööalast sõnavara, Valli Taliaru kogub ainekukku määruste eri liikide kohta. Praegu õpib eesti filoloogiat kaks Riias pärit üliõpilast, kellest on loota läti-eesti suhete uurijaid ja arendajaid. Neist Kersti Kļaviņa (Boiko) kogub Kuramaa kohanimesid, sealhulgas kohalikke liivi nimesid. Lelde Villere sooritab kohustuslikku keelepraktikat.

Liivlasi oli 1948. aastal 800–1000 kõnelejat, kuid [1983] oskas keelt aga vaid umbes 80 inimest. Oma emakeele säilitanud liivlased on enamasti kaheksakümne eluaasta piiril, mistõttu nende töövõime keelejuhtidena on suhteliselt väike. On kujunenud olukord, kus liivi keel tuleb praktika objektina paratamatult maha jätta ning leida paremaid võimalusi mujal. Aspirant Tiit Kukk [1959–1989] ongi mõne üliõpilasega karjalaste juures järgmisteks aastateks praktikabaase ette valmistamas ja eeltööd tegemas.

Liivi keele uurimine jääb väikeste rühmade või üksikisikute kanda. Liivi keelest innustunud üliõpilased saavad kindlasti teemasid ka sellelt alalt.

Juuli lõpul 1984 sõitsid TRÜ üliõpilased ja teadustöötajad liivlaste juurde neid küsitama ja keelt lindistama. Koos juhendajaga (Eduard Vääri) olid Talsi ja Ventspils rajooni liivi külates vanemlaborant Tiina Kukk ning üliõpilased Leelo Muru, Toomas Muru ja Kersti Kļaviņa (Boiko). Viimane õpib ülikoolis individuaalplaani alusel.

18.–20. mail 1985 toimus soome-ugri keelte kateedri korraldusel õppereis liivlaste juurde. Eesmärgiks oli pärast teoreetilisi loenguid tutvustada

⁴⁷ Lühendatud ja täpsustatud. [Toim.]

eriharu üliõpilasi tegeliku liivi keele kõnelejatega, lindistada teksti, küsitleda keelejuhte ja vaadata liivlastega seotud mälestusmärke ja kohti.

Esimesel päeval sõideti läbi ajalooline Liivimaa, kus liivi keel assimileerus läti keelega juba XVIII sajandi lõpuks. Pärast puhkust Riias sõideti läbi Kuramaa õhtuks Dundagasse, mis on olnud idaliivlaste administratiivne keskus. Lähemalt tutvuti XIV sajandist pärineva korduvalt ümber ehitatud lossiga, mis liivi rahvajuttudes on tuntud *Dūonig nīn* nime all. Praegu on see ajalooline mälestusmärk, mida restaureeritakse koos haruldase pargiga.

Teisel päeval külastati liivlasi nende kodudes Kūolkas ja Vaidil. Alma Blūm, Viktor Berthold, Alfon Berthold, Riniņ Hausmaņ ja Natal Kristiņ olid näidisteks nendest 90 liivlasest, kes veel oma keelt oskavad. Lindistati, tehti üleskirjutisi, vesteldi. Külastati üldmulje saamiseks Mustānumi, Pitrōgi ja Irē küla. Viimane on liivlaste varasem kultuurikeskus, kuhu vahetult enne sõda ehitati Liivi rahvamaja ja ajakohane kool, kus õpetati mõne nädalatunni ulatuses liivi keelt. Praegu on seal abikool, selleks kohandatud hoones on arvukalt liivi esemeid ja kirjandust. Nendega ei õnnestunud seekord tutvuda.

Kolmandal päeval sõideti läbi lääneliivlaste alade ja peatuti Pizās, kus on mälestusmärk kohalikele liivlastele. Ventspilsis külastati Olga Hemiņit tema kodus ja vaadati põhjalikult koduloomuuseumi, kus on vabas õhus ka liivi ehitisi, paate, ankruid jm. Õhtuks jõuti Tartusse tagasi. Kateedri töötajad Tiina Kukk, Reet Kroll ja Tiit Kukk hoolitsesid õppereisi sujuvuse eest, bussijuht Viljar Lukk väärrib meie kõigi tänu.

12.–24. augustini 1985 oli väiksem rühm, kes oli eelnevalt kuulanud liivi keele teoreetilise kursuse, menetluspraktikal Talsi rajoonis. Käidi liivlaste külades, lindistati teksti Kūolkas ja Vaidil, küsitleti grammatikat ja sõnavara. Peale muu hangiti etnograafilist ainet ja otsiti uusi keelejuhte. Teatavasti väheneb liivlaste arv pidevalt, surma või haiguse tõttu jääb kitsamaks ka heade keelejuhtide hulk. Liivi keele kõnelejaid on 90–100 ringis. Käesolev aasta on soome-ugri keelte uurimise seisukohalt erilise tähtsusega, sest 24.–30. juulini toimus Sõktōvkaris VI rahvusvaheline fennougristide kongress. Selle päevakorras oli üks ettekanne ka liivi keelest, kaks ettekannet liivi etnograafiast. Soome-ugri keelte kateedri tavade kohaselt jätkatakse originaalse ainekogu kogumist võimalikult kõikidest sugulaskeeltest, samuti kogumismetoodika õpetamist noortele. Seekord olid praktikal Kadi Uustalu, Anne Taev ja Lilian Kirss. On kahju, et üliõpilased ei saanud muude ülesannete tõttu praktikaäga täielikult kasutada. Intensiivset kogumistööd tegi kateedri töötaja Tiina Kukk.

1993. AASTAL LIIVLASTE JUURES

Ilmunud: 1993. aastal liivlaste juures. – Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis.
Edited by Ago Künnap. Tartu-Groningen 1995. 201–222.⁴⁸

20. veebruaril 1993 toimus liivlaste kunagises kultuurikeskuses Irël (ka Piški-Īra, Īrai, läti keeles Mazirbe) Liivi Kultuuri Seltsi aastakoosolek. See peeti ajaloolises Liivi rahvamajas (*Līvōd Rovkuodā*), mille valdajaks on praegu Slītere looduskaitseala administratsioon. Külmast ja tuisusest ilmast hoolimata oli kohal paarsada inimest. Nende hulgas olid liivi keele oskajad Alfon Berthold, Poulīn Kļaviņa ja allakirjutanu. Piduliku aastakoosoleku avas Liivi Kultuuri Seltsi esinaine Ieva Neilande. Pikemalt oli juttu seltsi tegevusest möödunud aasta jooksul. Liivlaste roheline-valge-sinise rahvuslipu tõi saali Tartu ülikoolis liivi keelt õppiv liivlaste järeltulija Valt Ernštreit, mängiti ja lauldi hümnid „Min izāmō, min sindimō“. Aruandes räägiti pikemalt liivi keele õpetamisest liivlaste järeltulijaile nii Riias, Ventspilsis kui Kūolkas. On palju raskusi, sest pole liivi keelt korralikult oskavaid õpetajaid ja õppematerjale. Augusti alguseks on planeeritud Irël liivlaste pidustused. Aruandes märgitakse eriti positiivselt soome keeleprofessori Mauno Koski 2000-margast toetust, samuti Juha Tasti 1000-margast annetust, mida on kasutatud liivi keele õpetamiseks. Revisjonikomisjoni aruandes märgitakse ka liivlaste järeltulijate laste keelelaagri korraldamist suvel Irël. Liivi keele õpetajatele ja õpilastele antakse Kōrli Stalte nimelisi aukirju. Väga põhjalikud arutlused toimusid programmi Līvōd Rānda üle. Praegustes turumajanduse tingimustes kardetakse, et liivlaste maad ja meri võivad muutuda äritsemise objektiks ja keelutsooni tõttu hästi säilinud liivlaste maad, metsad ja meri võivad saastuda ja lagastuda. Et esimene Liivi Selts (Līvōd Īt) oli saavutanud 23. veebruaril 1923. a põhikirja registreerimise, oli tegemist liivlaste seltsi tegevuse 70. aastapäevaga. Aastakoosolekul otsustati praegune Liivi Kultuuri Selts tunnistada Liivi Seltsi õigusjärglaseks ja kasutada edaspidi ka Liivi Seltsi nime. Kogu päeva kestnud koosoleku järel näidati lühifilme liivlastest ja müüdi Liivi-alast kirjandust. Õhtul sõideti tagasi kodudesse.

⁴⁸ Lühendatud. [Toim.]

Suvel toimus vastavalt plaanile keeleuurimisreis liivlaste juurde. Sõit algas Tartust 20. juuli varahommikul. Peale juhendaja oli esialgu kaasas neli üliõpilast, hiljem liitus veel kaks. Kõik said väikesed teemad, mille kohta materjali koguda. Teemad jagati järgmiselt: Merike Metsala „Liivi loodus ja loodusega seotud sõnu“, Annika Haas „Liivlased ja nende keel tänapäeval“, Marje Aksli „Liivlaste kultuurielu“, Erika Krautmane „Liivlased lätlaste hinnangutes ja traditsioonis“.

Ekspeditsioon oli seotud Liivi Seltsi ja Slītere looduskaitseala administratsiooni poolt korraldatud liivlaste pidustustega. 31. juulil toimus jumalateenistus Irē kirikus, kus peale kohaliku pastori teenisid Helsingis Liivi pastoriks õppinud, kuid poliitiliste olude tõttu litti praostina töötanud Edgar Vālgamā ja tema poeg Lauri, kes on praegu Lemi pastor. Jumalateenistuses kasutati läti, liivi ja soome keelt. Kohal oli vaid kaks liivi keelt oskavat liivlast (Poulīn Kļaviņa ja Valda Šuvcāne). Jumalateenistuse järel tehti ekskursioon. Peatuti kiriku taga olevate katkuohvrite mälestusmärgi juures. Meenutati mälestuslauludega neid, kes surid suurde katku XVII sajandil. Peatuti ka vana külakooli juures, vaadati rannaliival olevat mälestusmärki, seejärel aga suunduti mööda randa merekooli poole. Möödunud sajandil oli Irē merekool kuulus, kus paljud liivi poisid said hariduse ja pääsesid laia maailma, kust toodi mõjustusi ka koduküladesse. Nõukogude ajal oli merekooli hoonetes piirikaitskordon, kuhu võis sattuda üksnes siis, kui piirivalve kellegi kaasa viis ülekuulamiseks. Nüüdseks mahajäetud merekooli ruumid jätsid masendava mulje. Külaliste hulgas oli ka välismaalasi, kelle imestusel polnud piire Vene piirivalvurite olmekultuuri jälgi nähes. Laastatud oli ka kordoni ümbrus.

Lõunaks koguneti Liivi rahvamaja juurde ning heisati Liivi ja Läti lipp. Sellega avati pidustused. Lõuna paiku saabusid ka sõrulased, kellega liivlastel on sõprusuhted. Nendega olid kaasas professor Ants Ilus ja Saaremaa ajakirjanik Aare Laine. Õhtul toimus kontsert, mille käigus soovijail oli võimalik sõna võtta ja liivlasi tervitada. Oli tähelepanuväärne, et päeva jooksul ei kasutatud kordagi liivi keelt, sest Liivi Seltsi juhatuses pole ühtki liivi keele oskajat. Võtsin siiski ainukesena liivi keeles sõna ja soovisin, et tegemist poleks liivlaste mälestamise pidustustega, vaid liivlaste tuleviku pidustustega. Läti keelde tõlkis minu esinemise Poulīn Kļaviņa. Tervitusi oli ka Soome kinomeestelt, minu liivikeelse vahetalituse kaudu tõlkis need läti keelde taas Poulīn Kļaviņa. Kontsertosas esinesid „Skandinieki“ ja „Līvlist“ Riiast, Riia Toomkoori poistekoor, Ventspils „Kāndla“, Kūolka ansambel jt.

Oli haruldaselt soe suveõhtu, mis lõppes öise äikesega. Pidustused keetsid üle kesköö, sõrulased lahkusid kella kahe paiku. Pidustusi valgustati hiljem tänu Aare Lainele ajakirjanduses, raadios ja ETV uudistes. Sõprussidemeid sõlmisid Torgu Kuningriigi (valla) juhid.

1. augustil õnnestus eribussiga sõita Lääne-Liivi Pizā külasse. See oli haruldane võimalus, kuivõrd regulaarset bussiliiklust pole. Pizās oli kiriku 100. a juubel. Jumalateenistusel teenis viis pastorit, nende hulgas Edgar Vālgamā. Hiljem sattusime kokku 1863. a Londonis ilmunud Matteuse evangeeliumi tõlkijate Printsides järeltulija Teodors Ērenštreitsiga, kes jutustas nii Printsides kui Ērenštreitide suguvõsast. Käisime ka surnuaias täpsustamas mälestusmärke. Kalmistul on mälestuskivi liivi vaimutegelastele ja omal ajal kõmu põhjustanud Liivi kuninga Uļi Kīnkamāg'i (kodanikunimega Uldriķis Kāpbergsi) suguvõsale.

Tagasiteel väljume Sīkrōgi küla juures ja läheme Elfrīda (Frīda) Žagare (snd 1914) poole. Liivi keelt rääkiv tütar Maija ja tema lätikeelne mees võtavad meid väga sõbralikult vastu, kostitavad kohvi ja küpsistega. Siis vestleme perenaisega liivi keeles möödunud aegadest. Kirjutame üht-teist üles.

Kyrölā ja Kettunen ka jelīztō rāndas. Pūolpāvan lekštā Kettunen ja Kyrölā Kuoštrōgōl sounō. Vālgamō jemānd ūdiz sūri kakādi.

Tāsā Sānagōl ja Kūolkas vō 'ltō je 'dmōl e 'žmizt suo 'ddō Sōrensen firmōd. E 'žmōz suodā āigal vōļmō Ēstimōļ Virve kilās. Pie 'rrō suo 'ddō vō 'l bro 'utšōmōst tā 'giž, Saksā kuo 'ig tuoi mēđi kuodāj. Um vōnd vā 'ggi knaš āiga. Amād attō vōnnōd luštīgōl, amād attō dāņt-šōnōd. Siz um kuo 'ig īend paikōl, ku mēg ūomō bro 'utšōnōd mī 'nōd sillō, siz vejīztō. Ku vōlks vōnd seļļi tūļ, vōlks vōind Pētōr jūrō lā 'dō.

1931. ja 1932. āigastōs vō 'ltō Kettunen ja Kyrölā ka mā 'd jūsō, siz jo kītīzt munt, ku mis sa seļļīzt līvō kīeldō opūd, siedā āb ūo vaidzig.

‘Kyrölā ja Kettunen elasid ka rannas. Laupäeval läksid Kettunen ja Kyrölā Kuoštrōgile sauna. Vālgamā naine küpsetas suuri leibu.

Siin Sānagil ja Kūolkas olid enne esimest sõda Sōrenseni firmad. Esimese maailmasõja ajal olime Eestis Virve külas. Pärast sõda tuli tagasi sõita, Saksa laev tõi meid koju. On olnud väga ilus ilm, kõik on olnud lõbusad, kõik on tantsinud. Siis on laev jäänud paigale, sest me oleme sõitnud miinide sisse, siis püüti neid. Kui oleks olnud tuul, oleks võinud Peetruse juurde minna.

1931. ja 1932. a olid Kettunen ja Kyrölä ka meie juures, siis ütlesid mõned, et mis sa sellist liivi keelt õpid, seda ei ole vaja.'

Küsisime liivlaste perekonnanimesid. Esitame need: Tserbah, Vaid, Ermanbrik, Ansenau, Briež, Briede, Biezbārdis, Straumers, Celms, Jēkōl, Sprūoig, Vīnberg, Klamberg, Veid, Geige, Stalt, Osten-Sacken (viimane on Dundaga mõisniku nimi).

Frīda on kuulsa liivi lauliku Hilda Tserbah-Grīva õde, mistõttu küsisime Hilda õpingutest ja tööst.

Hilda e'žmi kūož vó'ļ Vānta, Pīltān, Dūonīgs ī'd āigast, pōļ kūdō Ānt-sōs, siz tegīž Vāntas, pie'rrō siedā vó'ļ Tālsōs ežmiz ja tuoiz skūolsō, mōlmiš skūolsō opātiz vijōltō.

Vāldapā bro'utšiz tānō un kītiz, a'ž tēg āb tō'tō lā'dō Sūomō. Jahnsson vó'ļ rikāz profesor. Siz bro'utšizt tāmā un Alfon, opīztō sūomō kīeldō, set ī'd kū. Siz ta opīz Sibeliuss skūolsō, sōtizt lōlamist oppōm, ī'd āigast vó'ļ Einolas. Siz sai tieutō, ku tīedō Leļmōs āb sō, opīztō Jālgab seminārs, Pētōr Damberg un Alīs Gūtmaņ ka. Sūoi-mizt mēdī, mis ne va kalāmī'ed. Siz sai Vāntō sōtōd, kakškimdō nēļa eksāmt vó'ļ pa'nmōst, ku set ikš vó'ļ nēļa pāl, se krīevō vēstur. Siz ta īrgiz opātōm. Ta tō'ž jo opōrōs sōdō, se vó'ļ tā'm sidām kutsimi. Un kēļi mūoštiz. Ku kēratōb, nei opūb kīeldō, saksā kīeldō ka mūoštiz.

Saņt kōrands vó'ļ ka Kettunen ī'ds āigastōs. Leinbock jelīz tegīž Lepst jūs Irēl, Lepst tidārd vó'ļtō Lūtsij, Lonni un Mirdza. Leinbock bro'utšiz īņōz mie'r pāl, tu'ļtō ka'žzizt bikšōdōks kuodāj, loughli mīez vó'ļ.

'Hilda esimene koht oli Ventspils, Piltene, Dundagas ühe aasta, paar kuud Ances, siis jälle Ventspilsis, pärast seda oli Talsis esimeses ja teises koolis, mõlemas koolis õpetas viiulit.

Vāldapā (= Valgepea, Oskar Loorits) sõitis siia ja ütles, et kas te ei taha sõita Soome. Jahnsson (= Yrjö Jahnsson) oli rikas professor. Siis sõitsid tema ja Alfon, õppisid soome keelt, aga ainult ühe kuu. Siis ta õppis Sibeliusse koolis, saadeti laulmist õppima, ühe aasta oli Heinolas, siis saadi teada, et Lätimaal ei saa tööd, õppisid Jelgava seminaris, Pētōr Damberg ja Alīs Gūtmaņ ka. Meid sellal sõimati, mis need va kalamehed (= liivlased). Siis saadeti Ventspils. Tuli teha kakskümmend neli eksamit, ainult üks oli neljale, Vene ajalugu. Siis hakkas ta õpetama. Ta tahtis ju ooperisse saada, see

oli tema südame kutse. Ja keeli oskas. Kui kirjutab, siis õpib keelt. Saksa keelt ka oskas.

Sahti talus oli Kettunen ühe aasta. Leinbock elas jälle Irël Lepste juures, Lepste tütreid olid Lütsij, Lonni ja Mirdza. Leinbock sõitis merele kaasa, tulid märgade pükstega koju, oli aeglane mees.'

Veel jutustas Frída Oskar Looritsast, kes suhtles liivlastega alati sõbralikult ja tegi nalja. Ta tulnud ikka mööda mereranda ja kord kaotanud ta naise luidete taha ning hõikunud külla tulles: „Kuhu mu naine on jäänud, kuhu mu naine on jäänud?“ Ka meie läheme Sīkrōgist Irēle mööda mereranda. Kohtume Valt Ernštreitiga, kes koos Helmi Staltega on rakendunud liivi lastelaagris. Valt õpetab jõudumööda liivi keelt. Meiega on liitunud Kaja Sōstra ja Merike Rist, kes olid läti keele ja kultuuri kursustel, mistõttu saabusidki hiljem.

2. augusti hommikul läheme pikemale jalgsimatkale. Läheme läbi Kuošt-rōgi Pitrōgi. Satume juhuslikult autokauplusele ja saame osta toitu, püsikauplusi külades ei ole. Meie põhieesmärk on Vaid, oleme kokku leppinud Poulīn Kļaviņaga kohtumise. Kui jõuame Ozolnieki tallu, on seal suur segadus, sest Poulīn on kogu päeva viiele välismaalasele sauna kütnud. Talus on ka kaks Soome filmimeest, kellel on kasutada väikebuss. Käin nendega Kūolkas ja lepin eestlase Ludmilla Kālenbergaga kokku, et tuleme tema majja. Irē koolis on meil elamistingimused nigelad, pealegi oleme ammendanud uurimisvõimalused Irē ümbruses. Poulīni pool on siiski õhtuks kõik laabunud. Riia-Irē bussi minekuni on paar tundi aega ning seda kasutamegi vestluseks Poulīniga. Allpool ongi materjali sellest.

I'ļ Zūonkō

Zūonkō perīmī'en um vōnd pōis un neitst. Ō'dōn um vōnd vōļmōst ōbīži kaitsō un perīmī'ez tō'nd tieutō ja se pōis āb si'd ōbīz pū jūrō un ta ī'ž lā'nd īezō vaņļlōm. I'bbizt āb ūotō vōnnōd si'ddōd pū jūrō, agā vōnd tu'ļ un ī'd āigas um vōnd pōis un tuoiz āigas se neitst. Siz tāmā repṭāb rōz jōgṭa pālō, algō tā'mmōn se tu'ļ sōgō jūrō, un tā'mmōn vō'ļ so'v, un tāmā virgtiz siedā pōisō un neitstō. Un se pōis kītōn, lu'g, Grīet, nēḡi pōṭiri, sa parāmstiz mūošad, ma vōtāb nēḡi ibīži. Pōis tōmbiz nēḡi ibīži un nāntōn vō'ļ pi'ds randō a'ilōmōst un vanā Zūonkō kū'oḡin kuodāj, se um vōnd kū'oḡin tās rāndas, un Lōrōn um vōnd vanā mīez un lā'nd ulzō un se nānd, ku a'ilōb pōlaz. Ta mōtlōn, ku se um kuṛē un ta a'ilōn tu'bbō un a'ilōn pālō āllōn, kus sizāl lāpš,

un läpš sa 'ddōn ulzō un läpš ei rujāks. Un vanā Zūonkō lekš tu 'bbō ja pa 'ŋ ma 'ggōm. Un tu 'l pōis kuodāj un kītiz, ku kuṛē um. Vanā Zūonkō kītōn, ku kuṛē āb pī 'l pāikōl, jōvīst, ku tēg mūoštizt eitō rištō je 'ddō, kuṛē āb pī 'l pāikōl.

Nūtōd vaidnikādōn attō kūž kilomētōrt un lē 'mōst i 'l Sūrsūo un sūozō lā 'b kuorjōm kurgmōṛidi, un nai kuorjōb nēḍi kurgmōṛidi un nai kūlōb, ku ikš kītōb, nā, ta vaṇṭlōb, ku um kuṛē. Naiztpūoḷi a 'iliz kuodāj, ta ei rujāks un kōgin vō 'l rujā, ta vō 'l astōn rō 'nō pālō. Sai nuttōd Zūonkō kuṛē.

'Zūonkōst

Zūonkō peremehel on olnud poiss ja tüdruk. Öhtul on tulnud minna hobuseid karjatama ja peremees tahtnud teada, kas poiss ei seo hobust puu külge ja ta ise läinud öösel vaatama. Hobused ei olnud seotud puu külge, aga on olnud tuli ja ühes ääres on olnud poiss ja teises ääres tüdruk. Siis ta riputab liiva peale, et tuli ei saaks talle külge. Ja tal olnud kepp ja ta äratas poissi ja tüdrukut. Poiss on ütelnud: „Loe, Greet, neid palveid, sa oskad paremini, ma võtan hobused.“ Poiss tõmbas hobused ja nad pidid mööda randa tormama. Vana Zūonkō kohe koju, see on olnud otse siin rannas. Lõril on olnud vana mees ja läinud välja ja näinud, et jookseb paljas. Ta mõtelnud, et see on kurat ja ta tormab tuppa ja ajanud hälli peale, kus laps sees, ja laps kukkunud välja ja jäänud haigeks. Ja vana Zūonkō läks tuppa ja heitis magama. Poiss tuli koju ja ütles, et on kurat. Vana Zūonkō ütelnud, et kurat ei püsi kohal, hästi, kui te oskate heita risti ette, et kurat ei jää kohale.

Vaidilastel olid heinamaad kuus kilomeetrit, tuleb minna üle Suursoo. Ja sohu minnakse murakaid korjama. Ja naine korjab murakaid ja kuuleb, et keegi ütleb: „Nääl!“ Ta vaatab, et on kurat. Naine tormas koju, ta jäi haigeks ja oli kaua aega. Ta oli astunud rondi peale. Nimetati Zūonkō-kurat.'

I 'l pāp

Irēl vōnd pāp, un se pāp lā 'nd jegā ō 'dōn kuondōst. Un ikš naiztpūoḷi um lā 'nd sounō pāp mōizōst, un se sōna um vōnd Irē kilās un sāl um selli grou un ta nāb, ku se sūr pi 'ŋ vālda ka 'glōks lā 'b skuṭkōn jūrō. Un nei se um pāgiṇ pāgiṇ kīskōn nēḍi ro 'vṛti un se pāp, ku ta akīz nēḍi skuṭkidi, siz se tānda tūndiz, un pāp um kītōn sīe neitsōn, ku tēg vō 'ltō ō 'dōn, algid kītōgōd mitī 'dōn, ku sa ūod sellizt pi 'ŋṇō nānd. Pie 'rri,

ku se päp küoliz järā, matīz tānda, un piņīd kīskōnōd siedā jōgta, naizt tūonōd kivīdi pālō, algō ne piņīd kīskōg nēdi lūdi ulzō.

Vaid kilās ikš knaš pōis bro'utšōn neitskōks päp jūrō, kuolm pivāpāuvō päp nutāb. Sōnōd i'ļ Pitrōg jo'ug, pōis kītōb, vō'dlōgōd, ma lā'b pōzōs. Nei se neitst nāb, ku tulāb mustā pi'ņ pōzōst ulzō un akūb latāstō. Ta qrōb siedā pōis ni'mmō, seļliz strēk pierāst tulāb se pōis, ta nāb, ku ambōd va'isō āt gūngaserk lipūd. Un vīž ka tānda päp-jemānd jūrō. Ta päp-jemāndōn kītōn, ku ta siedā pōisō āb tō', jemānd kītōb sīe päppōn, ku neitst āb tō' siedā pōisō. Päp kītōn, si'nnōn um lē'mōst kuodāj. Se pōis vō'ļ seļli, kis vōiž sōdō vīlkatōksōks. Ku tō'b vīlkatōksōks, um lē'mōst rō'nō allō un vastō pāuvō kā'dō ī'dōks kōrdō.

‘Kirikuōpetajast

Irēl olnud kirikuōpetaja, see ōpetaja lāinud igal ōhtul kodunt. Keegi naine on lāinud sauna kirikumōisast. Saun on olnud Irē kūlas. Seal on olnud kraav ja ta näeb, et suur koer valge kaelaga läheb tūtarlapse juurde. Nii on see palju-palju kiskunud inimesi ja ta haaras tūtarlapsi. See teda tundis ja kirikuōpetaja on ütelnud tūtarlapsele, et te olite ōhtul, ärge ütelve mitte kellelegi, et sa oled sellist koera näinud. Hiljem, kui kirikuōpetaja suri, maeti ta ja koerad kiskunud liiva. Naised toonud kive peale, et koerad ei kisuks neid luid välja.

Vaidi kūlas sõitis üks ilus poiss tūtarlapsega kirikuōpetaja juurde. Kolm pūhapäeva hōikab. Saanud üle Pitrōgi jõe, poiss ütleb: „Oodake, ma lähen pōdsasse.“ Siis tūtarlaps näeb, et tuleb must koer pōdsast välja ja hakkab kiskuma. Ta hōikab poisi nime, natukese aja pärast tuleb poiss. Ta näeb, et hammaste vahel on kleiditükid. Ja viis ka teda ōpetajaproua juurde. Ta on ōpetajaprouale ōelnud, et ta seda poissi ei taha. Proua ütleb ōpetajale, et tūdruk ei taha seda poissi. Ōpetaja ütleb, sa pead koju minema. Poiss on selline, kes vōis saada libahundiks. Kui tahab libahundiks, tuleb minna rōndi alla ja vastu päikest käia üheksa korda.’

I'ļ lamp

Ikš polākōz Kuostrōgōld tund Pitrōgōl, tā'mmōn vōnd vōļmōst saksād jūrō. Ku se polākōz lā'nd tu'bbō, um kītōn jōvā pāva, ni kītōn. Lōda pāl um mi'n lamp. Se āb ūo, se vō'ļ lōda pāl. Kis sa ni ūod. Ma āb ūo leļli, ma um līvli. Ku sa ūod līvli, siz sa ūod rikīg risīng, siz vōtā eņtš lamp.

‘Lambist

Üks poiss tulnud Kuoštrõgilt Pitrõgile. Ta pidanud sakste juurde minema. Kui poiss läinud tuppa, on ütelnud head päeva, siis ütelnud, et laua peal on minu lamp. See ei ole, aga see oli laua peal. Kes sa nii oled. Ma ei ole lätlane, ma olen liivlane. Kui sa oled liivlane, siis sa oled õige inimene, siis võta oma lamp!’

3. augusti varahommikul sõidame Irēlt Kūolkasse ja saame elama Ludmilla Kālenberga juurde. Elamistingimused on märksa paremad. Oleme kokku leppinud Soome filmimeestega sõidu liivlaste varasematesse paikadesse. Käime Mustānumi kõrgel kaldal ja rannal, tõuseme jalgsi järsust rinnakust üles Vīdalesse, tutvume Dundaga lossiga ja pargiga, samuti Talsi vaatamisväärsustega. Tagasiteel peatume varasemates liivlaste asulates Rojas ja Gipkõs. Soome filmimeeste huvi on liivlaste kohtade vastu ootamatult vähene, üliõpilastele on sõit aga elamuseks. Meiega oli kaasas soomlaste saatjana „Latvijas Jaunatne“ töötaja Laima Žihare, kes on liivlaste probleemidest palju kirjutanud ja üritustest osa võtnud.

4. augustil oleme Kūolkas. Hommikuste askelduste järel läheme Irma Fridrihsoni (snd 30. juulil 1914. a) poole. Ta elab koos poja ja selle perega oma majas. Hiljuti on surnud tema vend Oskar Stalt, mistõttu jutt läheb temale, jutustaja pikkadele kannatusaastatele Siberis ja tulevikulootustele. Teeme märkmeid vestlustest.

Ta um eņtš igās nei pāgiņ strōdōn, mā'd va'isō um amā vōnd juvīst, novembōr kūšō ta kūoliz. Mi'nnōn īezō kītiz, sa ūod mi'nkōks, siz ma āb kārta midāgōst, kuolm ō'dōn ta tu'ļ un se kāp tei kriuks, ta mi'nnōn kītiz, ku ta um mi'n jūsō un āndab mi'nnōn kātā. Tēg vōitō iemōtlō, ma um rištīng jeng, ta āb lā'jarā, ta jelāb, ta um mi'nkōks, ta jelāb mā'd vai'sō, ta nā'gīz, ku ta um.

Nei ka mēg eņtš mī'ekōks, kuolm āigastō jelīzmō ku'bsō, fotō panāb lovā pāl, un nei vōļ ūoņdžōl, un ka pa'ņ lovā kaņtš pī'lōm, un īezō, ta vaņļlōb mi'n pālō, Aleks, sa ūod mi'nkōks fizīsk, ta um mā'd vai'isō, algid unnōgōd jarā, ne a'mmō tīedabōd.

Ma ka um viššō rištīng, tū'ontō ī'dōkssa'ddō vižtuoistōns āigas-tōs bro'utšizmō sālō, ma jo sīndiz Āpsalōs, siz jo vāgā lālam ka vō'ļ, mēg vōļmō kō'dōks lapstā eņtš izān jemān. Mēg jo strōdizmō pāgiņ, un vejīztō sīlkidi, liešti.

Ni um se āiga, ku fabrikkō emīņ āb ūo, strōdnikad āb ūotō nēļa kūdō sōnōd rō'dō, mittō kuskōs āb vōtā sprūoṭidi.

Siz jo izt ūotō motōrlōjad. Vō'ltō set airōlōjad, Anderson vō'ļ selli mēstar, Parbus Anton vō'ļ selli mīez, jegai'dōn vō'ļ, pi'ds randō kā'bōd. Bet tāmpō um tuoistiz, tāmpō Jōn tulāb kuodāj, mīngi siļk tūob kuodāj. Ma mōtlōn ku se pōr lā'b. Ma kūliz ku kītiz, ku pensionārōn um vīžkimdō lattō, agā sīe um pōrtsessōmōst, mā'ddōn um ku'bsō pidāmōst, laz se suodāvā'g lā'b je'dspēdōn, ne krīevōd attō lāiskad, ne jo attō tāsā, ne kommunistōd attō mād va'isō, ne attō ka līvōd ī'dsō, Anderson Vilma un Līepiņ Rēna pūotštō, se ka um sūr līvli. Mā'ddōn um mōtlōmōst, mā'ddōn um Ulmanis, ta āb vōi ā'bbō tī'edō eņtš su'ggōn. Ku ni pōlam, siz lā'b jōvīst, eņtš jeng um pidāmōst, ku lā'b parāmstiz ku tāmpō.

Āb tū'oq siedā mōtlō, si'nnōn lāpš um, ō'dōn panāb eņtš kādūd ku'bbō, un se um briesmig, ku lāpš īezō rūukōb, se um vāgā lālam, siedā jemā āb vōi tsī'ešō, jemā kītōb, mūpō, tāmpō ma lōlab, un siz ta ei ka ma'ggōm, siedā āb vōi mōtlō rištīng, laz jumāl mittō kunāgōst āb pangō mā'd pāl sellizt. Un nei knaš vālda jōugō, si'ņņi mie'r, mittō kuskōs sellizt ka āb ūo. Sāl ka mēg lōlizmō loulō, se āndab rištīngōn joudō, knaššōd lōlōd mā'ddōn.

Lāgōrōs ma vō'ļ ku'bsō ēstliz naizkōks, kakš sōzārtō, ikš vō'ļ seistuoistōn, tuoi ī'dōkstuoistōn āigastō, siz ta opātiz ēsti loulō – se um vāike Muhu. Um ku'bsō pidāmōst vastō sūrōn okšōn. Se krīevōz vōtāb pufaik, tšugunk, eņtš nai un lapst, tā'mmōn jo midāgōst āb ūo, ni ne jelābōd, un tā'mmōn āb ūo zāl, ku ta jelāb, un se sistēm vō'ļ selli, ku tā'mmōn, vō'ļ nei jelāmōst, bet mēg bro'utsōm tā'giž, se um mi'n izāmō, se um mi'n sindimō.

Mi'nnōn um vāgā sliktō sīlmadōks, jegā pāva um u'dsō, un aiņi ka āb ūo, agā lēti, valūt um vaidzig, selli um kurš. Raivo, Iko un Gatis mi'n pūogapūogad. Mā'd pūošōd spēļōbōd un dāņišōbōd, pitkād un knaššōd pūošōd. Tāmpō ma vel um, kui um mūpō, āb tīeda. Vāgā tōurōz um se bro'utšimi, ī'ds pūolsō kuolmsa'ddō rubīltō. Nei ka tsi-giņ kītōb, jo pāgiņ āigastidi jelāb, nei parāmstiz si'nnōn līb. Kil jo līb juvīst, jegā ūoņdzōl um kītōmōst tienū jumālōn. Munt kītōbōd, ku sīe usk saksād tūonōd. Ma mōtlōb, ku jumāl um sūr, tāmā tīedab, ku Kristus um vōnd mō pāl un jumāl um jeng, Mitikš tānda āb ūo nānd,

kis um kovāl, se pidāb tānda. Tēg attō nūord ro'vzt, agā mittō ikš āb tīeda, kui lā'b eņtš igās, sīepierāst um kītōmōst tienū jemān, ta kītiz, rištīng sīnda āb vōi ä'bṭō, jumāl ä'bṭōb, nēlatuoistōn āigastō ma vō'ļ Sibīrijs, kui lālam mi'nnōn um, ma vel ä'bṭiz muntōn, sīepierāst, kis mōtlōb jumāl pālō, siedā jumāl nāb.

Pivāskuodās āltar um un kantsōl um vaļmōz, un i'llō, kus ne ērgīld, lābūd attō, vel jo um tī'emōst, rṭ'dō um vaidzig, Sūomō ka āndiz kakš tu'ontō, ikš pivāpāva um se pāp, kakš kōrd i'ļ kū, Janson ni'm, ta nei rūoikōb, ma mōtlōb ku tā'mmōn se sprēḡik vōlks mōitiz kītōmōst, paldīņ jo se āiga um mōitiz, vanād ku set um, nūord ro'vzt āb lā'tō lṭiōl.

‘Ta on oma elus palju töötanud. Meie vahel on kõik olnud hästi. Novembrikuus ta suri. Minule öösel ütles: kui sa oled minuga, siis ma ei karda midagi. Kolmel öhtul ta tuli ja kapp tegi kriuks. Ta ütles mulle, et ta on minu juures ja annab mulle kätt. Kas te võite mõelda, et ma olen inimese hing, ta ei lähe ära, ta elab, ta on minuga, ta elab meie vahel, ta näitas, et ta on.

Nii ka meie oma mehega kolm aastat elasime koos. Panen pildi lauale, nii oli hommikul, panin ka voodi äärde lebama ja öösel: ta vaatab minu peale. Aleks, sa oled minuga füüsiliselt, ta on meie vahel, ärge unustage ära, nad kõike teavad.

Ma olen ka tugev inimene, 1915. aastal sõitsime sinna. Ma ju sündisin Haapsalus. Siis oli ju väga raske, meid oli isal-omal kaheksa last. Me töötasime palju, püüdsime räämi ja lesti.

Nüüd on see aeg, kui vabrikut enam ei ole, töölised ei ole neli kuud saanud raha, mitte kuskil ei võeta sprotte.

Siis ju ei olnud mootorlaevu, olid vaid aerupaadid. Anderson oli meister, Parbus Anton oli selline mees. Igauhel oli, piki randa käivad. Aga praegu on teisiti, praegu tuleb Jaan koju, mõne silgu toob koju. Ma arvan, et see läheb üle. Ma kuulsin, kui öeldi, et pensionäril on viiskümmend latti, kuid seda tuleb ära kannatada, me peame kokku hoidma, et sõjavägi läheks ära. Venelased on laisad, nad on ju veel siin, kommunistid on meie hulgas, nad on ka Liivi Seltsis. Anderson Vilma ja Liepiņa Irēna kauplusest, see ka on suur liivlane. Me peame mõtlema, meil on Ulmanis, ta ei või häbi teha oma suguvõsale. Kui palume, siis läheb paremini, oma vaimu tuleb hoida, siis läheb paremini kui täna.

Ei tohi seda mõelda, sul on laps. Öhtul panen oma käed kokku, see on väga kole, kui laps karjub, see on väga raske, seda ei või ema kannatada, siis

ema ütleb: homme, täna ma laulan. Ja siis ta jäi magama. Seda ei või mõtelda inimene, ärgu jumal mitte kunagi pangu inimesele peale sellist. Ja siin nii ilus valge liiv, sinine meri, mitte kusil sellist ei ole. Seal me laulsime ka laulu, see annab inimesele jõudu, ilusad laulud olid meil.

Laagris ma olin koos eesti naisega, kaks öde, üks oli seitseteist, teine üheksateist. Siis õpetas eesti laulu „See on väike Muhu“. Ja koos tuleb vastu seista suurele karule. Venelane võtab puhvaika, tsugunka, oma naise ja lapsed, tal ju midagi ei ole, nii nad elavad, tal ei ole kahju, kui ta jätab, see süsteem oli selline, et pidi nii elama. Aga meie sõidame tagasi. See on minu isamaa, see on minu sünnimaa.

Mul on silmadega väga halvasti, iga päev on udus. Ja rohte ka ei ole või odavat. Valuutat on vaja, selline ja selline on kurss. Raivo, Iko ja Gatis on minu pojapojad. Meie poisid mängivad ja tantsivad, pikad ja ilusad poisid. Täna ma veel olen, kuidas on homme, ei tea. Väga kallis on ka sõit: üks ots kolmsada rubla. Ka mustlane ütleb nii: mida rohkem aastaid elad, seda paremini läheb. Küllap läheb paremini, igal hommikul tuleb ütelda tänu jumalale. Mõned ütlevad, et selle usu on sakslased toonud. Ma mõtlen, et jumal on suur, tema teab, et Kristus on olnud maa peal ja jumala vaim, mitte keegi teda ei ole näinud. Kes on tark, hoiab teda. Te olete noored inimesed, aga mitte keegi ei tea, kuidas oma elus läheb, seepärast tuleb ütelda tänu emale, ta ütles: inimene ei suuda sind aidata, jumal aitab. Neliteist aastat ma olin Siberis, kui raske mul oli, ma aitasin veel teisi. Sellepärast kes mõtleb jumala peale, seda jumal näeb.

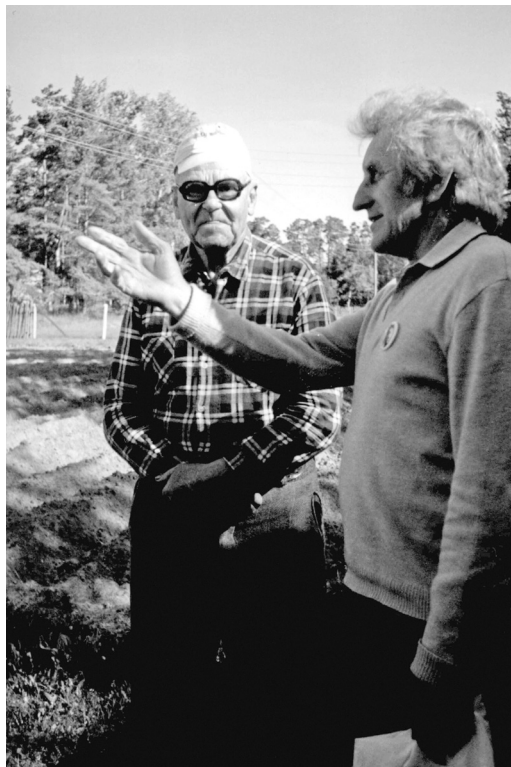
Kirikus on altar ja kantsel valmis. Ja üleval, seal, kus on orel ja aknad, seal on veel teha, raha on vaja, Soome ka andis kaks tuhat. Ühel pühapäeval on kirikuõpetaja, kaks korda kuus, Janson nimi. Ta nii ruttab, ma arvan, et ta peaks jutlust teisiti pidama, praegu on ju aeg teistsugune. Ainult vanad on, noored inimesed jumalateenistusele ei lähe.'

Edasi läheme Viktor Bertholdi poole. Ta on sündinud 16. jaanuaril 1921. a. Kodus on ka tema naine Marta, kes räägib samuti liivi keelt. Viktor on Vaidilt, Marta Kuoštrögist. Et hiljuti on surnud Viktori vend Alfon, läheb jutt temale, hiljem aga noorpõlvejuhtumistele.

Alfon ei rujāks, aršt vó'ļ ka ullō, bet pivāpāva ūonđžōl kīela kō'dōks ta kūoliz. Nei je'n lem se āiga vó'ļ, ku nei ja'mdōks vó'ļ īend, ku vó'ļ matāmōzt kakškimdō kuolmōz pāvas. Ne tō'žtō neka vīdō kālmad-tarrō, se zārka pī'liz ullōpēdōn, se kōņtš nūziz i'lzō, nei ja'mdziz vó'ļ

*Eduard Väari ja Irma Fridrihson,
1990. aastad (foto Reet Väari
erakogu).*

*Viktor Berthold ja
Eduard Väari, 1990. aastad
(foto Reet Väari erakogu).*

īend. Ta uskīz jumāltō. Minā vó'ļ dikṭi rujā, e'mmit ku kū ma magīz lovā pāl. Alfon bro'utšiz Gipkō lōtōl jegā tuoiz pivāpāvan, un siz ta kōrōks bro'utšōb Vaidōld Kūolka sōṇō un tāstō autobusōks Gipkō. Ma tā'mmōn kītōb, ku ma āb vōiks atbro'utšō tānō un tā'giž tegīž. Un ku ma magīz tās lovā pāl. Pōliz jumāltō i'ļ mi'n, un ta nei arštiz, pōliz jumāltō un amād kādūd ve'ržizt, amā lejā ve'ržiz, un siz ma tā'mmōn kītiz nei, ku mi'nnōn um lē'mōst je'dspēdōn, ku ma embīt kōgiṇ āb lī, un siz ta mi'nnōn kītiz nei, si'nnōn sīe reid kūolōmōzt vel āb lī, sa vel jelād kōgiṇ āigastidi, no un siz ta pōliz jumāltō, nei ma tei tierrōks. Ma tā'mmōn kītiz ku ma nāb u'nnā'ggidi, i'ļ īe sellīzi, kis attō jarā kūolōnd, ta kīt, ku sīest āb midēd, ku sa nād, ma ka nēḑi pāgiṇ nāb. Un siz ku ta tānō tu'ļ, siz mēg embītōt jumāl sōnā rōkāndizmō. Un siz ma kītiz tā'mmōn, ku tā'mmōn sīe naiz iz lā vōttō, ku se āb ūo jōvā rištīng. Ta vó'ļ sakēratōt un lōlatōt ka vó'ļ. Un ma tā'mmōn kītiz, laz ta tī'eg ēṇtšta vāldiž, laz ta la'ggōg jarā. Ta kīt, ku se um sūr pat, nei āb vōi tī'edō, ku ta um pivāskuodās salōlatōt, ta um kītōn, ku ta uskūb tānda. Ta vó'ļ mōtlōn, ku ta vōtāb tuoiz nai, ku tā'mmōn līb tuoi rištīng, ikš'i'ggiṇ sāl mōtsās pitkā āiga, ku sāl si'gzō tu'lbōd pitkād īed un pi'mdō, siz vōlks tuoi rištīng, missōks pa rōkāndō, bet iz tu'ļ nei, kui ta vó'ļ mōtlōn, ikš um vōnd un ikš ka ei, kamār jumāl vōtīz eṇtš jūrō.

Se vó'ļ nei. Ku ma vó'ļ pōiški, un siz ma vó'ļ kūlōn nei, ku e'žmi pitki tulāb, selli kīlma tōla vó'ļ, un mie'r vó'ļ dikṭi vi'zzō kilmōn, un ni e'žmi pitkā tulāb, siz jei lā'b pū'ojō. Laz vōig labāk nā'dō, ma astīz piedāgō i'ldzō, un ni ustu'ļ ka sūr vī'm un sūr pitki, un piedāg vó'ļ kažži, sadīz dikṭi vī'mō, un mi'nnōn vó'ļ pu'ggōmōst i'ldzō sīe piedāgō, un ni tei ne vāldidi bikšīdi mustāks. Un ni se vī'm vó'ļ pōrlā'nd, jei pū'ojō iz lā', jei ku pī'liz, nei pī'liz, un nei ma lekš kuodāj, ja ma vōtšiz, kus, un nāb, ku ma um vāldad bikšōd tī'end mustāks un kažīzōks. Ni ma sai nei je'n pieksō, ku ma eṇtš igās āb ūo sōnd.

Se jei īeb jo madālōks, vie'd pāl emīṇ set rōžkizt, allō um pāgiṇ.

Mēg, ku lekšmā mie'rrō, mā'ddōn pāgiṇ kōrd vó'ļ lē'mōst, ni ētizmō vōrgidi. Siz ta rōžkiz kīskōz lā'b, allō nei grobik, rōžkiz kīskōb vōrgōdōn jūrō un vōrgōd lupātōks, nei kievāmstiz ta sakīskōb vōrgidi.

Ma vel kītōb ī'dkabāl, kui mi'nnōn um lā'nd. Un ma vó'ļ selli pōiški. Mēg vōļmō vaļānikād perīmī'e jūsō. Mā'ddōn jo tubā jūs

kuo 'nnõ mōdõ iz ūo. Bet nī'emõ mā'ddõn vò'ļ pidāmōst, siedā tō'ž. Un siz nī'em kaitsimi vò'ļ mōtsās. Pāgiņ vò'ļ karṛõl lē'mōst, ma um pāgiņ lā'nd karṛõl, un ni mi'nnõn ikškōrd vò'ļtõ uzumbōltõd lināst vāldad bikšõd un kui poiški, nī'emõd knaššõ sīebõd, a'ilõb pi'ds mōtsõ, un mōtsās um ka'žži un liegā ka, jo mā'ddõn vò'ļtõ vigād pāgiņ, sāl vò'ļ vietā, un ikškōrd a'ilõs mi'nnõn jālga lipstīz, un ma nuosadīz mō'zõ liegā sillõ. Un knaššõd vāldad linnīz bikšõd, pūolad ni vò'ļtõ ka'žžīst tī'edõt, liegāzõks un mi'nnõn vò'ļ irm. Ku ni lā'b kuodāj, ni sōb pieksõ tegīž. Un mis minā tei, ma vōtīz veis un ī'ediz ne mustād kūožõd ulzõ. Un nei ma sai nei je'n piekstõt, ku siedā āb vōi kītõ, jemā kītīz, mikšpierāst sa ūod ī'edõn ulzõ, ku vōlks jo vōind ispie'zzõ, bet kīts, ku mi'nnõn vò'ļ irm, un ni bikšõd pagalamõd, ūd bikšõd, un vò'ļ pāika pa'nmōst pālõ. Nei mingīz kōrd lāpš vōldsõ ka lā'b.

No siz ku mēg e'žmōst kōrd lekšmā karṛõl nei perīmī'e jūsõ, vò'ļ sūr kōrand, vaļānikīdi jo vò'ļ pāgiņ, siz mēg e'žmist pāva, amād naīzt lekštā ku'bbõ, siz mōtsāz vaņlīz sellīz jo seldõst kūožõ, siz mēg ne nī'emõd ajīzmõ ku'bbõ, laz ne sanūškōgõd, un laz ne jōvīst pī'lōgõd ku'bsõ. Siz i'ļ sīe barā kuolm kōrd lē'mōst immōr un vōfīm vò'ļ īņõ, siz klōkšīz sīe vōfīm vi'zzõ un ētīz sīe vōfīm nī'emõd se'ggõ. Sellī vanād ro'vztõn se e'žmi pāva, ku īe kaitsīz nī'emīdi, siz nī'emõd jōvīst pī'lōbõd ku'bsõ, un kōṛapaintõn um kīevāmstīz kaitsõ.

‘Alfon jāi haigeks, arst oli ka kohal, kuid pūhapāeva hommikul kell kaheksa ta suri. Oli nii kuum ilm, et oli jāmedaks paistetanud, tuli matta kahekümne kolmandal päeval. Nad tahtsid viia surnuaeda, kirst seisis lahtiselt, kaas tõusis üles, nii oli üles tursunud. Ta uskus jumalat. Ma olin täiesti haige, rohkem kui kuu olin voodis. Alfon sõitis Gipkasse jumalateenistusele igal teisel pūhapäeval, jalgrattaga ta sõidab Vaidilt Kūolkani ja siit autobussiga Gipkasse. Ma ütlen talle, et ma ei suudaks sõita siia ja jälle tagasi. Kui ma olin voodis haige, palus ta minu eest jumalat, nii ta arstis, palus jumalat ja kõik käed värisesid, kogu keha värises ja siis ma ütlesin talle nii, et ma pean lahkuma, et mind kaua enam ei ole. Siis ta ütles mulle: sina veel seekord ei sure, sa elad veel palju aastaid. Siis ta palus jumalat ja ma sain terveks. Ma ütlesin talle, et ma näen unenägusid, üle õõ selliseid, kes on surnud. Ta ütleb, et sellest ei ole midagi, et sa näed, ma ka näen neid palju. Ja siis, kui ta siia tuli, siis me rohkem jumalasõna rääkisime. Siis ma ütlesin talle, et ta ei oleks pidanud seda naist võtma, et see ei ole hea inimene. Ta oli registreeritud ja

laulatatud ka. Ma ütlesin talle, et tehku ennast vabaks, lahutagu ära. Ta ütles, et see on suur patt, ta nii ei või teha, sest ta on kirikus laulatatud, ta on ütelnud, et ta usub teda. Ta oli mõtelnud, et ta võtab teise naise, et tal on teine inimene, üksinda seal metsas on igav, kui sügisel tulevad pikad ja pimedad ööd, et siis oleks teine inimene, kellega kõnelda, kuid nii ei tulnud välja, nagu ta oli mõtelnud. Üks naine on olnud ja üks ka jäi, kuni jumal võttis enda juurde.

See oli nii. Kui ma olin poisike, siis ma olin kuulnud nii, et kui tuleb esimene pikne. Selline külm talv oli ja meri oli täiesti kinni külmunud. Ja siis tuleb esimene pikne, siis jää läheb põhja. Et paremini näha, ma läksin männi otsa ja siis tuli ka suur vihm ja pikne ja määnd oli märg, sadas tugevat vihma, ma pidin ronima männi otsa. Nii tegin valged püksid mustaks. Kui vihm oli üle läinud, jää põhja ei läinud, jää ikka püsis, nii püsis. Ma läksin koju. Ma otsisin, kus, ja näen, et ma olen valged püksid teinud mustaks ja märjaks. Siis ma sain nii palju peksa, kui palju ma elus pole saanud.

Jää jääb madalamaks, vee peal on veel vaid natuke, all on palju. Meie kui läksime merele, me pidime palju kordi minema, siis me lasksime võrke. Siis läheb sisse natuke rebides, all on konarused, natuke rebib võrke ja võrgud tükkideks. Kergesti kisub võrke.

Ma räägin veel ühe loo, kuidas mul on läinud. Ma olin poisike. Me olime üürnikud peremehe juures. Meil maja juures kodus maad ei olnud. Lehma aga tuli pidada, seda taheti. Lehmade karjatamine oli metsas. Palju tuli minna karja, ma olen palju läinud karja. Ükskord mul olid õmmeldud valged linaised püksid. Nagu poisike ikka, kui lehmad hästi söövad, jookseb mööda metsa, kuid metsas on märg ja pori ka. Meil oli palju puisniite, seal oli vett. Kord joostes libises jalg ja ma kukkusin maha pori sisse ja ilusad linaised püksid, nende põlved olid märjaks tehtud, poriseks. Mul oli hirm. Kui ma lähen koju, siis saan peksa jälle. Ja mis ma tegin? Ma võtsin noa ja lõikasin mustad kohad välja. Ja siis ma sain nii peksa, et seda ei või rääkida. Ema ütles, et mispärast sa oled lõiganud välja, et oleks võinud ära pesta. Ütlesin, et mul oli hirm, et püksid on läbi, uued püksid. Nii tuli paik peale panna. Nii mõnikord juhtub lapseas.

Noh, kui me esimest korda läksime karja, peremehe juures. Oli suur talu, üürnikke oli palju. Kui läheb esimest päeva, siis kõik naised tulid kokku, siis metsas vaadati selline lage koht, siis ajasime lehmad kokku, et nad üksteist nuusiksid, et nad oleksid hästi koos. Siis tuli kolm korda ümber karja käia ja võti oli kaasas. Siis pandi lukk kinni ja heideti võti loomade hulka. Selline oli vanadel inimestel see päev, kui karjatati loomi, siis loomad püsivad hästi koos. Karjapoistel on kerge karjatada.'

5. augustil läheme uuesti Irma Fridrihsoni ja Bertholdide poole. Nagu olime kokku leppinud. Irma jutustab, et Läti president Guntis Ulmanis on käinud Irēl, kus teda on paljud inimesed vastu võtnud. Teda on tervitatud ka liivi keeles. President on öelnud, et tal on olnud raske päev Ventspilsis, kuid siin Irēl on tal õhtul hea olla. Ja kui ta kuuleb liivi keelt veel, siis see annab talle jõudu. Järgnevas on Irma Fridrihsoni jutustus.

Un siz ta bro'utšiz līvõ kuodās, un siz ne bro'utšiz mie'rskūolõ. Um mōtlōmōst, mis sāl um tī'emōst. Ta pāgiņ āb rōkānd, bet mis ta rōkāndōb, se um seldō.

Un lapst jālgiņ attō lā'nōd Sīkrōgōl pi'ds randō, ku ne oppōbōd spēļōm un daņtšōm, se um vāgā jōvīst. Julgī vāgā jōvīst rōkāndōb, ma jo unūb jarā, āb ūo, kīenkōks rōkāndō, Helmi um se un Dain um president kilgsō, ta vōib kītō, ku līvõ pierāst um tī'emōst. Ma satīekiz Zumberg, mispierāst mi'nnōn um tī'emōst, ku ikš firma tō'kš tī'edō tallōks, tā'mmōn vōlks artōmōst ne mīrōd jarā.

Oskar vō'ļ kuolmōz, Aņdrōks, Ougust, siz vō'ļ Oskar, siz Emma, Arvid, Vilis, Pētōr un Vihlelms, Emilija, un Irma. Emilija um Rūotšmōsō. Oskar vō'ļ mi'nnōn vāgā le'žgōl, se Aņdrōks jo iz tu'ļ tā'giž, ta ei Krīevōmōlō. Oskar ei kōṛapaintōks tū'ontō ī'dōkssa'ddō nēlatuoistōn āigastōs, kuolm āigast ta vō'ļ kōṛapaintōks, tū'ontō ī'dōkssa'ddō kō'dōkstuoistōs āigastōs jemā tuoi tā'giž, siz ta rōžki um skūolō lā'nd, un siz ta sai selliz lē'd, ku ta um loptōn kūž klas, siz ta sai mie'rskūolō Rīgō. Ta vō'ļ kil rištīng, ta ā'bṛiz amādōn. Ougust vō'ļ va'nbi ve'ļ, ta vāgā vāgā ā'bṛiz amādōn. Ku ta kūoliz, ma vāgā vāgā rāukiz, ma iz vōi lā'dō pi'ds riekkō nei mi'nnōn ei irm, ku vāgā krīukiz. Ku īeb pi'mdōks, ku ta tāsā magūb riek pāl. Se vō'ļ tīera, oktobrōs ta kūoliz jarā, nei tōla le'bbō. Ku tu'ļ kievād, nei pielekš.

Ku kūoliz Oskar, ma iz kriuk, laz jumāl vōtāg tā'm jeng tā'mmōn āndab no'vvōmōst, bet ta um mi'nkōks, tā'm jeng um mi'nkōks. Mi'nnōn āb ūo irm, siedā ma vōib kītō, āb ūo kriukōmōst, Ougust lekš mie'rrō, vižsadā kilogram brētliži tā'mmōn vō'ļ, ta vō'ļ luštīgōl, ta kītiz, ku siedā rō'dō tā'mmōn um vajāg, lā'b aṛšt jūrō, tā'mmōn pā pōdiz, un ūd pāl īrgiz, lekš būoḡ pāl, vōstiz tsukkōrtō, un sei liešti, un lekš ma'ggōm, se vō'ļ oktōbōr kūs tū'ontō ī'dōkssa'ddō kuolmkimdō ī'dōksmōs āigastōs. Emil pa'ņ tā'mmōn kompres pā pālō, bet ta āb

rōkānd, kītōb Emil, si'nnōn īeb jo labākōm, bet ta āb rōkānd emīņ. Ma a'iliz un mūoštiz tānda, ku vel āb ūo kūolōn, bet āb rōkānd, un nei ta kūoliz jarā, tā'mmōn pāsō vō'ļ. Āb usk siedā, tā'mmōn vō'ļ set kuolmkindō kq'dōks āigastō, tā'mmōn iz ūo aigō eņtš mōtlō, ta mōtliz set i'ļ eņtš sōzārd un veļīd. Mi'n izā ka vō'ļ nūoŗ, ku ta kūoliz, vīžkindō nēļa āigastō.

Siz jo se suodā, siz ta jo vōlks, ta jo pāgiņ āigastidi bro'utšiz, ta jo ve'jjōmī'ekōks iz tq', un Arvid, ta jo ka bro'utšiz kuo'ig pāl. Ku ta appretšiz, agā se nai kītōb, ku āb ūo mīez kuo'nnō, mis se pa aim um tā'mmōn, vō'ļtō pūoga un tidār, ne bro'utšizt Amerikō, lāndzāigast ta kūoliz, tā'mmōn teitō sūr operātsij, vōtizt ī'd jālga un tuoiz jālga ka jarā, bet ta pi'ds tu'bbō bro'utšiz seļlizt rattōd. Elga, se tidār vō'ļ lāndzāigast tāsā, tā'mmōn ikš mīez kūoliz jarā un tuoi ka, lāpši āb ūo, un se va'nbi pūoga Imant un ikš tidār, ne la'ggiztō jarā un ni ta pretšiz tegīž, Imant jelāb paldīņ jemāks. Mingi se jelāmi ka um, ne āb mūoštat leļkiēldō. Seļlizt leļlizt skūolō āb ūo, un nei pqŗ lā'b. Velīnai kītōb, ku ta tq'ks vel kōrd nā'dō siedā mīerda un valdō jōugō.

Se um jōvīst, ku Oskarōn um tidār Helmi, Oskar nai Mari vō'ļ vā'ggi jōvā, tā'mmōn karaktōr vō'ļ seļli, ku ta mi'nnōn pāgiņ ā'bīz, sq̄tiz pākīdi. Ku ma tu'ļ tā'giž, ma nānt jūs jelīz tiera āigast, ta jo ka vō'ļ kommunist partijōs, un amādōn, kis eitō je'lsō, āndizt ko'rtd, nei Oskar ka sai. Seļli āiga ni vō'ļ, agā se āiga um vōnd seļli. Oskar vō'ļ jōvā, jemā pierāst ta Itālijōst viedīz sūr sūr grīzdag, jemā ka tānda pidīz. Minā jo ka piezīz tā'm vāldad sērkd un bikšōd, un jemā kutsīz tā'm eņtš tubās, un pōliz jumāltō, laz jumāl tānda ā'bīq, ku bro'utšōb, un ta jo kītōb ka, se um mi'n, un ta vō'ļ seļli rištīng, ku ta kunāgōst āb ūo kō'zzi, ta na'griz un dāņtšiz, seļli rištīng, tā'mmōn vō'ļ seļlizt, ku vō'ļ na'grōmōst.

Pāgiņ, pāgiņ mā'ddōn vō'ļ nī'emidi, Plink, Puštniks, Rust, tikkiž seļlizt, tā'mpō jo riekīdi āb ūo, i'bbi āb ūo, un mašinōks āb tū'oq, un se um jōvīst.

Ūontub, viškāngar Ūšōs, se kāngar lā'b Vaidōl. Se jo um lā'nd eņtš mq̄sō, laz ne tī'egō, mis ne tq'žtō. Sadā āigastō um vaidzig. Ma mōtlōb, ku ta rōžki āndab, laz ta tī'eg nei, ku ta lā'b je'dspēdōn, um mōtlōmōst, ku līb jo jōvīst, ma siedā uskūb.

‘Ja siis ta sõitis Liivi rahvamajja, siis nad sõitsid merekooli. Tuleb mõelda, mis seal saab teha. Ta palju ei räägi, aga mis ta räägib, on selge.

Lapsed on jalgsi läinud Sīkrõgile mööda randa, nad õpivad mängima ja tantsima, see on väga hästi. Julgī räägib väga hästi, mina juba unustan ära, ei ole, kellega rääkida. On Helmi ja Dainis on presidendi kõrval. Ta võib ütelda, et liivlaste heaks on tarvis teha. Ma kohtasin Zumbergi: mispärast mina pean tegema, kui üks firma tahab teha laohooneks, ta peab lammutama müürid.

Oskar oli kolmas, olid Aņdrōks, August, siis oli Oskar, siis Emma, Arvid, Vilis, Pētōr ja Vilhelms, Emilija ja Irma. Emilija on Rootsis. Oskar oli mulle väga lähedane. Aņdrōks ka ei tulnud tagasi, ta jäi Venemaale. Oskar jäi karjapoisiks 1914. aastal, ta oli karjapoiss kolm aastat. 1918. aastal tõi ema ta tagasi. Siis ta käis natuke koolis, siis ta sai sellise tunnistuse, et on lõpetanud kuus klassi, siis ta sai merekooli Riiga. Ta oli küll inimene, ta aitas kõiki. August oli vanem vend, ta väga aitas teisi. Kui ta suri, ma nutsin väga. Ma ei võinud käia mööda teed, sest mul hakkas hirm, ma väga nutsin. Kui läheb pimedaks, et siin lamab teel. See oli nii kogu aeg, oktoobris ta suri, nii kogu talve. Kui tuli kevad, läks üle.

Kui suri Oskar, ma ei nutnud, võtku jumal tema hing, annab talle puhkamist. Aga ta on minuga, mul ei ole hirmu, seda võin ma ütelda, ei ole vaja nutta.

August läks merele, viissada kilogrammi oli räimi, ta oli rõõmus, ta ütles, et seda raha on tal vaja, kui läheb arsti juure. Tal valutas pea, hakkas uuesti. Läks poodi, ostis suhkrut, sõi lesti ja läks magama, see oli oktoobris 1939. aastal, Emilija pani talle kompressi pea peale, kuid ta ei räägi. Emilija ütleb, et sul läheb paremaks, kuid ta ei räägi enam. Ma ruttasin tema juurde, sest ta pole veel surnud, kuid ei räägi. Nii ta suri, tal oli peas. Ma ei usu seda, ta oli vaid kolmkümmend kaheksa aastat vana. Tal ei olnud aega endale mõtelda, ta mõtles oma õdedele ja vendadele. Minu isa oli ka noor, kui ta suri, viiskümmend neli aastat.

Siis ju see sõda. Siis ta oleks, ta sõitis ju palju aastaid, ta ju kalameheks ei tahtnud. Ja Arvid, ta ju ka sõitis laeval. Kui abiellus, ütleb naine, et kui ei ole mees kodus, mis perekond selline on. Olid poeg ja tütar, nad sõitsid Ameerikasse, möödunud aastal ta suri. Talle tehti suur operatsioon, võeti üks jalg maha ja teine jalg ka. Aga ta mööda tuba käis, selline vanker oli. Helga, tema tütar, oli möödunud aastal siin, tal üks mees suri ja teine ka, lapsi ei ole. Vanem poeg Imants ja tema naine, need lahutasid. Siis ta abiellus uuesti. Imants elab praegu emaga. Mis elu see ka on, kui ei oska läti keelt. Läti kooli

ei ole, nii läheb keel ära. Vennanaine ütleb, et tahaks veel näha kord seda merd ja valget liiva.

See on hästi, et Oskaril on tütar Helmi, Oskari naine Marija oli väga hea, tal oli selline iseloom, et ta aitas kõiki palju, saatis pakke. Kui ma tulin tagasi, elasin ma nende juures terve aasta. Ta ju oli ka kommunistlikus parteis, kõikidele, kes jäid ellu, anti pilet, nii sai ka Oskar. Oli selline aeg, selline aeg on olnud. Oskar oli hea. Ema jaoks ta tõi Itaaliast suure rätiku ja ema seda kandis. Mina ka pesin tema valged särgid ja püksid. Ema kutsus ta oma tuppa ja palus jumalat, et Jumal teda aitaks, kui jõuab. Ta ütleb ka, et see on minu, ta oli selline inimene, kes kunagi ei ole kuri, ta naeris ja tantsis, selline inimene, tal oli selline, et peab naerma.

Palju palju oli meil lehti: Plink, Pustniks, Rust, kõik sellised. Nüüd ju ei ole teid, hobust ei ole, masinaga ei tohi. Ja see on hästi.

Üontub, Viškāngar Ūšis. See kangar⁴⁹ läheb Vaidile.

See ju on läinud oma maale, tehku, mis nad tahavad. Sada aastat on vaja. Ma mõtlen, et ta natuke annab, et tehku nii, et see läheb edasi on vaja mõelda, et läheb paremini. Ma usun seda.'

Irma Fridrihsoni poolt läheme Viktor ja Marta Bertholdi juurde. Meid juba oodatakse. Et president Guntis Ulmanise käik Irēle oli kohalikele elanikele suursündmus, algab ka meie vestlus sellest. Hiljem jutustab Viktor ka muud, kusjuures tema naine Marta täiendab.

Ulmaņōn attō kūž mašīntō īņō, un Kūolka nanās ka attō vōnnōd, ro'vžti um vōnd pāgiņ, se Geig ka um vōnd, se um līvōd priekšnikā. Ro'vžt attō pāgiņ ki'zzōnd nēđi mōtlōmiži. Ro'vžti vōnd pāgiņ, ta tulīt āb vōind kītō, ro'vžt attō ki'zzōnd i'ļ sīe rezervāt, laz ne vōtāgōd sīe jarā, vanā mie'rskūol, kis se tī'eb sīe remont. Se um kītōn, mā'ddōn rē'dō āb ūo, ta um kītōn, ku eņšōn um vaļmōz tī'emōst, nāntōn rē'dō āb ūo.

'Ulmanisel on kuus autot kaasas. Ka Kūolka ninal on olnud. Inimesi on olnud palju. See [Ilmārs] Geige on ka olnud, tema on liivlaste juht. Inimesed on palju küsinud arvamusi, inimesi olnud palju. Ta ei võivat kohe ütelda. Inimesed on küsinud reservaadi kohta, et võtku see ära. Ja vana merekool, kes sellele teeb remonti. Ta ütelnud: meil ei ole raha, on ütelnud, et ise tuleb valmis teha, neil raha ei ole.'

⁴⁹ Seljandik, luite- ja rannavall Kuramaal. [Toim.]

Ma ku e'žmõs kõrd, selļi poiški, lekš mie'rrõ, un sāl, ku mēg ētizmõ võrgidi, kū'odiņ kuoigīdõn vò'ļ se riek, kus ne bro'utšiztõ. Tāsā Vaidõl, Kūolka bõik jūs ne pidābõd, jo madāliz lā'bõd pi'ddõz. No, un ma nāb, ku so'v rõz tū'gõb, bet kougõn ta nā'gʒiz dikʃi piški, un ma vò'ļ nei luštīgõl, agā sīe ma sõks speļõmõz pierāst se kuo'ig. Un siz ikškõrd mēg lekšmā eitõm võrgidi vadālõjaks, un sīen vò'ļtõ airõd un pūraz. Mēg vò'ļmõ nēļa kabālt sizālõ. Un mingi sūr tūļ iz ūo, rõzki pū'gõz selļi mõtsā kant tūl. Un mēg ni ētizmõ võrgidi, un ne kuolm mīeztõ paņtõ mīnda tīr jūrõ, un ī'ž paņtõ põrand pāl istām un pa nā'gʒiz, kui ni um se kil. Mingist kūožõst um sõmõst aigõ. Bet poiški jo īeb poiški. Ma jo ni vò'ļ tīr jūs, ma ka ni vaņʃlõb, kus se kūož um, bet nei ku mõtsā kant tūļ vò'ļ, mi'nnõn iz tu'ļ nei vastõ tūldõ pūritõ un ma rõz nuopidiz vastõ tūldõ, nei ku vadālõjaks pūritõb, siz pūrad attõ lasktõt ī'dstõ kantštõ ulzõ, bet tūļ jo selļi sūr tūļ, bet, nutāb pa beijõks ka, un mi'nnõn viskiz se pūraz tuoīs kantšõ ulzõ, se pūraz ei mi'n pā pālõ i'llõ, ma sai mõ'zõ lūotštõt, puŗrõn aliz kantšõ um selļi ja'mdi dālba, ī'dstõ tūrstõ tuoiz tūrõ um selļi pīenti dālba, siedā nutāb pa sprīt, un se jūonkõks viskiz se lõja immõr; pūraz vò'ļ vie'd pāl jo, bet sūr võņ vò'ļ, ku ī'dsõ kantšõ vānta lekš kaʃki, se um, se um, mis-sõks se pēļ um piesi'ddõt, un siz lõja lekš tā'giž, puŗrõd lekšt mie'rrõ, jõvīst, ku se vānta vò'ļ kieudstõ, a'ž vólks vònd vejijõrõst, siz vólks lõja immõr. Mī'ed vò'ļtõ amād jarā ādāgõnd, bet jumāl glõibimi vò'ļ, ku se lõja va'itiz tā'giž, pūol laiļõ vò'ļ vietā tā'dõks. Ni lekš sūrmīez tīr jūrõ, mīnda viskiz jarā. Nei ma izglõibiz.

‘Kui ma esimest korda, selline poisike, läksin merele, siis seal, kus me laskime võrke, oli just laevasõidurada, kust nad sõitsid. Siin Vaidil, Kūolka tuletorni juures nad peatuvad madalamas, lähevad mööda. Ma näen, et suits natuke puhub, kuid kaugel on päris väike. Ma olin lõbus, kui ma saaksin mängimiseks selle laeva. Ja siis kord me läksime võrke laskma noodalaevaga. Sellel olid aerud ja puri. Me olime sees neljakesi. Suur tuul ei olnud, natuke puhus metsapoolne tuul. Meie laskime võrke. Need kolm meest panid mind tüüri juurde, ise istuvad põrandale ja näitasid, kuidas on kiil, missugusest kohast saab randa. Kuid poisike jääb poisikeseks. Ma olin tüüri juures, ma siis vaatasin, kus see koht on. Kuid et oli metsapoolne tuul, tuli mul purjetada vastu tuult ja ma hoidsin natuke vastu tuult, nagu noodapaadiga purjetatakse, siis purjed on lastud ühelt poolt välja, kuid tuul oli tugev, bei,

nimetatakse beiks ka. Ja mul viskas purje teiselt poolelt välja, puri jäi minu pea peale üles, mind painutati maha, purje alumisel poolel on selline jäme puu, ühest otsast teise otsa on peenike puu, seda nimetatakse ristpuuks ja see viskas hooga paadi ümber, puri oli juba vee peal, kuid oli suur õnn, et ühelt poolelt läks kõis katki, hea, et vints oli kõiest, kui oleks olnud vaier, siis oleks paat olnud ümber. Mehed olid kõik kohkunud, kuid jumala õnn oli, et paat pööras tagasi, pool paati oli vett täis. Siis läks suurmees tüüri juurde, mind visati ära. Nii ma pääsesin.'

Mēg jo ka joutōm ro 'vzt, ikš tōla lekšmā mōtsō zōigōm slōigidi zōigōm, ī'dstō kūōžōst tikkiž pūd jarā, tikkiž pū'dōks. No minā ve'ļļōks lekš zōigōm pūđi, ma vō'ļ nūor, kūžtuoistōn āigastō, un tās i'ž kūolkanikād i'bbiztōks bālkidi un pūđi vīžtō randō ulzō, un siz sō'vvō nēđi bālkidi, pientiz tukāmōs tei ouk un viedīz skēđōd le'bbō, un nei sateitō pāgiņ ī'dōku'bbō. Siz tu'ļ kuoig tagān un viedīz je'dspēđōn Rīgō. Mēg se kuo'ig nutīzmō slēpōr, no siz ī'd pāva ve'ļkōks sāl ī'd mā'ddōn kilgsō, vō'ļ ikš selļi va'nliki mīez, selļi piški vanā i'bbi vō'ļ je'dsō, siz ne pūd vōļtō pitkād seiskimdō vīž sentimētōrt, siz ni mēg ve'ļkōks zōigōks, mēg rōkāndōm un vaņļlōm, ku um vā'ggi sūr viedām uzpand, se mīez, ne rie'ggōd kil vigā pāl vōļtō. Un kui tallō āina ka le'bbō, siz vō'ļ sakilmōn. Nei ku rie'ggōd, ni ta kō'ļōb bro'utšō, ajāb se i'bbiz je'ddōpēđōn, bet i'bbi pī'lōb un pī'lōb, rōžki set tabārt liktāb, ni ta vōtīz kā'ddō selļiz pū un rabūb se ibīzōn, ī'ds kaņš ispieksīz siedā ibīztō, ni ta lekš tūoizta kaņššō, tegīž rabīz siedā ibīztō, bet i'bbi kui pī'lōb, nei pī'lōb. Ni ta kītīz nei mā'ddōn, ma tīedab, mis pa vigā, mikšpierāst se i'bbi āb vōi pa vie'ddō, se viedām um pa smagā, un se i'bbi um kievām, ta siedā viedāmtō āb vōi vie'ddō, siz ta vōtīz kāinalō aršinpū, seiskimdō vīž sentimētōrt, un īekiz se ibīzōn sālgō un kītīz, nā, ku um lē'mōst, bet viedām iz lā', selļi Morgenstern, tidār um vel Kūolkas, siedā mīeztō nutīz pa bōžōks, se um krīevō jumāl.

'Meie ju ka oleme vaesed inimesed. Ühel talvel läksime metsa saagima raielanki, ühest kohast kõik puud ära, täiesti puhtaks. Ma vennaga läksin saagima puid, ma olin noor, kuusteist aastat vana. Siis kuolkalased hobustega viisid palke ja puid randa välja. Siis suvel tehti palkide peenemasse otsa auk ja pandi ketid läbi ja nii pandi paljud kokku. Siis tuli laev ja vedas edasi Riiga. Me nimetasime laeva puksiiriks. Ühel päeval seal meie kõrval

oli selline vanapoolne mees, väike hobune oli ees. Puud olid pikad seitsekümmend viis sentimeetrit. Meie vennaga saega, me räägime ja vaatame, et on liiga suure koorma pannud see mees, regi oli sooniku peal, talvel hein ka läbi, oli siis ära külmanud. Reega ta püüab sõita, ajab hobust edasi, kuid see seisab ja seisab, ainult natuke liigutab saba. Siis ta võttis kätte puu ja lööb hobust, ühelt poolt peksis hobust, siis läks teisele poole, jälle peksis hobust, kuid hobune seisab paigal nagu seisab. Siis ta ütles meile: ma tean, mis on viga, miks hobune ei suuda vedada, koorem on liiga raske ja hobune liiga kerge, ta ei suuda seda koormat vedada. Siis ta võttis kaenlasse küünarpuu, seitsekümmend viis sentimeetrit, ja hüppas hobuse selga ja ütles, et peab minema, kuid koorem ei läinud. Oli selline Morgenštern, tütar on veel Kūolkas. Seda meest kutsuti Božiks, see on vene jumal.'

Kōrapōiškizt tu 'ltō jo jōgā sō 'vvō i 'llō Sōrmōld un si 'gzō vīztō tā 'giž. Ne vō 'ltō diezgan kovāld pōiškizt, kāngdī mūōštizt kāngdī tī'edō, ikš pōiški tei knaššōd slēpōrd, un ikš siz tegīž mūōštiz, ku ajāb mō sillō selliz roudiz rūor, un siz, ku ta um sillō, ku tulāb juvā ve'ž, siz panāb selli puņ pālō un sīeks viedāb siedā vietā i'ldzō, mi'nnōn ka selli um, kūž mētōrt um ajāmōst sillō, un sāl vō 'l jōvā ve'ž. Un mi'nnōn jo vō 'ltō sōbrād ne pōiškizt, mēg vōižmō jōvīst satīekō. Sāl Sōrmōl svakīstiz jelīztō, sīeks ikš pōiški kītiz nei, ku tāmā tsukkōrt sōb nā'dō i'ļ pivād, su'žpivād un taļšpivād, ne vō 'ltō diezgan joutōmōd.

'Karjapoisid tulid igal suvel Saaremaalt üle ja sügisel viidi tagasi. Need olid küllalt nupukad poisid, oskasid pastlaid teha, üks poisike tegi ilusad püksii-rid. Üks jälle oskas maa sisse ajada raudse toru ja siis, kui see on sees, kui tuleb hea vesi, siis pannakse tropp peale, et see veaks vett välja. Mul on ka selline, kuus meetrit tuleb ajada sisse ja seal on hea vesi. Need poisid olid minu sõbrad, me saime hästi kohtuda. Seal Saaremaal elati vaeselt, üks poisike ütles, et tema saab suhkrut näha pühade ajal, suvistete ja jõulude ajal. Nad olid küllalt vaesed.'

Katši izā un mi'n izā, amād umāt vōnnōd Didrikōd, um bro'utšōnd Vāntast sigādōks, tō'nd jarā mīdō, attō, ni ku um kuodāj bro'utšōmōst, ainō iz ūo, mis ibīzōn je'ddō pānda, un vō 'l ikš tuoi, kīen vō 'l pāgiņ ainō. Katši izā um ki'zzōn, laz āndag tā'mmōn ka, mis ibīzōn pānda je'ddō, ta iz ūo andōn. No, se Katši izā kītōn nei, no juvīst, tēg

bro'utšõt ibizõks, mēg tikāks. No, se, kis āb ūo andõn ainõ, se um at-bro'utšõn un Katši izā um sāl vel midāgõst kītõn. No, un ku ne at bro'utšõnõd, Katši izā un mi'n izā attõ vel atno'vvõnõd, un siz ka at bro'utšõnõd, nei loughõ ä'd ūotõ bro'utšõnõd, sõnõd kã'ddõ ne, kis āb ūot andõn ainõ, sīen i'bbi um võnd ka'žži, un se Didrikõn se i'bbi vó'ļ neka tikā. Ne attõ bro'utšõnõd pi'ddõz ka.

‘Katši isa ja minu isa, kõik on olnud Didrikud, on sõitnud Ventspilsist sigadega, tahtnud ära müüa. Olnud nii, et tuleb koju sõita. Ei ole heina, mida hobusele ette panna, kuid oli keegi teine, kellel oli palju heina. Katši isa on küsinud, et andku ka talle, mida ette panna. Ta ei ole andnud. Noh, Katši isa on ütelnud nii: noh, hästi, te sõidate hobusega, meie kitsega. Noh, see, kes ei ole andnud heina, see on ära sõitnud ja Katši isa on seal veel midagi ütelnud. Ja kui nad on sõitnud, Katši isa ja minu isa on veel natuke puhanud ja on siis ka ära sõitnud. Aeglaselt nad ei ole sõitnud, saanud kätte, kes ei ole andnud heina, sellel olnud hobune märg, Didrikul olnud hobune aga nagu kits. Nad on ka sõitnud mõõda.’

Mi'n izā um bro'utšõn kuo'igkõks, ta um kakškimdõ vīž āigastõ bro'utšõn mie'r pāl, ta um aizbro'utšõn Staldzen, sāl um võnd kaptõn, un se um kītõn, nei vel um kakš, kuolm pāuvõ atno'vvõmõst, siz mēg bro'utšõm je'dspēdõn, ku siz um bro'utšõmõst. No, ku ūõndzõl nūzõnd i'lzõ, se kaptõn um kītõn eņtš naizõn, ni sa tī'e pāgiņ sīemnaigdi, pāgiņ ro'vžti līb, perīnai um ki'zzõn, mingizt ro'vžt ni lībõd, se mīez um atkītõn, no siz sa nād, ku attulābõd, õ'dõgs pūol at bro'utšõnõd āina viedājīd, āinaviedāmõt pālõ. Ne at võnnõd salājīd, ne attõ sīe perīmīe kīņ jūst vōttõn perīmī'e ainõ. Se perīmīez um võnd selli kovāl, tā'mmõn attõ võnnõd sõnād, un ta um nei sīe mēļ tī'end nāntõn jarā, ku ne āb ūotõ vōinõd eņtš kuo'nnõ bro'utšõ, bet attõ bro'utšõnõd se perīmī'e jūrõ, nõļõd rok um kīetõt amādõn, kutsõn lōda jūrõ, un kītõn nei, ku se vōlks pierīz kōrd, algõ nei tī'egõ. Un perīmī'en iz ūo tūomõst eņtšõn ainõ.

‘Minu isa on sõitnud laevaga. Ta on kakskümmend viis aastat sõitnud merel. Ta on sõitnud Staldzenesse, seal on olnud kapten, see on õelnud, et veel saab kaks kolm päeva puhata, siis me sõidame edasi, siis tuleb sõita. Kui ta hommikul tõusnud üles, ütelnud kapten oma naisele: nüüd sa tee palju toitu, tuleb palju inimesi. Perenaine on küsinud, et mis inimesed tulevad, mees

on vastanud, et siis sa näed, kui kohale tulevad. Öhtupoolikul on sõitnud heinavedajad, heinakoormad peal. Need on olnud vargad, nad on peremehe küünist võtnud heinu. Peremees on olnud tark, tal on olnud sõnad, ta on teinud nendel mõistuse ära, et nad ei saanud oma koju sõita, vaid on sõitnud peremehe juurde. On keedetud kapsasupp kõigile, kutsunud laua juurde ja ütelnud, et olgu see viimane kord, ärgu nii tehku. Peremehel endal ei olnud heina toomist.'

Ku Katši izān pāgiņ vò 'l ibīzi un nī'emidi un lekš mōtsō kaitsōm. Ī'd ibīzōn mōtsās um piesindōn vārza un mōtsās se vārza um nei jōvā un kierdi vōnd, un ka attūond kuodāj sīe vārza. Siz um ĩend nei vōilizōks, un se vārza um vōnd pagalam. Tuoiz āigastōs tegīž um vōnd vārza, ne attō bro'utšōnōd kuodāj pi'ds mūdō riekķō, algō mitī'dtō rištīngtō satīekō, un se vārza um ka'zzōn jōvīst, sāl um vōnd ikš selļi mīez, kis ro'vžtōn sliķtō um tī'end, ku ne attō tunnōd kuodāj, ni ta tī'dstī'd um lā'nd vastō, un ta um nei tī'end, ku vārza um lā'nd je'dspēdōn.

Se mī'nnōn kītiz Katši sōzār, se Līž.

'Katši isal oli palju hobuseid ja lehma. Siis mindi karjatama. Ühel hobusel on sündinud varss ja metsas on ta olnud hea ja kerge. Toonud ka varsa koju, siis jäänud nõrgaks ja varss olnudki otsas. Teisel aastal jälle olnud varss, nad sõitnud koju teist teed mööda, et ei kohtaks ühtki inimest. Varss kasvanud hästi. Seal olnud selline mees, kes on inimestele halba teinud. Kui nad on tulnud koju, siis ta on alati läinud vastu. Ta on nii teinud, et varss surnud.

Selle jutustas mulle Katši õde Līž.'

Ūška um jamstōn Valdan jalgō, um lā'nd mōridi rōž kuoržōm, un siz um tund pu'nni rišt, maštīn um vīnd tulīt Rīgō. Ne pu'nnizt attō giftīgōd.

'Uss on hammustanud Valda jalga. On läinud natuke marju korjama. Siis tulnud Punane Rist, auto on kohe viinud Riiga. Punased on mürgised.'

Mingi mīez um lā'nd neitsōd jūrō, un Pitrōgōl um selļi Štob, sīen um vōnd neitst. Un se izā āb ūo laskōn sillō, nei ku vaņšti aigšti vò'ltō rattōd, un nei rattōd attō uzvie'ddōt katūks pāl i'lzō, tubā pāl i'ldzō. Uksōn um tūodōd pūđi je'ddō, ku āb sō ulzō. Siz attō tunnōd kuodāj. Un siz attō nānōd, siz um a'ilōn selļi nai, lūdō varž raigād va'is un

a'ilõb i'izõ. Un siz se Katši izā um kītõn nei, ku ma tānda nuojetāb paikõl, un siz ta um īend paikõl, siz ta um neka vie'ddõn ī'dõ pūolõ un tuoizõ pūolõ, siz ta um pa laskõn tānda vāldiž. Kuoštrõgõl um selli Kukin, sāl ta um lā'nd sillõ.

‘Keegi mees läinud tüdrukute juurde. Pitrõgil on olnud selline Štob, sellel on olnud tütarlaps. See aga ei ole lasknud sisse. Vanal ajal ju olid vankrid, siis on vanker viidud katusele, maja peale üles. Uksele on toodud puid ette, et ei saa välja. Siis on tulnud koju. Siis on näinud, et on kihutanud selline naine, luuavars jalgade vahel ja kihutab üles. Siis on Katši isa ütelnud, et ma jätan ta paigale. Siis ta on jäänud paigale, siis ta on nagu vedanud ühele ja teisele poole, siis on ta lasknud tema lahti. Kuoštrõgil on selline Kukin, seal ta on läinud sisse.’

Pärast vestlust viivad Viktor ja Marta meid väikesse liivi tubamuuseumi, kuhu on kogutud liivlaste kodudest tarbeesemeid, rõivaid, tööriistu, raamatuid ja dokumente. Kõik on ilusasti korraldatud. Kahjuks pääsevad muuseumi üksnes need, kes teavad, kellelt võtit küsida. Aja jooksul on tehtud mitmeid katseid esemeid koguda, kuid algatajate lahkumise järel on need laiali kantud või hävinud. Nii on juhtunud Lielupes, Irēl ja Pizās. Pikemat aega on huvilisi suviti teenindanud Poulīn Kļaviņa oma kodukülas Vaidil. Tahaks, et Kūolka tubamuuseum oleks samuti liivluse tutvustaja. Lahkume tänusõnadena Bertholdidest. Tuleb valmistuda lahkumiseks.

Et uurimistööd toimuvad suvest suveni, on kujunenud tavaks selliselt ka kroonikat pidada. Viimasesse ajavahemikku jääb kahe liivi rahvuslase ning keelejuhi – Oskar Stalti (1904–1992) ja Alfon Bertholdi (1910–1993) – surm.

5. augusti õhtupoolikul lahkuvad üliõpilased, kes saavad veel öise rongiga Riist edasi Tartusse. Mina aga sõidan 6. augusti varahommikul, saabun Riiga kell 8. Kohtun bussijaamas Edgar [Vālgamāga] ja Lauri Vaalgamaaga. Nad võtavad mind kaasa. Sõidame läbi muistse Liivimaa, kus elasid ja tegutsesid oma mõistuse kohaselt Kaupo ja Dabrel. Tartus on peatus. Pärast kohvi minu kodus sõidame Gustav II Adolfi ausamba juurde. Seal lõpeb nii nende kui minu selle suve Liivi-reis.

1993. a hilissügisel „Minori“ toimetusele loovutatud käsikiri jäi tookord avaldamata. Nii ajalooline, olustikuline kui keeleline ainek ei ole vananenud, küll aga on toimunud mitmeid liivlastega ja liivi keelega seotud sündmusi.

1993. a augusti algul toimunud mälestuspäeval Irël oli ka Soomest filmimehi, nende hulgas „Filminorist“ Mikko Piela. Ta huvitus liivlastest ja otsustas leida vahendeid filmi loomiseks liivlastest. Talve jooksul süvenes ta põhjalikult ainesse ja sai ka rahad. Tallinnast tuli partneriks „Exit-Film“ ja 1994. a maikuus viibis 10-liikmeline filmirühm Kūolkas, kust tehti ka väljasõite teistesse liivlaste küladesse, Ventspils ja mujale. Stsenarium oli Mikko Pielalt ja allakirjutanult. Viimane hoolitses ka teadusliku juhendamise eest. Väga pingeline töö kestis kümme päeva. Filmis on kangelasena kuus liivlast, kes võimalikult tegevuse käigus jutustavad oma elust ja saatusest. Need liivlased on Viktor Berthold, Marta Berthold (suri 1994. a detsembris), Irma Fridrihs-son, Poulīn Kļaviņa, Elfrīda Žagare ja Alvīne Uzpils (ainuke lääneliivi mur- raku kõneleja). Kaadrites on veel Irma Tserbah, Maija Norenberga ja Valt Ernštreit. Filmi seob vestlejana ja küsitlejana Eduard Vääri. Kogu film on liivikeelse, 1994. a sügisel ja talvel tehti „Filminoris“ monteerimistöö. Filmi pikkus on 60 minutit, on olemas soome- ja ingliskeelsete subtiitritega koo- piad. On toimunud filmi tutvustused, filmi on esitatud Soome Televisioonis, kinodes ja Jūrmala festivalil. Filmi on soodsalt vastu võetud. Filmi esitati ka VIII rahvusvahelisel fennougristide kongressil Jyväskylä 1995. a augustis.

1994. a augustis toimus Irël Sorosi Fondi toetusel rahvusvaheline konve- rents liivi keele, liivlaste ajaloo, rahvaluule, etnograafia ja majanduse küsimus- tes. Eelnevalt ilmus koguteos „Lībieši“ (Rīga, „Zinātne“, 1994). Konverentsi organiseerijaks oli prof S. Cimermanis. Ettekandeid avaldatakse kogumikus.

Riias tegutseva Liivi Seltsi (kandis vahepeal nime Liivi Kultuuri Selts) ettevõtmisel hakati trükkima ka liivikeelseid materjale, kuid keeleoskajate vähesuse ja õigekirjareeglite mittetundmise tõttu ei suudetud kuigivõrd tule- musi saavutada. Püüti jätkata sõjaeelset liivikeelset ajakirja „Līvli“ lätikeel- sena. Tartu ülikooli üliõpilase Valt Ernštreiti isikliku tegevusega on ilmunud kaks liivikeelset „Līvli“ numbrit. Seltsi lätistumise järel asutas Valt Ernštreit peamiselt liivihuvilistest noortest koosneva rühmituse Līvõ Kultūr Sidām (Liivi Kultuuri Keskus). Rühmitus on jõudnud avaldada mitu numbrit liivi- keelset ajakirja „Ōvā“ („Voolus“), liivlane Valda Šuvcāne on avaldanud kauni lasteraamatu „Urū! Rurū!“.

Tartu ülikooli lõpetanud ning doktorikraadi omandanud Kersti Boiko init- iatiivil ja Lāti ülikooli juhtkonna toetusel avati Lāti ülikoolis esimest korda soome-ugri osakond, kuhu võeti sügisel õppima 15 üliõpilast. Õppejõudu- deks on arusaadavalt Tartu ülikoolis fennougristikat õppinud spetsialistid.

10.–12. märtsini 1995. a toimus Liivi Kultuuri Keskuse ja Līvõd Rānda (Liivi Rand) ettevõtmisel Irēl nõupidamine liivi ortograafia ühtlustamise küsimustes. Peale liivlaste ja lätlaste võtsid nõupidamisest osa ka eesti teadlased (vt Vääri 1995b).

Huvi liivlaste ja liivi keele vastu on olemas ka välismaa noorte hulgas. Liivi keele õppijate hulgas on Tartus olnud üliõpilasi Soomest, Lätist, Leedust, Bulgaariast, Hollandist, Šveitsist ja Jaapanist.

LIIVI KEELE SUFIKSITE UURIMINE

Ilmunud: Liivi keele sufiksiste uurimine. – Töid eesti filoloogia alalt IV.
(Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 323). Tartu 1974. 109–117.

Kõik soome-ugri keeled on tüübilt aglutinatiivsed, kuigi neis on väiksemas ulatuses ka fleksiooni ja analüütilisust. Sufiksatsioon kui aglutinatiivsusse kuuluv nähtus iseloomustab soome-ugri keeli kaugest minevikust tänapäevani. Aegade jooksul toimunud muutustest hoolimata on paljud tuletuselemendid püsinud tänapäevani. (Ahlqvist 1877: 6–86; Szinyei 1910: 55–156; Lehtisalo 1936: 1–3; Uotila 1933; Hakulinen 1961: 102–210 jt)

Ka läänemeresoome keeltes on sufiksids uute sõnade moodustamise põhilised vahendid. Algupäraseis liiteis leiduvad soome-ugrilised elemendid *m*, *n*, *k*, *i*, *l*, *s*, *t*, mis on segunedes andnud eri keeltes oma sufiksiste süsteemi. Hili-semad mõjud väljastpoolt lisandasid uued elemendid, mis on samuti lülitunud sufiksiste süsteemi. Nii on igas läänemeresoome keeles oma sufiksatsioon, mille mehhanismi uurimine annab uut informatsiooni.

Liivi keel on teiste läänemeresoome keelte hulgas erinevas asendis, sest ta on aastasadu olnud balti keelerühma kuuluva läti keele mõjusfääris. Nagu väidavad uurijad, pole tänapäeval Kuramaal elavate liivlaste etnogenees kuigi selge ning on põhjust arvata, et läti keele mõju on just siin olnud eriti tugev (Tõnisson 1970).

Aastasadu kestnud läti keele mõju ilmneb derivatsioonis: on levinud laenuliseks klassifitseeritav prefiksatsioon, mis on osaliselt üle võtnud sufiksatsiooni ülesanded (Sivers 1971a: 18–20). Sellest nihkest hoolimata on sufiksids põhilisteks elementideks uute sõnade moodustamisel.

Liivi keele foneetikas on toimunud sise- ja lõpukao ning muude arengute näol suuri muutusi. Sellest tingitult on liivikeelsed sõnad lühenenud ning sufikseid sulanenud või sulanemas tüvesse. Kõik see on hästi jälgitav liivi keele vokalismi baasil. (Posti 1942: 1–138, Kettunen 1947: 23–37 ja 1960: 127–152) Morfoloogilises struktuuris toimunud arengud on omakorda kaasa toonud käändelõppude ja pöördetunnuste muutumist hilissufikseiks. Lisaks

neile leidub liivi keeles ka laensufikseid. Kõik nad kokku moodustavadki tänapäeva liivi keele sufiksiste süsteemi.

Varasemais kirjalikes allikais leidub suhteliselt vähe andmeid sufiksistega sõnadest. Midagi ei paku ajaraamatud „Повесть временных лет“ ega Henriku „Liivimaa kroonika“, sest neis leidub pelgalt üksikuid sõnu, isiku- ja kohanimesid. Henriku kroonikasse kuuluvad ladinapärase sufiksistega nimed *Lyvonia*, *Dabrelus*, *Kyrianus*, *Layanus*, *Viewaldus*. Ka Liivimaa riimkroonika, F. G. Bunge ürikuteraamat ja B. Russowi kroonika esitavad üksnes nimesid ning mõningaid sõnu (Vääri 1959: 190–193). T. Hiärni kroonika sisaldab mõned liivikeelsed sõnad (*Juck* ‘liiv’, *Sembd* ‘piim’, *Pilge* ‘miil’, *Nehman* ‘lehm’ jt), mille hulgas pole aga ühtki sufiksist sisaldavat (Hiärn 1835: 13–14). Liivi keele seisukohalt ei paku nimetamisväärset materjali P. Einhorni ja O. Hermelini tööd. Alles A. L. Schlözeri uurimus (1770) Kuramaa ja Liivimaa järelejäänud liivlastest sisaldab nii Kuramaalt kui ka Salatsist pärinevat väärtuslikku keelelist ainekust. Mitmetes sõnades on täheledatav ka sufiks: *Ibbis* (vrd *i’bbi* ~ *ē’bbi* < **hepoinen*), *kodom* (vrd *k^o’nnâ* < **kotona*), *Kohdai* (vrd *k^o’dài* < **kotojek*), *rebbe* (vrd *riē’bbi* < **repoinen*), *Liebi* (vrd *li’ebi* < **lihaßainen*), *mütlub* (vrd *mi^llâb* < **mettelepi*), *pütki* (vrd *pi^lki* < **pitkainen*) jt. (Schlözer 1770: 354–355, 374–375 jt) Liivi keelenäiteid sisaldavad A. W. Hupeli väljaanded (Hupel 1777: 183–187, 1792: 19–20, 1793: 19–21, 1789: 203–204), kuigi võrreldes A. L. Schlözeri näidetega on neis vähe uut. Liitega on sõna *Uebbi* (vrd *ü’bbi* ~ *i’bbi* < **hepoinen*), otseselt ei avaldu sufiks tüves *Wuit* (vrd partitiiv *vuitta*, nominatiiv *vuidag*).

Varasemaid allikaid korrates lisavad üksikuid uusi fakte liivlastest ja liivi keelest J. L. Börger teoses „Versuch über die Alterthümer Lieflands und seiner Völker besonders der Letten“ (1778) ja L. A. Gebhardi uurimuses „Geschichte von Liefland, Kurland und Semgallen“ (vt Schlözer, Gebhardi 1785).

Ainulaadseks teoseks on P. S. Pallase võrdlev sõnaraamat, milles liivi keel küll otseselt puudub, kuid näiteid leidub märksõna „Кривинго-Ливонски“ all, nt *Весна* – *Кеваде* (vrd *kievâd* < **kevât*) (Pallas 1786–1789: 289).

Haruldaseks ning omapäraseks allikaks on G. Bergmanni meieisapalve tõlgete kogu, milles leidub ka liivikeelne tekst (Bergmann 1789: 5). Palves leidub *nd*-liiteline *Iffand* (*< *isântä*). Tähelepanu väärivad liidete seisukohalt ka kohakäändeis olevad *maal*, *pehl*, *meddal*, *ommal*, *ülnikal*, *sisall*, sest käändelõpud kujunesid hiljem sufiksseiks.

Mitmed liivlasi käsitlevad autorid (K. T. Snell, G. Merkel, P. Keyserling, E. Derschau, U. Schlippenbach, E. Zjablovski, W. Ditmar) pole oma teoseis esitanud peaaegu üldse keelelist ainekku. Väljaandes „Wöchentliche Unterhaltungen“ (1805) leidub aga üksikute näidete hulgas liiteline sõna *piske* ‘pisike, väike’.

Märkimisväärne uurimus „Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten“ pärineb H. von Jannault. Peatükis „Die Sprache der Liven“ leidub ka liidetega sõnu nii Salatsi kui ka Kuramaa liivi murdest (Jannau 1828: 153–191). Selised on *ibbi* ~ *übbi* ‘hobune’, *Rebbi* ‘rebane’, *Ifand* ‘isand’, *Jnnuks* ‘jänes’, *Waisk* ‘vasikas’, *Kaddak* ‘kadakas’, *iddug* ‘õhtu’, *taplume* ‘tapleme’, *ratstab* ‘ratsutab’ jt, mis pärinevad eri murretest. Varasemate allikatega võrreldes on Jannau töös näiteid rikkalikumalt ning need on süstematiseeritud.

1839. a käis eesti keelemees ning koolitegelane D. H. Jürgenson Uue-Salatsis uurimas liivi keelt. Tema teadete järgi olevat varemini, s.o 1760. a paiku nii Vana- kui ka Uue-Salatsis kõneldud liivi keelt. Jürgensoni (1840) andmeil oli tema reisi ajal Uue-Salatsis üksnes 17 liivlast, kellelt ta kogus nähtavasti rikkalikult materjali, mis pole aga säilinud. Avaldatud lühikeses artiklis keelenäited puuduvad.

Liivikeelset materjali leidub F. Kruse teoseis, millest tähtsaim on „Ur-Geschichte des Esthnischen Volksstammes“. Selles esitatakse võrdlevalt meieisapalve saksa ja liivi keeles ning lõunaeeesti, põhjaeeesti ja kreevini murdes. Liivikeelses tekstis leiduvad liitelised *teggis* ‘taas’, *peäl* ‘peal’, *iggaweft* ‘igavesti’, *fewalfib* ‘riik’. Arvsõnade võrdluses leiduvad liitelised arvsõnad *kadex* ~ *kadax* ‘kaheksa’, *üddex* ~ *ihdex* ‘üheksa’, sõnavõrdluses *ibbe* ‘hobune’, *jeemand* ‘emand’, *neizt* ‘tütarlaps’, *rifchting* ‘inimene’, *kattuks* ‘katus’, *waiſchk* ‘vasikas’, *paggand* ‘kiiresti’, *rikant* ‘kõnelda’ jt. Mõningaid liitelisi sõnu leidub ka tekstivõrdluses: *paint* ‘karjane’, *juhrst* ‘juurest’ (Kruse 1846: 162–163, 212–233, vt ka 1842a, 1842b).

Ebakriitilisi andmeid leidub J. L. Parroti ja W. Küchelbeckeri kirjutistes, üldtuntud fakte kordavad A. Hueck, K. L. Blum, T. Kallmeyer, P. Koeppen, W. Hillner, K. Schlözer jt (Vääri 1959: 200–202).

Süsteemaatiline ning teaduslik liivi keeleainestiku kogumine algas möödunud sajandi keskpaiku, kui A. J. Sjögren käis 1846. a Salatsis ja Kuramaal ning 1852. a Kuramaal liivi keelt uurimas. Sjögreni surma tõttu 1855. a jäi aga kogumistöö pooleli ning Peterburi Teaduste Akadeemia andis 1856. a Sjögreni liivi materjalid üle F. J. Wiedemannile, kes 1858. a võttis

ette uurimisreisi Kuramaale, et kontrollida ja täiendada ainestikku. Uurijal ei jätkunud aega pöörduda Salatsisse sealt kogutud materjali täiendamiseks. Kogu ainestiku avaldas Wiedemann 1861. a. liivi keele grammatika ja liivisaksa ning saksa-liivi sõnaraamatu näol. Esimeses leidub ulatuslik sufiksatsioonikäsitlus peatükis „Wortbildung“ (Wiedemann 1861a: 23–45). Paljude näidetega esitatakse noomeniliited *-ki*; *-gõs ~ kõs* (*-gâz ~ kâz*); *-nika* (*-nikà*); *-ig*, *-lig*, *-ik*, *-õg*, *-õk*, *-ug* (*-ig*, *-lig*, *-ik*, *-âg*, *-âk*, *-ug*); *-mõs* (*-mâz*); *-it*, *-t*, (*-it*, *-t*); *-il'*, *-ar*, *-õks*, *-üks*, *-ks*, *-dõks*, *-düks*, *-tõks*, *-tüks* (*-âks*, *-üks*, *-ks*, *-dâks*, *-düks*, *-tâks*; *-tüks*); *-gõn* (*-gân*); *-ib* (*-ib*); *-us*, *-õs*, *-s* (*-uz*, *-âz*, *-z*); *-õmi*, *-imi*, *-õm* (*-âmi*, *-imi*, *-âm*); *-mi*, *-ji*; *-i*, *-tõb*, *-dõb* (*-tâb*, *-dâb*); *-õn* (*-ân*); *-i*, *-li*, *-limi*; *-liki* (*-likki*); *-s*, *-õs*, *-z*, *-zõ*, *-zi*, *-sõ*, *-si* (*-s*, *-âz*, *-z*, *-zâ*, *-zi*, *-sâ*, *-si*); *-b* (*-b*); *-tõm*, *-tem*, *-timi* (*-tâm*, *-tem*, *-timi*); verbiliited *-t* (*-t*); *-ant*, *-and* (*-ant*, *-and*); *-ast*, *-st*; *-int*, *-iint* (*-int*, *-iint*); *-l*; *-kš*, *-ikš*; *-z*, *-ž*, *-s*, *-š*; adverbiliited *-in*; *-l*, *-ld* (lvSal *-ldi*, *-liti*); *-ist* (lvSal *-est*), *-is* (lvSal *-iši*, *-iš*), *-stis* (*-stiz*); *-lis* (*-liz*); *-ükst*, *-õkst* (*-âkst*), *-ikst*, millega antakse esimene süstemaatiline ülevaade liivi keele sufikseist. Autor märkab ka erandlikult kujunenud sõnu, nt *rištābs*, *rištābõs*, *unštābis*, *adālābāts*, *iškis* (*tšiskiskin*), milles on segunenud eri liited. Lisaks sufiksile otsesele käsitlusele leidub suurel hulgal liitelisi sõnu Sjögreni-Wiedemanni sõnaraamatus (Wiedemann 1861b).

Liitelisi sõnu leidub arvukalt ka varasemais kirjakeele mälestusmärkides (Mt 1863a, 1863b, 1880), milles on selgesti täheldatav F. J. Wiedemanni mõju. Hinnatav on sõnatuletuslik tegevus uute mõistete edasiandmisel.

Väärtuslikuks allikaks on E. N. Setälä käsikirjalised kogud. Liitelisi sõnu leidub 1888. a kogutud sedeleil ning neist koostatud kolmeosalises käsikirjas „Liivin sanasto“. Väärtuslikku lisa pakuvad ka häälikulookatkendid. Materjalist selgub, et Setälä on küsitlenud Sjögreni-Wiedemanni sõnaraamatu järgi, kuid fikseerinud ulatuslikult ka selliseid liidetega sõnu, mis varasemais allikais puuduvad. Üksikjuhtudel avaldub soome keele mõju, mistõttu on fikseeritud sõnu, mis liivi keeles puuduvad. Rikkalikust ainestikust on Setälä kasutanud suhteliselt väikest osa oma häälikuloos ja kirjutistes (Setälä 1889, 1899). Liidetega sõnu leidub arvukalt Setälä kogutud tekstides, mis jõudsid V. Kyrölä toimetusel trükki alles 1953. a (Setälä 1953).

Uus etapp algas liivi keele uurimises 1920. a, kui loodi Emakeele Selts. Folklorist O. Loorits kogus mitmekesist ainestikku, mis sisaldab ka lingvistiliselt hinnatavat (Loorits 1926–1928, 1931, 1932a, 1932b, 1936 jt). Looritsa

uurimuste lähtematerjal on liivikeelne ning sisaldab seetõttu liidetega sõnu rohkem kui avaldatud teosed. Teatud lisa pakub ka käsikirjaline „Liivi rahva usundi“ IV osa, mis on koos muude Looritsa käsikirjaliste materjalidega olnud käesoleva artikli kirjutajale kättesaadav.

Kahekümne aasta vältel uuris pidevalt liivi keelt L. Kettunen. Väärtuslikuks allikaks liivikeelsete näidete leidmisel on tekstid, mille foneetiline transkriptsioon sai eeskujuks hilisemaile teoseile (Kettunen 1925). Üksikuid liitelisi sõnu etümologiseerib Kettunen ka oma lühiartikleis (Kettunen 1929, 1934, 1936). Kaasaegseimaks ning põhjalikemaks allikaks osutub aga Kettuse sõnaraamat (1938), samuti selle ümbertöötatud ning eraldi avaldatud sissejuhatus (1947).

Igati kontrollitud materjali esitab liivi keele häälikuloos L. Posti, selgitades sufiksiste häälikulist muutumist ja kujunemist (1942).

Väärtuslikud on J. Mägiste (1928, 1931, 1961) lühiaurimused, milles etümologiseeritakse liivi sõnatüvesid ja selgitatakse häälikulisi arenguid. Lisamaterjali pakuvad Mägiste hilisemad väljaanded (1951, 1964 jt), mille mitmekesised tekstid sisaldavad palju liitelisi sõnu.

Eesti, liivi ja läti sõnavaraliste suhete käsitlemisel esitab K. Aben oma väitekirjas ja kirjutises lätilaenuliste sufiksistega sõnu (Aben 1947, 1957).

Üksikuid liidetega sõnu leidub ka P. Ariste kirjutistes liivi keele ja liivlaste etnogeneesi kohta (1954b, 1958a, 1958b, 1959).

Ainestikku pakuvad ka kirjakeelsed teosed, milles peale teatmeteoseis fikseeritud liiteliste sõnade leidub ka uustuletisi (LL 1921, 1922, 1923, 1924, 1926, Stalte 1924, ÜT 1937, Stalte 1939, RÄ 1932, 1933 jt).

Liivikeelset materjali on kogunud ja läbi töötanud F. de Sivers. Kuigi teadlane on peatähelepanu suunanud prefikseile, leidub näiteid ka sufiksistest sõnadest (Sivers 1965, 1967a, 1967b, 1970, 1971a, 1971b).

Kaasaja uurijaist on liivi keele ainestikku esitanud ja läbi töötanud veel S. Suhonen, kellelt on ilmunud mitmeid kirjutisi ning valminud pikem uurimus (Suhonen 1966, 1968, 1970a, 1970b, 1973).

Paljude aastate jooksul on nii liivi tekste kui ka liitelisi sõnu kogunud käesoleva töö autor. Suurem osa materjalist on avaldamata, ilmunud on vaid mõningaid tekstinäiteid ja lühiaurimusi, milles leidub sufiksilisi sõnu või ülevaateid sufikseist (Vääri 1965b, 1965d, 1966b, 1967c, 1968a, 1970d jt). Veel leidub Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateedris kursuse- ja diplomitöid, mis sisaldavad algupärast ainestikku, sealhulgas ka sõnavara.

Suhteliselt vähe on liivi ainekku ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi soome-ugri keelte sektoris.

Käesoleva artikli autori isiklikus valduses on aastate jooksul eri liivi küladest saadud kuuldelised ja helilindistatud tekstid, samuti küsitlusmaterjal liidetest. Kuigi esimesed kirjapanekud pärinevad liivi keelest juba XII sajandi lõpust, on need juhuslikud ning ebatäpsed. Alles Sjögreni ja Wiedemanni kogumistööga pandi alus sufiksate käsitlemisele ning Sjögreni-Wiedemanni grammatikas leidubki esimene hinnatav ülevaade liivi keele sufiksatsioonist. Hilisemad allikad pakuvad väärtuslikku keelelist ainekku ka sufiksate kohta, kuid otsest teaduslikku käsitlust pole olemas. Osaliselt korvavad selle puudumist läänemeresoome keeli tervikuna hõlmavad teosed.

LIIVI JA LÄTI KEELE SUHETE UURIMINE AASTAIL 1970–1990

Ilmunud: Liivi ja läti keele suhete uurimine aastail 1970–1990. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Läänemeresoome keelekontaktid. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä / Läänemeresoome sümposioon fennougristide 7. rahvusvahelises kongressis Debrecenis 27.8.–1.9.1990. Helsinki 1990. 154–160.⁵⁰

Liivi ja balti keelte lähemad suhted ulatuvad esimesse aastatuhandesse, kuigi kokkupuuted algasid veelgi varemini. Eri keelkondadesse kuuluvaid keeli kõnelevad hõimud elasid kõrvuti, suhtlesid omavahel tolle aja kommete kohaselt. Liivlased olid rohkem mere, Väina ja Koiva jõe ääres, baltlased aga sisemaal. Sellest johtuski, et merega ja kalandusega seotud sõnad on läti keelde laenatud liivi keelest, paljud põllunduse, karjanduse ja ehitusega seotud sõnad on liivi ja ka teistesse läänemeresoome keeltesse tulnud balti keeltest. Läänemeresoome ja balti keelte varasemaid keelelisi suhteid on põhjalikult uurinud taani lingvist Vilhelm Thomsen (1890). Käesoleva aastatuhande algusest pärinevad juba kirjalikud andmed nii lätlaste kui liivlaste esivanemate suhetest. Eriti oluline on Henriku „Liivimaa kroonika“, mis sisaldab ka keeleliselt olulist ainekku, eriti isiku- ja kohanimesid.

Liivi ja läti keele suhete kohta on küllalt palju ainekku pikemas kirjutises „Liivi keele uurimise ajaloost“ (Vääri 1959). Analüüsis jõutakse 1958. aastani. Uusi andmeid lisatakse kirjutises „Die Liven und die livische Sprache in den Jahren 1920–1970“ (Vääri 1971). Kirjutises jõutakse 1970. aastani.

Käesoleva käsitluse ülesandeks on analüüsida liivi ja läti keele suhteid ja nende uurimist 20 viimase aasta jooksul [s.o 1970. aastast 1990. aastani]. On tarvis meenutada, et 1940. a oli liivlasi u 2000 inimest, 1948. a aga, kui Tartu ülikooli poolt tehti esimene uurimisreis liivlaste juurde, oli liivlasi pelgalt 800. Üle poole liivi rahvast oli põgenenud välismaale või Lätimaa linnadesse, kust nad ei tulnud iialgi oma kodukohtadesse tagasi. Võõras ümbruses ei saanud nad enam kõnelda liivi keelt ning kas unustasid selle või säilitasid passiivsena elu lõpuni (väga üksikuid selliseid on veel praegugi elus). Koduküladesse

⁵⁰ Pisut lühendatud. [Toim.]

tulid sõjapaost tagasi eeskätt vanemad inimesed, kes ei suutnud ohtlikku reisi üle mere ette võtta. Külades oli siiski ka liivikeelseid perekondi, peagi aga nende hulk vähenes, sest kolhooside loomise ajal (1948–1949) põgenesid viimasedki elujõulised inimesed linnadesse. 1970. a paiku oli liivikeelseid mikrokollektiive pelgalt 5. Viimane neist lakkas olemast 2. veebruaril 1990, kui suri Aņdrōkš Zēberg. Igal suvel oli ta oma kodutalus Vaidi külas koos tädi Poulīn Kļaviņaga. Nende suhtluskeeleks oli ainult liivi keel. Nad kogusid Vaidi külast hulgaliselt rahvakultuuriliselt väärtuslikke esemeid, süstematiseerisid neid ja lõid ainulaadse liivi talumuuseumi, mida suviti külastasid Läti turismirühmad ja külalised Eestist. Liivi rahvamaja pidustuste ajal 4.–6. aug 1989. a, kui möödus 50 aastat rahvamaja pidulikust avamisest, oli programmis ka Vaidi küla Ozolnieki talumuuseumi külastamine, kus nii liivi kui läti keeles andsid seletusi välisliivlastele ja soomlastele Poulīn Kļaviņa ja Aņdrōkš Zēberg (pidustustele jäid saabumata ungarlased). Liivi rahvamaja ehitati 50 aastat tagasi hõimurahvaste eestlaste, soomlaste ja ungarlaste abiga. Talumuuseumis võisid külalised kuulda viimast korda liivi keelt liivi viimases mikrokollektiivis. Ajutisemat laadi on õe-venna Irma Fridrihsoni ja Oskar Stalti liivikeelne suhtlemine nende vastastikuste külaskäikude ajal (elavad vastavalt Riias ja Kūolkas).

Liivi ja läti keele suhete uurimisel on kahel viimasel aastakümnel järjekindlalt tegutsenud Seppo Suhonen. Läänemeresoome keelte mitmekesise uurijana sattus tema huvialade hulka ka liivi keel. Esialgu huviitus ta liivi keele foneetikast (Suhonen 1966, 1968, 1970b jt). Peagi huviitus ta liivi ja läti keele suhetest. 1970. a valmis uurimus „Liivin kielen nuoret lättiläiset lainasanat“ (Suhonen 1970a), 1973. a aga doktoriväitekiri „Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen“ (Suhonen 1973).

Liivi ja läti sõnavarasuhete uurimisel on Seppo Suhose uurimus erilise tähtsusega. Autor on teema seisukohalt läbi töötanud nii varasemad allikad kui hilisemad uurimused. Olulised on A. J. Sjögreni, F. J. Wiedemanni, E. N. Setälä, L. Kettuse, O. Looritsa, L. Posti, J. Mägiste jt kogutud materjalid. Oma uurimuse teoreetilises osas selgitab S. Suhonen hilisemate läti laensõnade liivi keelde tuleku aega koos häälikumuutustega, mis laenatud sõnades on toimunud. Käsitus on põhjalik ning uudne. Väärtuslik on ka laensõnade morfoloogia käsitus, samuti liivi kirjalike allikate ortograafia hiliste laensõnade edasiandmisel kirjas. Eriti väärtuslik on muidugi hilisemate läti laensõnade loend koos iga sõna analüüsiga. Loendis on kokku 2534 sõna.

See on asendamatu väärtusega allikas nii kaasaja kui tulevastele uurijatele. Üheski varasemas töös ei ole laensõnu esitatud sellisel kompaktsel kujul. Mõnel määral on laensõnu küll Sjögreni-Wiedemanni sõnaraamatus, suu-remal hulgal Kettuse sõnaraamatus koos mõnede etümoloogiliste viidetega, kuid ikkagi teiste sõnade hulgas ilma analüüsita.

S. Suhonen on esinenud liivi-läti suhteid käsitlevate ettekannetega sümposionidel, konverentsidel ja kongressidel, nii teese kui ettekannete tekste on ilmunud kogumikkudes (nt Jyväskylä sümposiooni kogumikus 1985. a). Lisaks muule avaldas S. Suhonen Pētõr Dambergilt lindistatud tekste (Suhonen 1975). Seppo Suhonen on teinud lindistusi Riias elavatel liivlastelt. Liivi rahvamaja 50 a juubeli puhul oli tal võimalik esimest korda käia ka liivlaste külades ja liivi keelt lindistada. Seppo Suhonen jätkab Helsingi ülikoolis neid traditsioone, mille olid loonud E. N. Setälä, L. Kettunen ja L. Posti.

Liivi keele pikaajaline uurija oli Tartu ja Lundi ülikooli õppejõud Julius Mägiste. Oma kirjutistes puudutas ta korduvalt ka liivi ja läti sõnavarakontakte, eeskätt pärisnimesid. Julius Mägiste õhutusel süvenes liivi-läti kontaktidesse Prantsusmaal töötav eestlane Fanny de Sivers. Mitmeid kirjutisi (Sivers 1965, 1967a, 1967b) avaldas ta suhete alalt juba enne 1970. aastat. Vahepeal liitus ta arutlustesse liivi keele daativi päritolu ja kujunemise selgitamiseks oma kirjutisega „Le dative en live“ (Sivers 1970). Meelisprobleemiks kujunes aga läti prefiksrite uurimine liivi keeles. Selle tulemuseks oli kaheköiteline „Die lettischen Präfixe des livischen Verbs“ (Sivers 1971a) ja „Die lettischen Präfixe des livischen Verbs. Wörterverzeichnis“ (Sivers 1971b), milles on analüüsitud kõigi tollal kättesaadavate allikate põhjal läti päritolu prefiksrite esinemust ja tarvitamist. Hilisemad uurijad on saanud üksnes lisada välitöödel kogutud ainekku, teoreetilises osas on F. de Sivers probleemi peaaegu ammendanud. Väärrib tähelepanu, et võõrsufiksrite kasutamine omakeelsetele verbidele uute tähenduste andmiseks on haruldane nähtus ning väärrib lingvistikas üldteoreetilist tähelepanu. Liivi-läti suhete uurimist on F. de Sivers jätkanud tänaseni.

Liivi-läti suhete uurimist jätkas viimastel eluaastatel ka Paul Ariste, kuigi peatähelepanu oli suunatud vадja keelele. Mitmete kontaktiprobleemide kohta on näiteid P. Ariste (1981) uurimuses „Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega“.

Kuigi liivlased elavad Läti alal, ei ole liivi keelesse kunagi süvenenud ükski läti teadlane. Et aga läti keeles on õige suurel hulgal liivi mõjusid, on

üksikuid kontaktiprobleeme siiski käsitletud juba alates 1920. aastaist, kui J. Endzelīns toimetas ja täiendas K. Mühlenbachi läti keele sõnaraamatut, kirjutas läti keele grammatikat ja uurimust kohanimedest. Endzelīnsil ei olnud laia haardega järeltulijaid, mistõttu paaril sõjajärgsel aastakümnel ei olnud Lätis ühtegi liivi keelest huvitunud lingvisti. Jānis Kušķis lindistas 1955. a paiku liivlastelt küll tekste, ilma et ta oleks neid suutnud analüüsida, Riias elav eestlane Tõnu Karma kogus liivlasi puudutavaid arhiivimaterjale. Liivi mõjusid Kuramaa läti dialektides uuris edukalt Marta Rudzīte, kes pidas teemakohaseid ettekandeid ja avaldas kirjutisi baltistide väljaannetes Lätis ja Leedus. Liivi ja läti keele suhete alal on üheks raskemaks probleemiks kohanimed ajaloolisel Liivimaal ja Kuramaal. Baltistide ebakompetentsus fennougristika alal ei võimalda neil liivi päritolu kohanimedid usutavalt etümologiseerida. Läti kohanimeteaduses on saavutanud parimaid tulemusi J. Endzelīns, kes ainukesena oskas arvestada liivi keele substraati läti kohanimedes. Ka M. Rudzīte hakkas uurima Kuramaa kohanimedid, milles teda aitasid praktilised teadmised eesti ja liivi keelest. Oma töö tulemusi esitas M. Rudzīte J. Endzelīnsi 100. sünnipäevale pühendatud konverentsil Riias 21.2.1973. Kahjuks ei jätkanud M. Rudzīte liivi-läti suhete uurimist ega jõudnud tähtteosteni.

Liivlastel pole kunagi olnud võimalusi saada emakeelset haridust ega kujuneda teadlaseks. Liivi haritlaste täielikku puudumist püüti kaotada hõimuliikumise päevil 1920.–1940. Eestist, Soomest ja Ungarist kogutud rahadega hakati Tartus, Helsingis jm andma liivi noortele pedagoogilist haridust. Kehtivate lõputunnistuste saamiseks tuli välismaal õppinud noori suunata ümberõppimisele lätikeelsetesse koolidesse, kus liivi keelega tegelemine oli vastunäidustatud. Kõiki raskusi trotsides suutis Pētōr Damberg (1909–1987) loomuliku keelevaistu ja õpetajakogemuste tõttu koostada kirjeldusi liivi keelest ja ühtlustada kirjakeelt. Sellelt alalt ongi Dambergilt ilmunud „Liivi keelekorraldusest. Līvõ kīel kõrdõlpanmi“ (Damberg 1978). P. Damberg kui polülingvist suutis hästi mõista naaberkeelte mõjusid liivi keelele. Kahjuks jäi suurem osa P. Dambergi kirjanekuid käsikirja või pooleli. Nende trüki- ettevalmistamine ja avaldamine peaks olema hõimurahvaste lingvistikaseltside ülesanne.

Läti-eesti sõnavarakontaktide uurija Lembit Vaba on oma töödes esitanud ainekukku ka liivi keelest, et näidata kokkupuudete laiemat ulatust balti ja läänemeresoome keelte vahel. Probleemi on L. Vaba põhjalikult käsitletud

oma väitekirjas ja ilmunud uurimuses „Läti laensõnad eesti keeles“ (Vaba 1977). Läti-liivi-eesti kontaktide uurimine on Eestis olnud pikemat aega päevakorral. Juba 1948. a kaitses Karl Aben kandidaativäitekirja „Eesti ja liivi laenud läti sõnavaras“ (Aben 1947). Samal teemal ilmus temalt ka kirjutis „Eesti ja liivi laene läti sõnavaras“ (Aben 1957). Paljud üksikküsimused liivi-läti sõnavarakontaktide alal on aga endiselt lahendamata.

Läänemeresoome keelte foneetika- ja fonoloogiaprobleemide uurimisel on Tiit-Rein Viitso järjekindlalt kasutanud liivi ainekku, mida ta on ise kogunud paljudel välimatkadel liivlaste küladesse. Liivi keele foneetikas on tugevad läti keele mõjud, nende ulatuse ja tekkimise põhjuste uurimine on võtnud pikka aega, T.-R. Viitsolt on ilmunud „Läänemeresoome fonoloogia küsimusi“ (Viitso 1981). Otseselt on aga ühe liivi murraku fonoloogiat kirjeldatud doktoriväitekirjas (Viitso 1982) „Основные проблемы фонологической структуры прибалтийско-финских языков и ее истории“ (kaitstud TRÜ-s 1982. a).

1950. a alates on muude probleemide kõrval läti ja liivi keele kontakte uurinud Eduard Vääri. Mitmetes ettekannetes ja kirjutistes on käsitletud hilisemaid läti laensõnu liivi keeles. Laensõnadest pidas E. Vääri ettekande 1965. a Helsingis teisel rahvusvahelisel fennougristide kongressil. Hiljem ilmus ettekanne ka trükist (Vääri 1968b). Läti hiliste laensõnade uurimine on jätkunud tänaseni, sest liivi keele assimileerumine toob keelde pidevalt uusi laensõnu, mis Seppo Suhose väitekirja ilmunise ajal polnud veel liivi keelde jõudnud. Pikemat aega on E. Vääri uurinud liivlaste ja liivi keele assimileerumisprotsessi, sest liivi keele kasutusala väheneb pidevalt. 1967. a ilmus sel teemal „Ассимиляция ливского языка в Лифляндии и Курляндии“ (Vääri 1967b). Läti mõjud olid ilmnenu ka liivi kirjakeele vähestes teostes. Kui 1863. a ilmunud kaks Matteuse evangeeliumi tõlget (lääne- ja idamurdeline) olid eesti kirjakeelele lähedases ortograafias, siis 1880. a ilmunud Matteuse evangeelium oli lätipärase ortograafiaga. Mitmed läti kirjaviisi eeskujud on säilitatud ka hilisemas kirjaviisis, et lätikeelse hariduse saanud liivlastel oleks kergem lugeda ka liivikeelset teksti. Selle kohta on kirjutis „Liivi kirjakeel ja kirjandus“ (Vääri 1970a). Pikemat aega on E. Vääri uurinud ka kontakte liivi kohanimeses (Vääri 1969b, Vääri 1970b) ja liivi kohanimesid (Vääri 1976a). Liivi kohanime kogumist on ta jätkanud pidevalt ka lätlaste aladelt, kus varemini elasid liivlased. Kõige järjekindlamalt on E. Vääri uurinud aga liivi tuletussufikseid. Kuigi suurem osa tuletusliiteid on genuinset päritolu,

on nende kõrvale tulnud ka läti liiteid. Põhimõttelist laadi on J. Endzelīnsi 100. sünnipäeva konverentsil esitatud ettekanne, mille teesid ilmusid eelnevalt (Vääri 1973). Derivatsioonikontakte on käsitletud veel ettekandes „Über die Suffixe lexikalischen Ursprungs im Livischen“ (Vääri 1982c) ja selle alusel valminud uurimuses „Komposita und Wortgefüge im Livischen (Vääri 1985d). Peale otseselt kontakte käsitlevate kirjutiste on liivi ja läti ainekku kõrvuti doktoriväitekirjas „Algupärased tuletussufiksids liivi keeles“ (Vääri 1974a) ja sellest lähtunud paljudes kirjutistes, mis on ilmunud Tartu ülikooli sarjades „Tõid eesti filoloogia alt“ ja „Fenno-Ugristica“ (vt nt Vääri 1974b, 1974c, 1975a, 1976b, 1980a, 1980b, 1981a, 1982a, 1983b, 1984, 1985b). Paljudel juhtudel on tulnud etümologiseerida liidete päritolu. Ka algupärased liited on sageli omandanud läti liidetele lähedase kuju, onomatopoeetiliste liidete puhul on sarnasus lisaks ka veel saksa või mõne teise keelega.

Sõnavara alale kuulub Johanna Laakso (1988) „Rückläufiges Wörterbuch des Livischen“. Aluseks on võetud 1938. a Helsingis ilmunud Lauri Kettuse sõnaraamat „Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung“. Kettuse sõnaraamat on parim liivi sõnavarakogu ja sisaldab ka uurimusliku osa. Muu hulgas on etümoloogilisi märkusi sõnade võimaliku päritolu kohta. Paljudel juhtudel on viidatud läti keelele, mõnikord on antud otseselt läti lähtesõnad. Johanna Laakso on oma töös säilitanud paljud Kettuse viited, neid muidugi oma süsteemiga kohandades. Selliste viidete tõttu kuulub Johanna Laakso töö otseselt liivi ja läti kontakte esitavate teoste hulka.

Erilist tähelepanu pälvivate uurimuste hulka kuulub Kalevi Wiigi „Liivin katko“ (1989). Vilhelm Thomsenist alates püsis usutavana, et liivi keele katkehäälik on tekkinud läti keele mõjul. Seda teevad usutavaks katkehäälikud läti laensõnades. Seega laenati sõna koos katkehäälikutega. Veel on liivi keele katkehäälikut seal, kust on kadunud *h*. Muudel juhtudel on katkehäälikut juhuslikult. K. Wiik kui foneetik esitab täiesti uue seletuse liivi katkehääliku tekkimise kohta. Uus teooria ei ole siiski veel põhjustanud elavat väitlust. Nähtavasti jäävad mõlemad seletused pikemaks ajaks püsima liivi häälikulukku.

Liivi ja läti keele kontaktide uurimine jätkub ka tänapäeval. Selleks on tarvis jätkata ainekku kogumist. Õppejõu juhendamisel on igal kevadel liivlaste külates väike rühm Tartu ülikooli üliõpilasi. Neil on kogumiseks kindlad ülesanded, kuid tehakse ka ühist tööd. Lindistatakse liivlaste kõnet, küsitletakse grammatikat, kogutakse koha- ja isikunimesid, püütakse teada

saada nime de teket. Otseselt lingvistilise aine stiku kõrval kogutakse ka etno-
graafilist ainekst, joonistatakse esemeid, püütakse kindlaks teha esemete liivi-
keelseid nimetusi. On tehtud skeeme liivlaste küladest, talude asetusest, pil-
distatud hooneid, esemeid, liivi keele kõnelejaid ja ka loodust. Et lingvistid
on ainukesed, kes tegelevad liivi ainese uurimisega, siis tuleb koguda kõike,
mida on veel võimalik saada.

Tänapäeval ei ole liivi keeleainese kogumiseks võimalik rakendada suu-
remat rühma, sest kõigile ei jätkuks liivlaste vähesuse tõttu tööd. Talvel õppe-
töö ajal täiendatakse ainekstikku ja süstematiseeritakse. Kevadeks valmivad
kursuse- või diplomitööd, mida kaitstakse komisjoni ees. Sageli on töödes
käsitletud ka liivi ja läti keele kontakte, sest läti keele mõjud on märgatavad.
Kõige rohkem töid on valminud liivi keele sõnavara alalt. Tavaliselt valitakse
mõni kitsas ala, kogutakse sõnad koos näidete ja vajaduse korral ka jooniste
ja fotodega. Hiljem sõnad ka etümologiseeritakse. Selliseid töid on kirjutatud
taimenimetuste, ehitusalase sõnavara, rõivastuse jm kohta. Üksikuid töid on
ka grammatika ja rahvaluule alalt.

Liivi oma teadlaste puudumise tõttu on kaua aega olnud uurimata liivlaste
ajalugu ja kultuuriline tegevus. Et lünka natukenegi täita, alustati Eesti aja-
kirjanduse läbitöötamist. Üliõpilastele anti teemad, mis nõudsid mõne ajalehe
kõikide läänemeresoomealaste või üksnes liivialaste kirjutiste bibliografee-
rimist ja kirjutiste analüüsimist. Läbitöötamist alustati 1920. aasta ajalehte-
dest. Sel aastal läksid Lauri Kettunen ja Oskar Loorits esimest korda liivlaste
küladesse. On valminud kümme kond tööd, millest mõned on eriti põhjalikud.
Töö jätkub ka järgnevatel aastatel. Uurimustest tulevad välja ka liivlaste ja
lätlaste heanaaberlikud suhted, kuid ka vastuolud valitsusvõimudega, kes on
alati püüdnud liivlaste õigusi piirata. Eesti ajakirjanduse läbitöötamise käigus
on saanud selgeks, et samal viisil tuleks töödelda ka Soome ja Läti ajakir-
jandust, et üldpilt oleks mitmekesisem ja usaldatavam. Ka praegu elavatelt
liivlastelt on võimalik saada andmeid Liivi Seltsi tegevuse, liivi keele õpetä-
mise, Liivi valla taotlemise, Liivi rahvamaja ehitamise jm kohta. On säilinud
ka dokumente, mida on kogutud muuseumidesse. Liivlaste ärkamisaeg oli
aastail 1920–1940, sellest ajast on ka kõige rohkem ainekstikku. Kuigi tolle
aja sündmustes osaleja Väinö Kyrölä on kirjutanud haruldaselt väärtusliku
mälestusteose „Suomalaiset liiviläisten asialla“ (Kyrölä 1979), on iga teade
või dokument väärtuslik. Kyrölä teose avaldamine suuremas tiraažis oleks
kaasaja inimesi rikastav üritus.

Peale õppejõu ja üliõpilaste uurivad liivi keelt noored teadurid. Edukaimaks on seni osutunud läti-eesti perekonnast pärit Tartus õppinud Kersti Boiko. Diplomitöös käsitles ta liivi mikrotoponüüme, millega ühenduses pidi paratamatult süvenema ka läti kohanimeteadusse. Liivi kohanimede uurimist jätkab ta Riias teadurina edukalt praegugi, mida kinnitavad ettekanded konverentsidel ja kirjutised. Loodetavasti kujuneb Kersti Boikost kohanimeteadlane, kes suudab etümologiseerida liivi substraadiga Läti kohanimed, millega läti teadlased pole seni toime tulnud. Liivi süntaksit asus üliõpilasena uurima Tiina Kukk, kes kirjutas deskriptiivse diplomitöö liivi keele liitlausest. Paralleelid läti lausetüüpidega jäid vähesteks. Teadurina ei ole ta mitmete aastate jooksul saavutanud suuremaid tulemusi, kuigi on käinud mitmel korral liivlastelt ainekogumiseks kogumas. Ülikooli on lõpetamas läti-eesti perekonnast pärit Riias elanud Marika Kalvele. Ta on huvitunud liivi fraseologismidest ja nende võimalikest vastetest läti keeles. Mõningaid fraseoloogialaseid töid on kirjutatud ka varem. M. Kalvele on Läti Kultuurifondi kaudu lülitunud liivi materiaalse kultuuri kogumisele ja päästmisele. Loodetavasti jätkab M. Kalvele tööd teadurina ka pärast ülikooli lõpetamist. Ülikoolis õpib veel Riias pärit lätlane Kaspars Kauliņš, kellest võib kujuneda läti-liivi-eesti suhete uurija. Eriliseks sündmuseks kujuneb aga asjaolu, et eeloleval sügisel hakkab Tartu ülikoolis õppima esimene liivi soost üliõpilane [Ērika Krautmane]. Kuigi ta oskab praegu liivi keelt vähesel määral, õpib ta seda Riias liivi keele kursustel. Samuti õpib ta eesti keelt, et saaks astuda eesti filoloogia osakonda.

Liivi ja läti keele kontakte on omajagu uuritud, kuid suurema põhjalikkuseni pole jõutud. Uurijateks on olnud eeskätt eestlased ja soomlased, lätlaste osa on olnud minimaalne.

Kuigi Lätis on [1990] vaid 35 liivi keele kõnelejat ja keelest arusaajat (17 kõnelejat, 18 arusaajat), kellele lisandub 5 välisliivlast, jätkub kõikvõimaliku liivialase ainese kogumine ja jäädvustamine tulevastele põlvedele. Et liivlased on palju aastasadu elanud lätlastega kõrvuti, on nende keelde, kommetesse, rahvaluulesse, etnograafiasse ja olmesse tulnud läti mõjusid. Nendest hoolimata on liivlased säilitanud läänemereelise keelekuju ja oma kultuuri.

Mõningatele läti mõjudele vaatamata pakub liivi keel väärtuslikku uurimisainest läänemeresoome keelte uurijatele.

V

KIRJAVIIS JA KIRJAKEEL

SOOME-UGRI RAHVASTE KIRJAKEELE PROBLEEME

Ilmunud: Soome-ugri rahvaste kirjakeele probleeme. – Kultuurileht 13. 31.3.1995. 7.

Iga rahvuseks kujunenud kollektiivi vaieldamatu tunnus on reeglistatud kirjakeel. Eestis kujunes see suhteliselt ühtsena välja 1870. aastate paiku. Veneemaal elavatel soome-ugri rahvastel on olnud suuri raskusi oma rahvusliku kirjakeele loomisel. Kuigi esimene marikeelne raamat trükiti juba 1821. a, ei ole ühtset kirjakeelt kujunenud. Teatavasti suudeti omal ajal põhjaeesti ja lõunaeesti kirjakeel ühendada keskmurde alusel, niidu- ja mäemari kirjakeel aga on püsinud eraldi. 1953. a korraldati küll konverents probleemi lahendamiseks, kuid sellelgi ei suudetud vastu võtta mõlemat poolt rahuldavat otsust.

14.–18. novembrini 1994 toimus Marij Eli pealinnas Joškar-Olas I ülevenemaaline fennougristide konverents, millest võtsid külalistena osa Ants Paju, Aarne Pärnpuu, Mart Rannut, Anu-Reet Hausenberg ja allakirjutanu. Peale otseselt lingvistiliste küsimuste olid arutluse all mari rahva ja keele olukord, mari keele õpetamine lasteasutustes ja koolides, mari keele roll igapäevaelus ja kirjakeele olukord. Nagu 41 aastat tagasi (allakirjutanu oli ka 1953. a konverentsil), arutati ka seekord kahe kirjakeele vahekorda. Kahetsevalt on kahe kirjakeele tõttu tekkinud koguni pinged niidu- ja mäemaride vahel, mida omakorda kasutavad ära venelased, väites, et marid ei tea isegi, missugust keelt õpetada. Peale maride on kahe kirjakeele probleemid ka mordvalastel ja komidel.

Hoopis teistsugune on liivlaste ja liivi keele olukord. Seda arutati 10.–12. märtsini Kuramaal liivlaste omaaegses kultuurikeskuses Irēl (läti keeles Mazirbe). Nagu teada, kujunes liivi rahvuslik kirjakeel aastail 1921–1940 eesti ja soome kirjakeele eeskujul, sest enamik trükiseid ilmus Tartus ja Helsingis. 1942. a ilmus Helsingis veel uue testamendi täielik tõlge, kuid see ei jõudnud enam liivlasteni. Nõukogude ajal oli liivi kirjakeele viljelemine keelatud, üht-teist sai avaldada vaid Eesti väljaannetes (nt Pētõr Kĩnkamāg avaldas oma luuletusi „Kodumurdes“, tekst ilmus 1970. a Tallinna FU kongressi ajal).

1989. a alates on liivlaste ja nende järeltulijate tegevus saanud lubatavaks. Riias loodi Liivi Kultuuri Selts ja 4. ja 5. aug 1989. a korraldati suure pidulikkusega Liivi rahvamaja avamise 50. aastapäeva tähistamiseks kokkutulek, millest võtsid osa ka väliskülalised, sealhulgas välisliivlased. Seni oli liivlaste ala teatavasti kuulunud esimese järgu keelutsooni, kuhu ükski välismaalane ei pääsenud. Pidustuste ajal heisati Liivi rahvamaja lipuvardasse ka liivlaste roheline-valge-sinine lipp. Kutsetel ja teadetes kasutati jälle liivi keelt.

Entusiastid hakkasid õppima ja õpetama liivi keelt. Esimene õpetaja oli Tartu ülikoolis liivi keelt õppinud Kersti Kļaviņa (Boiko), kes on keeleteaduse doktor ja soome-ugri keelte kateedri praegune rajaja Läti Ülikoolis. Seni ei ole Läti kõrgkoolides olnud soome-ugri keelte teaduslikku uurimist, kuigi liivlased on praeguse Läti ala põliselanikud, samuti on Lätis elanud eesti keelesaarte varasemad elanikud ja XVI sajandil Bauska linna lähedale küüditatud vadjlaste järeltulijad kreevinid.

Nüüd on otsustatud avada Läti Ülikoolis soome-ugri keelte osakond ja juba eeloleval sügisel vastu võtta 15 üliõpilast. 10. märtsi hommikul olidki võõrkeelte teaduskonna dekaani Edgars Ošiņšs vastuvõtul soome-ugri keelte kateedri tulevane juhataja filoloogiadoktor Kersti Boiko, kateedri õppejõud Tõnu Karma, Tartu ülikooli õppejõud Tiit-Rein Viitso ja allakirjutanu. Esi-alku suunatakse tähelepanu liivi, eesti ja soome keelele, hiljem lisandub ungari keel. Et Tartu ülikooli soome-ugri keelte eriharus on aeg-ajalt õppinud liivlaste ja eestlaste järeltulijaid, kes elavad Lätis, on nüüd õppejõudude leidmine kerge.

Seoses sellega, et vanematelt omandatud liivi keele oskajate arv on vähenenud 13-ni, pole varsti enam kelleltki kontrollida keele õiget hääldust. Samas on aga liivlaste järeltulijatel tekkinud huvi oma esivanemate keele vastu ja nad tahavad seda õppida. Konverentsi eesmärgiks oligi viimistleda kirjaviisi ja saavutada teatud ühtsus. Konverentsi olid kokku kutsunud liivlaste alade kaitse organisatsioon Līvõd Rānda (Liivi Rand) ja Riias tegutsev noorterühmitus Līvõ Kultūr Sidām (Liivi Kultuuri Keskus). Kohal olid liivi keele õpetajad, mõned liivlased, liivi keele õppijad ja liivi keele uurijad Riias ja Tartust.

Varasem kirjakeel oli eesti- ja soomepärane ning õppijad oskasid liivi kõnekeelt. Nüüd on õppijad lätikeelsed, õpetajadki lätikeelsed, mistõttu lähutatakse läti kirjaviisist ja üldse läti keelest. Arutlustel esitati vastakaid seisukohti, kuid sellest hoolimata jõuti paljudes küsimustes kokkuleppele. Päriselt

ei olnud kõigile selge, et kirjaviis peab olema lihtne, foneetilised üksikasjad jäävad paratamatult õpetaja selgitada. Liiga raske kirjaviis peletab õppijad eemale, sest lootusetus keelt omandada on kerge tulema.

Tehtud kokkulepped võimaldavad nüüd koostada liivikeelseid kutseid, teateid ja avaldada ka trükiseid. Seni ongi ilmunud ajakirja „Līvli“ liivikeelseid numbreid ja kolm numbrit liivikeelset ajakirja „Õvā“ („Voolus“), liivi-, läti-, lapi-, soome- ja norrakeelne brošüür liivlaste, nende keele, ajaloo ja kultuuri kohta. Kõik need on koostanud ja toimetanud Tartu ülikooli üliõpilane Valt Ernštreit, kes ise on selgeks õppinud liivi keele. Liivi keele õpetaja Valda Šuvcāne on avaldanud kauni liivi rahvalaulude raamatu (lätikeelse tõlke ja illustratsioonidega) „Urū! Rurū!“.

Kirjakeele ortograafia ühtlustamine võimaldab nii autorite kui õpetajate-õppijate tööd kergendada. Huvi väikerahvaste ja nende keelte vastu on Euroopas üllataval kombel olemas. Inglismaal kaitsti doktoriväitekirja liivi keele kohta, Šveitsist on olnud üliõpilane Riias liivi keelt õppimas, Pariisi Soome Instituudis olid mitmed noored huvitunud liivi keelest ja palusid kirjandust.

Eelneva taustal saab selgeks, et eestlased ei tohiks oma igapäevaaskeldustes unustada ka oma väiksemaid sugulasi ja nende keeli.

LIIVI KIRJAKEEL JA KIRJANDUS

Ilmunud: Liivi kirjakeel ja kirjandus. – Töid eesti filoloogia alalt III.
(Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259). Tartu 1970. 293–301.

Soome-ugri rahvaste kirjakeeled ja kirjandus on tekkinud suhteliselt hilja, kui võrrelda neid indoeurooplaste, semiitide jt saavutustega, mis ulatuvad meie ajaarvamise eelseisse sajandeisse. Kirjakeelte tekkimine ja levik on seotud kultuuriipiirkondade kujunemisega maakera eri kohtades.

Pikkade ning keeruliste rännakute järel sattusid ungarlased 895. a Árpádi juhtimisel Kesk-Euroopasse, võtsid X sajandi lõpul vastu ristiusu ning kindlustasid oma riiki. Umbes aastast 1200 pärineb vanim ungarikeelne tekst „Halotti beszéd“, millega algab ungari kirjakeel, ühtlasi vanim soome-ugri kirjakeel.

Usupuhastuse mõjul said eesti ja soome keel kirjakeelseiks, sest luteri kirik nõudis usukultuse pidamist emakeeles. Esimeseks kindlasti olemasolevaks teoseks on 1535. a ilmunud Wanradt-Koelli katekismus. On kaudseid andmeid, et vanim trükitud eestikeelne tekst pärineb aastast 1525 (Johansen 1959; EKA 1965: 112). Soome kirjakeele vanimaks allikaks on aga Turu piiskopi Agricola „ABC kiria“, mis pärineb aastast 1540 (SKK 1968: 38).

Liivlaste kohta pole esimesest aastatuhandest peaaegu mingisuguseid kirjalikke andmeid. Alles XII saj kirjutatud Nestori kroonikas „Jutustus möödunud aegadest“ leidub liivi hõimu nimetus (Lihatšev, Romanov 1950: 13). Ajaloo valgusse sattusid liivlased siiski alles Henriku „Liivimaa kroonikas“ (HCL 1874; LHLK 1881; HLC 1955; HLK 1962), mis käsitleb aastaid 1184–1227. Ajaraamatus leidub liivikeelne lause *Maga magamas* ja hulgalt isiku- ja kohanimesid, mis annavad pildi XII–XIII saj liivi keelest. Isikunimedeks on *Ako, Alo, Asse ~ Asso, Caupo, Dabrel ~ Dabrelus ~ Dobrel, Gerweder, Kulewene, Kyrianus, Layanus, Lembewalde, Ninnus, Uldenago, Uldewene, Vesike, Viezo ~ Vietzo, Viewaldus, Viliendi, Wade, Waldeko, Wane, Ylo, Ymaut* (Vääri 1969a). Eriti väärtuslikud on kohanimed, sest neid on rohkem ning nad aitavad selgitada liivlaste varasemaid asustusalasid. Kroonika liivi kohanimed on *Asscrade ~ Ascrad ~ Ascrade ~ Ascrath ~ Aschrade*,

Cubbesele ~ Kubbesele, Cogelse, Coiwa ~ Coywa ~ Goiwa, Coiwemunde ~ Coywemunde ~ Goiwemunde, Lenewarde ~ Lenewerde ~ Lenowarde ~ Lennewarde, Memeculle, Metsepole ~ Methsepole, Rodenpoyes ~ Rodopoyse, Rumbula, Saletsa, Sattesele, Sydegunde, Sygewalde, Thoreida ~ Thoreyda ~ Thoreda, Wenden ~ Wenda, Winda, Wogene, Ydumea, Ykescola ~ Ykescole ~ Ykescolae, Ykewalda, Ymera, samuti Lyvonja (Vääri 1959: 192).

Järgnevatel sajanditel leidub saksakeelsetes allikates liivi kohanimesid ja üksikuid sõnu, mis on üksnes lingvistiliselt huvitavateks andmeteks. Esimeseks tekstiks on 1525. a pärinevas eesti-, liivi- ja lätikeelses luterlikus raamatust leiduv liivikeelne osa. Kuigi raamatust pole ühtki eksemplari säilinud, on usaldusväärseid andmeid, et teos trükiti 1525. a Lüübekis ning seda taheti toimetada Riiga. Raamat aga konfiskeeriti ning hävitati kui „luterlik jõledus“ (Johansen 1959).

Keeleteaduses on erinevaid seisukohti kirjakeele sisu mõistmisel. Ühelt poolt peetakse oluliseks ulatusliku kirjanduse olemasolu, teiselt poolt loetakse küllaldaseks lugemiseks mõeldud tekste või teoseid (Gorškov 1969: 10–11). Et 1525. a trükitud raamat ei jõudnud liivlasteni ning selle tekst pole tuntud, siis ei saa seda pidada kirjakeele algust märkivaks teoseks.

Liivi kirjakeele reeglid loodi Peterburi Teaduste Akadeemia liikmete A. J. Sjögreni (1794–1855) ja F. J. Wiedemanni (1805–1887) uurimisreiside tulemusena valminud liivi keele grammatikas ja sõnaraamatus (Wiedemann 1861a, 1861b). F. J. Wiedemann taotles märkimisel foneetilist täpsust ning sellesama põhimõtte võtsid üle esimesed liivi haritlased N. Polman ja Printsides perekond. Ilmselt Wiedemanni õhutusel hakkasid nad liivi keelde tõlkima Matteuse evangeeliumi: N. Polman idamurrakusse, Printsid läänemurrakusse. 1863. a ilmusidki Londonis liivikeelsed raamatud, mis kandsid järgmisi pealkirju: „Das Evangelium Matthäi in den östlichen Dialect des Livischen zum ersten Male übersetzt von dem Liven N. Pollmann, durchgesehen von F. J. Wiedemann, Mitglie der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. Impensis Ludovici Lugiani Bonaparte. London 1863“ ja „Das Evangelium Matthäi in den westlichen Dialect des Livischen übersetzt von dem Liven J. Prinz und dessen Söhnen P. Prinz und J. P. Prinz, durchgesehen von F. J. Wiedemann, Mitglie der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. Impensis Ludovici Lugiani Bonaparte. London 1863“.

Idamurrakut kõnelevad veel praegugi Mustānumi, Kūolka, Vaidi, Sānagi, Pitrōgi, Kuoštrōgi, Irē, Sīkrōgi ja Ūžkilā küla liivlased. Nikā Polman oli

Kuoštrõgi kooli õpetaja. Liivlaste jutustustest selgub, et Kuoštrõgi kool oli ümbruskonnas esimene. Nikā Polmaņ püüdis võimalikult paljudele noortele liivlastele anda haridust, sealjuures pidi ta aga peale koolmeistriameti täitma ka kõstri kohustusi. Nagu mäletas keelejuht Katriņ Zēberg (1877–1964), pidigi N. Polmaņ liigse töökoormuse tõttu ametist lahkuma. K. Zēberg jutustas esimesest liivi haritlasest ning kirjakeele loojast 1961. a järgmist:

Um vònd vēļõt pa kēstarõks. No, un ni tīe jūr i'ļ nādīļ. Lapstõn um vònd Kuoštrõgõļ, se e'žmi skūoltubā, se Irēļ āb ūo vònd, se um vònd Kuoštrõgõļ, Zūokõļ, mis ni nutāb pa vanā Zūokõks, sāl um vònd se skūoltubā. No un pivānpāvan vò'ļ, nuopidāb Kūolkas lõtõ un e'žžõmpāvan tegīž lapstõn. Nei tā'mmõn um vònd pa je'nnõks, no, un siz ta vò'ļ iemõtlõn, ku tāmā sīdž āb jelā emīņtõn. Un ni tāmā lā'b Krīevõmõžõ.

Un siz vò'ļtõ pie'rrõ siedā tulīt irgõnõd ka Irēļ, pie'rrõ sīes skūolsõ, mis paldīņ Irēļ um. Un vò'ļtõ tī'enõd se. Un nei ta vò'ļ lā'nd je'dspēdõn Krīevõmõžõ. Un nei ta vò'ļ tāsõ sakēratõn, tāmā jo um vònd sāl Irēļ Taizõļ, sāl um vònd tā'mmõn ikš ve'ļ, un tāsõ se Polmaņ, se Polmaņ kōrandõ sīesõ, kōrand nutīz pa Polmaņõks tā'm lī'ekõni'm pie'r. Un sīdž jo tā'mmõn um vònd se sõzār, un se Zūonkõ perīnai um vònd tā'mmõn ka ikš sõzār. Un nei tāmā um lā'nd je'dspēdõn Krīevõmõžõ. Un sāl ta um sõnd mōdõ, iend je'llõm Krīevõmõžõ.

Nei izānd tānda āb vólks ulzõ pand, nei ta vólks vònd tāsõ je'llõ. Bet nei ku siz sīes aigās mittõ mingist mōdõ āb ūo vònd un pāgiņ mie'rrõs kalāmī'ekõks āb ūo sõnd lā'dõ, āb ūo vònd neije'n võrgidi, sīn āt ve'jjõnõd lešti võrgõdõks. Un nei, sīest ta ni nei um nuolā'nd je'dspēdõn Krīevõmõžõ.

Un siz ta vò'ļ sīe ūd [---] sīe ta vò'ļ tulkõn rānda kīel pālõz. Un tuoi vò'ļ, kīenkõks ta vò'ļ sakēratõn, vò'ļ jo vònd sāl Pizās vōi Īras, kus se Prints um vònd, vólks sīeks, kakš selļizt kēratijit tāsõ set at vònnõd, āb ūo jo vònd vel selļiži kēratijidi neije'n, skūolidi āb ūo vònd.

‘On valitud kõstriks. Noh, siis töö juurde nädala järel. Lastel on olnud Kuoštrõgil esimene koolimaja, see Irēļ ei ole olnud, see on olnud Kuoštrõgil, Zūokal, mida kutsutakse Vana-Zūokaks, seal on olnud see koolimaja. Noh, siis pühapäeval oli, peab Kūolkas jumalateenistuse ära ja esmaspäeval jälle

lastele. Nii on tal olnud [tööd] liiga palju. Noh, siis ta on mõelnud, et ta siin enam ei tööta. Ja nii ta läheb Venemaale.

Pärast seda olid kohe alustanud ka Irël, pärast selles koolis, mis praegu on Irël, olid teinud selle. Nii oli ta läinud ära Venemaale, jätnud siin [ameti] maha. Siis oli ta siia veel kirjutanud, ta on olnud ju seal Irël, Taizel, seal on tal olnud üks vend, siin aga see Polmaņ, talu kutsuti Polmaņiks tema perekonnanime järgi. Siin on tal olnud ka õde, ka Zūonkō perenaine on olnud üks tema õde. Nii on ta läinud ära Venemaale. Seal on ta saanud maad ja jäänud elama Venemaale.

Mõisnik teda ei oleks ära ajanud, ta oleks võinud siin elada. Et aga sel ajal ei ole mingit maad olnud, paljud merele kaluriks ka ei ole saanud minna, ei ole olnud nii palju võrke. Siin on püütud lesti võrkudega. Niisiis sellepärast on ta läinud ära Venemaale.

Siis oli ta uue [---], selle oli ta tõlkinud liivi keelde. Ja teine, kellega ta oli koos kirjutanud, oli olnud seal Pizās või Īras, kus Prints on olnud, sellega [nagu] oleks. Kaks sellist kirjameest siin on olnud, ei ole ju olnud veel selliseid kirjamehi nii palju, koole pole olnud.'

Liivlaste hulgas on säilinud ka selliseid mälestusi, mille järgi Polmaņ kui liivi rahvuslane sattus vastuollu mõisnikuga ning oli seetõttu sunnitud kodukohast lahkuma. Sedasama kinnitavad O. Looritsa andmed (Loorits 1938: 149).

Pizās elanud Printsides kohta on samuti säilinud mälestusi. Evangeeliumi tõlkijaks oli Jāņ Prints, keda aitasid tema pojad. Läänemurraku aladeks on Lūž, Pizā ja Īra.

Niisiis olid N. Polmaņ ja Prints 1863. a väljaantud teostega liivi kirja-keele loojaiks. Raamatud on kirjutatud häälduspärase kirjaviisis. Vajaduse korral on moodustatud uusi sõnu ning kasutatud rahvapäraseid väljendeid (Vääri 1965a: 212).

1880. a ilmus evangeelium saksa-lätipärase kirjaviisis pealkirjaga „Pūwa Matteus Ewangelium lihbischki“ (Mt 1880). Tiitellehel leidub liivikeelne märkus „Drukkō pandōd England un wōhrō mā bihbōl-seļtsch perahst“. Sama leidub ka saksa keeles. Evangeeliumis märgitakse pikka vokaali *h*-tähe (*Ihfaak, Jehfōs, kihtōs, rōkahndōb, ōhl, ahrmas, pāhlō* jt) või vastava pikendusmärgi *ˉ* abil (*rāntōd, Dāvid, pāla, māfō* jt). Näiteist selgub, et põhiliseks pikendusmärgiks on *h*, *ˉ* esineb üksnes alati pikana esineva *ɔ*-hääliku ja *ai*-diftongi puhul (*tāb, fātō, pālandōkfōs; āiga* jt). Kui samasugused vokaalid kuuluvad eri silpidesse, võib kõrvuti esineda kaks samasuguse vokaali märki

(*Ihfaak, Abraam*). Konsonantide märkimisel tarvitatakse võõrtähti *z* (*Zadak, Ezekia, Zorobabel, Saduzierid, Zebedeu* jt) ja *w* (*rouwweijijidõks, lowa, wõt-tõnd* jt). Viimane asendab kõikjal *v*-häälikut. Omapäraselt märgitakse palatalisatsiooni, nimelt kriipsuga läbi tähe. Järjekindlalt esineb *ü*-vokaal (*üldihn, jõdahm, ühtõ*), kuigi see oli liivi keelest kadumas.

Evangeeliumi raskepärasest kirjaviisist hoolimata muutus teos üldkasutatavaks ning on lugemismaterjalina tänaseni kasutusel. Evangeeliumiga lõpeb ühtlasi liivi kirjakeele esimene etapp, millesse mahub ühtekokku kolm Matteuse evangeeliumi.

1880. a ilmunud teosele ei järgnenud neljakümne aasta jooksul midagi. Alles pärast Esimest maailmasõda, kui liivlased jäid Läti riigi koosseisu, hakati Tartus tegutseva Emakeele Seltsi poolt liivi keelt uurima ja kirjakeelt taaselistama, Seda tööd alustasid L. Kettunen ja O. Loorits 1920. a kevadel (Kettunen 1920). Kirjakeele taaselistajaks sai O. Loorits, kes Emakeele Seltsi toetusel ja väljaandel hakkas avaldama liivi lugemikke. Neid ilmus aastail 1921–1926 viis tükki (LL 1921, 1922, 1923, 1924, 1926). Sisult on nad vähenõudlikud, sisaldades jutustusi liivlastest, tõlgitud luuletusi, karskussisulisi artikleid ja kirjutisi liivlaste ajaloost. Lugemike kaudu said liivlased oma emakeeles teada, et nende esivanemad on elanud palju suuremal alal kui nemad praegu, samuti seda, et eestlased, soomlased ja ungarlased on nende sugulased. Mitmeid algupäraseid luuletusi kirjutasid A. Skadiņ, O. Loorits (Väldapā pseudonüümi all), U. Kīnkamāg (õige nimega Kāpbergs, kes sai hiljem tuntuks „Liivi kuningana“), J. Belte, K. Stalte jt. Osa luuletusi muutus lauludena väga populaarseks, nt „Līvli ma ūob“, „Kalāmīed loul“.

Lugemikes võeti eeskujuks eesti ja läti keele ortograafia. Üldpõhimõtteks on kirjutada häälduspäraselt, sealjuures märgitakse pikki vokaale kriipsuga tähel (*ārmaz, krūz, pā, pāl* jt), palatalisatsiooni diakriitilise märgiga tähe järel (*vol', tēd'i, potil', emiñt', il', eñtš* jt). Kolmes esimeses lugemikus eristati esimese silbi *õ*-häälikut järgsilpide redutseeritud *â*-häälikust (*mõitâz, võta, rōkandâbâd, ôdâg, kōzzâ* jt), kahes viimases aga kirjutati mõlemal puhul *õ*-täht (*mõtlõb, jõva, izandõd, jõvgõ* jt).

Lugemike laadis ilmus 1924. a K. Stalte luuletuskogu (Stalte 1924), mis sisaldab nii algupäraseid kui ka tõkeluuletusi. K. Stalte oli Irē kõster, sealjuures hea kirjandusliku ja muusikalise maitsega. Liivi keelt valdas ta põhjalikult, olles palju aastaid L. Kettuse keelejuhiks. Luuletuskogust said lauludena üldtuntuks „Rāndaliz loul“, „Min izāmō“, „Plagā loul“, „Jemā“,

„Kalāmīe loul“, „Võröl mōl“, „Didrik opīz kengšepāks“, „Katši kaš“ jt, mida liivi koorid on laulnud esinemistel. Nimetatud 24-leheküljeline luuletuskogu on ühtlasi ainuke liivikeelne ilukirjanduslik teos. Ortograafialt vastab ta neljandale ja viiendale lugemikule, üksnes *ɔ*-häälikut märgitakse *ô*-ga (*tôla*, *vôili*, *ôgi* jt) ja palatalisatsiooni märgiga tähe all (*kôdskiņ*, *kuņtš*, *uoņdžôl*, *pägiņ* jt).

Nimetatud teostega piirdubki Emakeele Seltsi ja eestlaste osa liivi kirja- keele ja kirjanduse arendamisel. Järgnevail aastail koostas Riias tegutsenud liivlane L. Rudzītis kaks liivikeelset kalendrit (RĀ 1932, 1933), mis sisalda- vad peale kalendaariumi lugusid liivi rahvaluulest, liivlaste ajaloost, etno- graafiast jm. Kalendreis selgitati ka õigekirjutuspõhimõtteid, mis erinesid tunduvalt Eestis ilmunud liivikeelsete raamatute omast. Eeskujuks oli läti kir- javiis (üksnes *ə*-häälikut tähistati aga *o*-märgiga). Kalendrites jätkus 1880. a ilmunud Matteuse evangeeliumi lätipärane ortograafia. Riias tegutsenud Läti- maa Liivi Sõprade Seltsi tegevus erines tunduvalt Kuramaal tegutsenud Liivi Seltsi põhimõtetest, mis avaldus ka erinevas ortograafias.

Pärast 1930. a kandus kirjanduse trükkimine Helsingisse ning see on seotud usulise tegevusega. Soome pastor H. K. Erviö pidas kohalikes kirikutes aeg-ajalt liivikeelseid jutlusi, liivlane E. Vālgamā oli asunud Soome õppima teoloogiat. Ilmusidki uus testament (ŪT 1937), väike katekismus (PK 1938) ja lauluraamat (Stalte 1939). Nende ortograafia on järjekindlalt foneetiline, selles oli teeneid prof L. Kettusel, tõlkijail K. Staltel ja E. Vālgamāl. Erinevalt varasemaist teoseist märgiti *ü*-häälikut *y*-tähega. Tegelikult oli see vastuolus hääldamisega, sest liivi keelest oli *ü* kadunud ning asendunud *i*-häälikuga.

Liivi kirjakeele lihvimisel oli oma osa veel P. Dambergi lugemikul „Jemakīel lugdōbrāntōz skūol ja kuod pierast“ (Damberg 1935). Teos oli mõeldud abivahendiks liivi soost lastele, kes õppisid vabatahtliku ainena koolis oma emakeelt. Lugemiku ortograafia on järjekindel, sisu mitmekesine, palade hulgas on folkloristlikku ainekku, luuletusi ja elu-olustikulisi jutus- tusi. Mitmed tekstid pärinevad sugulasrahvaste kirjandusest (nt „Sammatti poiški“ Elias Lönnrotist). Kahtlemata on lugemik liivi kirjakeele parimaks saavutuseks.

Veel trükiti 1930.–1940. a Irēl ajakirja „Līvli“, mis sisaldas teateid kodu- ja välismaalt, usulise sisuga kirjutisi, muinasjutte, muistendeid, vanasõnu, mõistatusi ja luuletusi K. Stalte, U. Kīnkamāg’i, Vāldapā (= O. Loorits) jt sulest. Ajakirja toimetamisel oli taas K. Stalte püsivamalt tegev.

Liivi kirjakeele hulka kuuluvad veel Soomes trükitud laulude noodid tekstidega, mida vajas liivi laulukoor.

Eelnevast nähtub, et liivi kirjakeele ja kirjanduse arenemine on katkendlik ning juhuslik. Juba möödunud sajandil oli liivlasi nii vähe, et neile ei võimaldatud õppida emakeeles, mistõttu polnud erilist tarvidust ka liivikeelse kirjanduse järele. Liivi kirjakeele varasemad teosed on kõik usutekstide tõlked. Alles käesoleval sajandil hakkas ilmuma ilmalikke tekste, mille hulgas K. Stalte luuletuskogul on eriline tähtsus. Viimaseks liivikeelseks raamatuks on seni 1939. a Helsingis ilmunud „Līvlist vaimli loulrāntōz“. Mitmed liivikeelsed materjalid on aga paljundatud kirjutusmasinal ning selliselt viimasel aastakümnel lugejateni jõudnud. Neist on tuntuimad I. Čače, H. Grīva ja P. Dambergi poolt koostatud esperanto-läti-liivi sõnaraamat ja P. Dambergi liivi lugemiku käsikiri. Needki on järjekindlas ortograafias ning moodustavad jätku 1939. a lõppenud trükitud liivikeelsetele teostele.

Läänemeresoome rahvaste kirjakeele traditsioonid on peale eesti ja soome keele kasinad. Liivi kirjakeel ning selles kirjutatud teosed moodustavad aga märkimisväärse lisa.

100 AASTAT ESIMESTE LIIVIKEELSETE RAAMATUTE ILMUMISEST

Ilmunud: 100 aastat esimeste liivikeelsete raamatute ilmunisest. –
Emakeele Seltsi aastaraamat 11 (1965). Tallinn 1965. 209–214.

Läänemeresoome rahvad nihkusid ajaloovalgusse alles käesoleva aastatuhande alguses, ja sellalgi jäädvustunud teated on napisõnalised, ebamäärased või juhuslikud. Kõige usaldusväärsemaid ning mitmekesisemaid andmeid pakub alles Läti Henrik oma ajaraamatus (LHLK 1881), mis valgustab traagilisi sündmusi eestlaste ja liivlaste elus XII–XIII sajandi vahetusel.

Kulus aga veel mitmeid sajandeid, kuni läänemeresoome rahvad said kirjakeele: soomlased ja eestlased XVI sajandi esimesel poolel, karjalased XIX sajandi algul, vepslased ja isurid alles pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni. Vajalastel ei tekkinudki kirjakeelt, mistõttu sellest keelest kogutud aine on foneetilises transkriptsioonis.

Suhteliselt hilja tekkis ka liivi kirjakeel: 1863. a ilmusid esimesed liivikeelsed raamatud – seega möödus 1963. a sada aastat liivi kirjakeele algusest.

Esimesteks liivikeelseteks raamatuteks on Matteuse evangeeliumi tõlked, mis on trükitud Londonis 1863. a. Tõlkijateks on Kuoštrõgi küla koolmeister Nikā Polmaņ (idamurdelise tõlke autor) ja Pizā külast pärinevad Printsids (läänemurdelise tõlke autorid).

Akadeemikute A. J. Sjögreni ja F. J. Wiedemanni tegevust jälgides selgub, et A. J. Sjögren oli liivlaste juures 1846. ja 1852. a, F. J. Wiedemann aga 1858. a (Vääri 1959: 202–204). Materjalidest selgub veel, et N. Polmaņ ja J. Prints (F. J. Wiedemann nimetab teda vanaks Printsiks, et teda lahus hoida tema poegadest P. Printsist ja J. P. Printsist) olid nii Sjögreni kui ka Wiedemanni keelejuhtideks (Wiedemann 1861a: V). Võib oletada, et Sjögreni ja Wiedemanni õhutusel hakkasidki N. Polmaņ ja J. Prints Matteuse evangeeliumi tõlkima liivi keelde. Ka tõlgete väljaandmist on Wiedemann innustanud, mida tõestab tema osavõtt teoste redigeerimisest. Raamatuid on trükitud nii ida- kui ka läänemurdes üksnes 250 eksemplari, mistõttu nad on muutunud väga suurteks haruldusteks. Idamurdelise raamatu tiitellehel leidub tekst

„Das Evangelium Matthäi in den östlichen Dialect des Livischen zum ersten Male übersetzt von dem Liven N. Pollmann, durchgesehen von F. J. Wiedemann, Mitglieder der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. Impensis Ludovici Lugiani Bonaparte. London 1863”, läänemurdalise tiitel-lehel aga „Das Evangelium Matthäi in den westlichen Dialect des Livischen übersetzt von dem Liven J. Prinz und dessen Söhnen P. Prinz und J. P. Prinz; durchgesehen von F. J. Wiedemann, Mitglieder der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. Impensis Ludovici Lugiani Bonaparte. London 1863“.

F. J. Wiedemanni osavõttu tõlke ettevalmistamisest kinnitab ka see, et mõlema raamatu kirjaviis on lähedane 1861. a tema poolt avaldatud liivi keele grammatika ja liivi-saksa, saksa-liivi sõnaraamatu kirjaviisile, mis on põhiolemuselt foneetiline ning märgib liivi keele foneetika erijooni küllaldase täpsusega. Kirjaviis kajastab ka mõningaid ida- ja lääneliivi murde erinevusi. Võrreldes allpool kahe murde tähestikku koos mõningate näidetega.

Tähe-märk	Idamurre	Läänemurre
a	<i>ta</i> ‘ta’, <i>mīnda</i> ‘mind’	<i>ta</i> ‘ta’, <i>astīs</i> ‘astus’
ā	<i>umātō</i> ‘on’, <i>jelābōd</i> ‘elavad’	<i>izānd</i> ‘isand’, <i>garāst</i> ‘vaimust’
ā		<i>rāntōz</i> ‘raamat’, <i>sanis</i> ‘saadik’
b	<i>bara</i> ‘salk’, <i>tubbō</i> ‘tuppa’	<i>bara</i> ‘salk’, <i>tubbō</i> ‘tuppa’
d	<i>kibdist</i> ‘kibedasti’, <i>kaddō</i> ‘kätte’	<i>sadīs</i> ‘kukkus’, <i>tānda</i> ‘teda’
e	<i>ne</i> ‘nad’, <i>jema</i> ‘ema’	<i>se</i> ‘see’, <i>kure</i> ‘kurat’
ē	<i>ēžmi</i> ‘esimene’, <i>mēstar</i> ‘meister’	<i>ēžmōks</i> ‘esimeseks’, <i>lēžgōl</i> ‘lähedal’
f		Naftal
g	<i>algid</i> ‘ärge’, <i>jega</i> ‘igauks’	<i>púoga</i> ‘poeg’, <i>māg</i> ‘mägi’
i	<i>izānd</i> ‘isand’, <i>oppijid</i> ‘õppijad’	<i>mis</i> ‘mis’, <i>pūšti</i> ‘puudest’
j	<i>jālgad</i> ‘jalad’, <i>ajīs</i> ‘ajas’	<i>leja</i> ‘keha, ihu’, <i>jema</i> ‘ema’
k	<i>kītis</i> ‘ütles’, <i>laskōn</i> ‘lasknud’	<i>tūkķis</i> ‘kõik’, <i>kītigid</i> ‘õelge’
l	<i>ailis</i> ‘jooksis’, <i>pālō</i> ‘peale’	<i>mēl</i> ‘meel’, <i>kūll</i> ‘küll’
m	<i>miestō</i> ‘meest’, <i>tāmmon</i> ‘temale’	<i>tāmmon</i> ‘temale’, <i>mīnda</i> ‘mind’
n	<i>tānda</i> ‘teda’, <i>nānton</i> ‘nendele’	<i>min</i> ‘minu’, <i>jennō</i> ‘palju’
ñ	<i>kingast</i> ‘kellest’, <i>ēngōls</i> ‘ingel’	<i>jeñg</i> ‘hing’, <i>keñgi</i> ‘kingi’
o	<i>oppijid</i> ‘õppijad’, <i>jo</i> ‘ju’	<i>oppijid</i> ‘õppijad’, <i>ouvzi</i> ‘aus’

o	<i>rõ</i> 'raha', <i>kõr'a</i> 'kari'	
õ	<i>võl</i> 'oli', <i>võtsõb</i> 'otsib'	
p	<i>pādõ</i> 'pead', <i>pāva</i> 'päev'	<i>pāl</i> 'peal', <i>oppijid</i> 'õppijad'
r	<i>bara</i> 'parv, salk', <i>jūrõ</i> 'juurde'	<i>parām</i> 'parem', <i>pālõ</i> 'peale'
s	<i>sezõ</i> 'sees', <i>sis</i> 'siis'	<i>se</i> 'se', <i>naištõ</i> 'nägid'
š	<i>lekštõ</i> 'läksid', <i>kakš</i> 'kaks'	<i>rištīn</i> 'inimene', <i>okšti</i> 'oksi'
z	<i>sezõ</i> 'sees', <i>nūzis</i> 'tõusis'	<i>ulz</i> 'välja', <i>zāl</i> 'kahju'
ž	<i>kaiži</i> 'märg', <i>rubīzis</i> 'piirides'	<i>aždi</i> 'asju', <i>vīž</i> 'viis'
t	<i>tūl</i> 'tuul', <i>tēg</i> 'teie'	<i>tām</i> 'tamm', <i>kītis</i> 'ütles'
u	<i>ulsõ</i> 'välja', <i>un</i> 'ja'	<i>kure</i> 'kurat', <i>kust</i> 'kust'
ū	<i>ūž</i> 'uus', <i>kūldõm</i> 'kuulama'	<i>patūd</i> 'patud', <i>mūd</i> 'muud'
v	<i>van'tlis</i> 'vaatas', <i>jõva</i> 'hea'	<i>pūvõ</i> 'püha', <i>vuol</i> 'oli'
õ	<i>nūzõb</i> 'tõuseb', <i>sõna</i> 'sõna'	<i>kītõb</i> 'ütleb', <i>ratstõs</i> 'ratsutades'
ā	<i>nāntõn</i> 'neile', <i>tāma</i> 'tema'	<i>āb</i> 'ei', <i>tādon</i> 'teile'
ā	<i>tād</i> 'täht', <i>nāktis</i> 'näitas'	<i>pālõ</i> 'peale', <i>tānda</i> 'teda'
õ	<i>lõb</i> 'läbi'	<i>tõblizi</i> 'tõbiseid'
õ	<i>kõnig</i> 'kuningas', <i>tõmpid</i> 'rumalad'	<i>kõnigõd</i> 'kuningad'
u	<i>üks</i> 'üks', <i>pūvālist</i> 'pühad'	<i>sūdām</i> 'süda', <i>vūrgidi</i> 'võrke'
ū	<i>mitt ūdõn</i> 'mitte ühele', <i>ūti</i> 'ühesugune'	<i>sūkõks</i> 'süüga', <i>sūtõd</i> 'süüdistatud'

Nagu eelnevast selgub, on nii ida- kui ka läänemurde ortograafia enam-vähem foneetiline. Mõlemas tähestikus on 17 märki konsonantide tähistamiseks, nendele liitub läänemurde ortograafias juhuslikuna tarvitatud *f* (nimes *Naf-tal*). Mõlemas tähestikus puudub *h*, mis on täiesti ootuspärane, sest *h*-häälik oli kas kadunud või arenenud katkehäälikuks. Diakriitilise märgiga *n* tähistatakse velaarset nasaali. Tähestikust puuduvad võõrtähed *c*, *č*, *q*, *x*, *y* jt.

Vokaalimärkideks on *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *õ*, *ā*, *õ*, *u*, millest kõik peale *õ* esinevad kahes pikkuses, kusjuures pikkust tähistab kriips (vokaalimärgi all või peal). Lahtist *õ*-häälikut märgib läänemurdelises tekstis *ā*, idamurdelises *õ*. Erikvaliteedilist lahtist *o*-vokaali tähistatakse idas *o*-märgiga, läänes diftongi *uo*-ga. Viimane asjaolu tingib selle, et idamurde tähestikus on üks vokaalimärk rohkem kui lääne omas.

Mõlemas kirjaviisis tähistatakse palatalisatsiooni joonekesega tähe järel. Näiteid idamurdest: *k'ēra* 'kiri', *võl* 'oli', *señtš* 'seni', *tād* 'täht', *opt'aji*

‘õpetaja’, *perast* ‘pärast’, *šeldomt* ‘selgust’, *ventis* ‘õnnistas’; näiteid läänemurdest: *ul’* ‘üle’, *úohdžil* ‘hommikul’, *t’ērintigid* ‘tervitage’, *perast* ‘pärast’, *k’ēra* ‘kiri’, *kamarš* ‘kambris’, *ēd’oṇoḍ* ‘rõivastunud’, *veržo* ‘väriseda’.

Diftonge tähistatakse tavaliste vokaalimärkidega, nt idamurdelises tõlkes *siest* ‘sellest’, *tuola* ‘seal’, *rouz* ‘rahvas’, *oigizi* ‘õigeid’, *kouti* ‘kaudu’; läänemurdelises tõlkes: *kierigid* ‘keerake’, *nai* ‘naine’, *vuol’* ‘oli’, *nei* ‘nii’, *touvist* ‘taevast’. Ebajärjekindlalt märgitakse diftongides pikkusi, nt on idamurdelises tõlkes *uo*-diftong mõnikord pikkusega: *uomog* ‘hommik’, *drùoštō* ‘trööstida’, samuti *ai*-diftong: *āigal* ‘ajal’, *āigastli* ‘ajaline, igavene’, läänemurdelises *púoga* ‘poeg’, *túogid* ‘tooge’, *āigastli* ‘igavene’. Erilaadseid diftonge leidub isiku- ja kohanimesedes, nt *Argilaus*, *Kapernaumsq*, *Tsebedeu* (idamurdes); *Etsekias*, *Boas*, *Joatam* (läänemurdes). Kui vokaalid kuuluvad pärisnimedes eri silpidesse, siis märgitakse nad kahe tähega: *Naassan*.

Nagu eelnevast nähtub, on kirjaviis enam-vähem häälduspärane ning vastab teaduslikele nõuetele. Tõlgitavat teksti on edasi antud küllaltki oskuslikult, sealjuures on kasutatud uustuletisi, omapäraseid liitsõnu ja isegi mitmesõnalisi väljendeid. Idamurdelises tõlkes leidub nt tähenduses „prohvet“ *jeddopeiti kītiji* jt. Tõlgetes leidub küllaldaselt sõnu, mis hilisemates allikates puuduvad ning seetõttu on raske otsustada, kas tegemist on käibelt kadunud sõnadega või kunstlike moodustistega.

Esimeste liivikeelsete raamatute ilmumine tähistas neljanda läänemere-soome kirjakeele tekkimist. Selle loojateks tuleb pidada akadeemikuid A. J. Sjögrenit ja F. J. Wiedemanni, samuti kohalikke haritlasi Nikā Polmaņi ja Jān Printsit poegadeaga. Esimestele paljuütlevaile teoseile ei järgnenud aga uusi. Selleks on mitmesuguseid põhjusi: akadeemik A. J. Sjögren suri 1855. a, akadeemik F. J. Wiedemanni huvid kandusid eesti keelele ja kaugematele sugulaskeeltele, Nikā Polmaņ sunniti Liivi rannast lahkuma ja ka Printsist asus osa elama Ventspils linna. Järgmine liivikeelne teos ilmus alles 1880. a, milleks oli samuti Matteuse evangeelium pealkirjaga „Püwa Evangelium lihbischki“. Teose ortograafia on saksapärase, häälduspärasest ortograafiast pole peaaegu midagi järele jäänud. 1863. a ilmunud esimeste liivikeelsete raamatutega loodud kirjakeele traditsioonid taastati alles 1921. a, kui hakkasid ilmuma Akadeemilise Emakeele Seltsi poolt väljaantavad lugemikud.

Seoses liivi raamatu 100. juubeliaastaga püüti hankida liivlastelt teateid käsitletavate trükiste kohta. Mitmed Pizā ja Kūolka küla elanikud on näinud esimesi liivikeelseid raamatuid, kuid perekondades pole neist ühtki

säilinud. Rahva teadvuses püsib mälestus ka Kuoštrõgi küla kooliõpetajast Nikā Polmaņist, kes saadeti tema liivimeelsuse pärast välja ning ta asus tööle Venemaale, nagu jutustustes märgitakse (vt ka Loorits 1938: 149.). Kuoštrõgi koolimaja on aga säilinud, kuigi seda on mitmel korral ümber ehitatud. Viimati kasutati koolimaja paadiehituskuurina.

Pizā küla 75-aastane liivlane Dāvid Švanenberg mäletab hästi Printsides perekonda. Üks selle liikmeist on olnud agar kirjamees ning avaldanud artikli mõisnike kohta. Viimased Printsides järeltulijad on Pizāst lahkunud 1956. a paiku ning kohalikest liivlastest ei tea keegi nende praegust elukohta. Võib-olla õnnestub neid kunagi leida ning mõnd fragmenti eelkäijaist veel üles kirjutada.

Esimeste seni teada olevate iseseisvate liivikeelsete raamatute ilmumine oli liivi rahva ajaloos ikkagi suursündmuseks, mida ei varjuta edaspidised avastused sel alal.

LIIVI KEELE KÄSIRAAMAT

Ilmunud: Keel ja Kirjandus XLV 3. 2002. 210–212.

Eelmise [2001] aasta lõpul ilmus Pariisis trükist Fanny de Siversi teos „Parlons live. Une langue de la Baltique“ („Räägime liivi keelt. Baltikumi üks keeli“). Tegemist on keelehuvilistele mõeldud käsiraamatuga. Kirjastus L’Harmatton on sarjas „Collection Parlons“ üllitanud mitukümmend sama-laadset käsiraamatut haruldastest või vähe tuntud, prantslastele eksootilistest keeltest (elsassi, tiibeti, provanssaali, tagalogi, nahuatli, gaeli, maroko araabia, esperanto jt). F. de Siversilt on samas sarjas ilmunud 1993. aastal ka „Parlons estonien. Une langue de la Baltique“ („Räägime eesti keelt. Baltikumi üks keeli“), mida meil pole peaaegu märgatud.

Liivi keele käsiraamatu autor Fanny de Sivers (aastani 1941 Isak) on sündinud Pärnus 26. X 1920. Tütarlaste gümnaasiumi lõpetamise järel hakkas ta Tartu ülikoolis õppima romaani keeli ja kunstiajalugu (1938–1941). 1941. aastal siirdus Saksamaale ja õppis Breslau ülikoolis aastail 1941–1944 romaani keeli, hiljem jätkas õpinguid Würzburgis. 1949. aastast alates elab Pariisis, kus jätkas õpinguid ning süvenes ka üldkeeleteadusse. On mitmekordne litsentsiaat. Lundis süvenes professor Julius Mägiste juhendamisel soome-ugri keeltesse, mille tulemuseks oli kaheosaline väitekiri „Les préfixes lettons du verbe live“ („Läti eesliited liivi keele verbis“, 1971) ja „Vocabulaire“ („Sõnastik“, 1971). Esimene ilmus Nancys, teine Pariisis. Terviku moodustavad uurimused on liivi keele eesliidete kasutamise osas ületamatuks jäänud.

Pika elu jooksul on F. de Sivers pidanud mitmeid ameteid, reisinud palju, kirjutanud nii teadustöid kui ka filosoofilis-sotsioloogilisi artikleid. Püsivalt on ta töötanud mitmes rahvusvahelise kuulsusega instituudis Pariisis.

Liivi keele käsiraamatu ettevalmistamise ja kirjutamisega on F. de Sivers tegelnud üle viie aasta ning töö on kandnud head vilja.

Tutvustagem alljärgnevas teost lähemalt. Lehekülgedel 7–8 on Kuramaa ning Eesti ja Läti kaardid, mis on prantsuse lugejale väga vajalikud. Kuramaa kaardil on kahjuks ebajärjekindlusi kirjaviisis ja ebatühtlust nimede

esitamises. Küla *Gipken* saksakeelse nimekuju kõrval pole liivikeelset nime *Gipkō*, *Rohjen* kõrval puudub liivikeelne *Rūoj*. Liivikeelse *Mustānum* kõrval on vääravõitu *Mellesille* (vrd lt *Melnsils*). *Pitrōgi* ja *Kūolka* vahel asetsevad *Sānag* (sks *Saunaggen*, lt *Saunags*) ja *Vaid* (sks *Vaiden*, lt *Vaide*) puuduvad hoopiski. Igal juhul on kiiduväärt, et kaardil on liivlaste külad esitatud ka liivikeelsetena.

Kaartidele järgneb Pariisi tuntuima fennougristi Jocelyne Fernandez-Vesti eessõna (lk 9–12), milles tutvustatakse lühidalt liivi keele uurimise aja-lugu, uurijaid, teose autorit Fanny de Siversit ja teose eesmärke.

Teose sissejuhatuses (lk 13–25) käsitleb F. de Sivers liivi rahvast, liivlaste ajalugu ja liivi keele kuulumist soome-ugri keelkonda (on ka skeem). Esi-tatakse ülevaade häälikutest, foneemidest ja nende tähistamise võimalustest kirjas.

Käsiraamatu põhiosa peatükid on grammatika (noomen, verb, adverbid), sõnaseosed, sõnavara (laenamine, tuletamine, liitmine), keelepraktika (jook-sev konversatsioon, jooni ajaloost), kultuurisõnavara ja sõnastik (liivi-prant-suse). On veel lühendite loetelu, bibliograafia ja sisukord. Teos hõlmab 252 lehekülge hästi loetavas ning liigendatud kirjas.

Raamat on suunatud prantsuse keelehuviliste laiale ringkonnale, mistõttu sõnastus on selge ja arusaadav, kohati siiski edasimõtlemist innustav, lahen-damiseks ülesandeid pakkuv ja praktilisele tegevusele suunav. Seda pakub näiteks *õ*-hääliku moodustamine, samuti häälikute palataliseerimine. Kasuta-mata on autoril siiski jäänud viide hispaania *ñ*-häälikule (*señor*) ja prantsuse ühendile *gn-* (*seigneur*), mis on hääldamisel ligilähedased liivi *ŋ*-häälikule. Häid paralleele on liivi keelele lähedastest sugulaskeeltest, läti keelest, kuid ka prantsuse jt indoeuroopa keeltest, nt sõnade *kōdōks*, *īdōks*, *sada*, *tuont* puhul. Mõnigi kord võib prantsuse lugeja sattuda F. de Siversi abil vanale indoeuroopa tüvele, mille tänapäevane prantsuskeelne kuju ja liivi keeles lae-nuna leiduv sõna on kuidagi lähedased (nt pr *nom*, lv *nim*).

Huvitavad on lingvistilised kõrvalepõiked ja vaieldavad etümoloogiad kuni vanas testamendis leiduvate sõnatüvedeni. On ka mõlemale keelele ühiseid piiblinimesid: *Jean* – *Jōŋ*, *Michael* – *Mikīl*, *Marie* – *Mōri*, *Pierre* – *Pētōr*, *André* – *Aŋdrōks* jt. Nende kaudu selgub maailma kultuuri ja kristliku religiooni ühisosa kaugetelgi rahvastel.

Autor väldib targa lingvisti rolli rõhutamist, ta on sõbralik juhendaja liivi keelesse süvenemisel. Seda ülesannet aitavad täita ka rahvapärased

liivikeelsed lausenäited, mida koos selgitustega tõlgitakse prantsuse keelde. Autor püüab sisendada lugejasse austust väikerahva ja tema keele vastu. Esitagem mõned näited: *äb tũlda, äb sižži* 'ni feu, ni charbons'; *ah, as ma vólks rikaz* 'ah, j'étais riche!'; *Kiela um iend paikõl* 'Le montre c'est arrêté'; *voļ lēmõst pāp jūrõ* 'il fallait aller chez le pasteur'.

Vaadeldava teose autor on olnud kuuskümmend aastat eemal kodumaast ja ka liivi keele ja liivlaste otseuurimisest. Võimaluste piirides on ta keerulisi teid kasutades hankinud uurimismaterjale Eestist juba alates 1960-ndatest aastatest. Et aga palju on meil käsikirjades ja artiklitena kogumikes, pole need olnud talle kättesaadavad. See ongi põhjus, et autor on pidanud suures osas toetuma A. J. Sjögreni ja F. J. Wiedemanni 1861. aastal ilmunud grammatikale ning sõnaraamatule ja L. Kettuneni 1938. aastal ilmunud teosele „Livisches Wörterbuch“. Hilisemat materjali on vaid juhuslikult. Eelnevast lähtub teinegi raskus: näidete esitamise kirjaviis. Autor selgitab küll oma põhimõtteid, kuid on siiski kinni algallikates, mistõttu on varieerumisi. Ka enne sõda ei olnud liivi kirjakeel ühtlustunud: üht kasutati ajakirjas „Līvli“, pisut erinevat Edgar Vālgamā Helsingis ilmunud vaimuliku sisuga teostes. Pärast sõda ilmus liivi kirjakeeles tekste kuni 1990-ndate aastateni üksnes Eestis ja see oli ligilähedane idamurrakule. Nagu teada, on esimene liivikeelne trükitud tekst ilmselt 1525. aastal Saksamaal ilmunud luterliku sisuga teoses, mis sisaldas kõrvuti läti, eesti ja liivi keelt. Järgmised trükised ilmusid 1863. aastal Londonis akadeemik F. J. Wiedemanni organiseerimisel. Need olid Matteuse evangeeliumi lääne- ja idamurdelised tõlked. Kui 1920-ndail aastail liivi kirjakeel pidevana jätkus, siis toetus see esmajoones idamurdele ja nii on see praeguseni jäänud. Vaadeldavas käsiraamatus on aga mõlema murde vormid segamini pisut erinevas kirjaviisis.

Liivi keeles on palatalisatsioon fonoloogilise tähtsusega, mistõttu seda märgitakse komamärgiga tähe all (nagu läti keeles): *ḑ, Ḏ, ṛ, ṣ* (*tēḑ, tuḎ, paṛ, nūor, kaṣ*). Mitmes tüübis sõltub nimetava ja omastava eristatus peenendusmärgist. Teoses on sel alal ebajärjekindlust. Eksimusi on sattunud ka soomekeelsetesse näidetesse, nt lk 84 *tāna pāivana* (õige *tānā pāivānā*), lk 36 *hān otta* (õige *hān ottaa*).

Eksimusi on ka liivikeelsetes sõnades. Lk 54 on *souna* 'saun', õige on *sōna*; lk 37 on mitmuse osastavana antud *nēmi*, õige on *niēmidi* 'lehmi' (*nē'mi* tähendus on 'nägemine'), lk 78 on *oudji kana*, õige on *oudiji kanā*. Üksikvääratusi on teisigi (pikkusmärgi – puudumine vokaalidel, pika *ō* ja *õ*

äravahetamine trükkimisel jm). Sellised iludusvead ei suuda siiski varjutada teose suuri väärtusi.

On äärmiselt oluline, et just prantsuse keeles on ilmunud F. de Siversi väärtuslik liivi keele käsiraamat. Seni on põhilised suurteosed liivi keele kohta olnud saksa keeles. Soovime teose „Parlons live“ autorile tervist ja jõudu edaspidiste plaanide elluviimiseks; teame, et tal on neid veelgi läänemeresoome keelte uurimisel ja tutvustamisel. Ühtlasi ootame tema säravaid kirjutisi meie meediale, kuigi sirgjoonelise F. de Siversi tõde võib mõnikord valus olla. Oma tõde on ta kaitsnud väsimatult ning teeninud sellega kaugel kodumaast eesti rahvast, keelt ja kultuuri võib-olla rohkem, kui oleme teinud meie seni siin või teeme praegu.

LIIVI KIRI JA KIRJAKEEL

Ilmunud: Liivi kiri ja kirjakeel. – Raamat on ... IV. Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh IV.
Toim. Eerik Teder, Jaan Toomla. Tallinn 2005. 111–126.

Liivlased elasid ajaloolisel Liivimaal (Väina liivlased ja Koiva liivlased) ja Kuramaal (Kuramaa liivlased). Esimesest aastatuhandest ei ole teadaolevalt kirjalikke teateid säilinud. Alles 1113. a kollektiivselt koostatud nn Nestori kroonikas „Повесть временных лет“ („Jutustus möödunud aegadest“) leidub teiste soome-ugri hõimude nimetuste kõrval ka *либъ*. Palju ajaloolisi ja keelelisi andmeid leidub Henriku „Liivimaa kroonikas“ („Heinrici Chronicon Livoniae“, kirjutatud aastail 1224–1227), mis käsitleb varasemate ülestähenduste ja allikate põhjal aastaid 1184–1227, seega ka liivlaste ristiusustamist ja alistamist aastail 1184–1206. Kroonika järgi kuulub lause *Maga magamas* liivlasele. Arvukalt on Henriku kroonikas koha- ja isikunimesid, mis ladinapärasest (tihti variantidega) kirjaviisist hoolimata on liivipärased. Variantidega on ka *Lyvonia* ja *Lyvones*. Kohanimedest nimetagem järgmisi: *Asscrade ~ Ascrad ~ Ascrade ~ Ascrath ~ Aschrade*, *Cubbesele ~ Kubbesele*, *Cogelse*, *Goiwa ~ Coywa*, *Coiwemunde ~ Goiwemunde*, *Lenewarde ~ Lenewerde ~ Lenowarde ~ Lennewarde*, *Memeculle*, *Metsepole ~ Methsepole*, *Riga*, *Rodenpoyse ~ Rodopoyse*, *Rumbula*, *Saletsa*, *Sattesele*, *Sydegunde*, *Sygewalde*, *Thoreida ~ Thoreyda ~ Thoreda*, *Wenden ~ Wenda*, *Winda*, *Wogene*, *Ydumea*, *Ykescola ~ Ykekole ~ Ykescolae*, *Ykewalda*, *Ymera*.

Kroonikas on mitmeid liivlaste mehenimesid: *Ako*, *Alo*, *Anno*, *Asse ~ Asso*, *Caupo*, *Dabrel ~ Dabrelus ~ Dobrel*, *Gerweder*, *Kulewene*, *Kyrianus*, *Layanus*, *Lembewalde*, *Ninnus*, *Uldenago*, *Uldewene*, *Vesike*, *Viezo ~ Vietzo*, *Viewaldus*, *Viliendi*, *Wade*, *Waldeko*, *Wane*, *Ylo*, *Ymaut*. Esitatud nimed on pärit Henriku kroonika ladinakeelsest tekstist ning selle kirjaviisist (HLK 1982: 24–273, 279–281).

Nii koha- kui isikunimede hulgas on selliseid, mis on skandinaavia või germaani päritolu. Mitmed isikunimed on olnud ühised eestlastel ja liivlastel. Hilisemal ajal on mitmeid liivi nimesid võetud eesti nimetraditsiooni (*Ago*, *Alo*, *Asso*, *Kaupo*, *Valdeko*, *Vane*, *Ülo*).

XIII–XVII sajandil on vähe liivi sõnu jõudnud kirjalikesse allikaisse. Kohanimed *Segewalde* ja *Winden*, samuti liivlaste nimetus on Liivimaa riimkroonikas, sõnad *victen* ‘vikat’ ja *wepa* ‘vaip’. F. G. Bunge ürikuteraamatus (aasta 1300 all), *Juck* ‘liiv’, *Sembd* ‘piim’, *Togi* ‘taevas’, *Södert* ‘juust’, *Pilge* ‘miil’, *Nehman* ‘lehm’ jt Thomas Hiärni kroonikas (Vääri 1959: 192–193).

Ilmselt on esimesed liivikeelsed seotud tekstid 1525. a Lüübekis trükitud eesti-, liivi- ja lätikeelses luterlikus raamatus. Kuigi teost pole leitud, sest kõik eksemplarid hävitati kui luterlik jõledus, peetakse märget Lüübeki toomkiriku protokolliraamatus piisavaks tõestuseks raamatu ilmumise kohta. (EKA 1965: 112) Aastast 1525 loetakse eesti kirjakeele ning ka eestikeelse raamatu algust. Sama kehtib järelikult ka liivi kirjakeele ja liivikeelse raamatu kohta. Nagu lätlastele omane, on nad avaldanud kahtlust liivikeelsete tekstide olemasolus, kahetsusväärselt on olulisi vastuargumente leidmata toetanud lätlasi ka mõned meie teadlased. (Sutrop 2002) Liivi keele tekstide olemasolu nimetatud raamatus toetab see, et XVI sajandil oli liivi keele kõnelejaid Riiast põhja pool – seega alal, kuhu reformatsioon oli Riiast levinud. Peaaegu sada aastat hiljem koostatud Thomas Hiärni kroonika sisaldab materjale nii Riia lähedal kui Salatsis elavate liivlaste kohta.

Liivi kirjakeelele ei ole jätkumist mitme järgnenud sajandi jooksul, kuigi allikates on liivikeelseid sõnu ja väljendeid. Tuntud on A. L. Schlözer, A. W. Hupel, J. L. Börger, L. A. Gebhardi, P. J. Pallas jt oma teostega. Nii on A. L. Schlözeri (1770) uurimuses liivlastest Liivimaal ja Kuramaal suurel hulgal sõnu, väljendeid ja lauseid, mida talle on saatnud kohalikud pastoriid. Mõned näited sõnadest ja väljenditest Salatsist: *minna juk Liebi nain* ‘ma olen üks liivi naine’, *panne uks wis* ‘pane uks kinni’, *Kas sin om gen rahda?* ‘Kas sul on palju raha?’, *kasen piddahm* ‘pulmi pidama’, *wotha teid kurre* ‘võtku teid kurat’, *pütki las tei roleg* ‘löögu pikne teid maha’, *se om tohdst en toihs* ‘see on tõepoolest tõsi’; Kuramaalt: *Is peremis kodom?* ‘Kas peremees on kodus?’, *Wui sa Egle wolda kohne?* ‘Kas sa eile olid kodus?’, *me leb mehr* ‘ma lähen merele’, *kusack Kohdai lehdi sis itel ju peewe* ‘kui sa koju lähed, siis ütle head päeva’. Kõik liivikeelsed sõnad ja väljendid on tõlgitud saksa keelde. Kokku on esitatud üle 350 liivi keelenäite – seega rohkem kui üheski varasemas.

Liivi keelenäiteid on A. W. Hupeli (1774–1782: I 135–136, II 183–187) mitmetes väljaannetes, eeskätt Liivi- ja Eestimaa topograafilistes teadetes. Näited on usaldusväärsed: *Jenge* ‘hing’, *Jens* ‘jänes’, *Pin* ‘peni, koer’, *Tehd* ‘täht’, *Wuit* ‘või’, *Pillud* ‘pilved’, *Uebbi* ‘hobune’.

Oluline on J. L. Börgeri tähelepanek selle kohta, et XVIII saj teisel poolel oli Riias põhja pool liivi keele kõnelejaid. Börger selgitab, et liivi keele assimileerumine on toimumas, käsitleb *Liwa-ma* ja *Liwa ma-Mees* etümooloogiat, jutustab oma kohtumistest liivlastega. Umbes 1762. a paiku on ta vihma ja külma eest otsinud varju Regenbergi kõrtsist. Suures kõrtsitoas polnud ruumi, Börger siirdunud kööki, kus lapsed näinud teda hundinahast kasukas. Lapsed põgenenud paanikas ja hüüdnud: „*Emma! Emma! Kurrat, kurrat koke!*“ ‘Ema, ema! Kurat, kurat köögis!’ Kui Börger laste emalt pärinud, mis keeles lapsed rääkisid, seletanud ema: „Me oleme liivlased, see on meie vana keel.“ (Börger 1778: 56–59, 68–69) Börgeri kohtumist liivlastega Riia lähedal Regenbergi kõrtsis on mitmed hilisemad autorid ümber jutustanud.

XVIII saj lõppu kuulub G. Bergmanni meieisapalve läti keelest liivi keele Salatsi murdesse tõlgitud tekst (Bergmann 1789). Teadaolevalt on see esimene pikem liivikeelne tekst, teos on ilmunud Ruhjas.

Palju andmeid liivlaste kohta leidub W. Ditmari uurimuses Liivimaa kohta, esitatud on keelenäited *Kak-leibe* ‘kakk-leib’, *Piske-paep* ‘köster’, *Kaja* ‘puulusikas’, samuti liivlaste nimetus, mis on ka varasemates allikates olemas (Ditmar 1816: 23–41).

XIX saj esimesest poolest on pseudoteaduslikke seletusi liivlaste suguluse ja päritolu kohta. K. F. Watson peab ekslikult liivlasteks ka kreevineid (Watson 1822), J. L. Parrot peab Ruhnus kõneldavat rootsi keelt liivi keeleks ning leiab liivi ja keldi keelte olulisi ühisjooni (Parrot 1828), W. Küchelbecker märgib oma päevikus Salatsi liivlaste arvuks 40 000 (Küchelbecker 1883: 119).

Liivikeelset ainekku on esitanud H. Jannau „Beiträge“ XIX numbris leiduvast uurimuses, milles käsitletakse ka eesti ja liivi keele suhteid. Jannau on käinud Salatsi liivlaste juures ja tutvunud Kuramaa liivi materjalidega. Ta esitab peatükis „Die Sprache der Liven“ esimesena liivi keele pöörd sõna vormistiku, sõnade käänamise näited ja 9-leheküljelise sõnastiku. Temagi avaldab Bergmanni meieisapalve tõlke. (Jannau 1828: 139, 153–191)

Esimeseks liivi keele uurijaks on eesti keele- ning koolimees D. H. Jürgenson, kelle materjalid on talletatud kirjandusmuuseumis Tartus. Lühikirjutises selgitab Jürgenson eesti, liivi ja soome keele lähedust ning ühist minevikku Euroopa ja Aasia põhjarahvastega. Eesti, liivi ja soome keelt peab ta õdedeks. (Jürgenson 1840)

Otsest liivikeelset ainekku on baltisaksa ajaloolase F. Kruse uurimustes. Krusel on andmeid ka Sigulda liivlastest, Kuramaal on Kruse järgi 3000

liivlast. Ta esitab kõrvutavalt üle 180 sõna saksa, Kuramaa liivi ja Salatsi liivi murdes, lisaks veel Bergmanni meieisapalve tõlke ja Johannese evangeeliumi X peatüki salmid 11–16. Viimane on teine pikem liivikeelne tekst Bergmanni meieisapalve tõlke järel. (Kruse 1846: 212–230)

Liivi keele läbinisti teaduslik uurimine, kirjaviisi kujundamine ja aines-tiku kogumine algas Peterburi Teaduste Akadeemia liikme A. J. Sjögreni (1794–1855) tegevusega liivi keele uurimisel. Koos kunstnik A. G. W. Pezoldiga tegi Sjögren 1846. a suvel uurimisreisi Liivimaa liivlaste alale Salatsis ja Kuramaale. Salatsist registreeris ta 22 liivi keele oskajat (16 meest ja 6 naist). 1852. a tegi Sjögren teise uurimisreisi Kuramaale. Tema ülestähendused on suhteliselt häälduspäraseid ning said aluseks liivi kirjakeele traditsioonidele. Kuulsaks on saanud Pezoldi joonistused liivlastest (leiduvad Peterburis ja Riias).

Sjögren ei jõudnud ulatuslikku aineestikku teosteks vormistada. Tema surma järel andis Peterburi Teaduste Akadeemia Sjögreni materjalid üle F. J. Wiedemannile (1856. a saabusid materjalid Tallinna). 1858. a suvel tegi Wiedemann uurimisreisi Kuramaale, et materjali kontrollida ja täpsustada. Tema keelejuhtideks olid ka liivi haritlased Nikā Polmaņ ja Jāņ Prints (Princis). Wiedemanni arvestuste järgi oli Kuramaal üle 2000 liivlase. Oma reisist kirjutas ta aruande, mis ilmus ka trükist. (Wiedemann 1859) Pingelise töö järel jõudis trükist ilmuda suures formaadis kaheköiteline suurteos: grammatika (Wiedemann 1861a) ja sõnaraamat (Wiedemann 1861b). Wiedemann fikseeris lõplikult liivi häälduspärase kirjaviisi, kuigi sellesse kuulus mõningaid lisamärkidega tähti.

Akadeemik Wiedemann rakendas Kuoštrõgi küla koolmeistri Nikā Polmaņi ja Pizā küla meessoost Printsidi tõlkima Matteuse evangeeliumi liivi keelde. 1863. a ilmuski idamurdeline Matteuse evangeelium (Mt 1863b) ja läänemurdeline evangeelium (Mt 1863a). Idamurdelise evangeeliumi tõlki-jast N. Polmaņist olid perekonnamälestused säilinud veel 1961. a, kui Katrin Zēberg meenutas kooliõpetajast ja evangeeliumi tõlkijast vanavanematelt kuulnud (Vääri 1970a: 294–295).

Matteuse evangeeliumi 1863. a tõlgetega kinnistati häälduspärase liivi kirjakeele traditsioonid, milles suur osa oli akadeemik F. J. Wiedemannil. Mõlemad teosed on muutunud rariteetideks, liivlaste järeltulijate käes võib neid olla üksikuid. Eksemplarid on olemas kirjandusmuuseumis ja TÜ Raamatukogus. Teoste kirjaviisis kasutatakse joont pikkuse märkimiseks

vokaalidel, *õ* tähistamiseks punkte *o*-tähe all, palatalisatsiooni märkimiseks koma tähemärgi peal. Enam-vähem samasugused märgid on Sjögreni-Wiedemanni liivi keele sõnaraamatus ja grammatikas (Vääri 1959: 204–207).

XIX sajandi teisel poolel kirjutasid liivlastest ja liivi keelest paljud baltisaksa, eesti ja ka soome autorid, esitades ka keelenäiteid, mis pärinesid varasematelt autoritelt (Vääri 1959: 207–215).

Ootamatuseks võib pidada 1880. a Peterburis ilmunud Matteuse evangeeliumi tõlget (Mt 1880), mille kirjaviis on saksa-läti-pärane ning suhteliselt keeruline paljude lisamärkide tõttu. Kõigest hoolimata leidis teos koha peaaegu kõikides liivi peredes ning neid oli alles 1980. aastateni.

Ühtki kirjakeelset teost ei ilmunud Liivimaa liivi keele Salatsi murrakus, sest kõnelejate arv vähenes pidevalt. Pärast Sjögrenit ei sattunud enam kedagi Salatsi liivlaste juurde. Kui soome keeleteadlane E. N. Setälä hakkas huvi tundma Salatsi liivi murde viimase oskaja kohta, siis sai ta pastor C. Schlault vastuse, et viimane liivlane (mees) on surnud 1868. a (Vääri 1959: 207–215). XIX sajandi keskel kadusid teated ka Võnnu viimastest liivlastest (Vääri 1959: 209). Salatsi liivi ainekogu on kõikjalt kogunud ja avaldanud 1990. aastail kahes teoses Eberhard Winkler Saksamaal.

1880. a ilmunud teosele ei olnud üle neljakümne aasta järke. Soome fennougrist E. N. Setälä jätkas liivi keele teaduslikku uurimist oma uurimisreisidel (vt nt Setälä 1889), tema liivikeelsed tekstid on teaduslikus transkriptsioonis, materjalid asuvad Helsingi ülikooli raamatukogus. Alles palju aastaid hiljem avaldati need trükist (Setälä 1953).

Liivi kirjakeele jätkamine toimus pärast Eesti ja Läti iseseisvumist. 1920. a asutas Tartus lähisugulaskeelte professor Lauri Kettunen Emakeele Seltsi, mille eesmärkide hulka kuulus ka lähemate sugulaskeelte uurimine. Juba 1920. a mais sõitsid Kuramaale liivi keelt ja rahvaluulet uurima Lauri Kettunen ja üliõpilane Oskar Loorits. Selleks ajaks oli suurem osa liivlasi sõjapaost oma küladesse tagasi pöördunud. Peale teadusliku tegevuse alustati ka liivlastes rahvustunde äratamist ja kirjakeele taastamist. Üksteise järel ilmusid Tartus Oskar Looritsa toimetamisel väikesed liivi lugemikud: „Ežmi Līvəd lugdōbrōntēz“ (LL 1921), „Toi līvəd lugdōbrōntēz“ (LL 1922), „Kolmēz līvəd lugdōbrōntēz“ (LL 1923), „Nell’ōz līvəd lugdōbrōntēz“ (LL 1924), „Vīdōz līvəd lugdōbrōntēz“ (LL 1926). Nende kirjaviis on häälduspärane, täishäälikute pikkust tähistatakse joonega tähemärgil (nagu läti keeles), peenendust ülakomaga tähemärgi järel. Liivi keeles on kaks *õ*-hääliku

varianti, neid märgitakse kolmes esimeses lugemikus märgiga â, neljandas ja viiendas aga ð-märgiga. Lugemikud muutusid liivlaste hulgas populaarseteks, neist õpiti liivi keelt nii kodudes kui vähestes vabatahtlikes liivi keele tundides. Lugemike kaudu said liivlased oma emakeeles teada, et nende esivanemad on elanud palju suuremal alal kui praegu, samuti seda, et eestlased, soomlased ja ungarlased on nende sugulased. Mitmeid algupäraseid luuletusi kirjutasid A. Skadiņ, O. Loorits (Vāldapā pseudonüümi all), U. Kīnkamāg (õige nimega Kāpbergs, kes sai hiljem tuntuks „Liivi kuningana“), J. Belt, K. Stalte jt. Osa luuletusi muutus lauludena väga populaarseks, nt „Līvli ma ūob“, „Kalamied loul“ (Vääri 1970a: 297).

Pärast Läti keskvalitsuse poolt loodud takistuste ületamist õnnestus 1923. a asutada Līvõd Īt (eesti keeles kasutatud nimetust Liivi Selts), mis hakkas liivlasi koondama, kultuurielu juhtima ja üritusi korraldama (Vääri 1994a). Nii abi kui nõu said liivlased Lauri Kettuselt ja Oskar Looritsalt, kes peaaegu igal suvel käisid liivlaste külates uurimisretkedel ja tundsid peaaegu kõiki liivlasi isiklikult. Irē külas (läti Mazirbe) oli köstriks liivlane Kōrli Stalte, kes koos tütre Margaretega asutas liivlaste laulukoori, mis esines suure eduga ka Eestis. 1924. a ilmus Tallinnas Kōrli Stalte luulekogu „Līvo lōlōd“ (Stalte 1924), mis sisaldab nii mugandatuid kui algupäraseid luuletusi, teiste hulgas ka „Min izāmō, min sindimō“, mis sai liivlaste rahvushümni sõnadeks (meloodia F. Paciuselt nagu soomlaste ja eestlaste hümnil). Stalte luulekogu kirjaviis on samasugune kui lugemike neljandas ja viiendas osas. Palatalisatsiooni märgitakse läti ortograafia eeskujul komaga tähe all (*kuņtš* ‘kuni’, *pāgiņ* ‘palju’).

Enam-vähem samas kirjaviisis on laulusõnad nootide all kogudes „Līvōkīel lōlōd“ (K. Stalte 1929) ja „Līvōkīel lōlōd II“ (M. Stalte 1933). Mõlema kogu kaanel on „Ulzōandōn Līvōd Īt“, esimese kogu puhul on kaanel veel „Kubbōkuoņrōn Stalte Kōrli“, teise kaanel „Kubbōkuoņrōn Stalte Margarete“. Laulusõnade kirja-pildist ilmneb, et ka siin märgitakse palatalisatsiooni komaga tähe all. Helsingis Wikstedti kivitrükis ilmunud kogud on väga haruldased.

Eestlaste juhtiv osa liivi kirjakeele arendamisel ja kujundamisel lõppes 1930. aastateks, sest Oskar Loorits suunas kogu oma energia liivi rahvaluule ja rahvausundi uurimisele. Liivikeelsed näited on tema teostes enam-vähem samasuguses kirjas kui lugemikus. Näiteid leidub eriti palju O. Looritsa teostes „Liivi rahva usund“ I–III (1926–1928) ja „Volkslieder der Liven“ (1936).

Vahepeal oli Riias asutatud Līvõd Sõbrad Sel'č Letmās, mille sekretäriks oli Laimons Rudzītis. Ta hakkas koostama suurt liivi sõnaraamatut (Postimees 1934) ja ta koostas kaks liivikeelset kalendrit, mis ilmusid Riias: „Rāndalist Ājgarāntõz 1933. ājgastõn“ (RĀ 1932) ja „Līvõd Rāndalist Ājgarāntõz 1934. ājgastõn“ (RĀ 1933). Nende kirjaviis on keerulisem kui Eestis ilmunud liivikeelsetes trükistes, kuid neidki lugesid liivlased ja säilitasid kalendreid oma kodudes suure armastusega ja näitasid uurijatele. Rudzītis kasutas õ-märgi asemel o (kaks punkti tähe all). Ilmselt oli eeskujuks Sjögreni ja Wiedemanni kirjaviis. Diftongis ai kasutas Rudzītis aj. Ka suuri algustähti on kalendrites rohkem kui varasemates trükistes (Rāndalist Ājgarāntõz). Rudzītis emigreerus Brasiiliasse. Püüdsin temalt kirja teel saada andmeid liivi sõnaraamatu koostamise kohta. Sain teada, et töö oli katkenud. Rudzītisega oli tihedas kirjakontaktis Pent Nurmekund, kellelt sain täpsemaid teateid Rudzītise elukäigu kohta.

Liivi keele peaaegu ainu-uurijaks kujunes Helsingi ülikooli läänemeresoome keelte professor Lauri Kettunen, kes avaldas tekste, ülevaatelisi kirjutisi ja suurteose „Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung“ (Kettunen 1938), milles kõikides on liivikeelne ainek täpses läänemeresoome keeltes kasutatud foneetilises kirjaviisis, mistõttu need tööd ei mõjutanud otseselt liivi keele ortograafiat. Ka Lauri Posti, Julius Mägiste ja teiste uurijate liivi ainek on foneetilises kirjas.

1930. aastatel trükiti liivikeelsed teosed Soomes. Liivi rahvuslane, kooli- ning kirjamees Pētõr Damberg avaldas suurepärase lugemiku „Jemakīel lugdõbrāntõz skūol ja kuod pierast“ (1935). Sellest kujunes populaarseim teos, mida loeti, millest õpiti kirjutamist ja liivlaste elu ning ajalugu. Teos jätkas Eestis kujunenud kirjaviisi, mida on parandatud y-tähe lisamisega. Tegelikult oli selleks ajaks ka läänemurrakus varasem ü muutunud ȳ-ks nagu idamurrakus palju varemini. Eessõnas kirjutab P. Damberg kirjaviisi kohta järgmist: „Ortografij rāntõ pierast ma vōtiz seļļiz, mingist kõlbatõb āigakēra „Līvli“, pandsõ tādõl, ku se um ȳdkõrdali ja pigataga fonetli. Sieda ortografijõ āt jõvaks piddõnd ka tieudmied, kīs līvõkīeldõ āt pātõnd, kui prof Kettunen ja munt.“ (Damberg 1935: 3)

23. detsembril 1931. a alustas ilmunist liivikeelne ajakiri „Līvli“, mida trükiti esialgu Jelgavas, 1933. aastast Mazirbes (Irē, Piški-Īra). Jelgavas oli toimetajaks Aņdrõks Štāler, Irēl (Mazirbes) Kōrli Stalte (Kārlis Stalte), teda abistas tütar Margarete Stalte. Ajakiri ilmus 1939. aastani (Vääri 1994a: 240–241). Ajakirja „Līvli“ kirjaviis on enam-vähem samasugune kui P. Dambergi

lugemikus. Kõrli Stalte ja tema pere valduses oli palju nii „Līvli“ kui muid liivikeelseid materjale. Pere põgenes Saksamaale ja säilitas väärtuslikku aineistikku. Pärast perekonnapea surma jäid materjalid tema tütre Margarete Stalte kätte, kes veetis elu lõpu üksikuna hooldekodus. Sealt lähetas ta palveid, et kas lätlased või eestlased tuleksid materjalidele järele. Teadaolevalt ei õnnestunud ei Läti ega Eesti asutustel materjalide äratoimetamist korraldada. Kuhu liivi rahvuslase, Irē kirjamehe ning kõstri Kõrli Stalte materjalid jäid, seda ei ole käesoleva kirjutise autoril õnnestunud selgitada.

1930. a hakati otsima võimalusi liivikeelsete jumalateenistuste pidamiseks liivlaste külade luterlikes kirikutes Irēl, Kūolkas, Pizās (lt Mazirbe, Kolka, Miķeļtornis). Eesti Ingeri luteri usu pastor Helle Kalervo Erviö nõustus 3–4 korda aastas pidama Liivi rannas jutlusi, milleks õppis ära ka liivi keele. Jutluste koostamiseks ja jumalateenistuseks oli vaja liivikeelseid vaimulikke tekste ja kirikulaule. Neid hakati välja andma Helsingis. Ilmusid „Ūž testament“ (ŪT 1937), „Piški katkismus“ (PK 1938), „Līvlist vaimli loul-rāntōz“ (Stalte 1939). Nende ortograafia oli järjekindlalt foneetiline. Suuri teeneid selles oli Lauri Kettusel ja Edgar Vālgamāl. E. Vālgamā oli Liivi Seltsi poolt suunatud Helsingisse õppima teoloogiat ja temast pidi saada liivlaste pastor (*līvōd pāp*). 1940. aastaks oli ta Helsingi ülikooli usuteaduskonna lõpetanud, kuid ta otsustas mitte Lätimaale tulla. Ta jäi Soome ning töötas kogu elu Iitti pastorina ja praostina. Kõrges eas elab ta praegu Iittis, on käinud kodumaal vanemaid külastamas Kekkose–Hruštšovi kokkuleppe põhjal ajal, kui rängesse keelutsooni ükski teine välismaalane ei pääsenud. 1989. a alates on ta mitmel korral käinud liivlaste juures ja pidanud Irē kirikus ka liivikeelseid jutlusi.

E. Vālgamā osa on oluline täieliku uue testamendi ortograafia täpsustamisel ja ühtlustamisel (Ūž testament 1942: IV–V.). Teos ilmus 1942. a (ŪT 1942), kui kontakt liivlastega oli sõja tõttu raskendatud, nõukogude võimu ajal oli aga kogu liivikeelne kirjandus Lätis keelatud. Teost võis saada Helsingi ülikooli Eesti Instituudist (Virolainen laitos), mõned eksemplarid õnnestuski peamiselt läbi Viiburi tolli Eestisse tuua. „Ūž testament“ (1942) oli seega viimane liivikeelne teos enne nõukogude aega.

Ungarlastele tutvustas liivlasi ja liivi keelt Frigyes Lukinich (Lukinich 1935).

Kuramaal lõppes Teine maailmasõda tegelikult alles 9. maile järgnenud päevadel. Ligi pool liivlastest (umbes 1000 inimest) pääses üle mere Rootsi ja

assimileerus seal lätlaste hulka. Mõned säilitasid siiski oma keele Uppsalas, Lundis jm 1990. aastateni. Nende keelt on uurinud Julius Mägiste ja Fanny de Sivers. Kodumaale jäänud liivlased sattusid keelutsooni, mere sulgemise tõttu pidid nooremad kodudest lahkuma, et lätlaste hulgas tööd leida. Kohalike võimude poolt oli liivlaste igasugune rahvuslik tegevus keelatud, liivi- ja soomekeelsed raamatud hävitati, mõnedesse on sisse kirjutatud märge „Se röntöz um äbkõlbatõb“ („See raamat on kõlbmatu“).

Kuigi Liivi rahvamaja raamatukogu raamatud hävitati, hoidsid liivlased kodudes liivikeelseid raamatuid. Liivi Seltsi varahoidja Tüomi talu peremees Demberg peitis oma hoonetesse laos olnud liivikeelsed raamatud. 1948. a algasid suurte vaevadega Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateedri ekspeditsioonid liivlaste juurde, mis kestsid 1995. aastani. Kui Tüomi peremeest Dembergi külastasid E. Vääri ja tema üliõpilased, tõi peremees alati igäihele kuni oma surmani vähemalt ühe raamatu. Kui talu jäi 1960. aastatel tühjaks ning seda hooldas keegi vanem naine, õnnestus temalt saada viimased liivikeelsed raamatud, sinna jäid soome- ja lätikeelsed. Et olin koos Mati Hindiga, siis sai tema osa neist endale. Hilisemad ekspeditsioonil olnud ja liivi keelt õppinud üliõpilased said samuti mälestuseks Tüomi peremehe hoitud raamatuid.

Nõukogude ajal ei ilmunud pikka aega liivikeelseid raamatuid ega tekste, uurimustes olid näited foneetilises kirjas. Siiski õnnestus lühemaid tekste, eeskätt luuletusi avaldada siin-seal, nt Pētõr Kĩnkamäg'i (Vääri 1963), Poulĩn Kļaviņa ja Alfon Bertholdi luulet (Vääri 1982b, 1983c).

Enam-vähem liivi kirjakeeles on ainek Vaina Mõlgu uurimuses „Liivi vanasõnad eesti, vadja ja läti vastetega“ (Mõlk 1981) ja P. Dambergi, T. Karma (Dambergs, Karma 1980) rahvalaulude kogus „Lĩbiešu tautasdziesmas“.

1988. a sai võimalikuks liivlastel oma mõtteid ajakirjanduses avaldada, kasutusele võtta liivi sümboleid ja valmistada ette liivi keele õpetamist soovijatele.

1989. a 5. ja 6. augustil tähistati Mazirbes suurejooneliselt Liivi rahvamaja esmaavamise 50. aastapäeva. Kohal oli külalisi Eestist, Soomest, lisaks välislätlasi, liivlasi, kes said pärast 1945. a kodumaalt lahkumist külastada esimest korda oma kodusid kolme päeva vältel vaikselt kokkuleppel piirivalve ja võimude vahel. Selleks ajaks oli ametlikult loodud Liivi Kultuuri Selts, kes sai pidustusteks kasutada Slĩtere Looduskaitseala kasutuses olevaid Liivi rahvamaja ruume.

1989. a oli liivlasi 70–80 inimest, kellest kümmekond valdas liivi keelt ka kirjas. Lisaks nendele on mitmed Lätist pärit noored omandanud Tartu ülikoolis liivi keele nii kõnes kui kirjas (Kersti Boiko, Valt Ernštreit, Marika Kalvele, Kaspars Kauliņš jt), oma vanaisalt omandas lapsena liivi keele Julgī Stalte (Vääri 1999: 122–123). Riias elab ja töötab liivi keelt oskav Tartu ülikooli lõpetanud fennougrist Tõnu Karma. Kõik nad kokku püüdsid taaselus-tada liivi kirjakeelt ja kultuuri, mis oli Nõukogude Lätis olnud varjusurmas aastail 1945–1989. Kõigepealt püüti 1992. a jätkata ajakirja „Līvli“ ilmu-mist liivi keeles. Nii on 1993. a mais ilmunud „Līvli“ 8-leheküljeline mitme-kesine heas ortograafias number, selle koostamisel on olnud juhtiv osa Valt Ernštreitil. Peagi aga ilmus liivi keele kõrvale ikka rohkem ja rohkem läti keel. 1997. a märtsi-aprilli-mainumber on läbinisti lätikeelne (24 lk), kuid on oluline selle poolest, et sisaldab aastail 1992–1997 ajakirjas „Līvli“ ilmunud materjalide bibliograafia autorite perekonnanime alfabeetilisest järjestuses. Selgub, et 1993. a ongi ajakiri läinud üle läti keelele. Ka 2001. ja 2002. a ilmunud „Līvli“ numbrid on lätikeelsed.

1995. a ilmus „Lībiešu kalendārs“, 1996. a „Lībiešu gadagrāmata“, 1997. a samuti „Lībiešu gadagrāmata“. Mõlema viimase kaanel on liivikeelne „Līv-list āigastrōntōz“ (Līvōd Īt. Rāndalist āigarōntōz 1994 āigastōn) ja üksikud luuletused liivi keeles.

Līvōd Īt'i kõrvale tekkis 1993. a paiku liivlaste noorte järeltulijate Līvō Kultūr Sidam (Liivi Kultuuri Keskus) Valt Ernštreiti juhtimisel. Keskus hak-kas 1995. a avaldama ajakirja „Ōvā“ („Voolus“), mis on hästi koostatud ja toimetatud trükis. Sellegi ilmumine on seiskunud.

Suurimaks saavutuseks on Valt Ernštreiti koostatud luulekogu „Ma akub sīnda vizzō, tūrška!“ („Ma võtan sind kinni, tursk!“). Kogusse on haaratud kunagi nii trükist ilmunud kui käsikirjalised luuletused, mis on kõrvuti nii liivi kui läti keeles. Koostamise põhimõtteid on koostaja selgitanud järelsō-nas nii liivi kui läti keeles (Ernštreit 1998: 199–206). Kõiki allikaid ei ole autor siiski suutnud läbi töötada, mistõttu kogu pole täielik. Luulekogu välja-andmist on rahaliselt toetanud Sirpa ja Mauno Koski.

Valt Ernštreit (1999) on koostanud ka teose „Līvōkīel–leṭkīel, leṭkīel–līvōkīel sōnārōntōz“, mis sisaldab koos lisadega 110 lehekülge. Praktilise abivahendina on sel suur väärtus. Kahetsusväärselt hakati 1995. a paiku kahe-silbiliste lühikese esimese silbiga sõnades teise silbi poolpikka täishäälikut märkima pikkusmärgiga: *sōnā*, *mustā*, *piedāg*. Liivi keelt halvasti oskavad

Valda Šuvcāne, 2007. a (foto Tuuli Tuisk).

inimesed hääldavad nüüd täishäälikut pikalt, kuigi see pole pikk. Ebaõnnestunud parandus kaugendab hääldamise kirjaviisist.

Mitmesuguseid väikesi metoodilisi ja leksikoloogilisi abivahendeid on koostanud Valda Šuvcāne, kes on väheseid liivi keelt kirjas oskavaid liivlasi. Tema kodulehelt internetis võib leida valiku liivikeelseid tekste ja luuletusi. Ka Roberts Freimutsi koostatud liivi bibliograafianimistuga saab tutvuda internetis, samal kodulehel leidub ka hulga liiviteemalisi linke.

Käesoleva aastasaja esimestel aastatel on ilmunud tähelepanuväärseid teoseid väljaspool Lätit ja Eestit. Prantsusmaal elav Fanny de Sivers on avaldanud liivlasi ja liivi keelt käsitleva asjatundliku ülevaate (Sivers 2001), mida eestlastele on tutvustanud Eduard Vääri (2002). Göteborgi ülikooli väljaandena ilmus 1998. a ülevaade liivlastest ja liivi keelest (Vääri 1998). Soomes on Juha-Lassi Tast (2002) avaldanud vaimulike laulude tõlke, mis on väga heas liivi kirjakeeles. Soomes Iittis kogu elu kirikuõpetajana töötanud liivlane Edgar Vālgamā (Vaalgamaa 2001) on aga avaldanud liivlaste ajalugu, keelt ja kultuuri käsitleva teose „Valkoisen hiekan kansa“.

LÜHENDID

a – aasta
asks – alamsaksa keel
ca – ld *circa* (umbes)
e – ehk
ee – eesti keeles
ibid. – ld *ibidem* (sealsamas)
inf – infinitiiv
jm – ja muu(d), ja mujal
jne – ja nii edasi
jj – ja järgmised
jpt – ja paljud teised
jt – ja teised
ld – ladina
lk – lehekülg
lt – läti keeles
lvSal – Salatsi liivi
lv – liivi keeles
nn – niinimetatud
nr – number
nt – näiteks
pr – prantsuse keeles
pro – ld eest, asemel, poolt
prof – professor
saj – sajand
sen – seenior
sh – sealhulgas
snd – sündinud
sks – saksa keeles
s.o – see on
srn – surnud
st – see tähendab

u – umbes

van – vananenud

vm – või muu(d), või mujal(t)

vrđ – võrdle

vt – vaata

ISIKUNIMEDE REGISTER

- Aavik, Johannes (1880–1973) 28
- Abakuks, Antons (1912–1957) 86, 87
- Ābele, Anna (1881–1975) 262
- Aben, Karl (1896–1976) 130, 264, 283, 333, 339
- Adelung, Friedrich von (1768–1843) 23
- Adelung, Johann Christoph (1732–1806) 241
- Agricola, Mikael (1510?–1557) 348
- Ahlqvist, August (1826–1889) 255
- Ahtisaari, Martti (snd 1937) 97, 98
- Ako, Holmi liivlaste vanem (srn 1206) 49, 61
- Aksli, Marje 303
- Albert, piiskop (1165?–1229) 32, 47, 48, 50, 54, 57
- Alttoa, Villem (1898–1975) 86, 89
- Alvre, Paul (1921–2008) 58, 59
- Amtmanis-Briedītis, Alfreds (1885–1966) 132
- Anderson, Līna (snd 1887?) 42, 218, 294, 299
- Anderson, Vilma 310, 311
- Anno, liivlaste vanem 52
- Ansenau, Anni (Anzenova, Anna, Tiļļist, Anni, snd 1867?) 42, 292, 294
- Ariste, Erna (1904–2000) 283
- Ariste, Paul (aastani 1927 Berg, ka Ahula, Paul 1905–1990) 5, 9, 13, 19, 20, 39, 73, 95, 103, 122, 134, 136, 138, 260, 263, 269, 282, 283, 287, 291, 298, 333, 337
- Arumaa, Peeter (aastani 1926 Blaubrück 1900–1982) 283
- Arvelius, Friedrich Gustav (1753–1806) 78
- Aspelin, Johannes Reinhold (1842–1915) 25
- Asse (ka Asso, Aso), liivlaste vanem 56
- Baer, Karl Ernst von (1792–1876) 258, 267
- Bátory, Stefan (1533–1586) 70
- Beekman, Vladimir (1929–2009) 132
- Belt, Jāņ (Belte, Jānis 1893–1946) 352, 369

Belt, Jāņ (Belte, Jānis) 288
 Belt, Pētōr (1878–1963) 230, 294
 Bergmann, Gustav von (Bergmanis, Gustavs 1749–1814) 81, 241, 243, 267, 274, 277, 279, 330, 366
 Bergmann, Jaan (1856–1916) 27
 Bernšteins, Kārli (Bernšteins, Kārlis 1881–1961) 84, 85
 Berthold, Alfon (Bertholds, Alfons 1910(1900?)–1993) 13, 82, 83, 136, 141, 157, 173, 192, 196, 202, 301, 302, 326
 Berthold, Berta 82
 Berthold, Griet 202
 Berthold, Grizelda (Kristiņ, Kristiņa, snd Berthold 1910–2013) 15, 82, 83
 Berthold, Ilgonis 111
 Berthold, Kōrli (snd 1881) 42, 111, 113, 145, 222
 Berthold, Marta (Bertholde, Marta 1925–1994) 320, 327
 Berthold, Viktor (Bertholds, Viktors 1921–2009) 98, 118, 173, 301, 312, 327
 Bertold, Ikšķile (Üksküla) piiskop 32, 46, 57
 Bertold, liivlaste vanema Kaupo poeg 55
 Bielenstein, August (1826–1907) 255, 256, 257, 280
 Birznieks-Upītis, Ernests (1871–1960) 117
 Blūm, Alma 301
 Blum, Karl Ludwig (1796–1869) 245
 Blumberga, Renāte (snd 1971) 6
 Boiko, Kersti (snd Kļaviņa 1962) 71, 72, 300, 327, 342, 346, 373
 Boubrig, Johann Samuel Friedrich (1788–1852) 23
 Branke, Eduard 293, 294, 295
 Breemeni Adam (Breemeni Aadam, Adam Breemenist, Adam Bremensis) 235
 Breinkopf, Albert (Breinkopfs, Alberts 1910–1969) 82, 83
 Breinkopf, Pētōr (Breinkopfs, Pēteris 1891–1972) 42, 86, 87, 89, 297, 299
 Bubrich, Dmitri (1890–1949) 276
 Bunge, Friedrich Georg von (1802–1897) 64, 237, 279, 330, 365
 Burchard, Johann Conrad 77, 78, 239
 Busch, Eduard Heinrich von (1811–1887) 255
 Buschan, Georg (1863–1942) 260
 Bähr, Johann Karl (1801–1869) 245
 Börger, Johann Ludwig (1730–1791) 34, 79, 241, 245, 274, 277, 330, 365
 Büsching, Anton Friedrich (1724–1793) 78, 240

Čače, Ints 354
 Caesarius, Heisterbach von (1180–1240) 65
 Castrén, Matthias Alexander (1813–1852) 276
 Cimermanis, Saulvedis (snd 1929) 269, 327
 Cīpele, Lauma 294, 297
 Cīpelis, Alfrēds 297
 Dabrel (ka Dabrelis, Dabrelus, Dobrel, srn 1211), liivlaste vanem 50, 53, 55, 56, 58, 326
 Damberg, Kōrli (Dambergs, Kārlis) 42
 Damberg, Pētōr (Dambergs, Pēteris 1909–1987) 38, 42, 82, 83, 85, 91, 115, 116, 117, 120, 136, 229, 295, 299, 305, 337, 338, 370
 Demberg 88, 89, 372
 Derschau, Ernst von 242, 331
 Dišler, Pētōr (Dišlers, Pēteris 1883–1968) 42, 294
 Dītmār, Woldemar Karl Friedrich von (1794–1826) 242, 366
 Döbner, A. 254
 Eglīte, Natālija 121
 Einhorn, Paul (srn 1655) 74, 238, 239, 278, 330
 Eisen, Matthias Johann (1857–1934) 252, 253, 257, 280
 Elling, Hugo 73
 Endzelīns, Jānis (1873–1961) 261
 Ērenštreit, Teodor (Ērenštreits, Teodors) 304
 Ērenštreite, Emma (ka Erenštreite 1912–1986) 120, 173
 Ermanbriks, Aldis (snd 1939) 97, 123
 Ermanbriks, Rūdolfs (1914–1989) 123
 Ernits, Villem (1891–1982) 260
 Ernštreit, Valt (Ernštreits, Valts, snd 1974) 6, 192, 248, 249, 302, 306, 327, 347, 373
 Erviö, Helle Kalervo (1906–1951) 38, 85, 86, 87, 126, 353, 371
 Essen, Immanuel Justus von (1719–1780) 77, 78, 239
 Ezera, Regīna (1932–2002) 117
 Eyssen, Tibor 86, 89
 Faehlmann, Friedrich Robert (1798–1850) 23, 24, 78, 246, 268
 Fernandez-Vest, Jocelyne 361
 Frederik II (1534–1588) 72
 Freiberg, August (Freibergs, Augusts) 173
 Freimuts, Roberts 374

Frīdman, Alfrīd 173
 Fridrihson, Irma (Fridrihsone 1914(1915?)–1997) 309, 313, 317, 320, 327, 336
 Friebe, W. Chr. 66
 Fürstenberg, Wilhelm von (1500?–1568) 69
 Gadebusch, Friedrich Konrad (1719–1788) 66
 Gebhardi, Ludwig (ka Ludewig) Albrecht (1735–1802) 66, 241, 330, 365
 Gerassimova, Matrjona 287
 Grewingk, Constantin Caspar Andreas (1819–1887) 251, 280
 Grīnbergs, Uldis 92
 Gross, Villem (1922–2001) 131
 Grünthal-Ridala, Villem (1885–1942) 28
 Gūtmaņ, Alīs (Gūtmane, Alise, srn 1953) 82, 83, 115, 136, 305
 Gyarmathi, Samuel (1751–1830) 265
 Haas, Annika 303
 Hagemeister, A. 251
 Hagemeister, Heinrich von 252
 Hakulinen, Lauri (1899–1985) 329
 Hansen, Heinrich August von 243, 278
 Hausenberg, Anu-Reet (aastani 1967 Lapp, snd 1941) 43, 292, 297, 345
 Hausmaņ, Emma (Hausmane, snd 1888) 42, 44, 221, 299
 Hausmaņ, Riniņ 301
 Heikel, Axel Olai (1851–1924) 257
 Hemiņ, Olga 301
 Henrik (ka Lāti Henrik), kroonik 20, 32, 33, 45, 46, 51, 54, 58, 59, 61, 62, 64, 71, 80, 106, 236, 237, 240, 242, 244, 245, 248, 277, 278, 330, 335, 348, 355, 364
 Heporauta, Frans Akseli (1879–1946) 86, 87
 Hermann, Karl August (1851–1909) 25, 257
 Hermelin, Olaus (ka Hermelin, Olof, Olavus, Olavi, 1658–1712?) 75, 238, 278, 330
 Hiedel, Edvin (1930–2012) 288
 Hillner, Wilhelm Karl (1813–1868) 245, 246, 247, 250, 258, 269, 273, 331
 Hint, Aadu (1910–1989) 131
 Hint, Mati (snd 1937) 6, 42, 43, 113, 145, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 372
 Hiärn, Thomas (1638–1678) 71, 74, 238, 241, 277, 330, 365
 Hoeneke, Bartholomäus (14. saj) 66
 Hruštšov, Nikita (1894–1971) 124, 371

Hueck, Alexander Friedrich von (1802–1842) 245, 279, 331
 Hunfalvy, Pál (ka Paul 1810–1891) 25
 Hupel, August Wilhelm (1737–1819) 20, 78, 79, 240, 245, 277, 330, 365
 Hurt, Jakob (1839–1907) 25, 29
 Huttunen, Erkki 87
 Ilus, Ants (1926–2008) 303
 Innocentius III (1160? – 1216) 32, 48, 52
 Jahnsson, Yrjö (1877–1936) 305
 Jakobson, Carl Robert (1841–1882) 25
 Janković-Mirijevski, Teodor (1740–1814) 81
 Jannau, Heinrich Georg von (1753–1821) 21, 34, 66, 241, 242, 267, 274, 278, 331, 366
 Jannsen, Johann Voldemar (1819–1890) 24, 25, 29
 Johansen, Paul (1901–1965) 70, 348, 349
 Johanson, Aksel 137
 Joki, Aulis Johannes (1913–1989) 270
 Jung, Jaan (1835–1900) 60
 Jõgever, Jaan (1860–1924) 28
 Jürgenson, Dietrich Heinrich (1804–1841) 21, 23, 244, 246, 267, 268, 278, 331, 366
 Kälénberga, Ludmilla 306
 Kallas, Enda (1910–2003) 117
 Kallas, Oskar (1868–1946) 253
 Kallmeyer, Theodor (1809–1859) 245, 331
 Kalvele, Marika (Muzikante, Marika, snd Kalvele) 342, 373
 Kampars 86, 89
 Kandis, Aņts 130
 Karelson, Rudolf (1929–2009) 288
 Karjalainen, Kustaa Fredrik (1871–1919) 257
 Karkaus 86, 87
 Karma, Tõnu (1924–2014) 10, 117, 284, 338, 346, 372, 373
 Kask, Arnold (1902–1994) 287
 Kasparson, Aleksis (Kasparsons) 82, 83
 Katariina II (1729–1796) 35, 76, 80
 Kauliņš, Kaspars 342, 373
 Kaupo (ka Caupo), liivlaste vanem (srn 1217) 11, 32, 48, 49, 50, 52, 55, 56, 57, 58, 61, 66, 68, 70, 73, 326
 Kaust, Loone 173

Kekkonen, Urho Kaleva (1900–1986) 124, 371
 Kettler, Gotthard (ka Goddert Ketler või Keteler1517? – 1587) 69
 Kettunen, Lauri (1885–1963) 37, 38, 82, 83, 103, 112, 116, 122, 123, 168, 169, 202,
 259, 262, 263, 264, 275, 281, 282, 289, 296, 298, 304, 305, 306, 333, 337, 341,
 362, 368, 370
 Keyserling, Peter Ernst von (1773–1829) 242
 Kīnkamāg, Pētōr (Kīnkamegs, Pēteris, Kāpbergs, Pēteris 1902–1972) 42, 192, 345,
 372
 Kīnkamāg, Prits (Kīnkamegs, Fricis, Kāpbergs, Fricis) 82, 83
 Kinks, Liina 287, 291
 Kiparsky, Valentin Julius Aleksandr (1904–1983) 236
 Kīnkamāg, Uļī (Uldrōk) (Kīnkamegs, Uldriķis, Kāpbergs, Uldriķis 1869–1932) 304,
 352, 369
 Kippel, Enn (aastani 1935 Kippel, Eduard Ferdinand 1901–1942) 61, 62
 Kirss, Lilian 301
 Kivi, Aleksis (1834–1872) 88, 89
 Kivimäe, Jūri (snd 1947) 70
 Klaas, Birute (Klaas-Lang, Birute, snd 1957) 173
 Kļaviņa, Dzidra (1924–1986) 91, 120
 Kļaviņa, Poulīn (snd Zēberg (Zēberga), Kļaviņa, Paulīne 1918–2001) 42, 92, 118,
 119, 120, 121, 138, 196, 202, 302, 303, 306, 326, 327, 336, 372
 Kļaviņš, Dzintars (1928–2007) 91
 Kleis, Richard (1896–1982) 61
 Kohl, J. G. 66
 Koidula, Lydia (snd Lydia Emilie Florentine Jannsen 1843–1886) 25
 Konik, Konstantin (1873–1936) 30
 Kont, Karl (1923–2005) 122, 287
 Koski, Mauno (1930–2005) 96, 302, 373
 Koski, Sirpa 373
 Koskinen, Yrjö (1830–1903) 254
 Krason, Katriņ (Krasone, Katrīna 1890–1979) 4, 43, 226, 227, 291, 294
 Krauliņš, Kārlis (1904–1981) 132
 Krautmane, Ērika 303, 342
 Kreutzwald, Friedrich Reinhold (1803–1882) 24, 27, 29, 78
 Kristiņ, Natal 145, 301
 Krohn, Julius (1835–1888) 250, 255, 257

Krohn, Kaarle (1863–1933) 257
 Kroll, Reet 301
 Kronbergs 86, 87
 Kross, Jaan (1920–2007) 70
 Kruse, Friedrich Karl Hermann (1790–1866) 244, 245, 251, 274, 278, 331, 366
 Kukk, Tiina (Halling, Tiina, snd 1956) 300, 301, 342
 Kukk, Tiit (1959–1989) 300, 301
 Kull, Rein (1925–2001) 291
 Kullamäe, H. (Kullamägi?) 287
 Kunik, Arist (Куник, Арист Аристович, Kunik, Ernst Eduard 1814–1899) 250, 258, 281
 Kupffer, Ernst Friedrich (1779–1858) 246, 269
 Kurs, Ott (snd 1939) 4
 Kušķis, Jānis (snd 1930) 338
 Kuzmin, Grigori 287
 Kuus, Otto 173
 Kuusberg, Paul (1916–2003) 131
 Köpp, Johan (1874–1970) 36, 253, 270
 Koeppen, Peter von (Köppen, Peter von) 245, 252, 331
 Küchelbecker, Wilhelm (1797–1846) 244, 331, 366
 Kyrölä, Väinö (1909–2003) 304, 332, 341
 Laakso, Johanna (snd 1962) 340
 Laanest, Arvo (1931–2003) 288
 Labsvīrs, Jānis (1907–2002) 86, 87
 Laine, Aare (snd 1951) 303
 Landau, Eber (1878–1959) 254, 280
 Latham, Robert Gordon (1812–1888) 250
 Lauberg, Emma 121
 Laur, Anne 300
 Laur, Hele 173
 Leetberg, Kaarel (1867–1945) 69
 Lehti, Darja 287
 Lehtisalo, Toivo (1887–1962) 329
 Leite, Maṛi (ka Marija, snd 1883(1882?)) 42, 231
 Lembitu (ka Lambite, Lambito, Lembitu, Lembit, sm 1217), muistsete eestlaste vanem 56, 57, 66, 67, 73, 260

Lenz, Friedrich David (1745–1809) 23
 Lepste, Hermīne 294
 Lepste, Lonni 305, 306
 Lepste, Lūtsij 305, 306
 Lepste, Maŗt (Lepste, Mārtiņš 1881–1958) 37, 84, 85, 123, 306
 Lepste, Mirdza 82, 83, 305, 306
 Leskien, August (1840–1916) 26
 Līepiņ, Rēna (Liepiņa, Irēna) 310, 311
 Lihatshev, D. S. (Д. С. Лихачев) 235, 348
 Liives, Ardi (1929–1992) 132
 Linnus, Ferdinand (aastani 1935 Leinbock 1895–1942) 37, 86, 87, 261, 264, 282, 305, 306
 Linnus, Jūri (1926–1995) 93, 283
 Lipp, Martin (1854–1923) 256
 Loorits, Oskar (ka Vāldapā 1900–1961) 37, 82, 83, 116, 122, 123, 168, 169, 259, 260, 281, 305, 306, 332, 336, 341, 351, 352, 353, 368, 369
 Lukas, Tōnis (snd 1962) 71
 Lukinich, Frigyes 260, 371
 Luik, H. 132 132
 Lukk, Viljar 301
 Lönnrot, Elias (1802–1884) 23, 268, 271, 353
 Maasik, E. 132
 Magnus, Saare-Lääne ja Kuramaa piiskop, Liivimaa kuningas (1540–1583) 72
 Malmivaara, Arvi (aastani 1906 Malmberg 1885–1970) 126
 Manninen, Ilmari (1894–1935) 261, 282
 Mansūrova, Elza (1918–1998) 121
 Masing, Otto Wilhelm (1763–1832) 21, 29
 Meinhard (ka Meinard, Meynard, 1130(1134?)–1196) 31, 45, 46, 60, 65, 236
 Melngailis, Emilis (1874–1954) 166, 167
 Merkel, Garlieb Helwig (1769–1850) 66, 242
 Metsala, Merike 303
 Metzsch-Schilbach, Wolf von 252, 257
 Meyer, Karl Heinrich Leo (1830–1910) 64
 Mickwitz, Carl Ferdinand (1811–1880) 24
 Migla, Andrejs 91
 Mikkola, Jooseppi Julius (1866–1946) 257

Moilanen 86, 89
 Moora, Harri (1900–1968) 260
 Moritz, Ludvig Wilhelm (1777–1830) 23
 Munters, Vilhelms (1898–1967) 86, 87
 Muru, Leelo 300
 Muru, Toomas 300
 Mägiste, Julius (1900–1978) 20, 51, 58, 60, 64, 106, 261, 263, 283, 333, 336, 360, 370, 372
 Männi, Olav (1925–1980) 49
 Mälksoo, Tiiu 288
 Mūlenbachs, Kārlis (Mühlenbach, Karl) 261, 338
 Neilande, Ieva (1942–2006) 96, 302
 Nestor, kroonik (1056?–1114) 45, 77, 80, 235, 240, 245, 348, 364
 Neumann, Emil (1842–1903) 251
 Neus, Alexander Heinrich (1795–1876) 250
 Niit, Ellen (snd 1944) 4
 Ninnus, liivlaste vanem (srn 1211) 55
 Noorkõiv, Valli (hiljem Helde, Valli 1925–2012) 55, 287
 Norenberga, Maija 121, 327
 Normet, Dagmar (1921–2008) 131
 Nurk, Anu (snd 1961) 173
 Nurmekund, Pent (1906–1996) 370
 Oliverus (ka Oliver, srn 1227), vaimulik 65
 Ollik, Gustav (1869–1965) 86, 87
 Ošiņš, Edgars 346
 Osten-Sacken, parun 305
 Overberg, Heidenreich (ka Heinrich) Vincke von (srn 1450) 79
 Pabst, Christian Eduard (1815–1882) 236, 241
 Pacius, Friedrich (1809–1891) 369
 Paegle, Leons (1890–1926) 117
 Paegle, Visvaldis (1906–1988) 86, 87
 Paju, Ants (1944–2011) 345
 Pajusalu, Karl (snd 1963) 4, 16
 Pallas, Peter Simon (1741–1811) 35, 80, 241, 274, 330, 365
 Palmeos, Paula (1911–1990) 122, 173, 287
 Panso, Voldemar (1920–1977) 132

Parrot, Georg Friedrich (1767–1852) 278
 Parrot, Johann Leonhard von (1755–1836) 243, 278, 331, 366
 Pauly, Theodore de 250
 Penttilä, Aarni (1899–1971) 261
 Pervik, Aino (snd 1932) 288
 Pesonen, Matti (1868–1957) 126
 Pezold, August Georg Wilhelm (1794–1859) 35, 246, 250, 252, 268, 269, 272, 279, 367
 Peterson, Kristjan Jaak (ka Kristian, Christian 1801–1822) 21
 Piela, Mikko 98, 121, 327
 Piirimäe, Helmut (snd 1930) 277
 Plettenberg, Wolter von (1450?–1535) 69
 Polman, Nikā (Polmanis, Nika 1823–1903) 35, 107, 118, 138, 202, 246, 247, 269, 273, 275, 349, 351, 355, 358, 367
 Posti, Lauri (1908–1988) 71, 107, 262, 263, 264, 275, 289, 333, 336, 337, 370
 Prants, Hendrik (1858–1932) 257
 Prints, Jāņ noorem (Princis, Jānis, Prinz 1821–1904) 273, 355
 Prints, Jāņ vanem (Princis, Jānis, Prinz 1796–1868) 35, 246, 247, 269
 Prints, Pētõr (Princis, Pēteris, Prinz 1831–1889) 355
 Promet, Lilli (1922–2007) 131
 Pärnpuu, Aarne (snd 1938) 345
 Päts, Konstantin (1874–1956) 30
 Pöldmäe, Rudolf (1908–1988) 25, 282
 Rannut, Mart (snd 1959) 345
 Rask, Rasmus (1878–1832) 265
 Rauber, August (1841–1917) 280
 Raud, Rein (snd 1961) 70
 Rebane, Hans (1882–1961) 86, 87, 89
 Reinvalde, Anastasija 82, 83
 Reinvalde, Lūcija 82
 Renner, Johann (ka Johannes, 1525? – 1583) 66
 Renvall, Gustaf (ka Kustaa 1781–1841) 266
 Richter, Alexander von (1803–1864) 250
 Rislakki, Jukka (snd 1945) 128
 Rist, Georg 158, 159
 Rist, Merike (Parve, Merike) 306

Ristikivi, Karl (1912–1977) 68
 Rittich, Aleksandr (Риттих, Александр Фёдорович 1831–1914) 255
 Romanov, B. A. (Б. А. Романов) 235, 348
 Roolah, Andrus 73
 Rosenplänter, Johann Heinrich (1782–1846) 21, 23, 29, 34, 267
 Rozenbergs, Pēteris 91
 Roth, Georg Philippe August von (1782–1817) 23
 Rudzīte, Marta (1924–1996) 103, 338
 Rudzītis, Laimons (1906–1973) 38, 84, 85, 260, 353, 370
 Rumjantsev, Nikolai Petrovič (1754–1826) 266
 Russow, Balthasar (1536? – 1600) 69, 238, 330
 Rutenberg, Johann Joseph Gotthard Otto von (1802–1964) 65
 Ränk, Gustav (1902–1998) 283
 Rätsep, Huno (snd 1927) 284
 Saar, Jutta 287
 Saarimaa, Eemil Arvi (1888–1966) 258
 Sajnovics, János (1773–1785) 265
 Sarvesaare, Rein (kodanikunimega Leo Sepp 1892–1941) 73
 Scherer, Johann Benedikt 239, 278
 Schiefner, Franz Anton (1817–1879) 267
 Schlau, Carl Leberecht (1851–1919) 36
 Schlippenbach, Ulrich von 242
 Schlözer, August Ludwig von (1735–1809) 20, 77, 80, 239, 240, 241, 245, 250, 274, 277, 330, 331, 365
 Schlözer, Kurd von 245, 331
 Schlüter, Wolfgang 235
 Senff, Karl August (1770–1838) 268, 279
 Setälä, Eemil Nestor (1864–1935) 26, 36, 252, 255, 257, 289, 298, 332, 337, 368
 Setälä, Vilho (1892–1985) 258
 Silanagla, Uldis 293, 294
 Silanagla, Vilma (snd Damberg (Damberg) 1911?) 42
 Siniväli, Rein 72
 Sivers, Fanny de (aastani 1941 Isak 1920–2011) 333, 337, 360, 361, 363, 372, 374
 Sjögren, Andreas Johan (ka Anders Johan Sjögren 1794–1855) 35, 235, 237, 240, 246, 249, 250, 252, 254, 255, 257, 258, 262, 265, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 276, 279, 289, 298, 331, 334, 336, 349, 355, 358, 362, 367, 370

Skadiņ, August (Skadiņs, Augusts 1902–1945) 82, 83, 352
 Skuja, Harijs (1927–1984) 116
 Smuul, Juhan (1922–1971) 131
 Snell, Karl Philip Michael (1753–1806) 242
 Snellman, Artturi Heikki (aastast 1906 Virkkunen 1864–1924) 257
 Sodoffsky, Gustav 257
 Szinnyi, József (1857–1943) 26, 329
 Stalt, Oskar (Stalts, Oskars 1903–1992) 91, 121, 139, 309, 326, 336
 Stalte, Helmi (snd 1949) 140, 306, 317, 319
 Stalte, Julgī (snd 1978) 95, 140
 Stalte, Kōrli (Stalte, Kārlis 1870–1947) 6, 82, 85, 87, 123, 124, 260, 282, 302, 369, 370
 Stalte, Margarete (1902–1978) 88, 89, 369, 370
 Stalts, Dainis (1939–2014) 140, 317, 319
 Stipnieks, Laimonis 127, 139
 Stock, Dagmar (snd Hacker 1902–1994) 69
 Stock, Hermann (1916–1987) 69
 Strahlenberg, Philip Johan von (1676–1747) 27
 Stramdlere, Mirdza 92
 Suhonen, Seppo (1938–2010) 333, 336, 337
 Suits, Gustav (1883–1956) 28
 Sutrop, Urmas (snd 1956) 365
 Svan (Swan), Carl Gustaf (1839–1916) 25
 Sōstra, Kaja 306
 Sōöt, Karl Eduard (1862–1950) 253
 Šuvcāne, Baiba (snd 1947) 6, 83, 123, 125, 126, 127, 131, 138, 141, 172, 284
 Šuvcāne, Valda Marija (1923–2007) 98, 121, 303, 327, 347, 374
 Švanenberg, Dāvid (Švānenbergs, Dāvids, snd 1890) 42, 231, 359
 Zandberg, Jelena (snd 1882) 42, 225
 Zēberg, Aņdrōkš (1936–1990) 119, 138, 336
 Zēberg, Jōņ (Zēbergs, Jānis 1904–1974) 42, 111, 113, 145, 223, 299
 Zēberg, Katriņ (Zēberga, Katrīna, snd Berthold (Bertholde) 1877–1964) 42, 108, 111, 112, 118, 145, 166, 167, 202, 223, 225, 294, 350, 367
 Ziemeļe, Dagmāra 121
 Zimmermann, U. J. 20, 78, 239
 Zjablovski, Jevdokim Filippovič (1763–1846) 22, 242

Zumberg, Aldonis 317, 319
 Žagare, Elfrīda (snd Tserbah (Cerbaha), ka Frīda 1914–2001) 98, 121, 304, 327
 Žihare, Laima 309
 Taagepera, Rein (snd 1933) 67
 Taev, Anne 301
 Taizōl, Didrōk 92, 135
 Taliaru, Valentina (Taliaru, Valli) 300
 Tammaru, Lea 173
 Tammsaare Hansen, Anton (kodianikunimi Anton Hansen 1878–1940) 131
 Tankler, Hain (1945–2008) 280
 Tanning, Salme (1904–1962) 264
 Tast, Juha-Lassi 374
 Taureck, J. H. 20, 78, 239
 Teder, Eerik (1928–2004) 43
 Theoderic (fratrem Theodericum), tsistertslaste ordu munk 32, 46, 52, 65
 Thomsen, Vilhelm (1842–1927) 256, 258, 262, 335, 340
 Thunmann, M. J. 78, 79, 240
 Tiivel, Toomas (snd 1952) 99
 Tormis, Veljo (snd 1930) 137
 Traat, Mats (snd 1936) 131
 Treffner, Hugo (1945–1912) 28
 Tserbah, Irma 327
 Tserbah, Oskar (Cerbahs, Oskars) 42
 Tserbah, Ädu 42, 134
 Tserbah-Grīva, Hilda (snd Tserbah (Cerbaha), ka Grīva 1910–1984) 13, 42, 82, 83, 88, 89, 90, 92, 117, 120, 126, 134, 135, 136, 137, 296, 305, 354
 Tuglas, Friedebert (1886–1971) 28
 Tuisk, Tuuli (snd 1979) 4, 6, 33, 374
 Tõnisson, Evald (1928–2001) 61, 329
 Ulmanis, Guntis (snd 1939) 97, 310, 311, 317, 320
 Undla-Põldmäe, Aino (1910–1992) 25
 Unt, Mati (1944–2005) 131
 Uotila, Toivo Emil (1897–1947) 329
 Uzpils, Alvīne 327
 Uustalu, Kadi 301
 Vaalgamaa, Lauri (Vālgamā, Lauri) 124, 125, 128

Vaba, Lembit (snd 1945) 338
Vaga, Voldemar (1899–1999) 279
Vahtre, Sulev (aastani 1937 Vinkmann 1926–2007) 61, 62, 65, 66
Valdemar II (1170–1241) 50
Waldhauer, Ferdinand (1853–1907) 254
Vālgamā, Edgar (aastani 1940 Volganskis, Edgars, ka Vaalgamaa, Edgar 1912–2003)
89, 95, 123, 124, 127, 128
Valge, Mare (snd 1956) 4
Valmet, Aino (1928–1993) 44
Waltari, Mika Toimi (1908–1979) 68
Vanaga, Erna 98
Varonen, Matti 257
Watson, Karl Friedrich (1777–1826) 242, 366
Veide, Melānij (Veide, Melānija 1888–1976) 42, 43, 131
Veide, Vladimir 42, 43
Veiderma, Aleksander (1888–1912) 86, 89
Weinberg, Richard Jakob (1867–1928) 257, 280
Veske, Mihkel (1843–1890) 25, 26, 29, 255
Westrén-Doll, August (1882–1961) 260
Vetemaa, Enn (snd 1936) 131
Wiedemann, Ferdinand Johann (1805–1887) 13, 35, 36, 64, 107, 118, 235, 247, 249,
250, 254, 257, 258, 267, 271, 272, 273, 275, 276, 279, 289, 298, 331, 336, 349,
355, 358, 362, 367, 370
Viiding, Linda (1937–2003) 137
Vīgands 89, 86
Wiik, Kalevi (1932–2015) 340
Viires, Valdar 292
Viitso, Tiit-Rein (snd 1938) 6, 75, 339, 346
Vilde, Eduard (1865–1933) 132
Wilde, Peter Ernst (1732–1785) 79
Villere, Lelde 300
Willmann, Friedrich Wilhelm (1746–1819) 78
Vilms, Jüri (1889–1918) 30
Vilsone, Tamāra (1921–2000) 130, 131, 132
Winkler, Eberhard (snd 1955) 6, 268, 368
Virtaranta, Pertti (1918–1997) 15

Vist, Ants (1935–2015) 97, 173
Wittorf, Andreas von (1813–1886) 252
Vjatško, vürst (Vjatko, Vetseke, Wetseke, srm 1224) 49
Voionmaa, Väinö (aastani 1906 Wallin, ka Alho 1869–1947) 255, 256, 257, 258
Volganski, Didrök (Volganskis, Didriķis, ka Vālgamō, Vālgamā, Valgums, Vaalgamaa, Didrök, 1884–1968) 84, 85, 88, 122, 123, 124, 125, 128, 228, 294, 299
Volteris, Eduardas (Volter, Eduard, Volters, Eduards 1851–1941) 258, 281
Voolaine, Paulopriit (1899–1985) 281
Vääri, Reet (snd 1943) 4, 6, 43, 135, 227, 285, 313

EDUARD VÄÄRI LIIVI BIBLIOGRAAFIA

1948

Liivi kirjakeele arenemine. Auhinnatöö. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskond 1948. [Käsikiri.]

1949

Uurimisretk liivlaste juurde. – Rahva Hääl 187. 10.8.1949.

1953

Sugulusalane sõnavara läänemeresoome keeltes. Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riiklik Ülikool 1953.

1954

Liivlaste ja liivi keele minevikust ning tänapäevast. – Edasi 159. 13.8.1954.

1956

Soomeugriline sõnavara eesti sugulasnimedes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 2 (1956). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1956. 150–159.

1958

Диалекты ливского языка и их изучение. – Тезисы докладов конференции диалектов. Совещание по вопросам диалектологии финно-угорских яз. Тарту 1958. 23–24.

1959

Liivi keele uurimise ajaloost. – Emakeele Seltsi aastaraamat V (1959). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1959. 190–225.

Liivi keele uurimine jätkub. – Keel ja Kirjandus II 10. 1959. 618–621.

1963

Tänapäeva liivlastest ja nende keelest. – Kodumurre 6. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn 1963. 22–31.

1965

100 aastat esimeste liivikeelsete raamatute ilmumisest. – Emakeele Seltsi aasta-raamat 11 (1965). Tallinn 1965. 209–214.

Die neueren Lehnwörter im Livischen. – Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. Helsingiae habitus 23.–28. VIII 1965. Esitelmien ja tiedonantojen tiivistelmät. Helsinki 1965: Societas Fenno-Ugrica. 62.

Vaide küla jutustajad. – Kodumurre 7. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn 1965. 52–56.

Продуктивные суффиксы имен в ливском языке. – Вопросы финно-угорского языкознания III. Москва 1965. 122–129.

1966

Ливский язык. – Языки народов СССР. Том III. Финно-угорские и самодийские языки. Москва 1966. 138–154.

Rahvajutte, vanasõnu ja kombeid Vaide külast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 12 (1966). Tallinn: Eesti Raamat 1966. 211–226.

1967

Talvehakul liivi keelt uurimas. – Kodumurre 8. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn 1967. 40–41.

Ассимиляция ливского языка в Лифляндии и Курляндии. – Вопросы финно-угорского языкознания IV. Ижевск 1967. 76–79.

Liivi. – Lähisukukielten lukemisto. Toim. Pertti Virtaranta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 280) 1967. 225–239.

1968

Über den Wechsel intervokaler Klusile im Livischen. – Ural-Altaische Jahrbücher (Fortsetzung der „Ungarischen Jahrbücher“). Hrsg. Gyula Decsy, Annemarie v. Gabain. Band 40. Heft 3–4. Wiesbaden 1968. 174–180.

Die neueren Lehnwörter im Livischen. – Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsinki 23.–28. VIII 1965. Pars I. Helsinki 1968. 584–588.

1969

Liivi ja eesti isikunimed Henriku „Liivimaa kroonikas“. – Nõukogude Õpetaja 4. 25.1.1969.

О ливской топонимике. – XIII Всесоюзная конференция финно-угроведов. Йошкар-Ола. 29 мая – 2 июня 1969 г. Тезисы докладов. Таллин 1969. 8–9.

Liivi rahvas ja loodus minevikus ja tänapäeval. – Tee Kommunismile 15, 16, 17. 6.–11.2.1969.

1970

Liivi kirjakeel ja kirjandus. – Töid eesti filoloogia alalt III. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259). Tartu 1970. 293–301.

О ливской топонимике. – Вопросы финно-угорского языкознания V. Йошкар-Ола 1970. 4–8.

Koostõrõgi küla. – Läänemeresoomlaste rahvakultuurist. Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum. Tallinn: Valgus 1970. 169–175.

Verbalsuffixe im Livischen. – Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17.–23. VIII 1970. 86. [Teesid I.]

Liivlased ja liivi keel. – Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi. Tallinn: Valgus 1970. 74–88.

1971

Die Liven und die livische Sprache in den Jahren 1920–1970. – Finnisch-ugrische Forschungen XXXIX 1971. 139–148.

1972

Механизм суффиксации в ливском языке. – Вопросы советского финно-угроведения. Языкознание. Тезисы докладов. Саранск 1972. 137.

1973

Латышские элементы в деривации ливского языка. – Балтийские языки и их взаимосвязи со славянскими, финно-угорскими и германскими языками. Тезисы докладов научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения акад. Я. Эндзелина. Рига 1973. 51–52.

1974

Algupärased tuletussufiksид liivi keeles. Doktoriväitekirj. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool 1974. [Käsikiri.]

Frekventatiivse ning retsiprookse *l*-liitega verbid ja algupäraste liidetega adverbid liivi keeles. – Töid eesti filoloogia alalt IV. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 323). Tartu 1974. 35–105.

Liivi keele sufiksiste uurimine. – Töid eesti filoloogia alalt IV. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 323). Tartu 1974. 109–117.

Механизм первоначальных суффиксов в ливском языке. – Вопросы советского финно-угроведения. Петрозаводск: Институт языкознания АН СССР, Институт языка, литературы и истории Карельского филиала АН СССР 1974. 18–19.

1975

Liivi verbisufiksид *-b-* ja *-g-*. – Fenno-Ugristica 1. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 344). Tartu 1975. 371–379.

Исконные словообразовательные суффиксы в ливском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. 10.02.07. Тарту: Тартуский Государственный Университет 1975.

Verbalaffixe im Livischen. – Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17.–23. VIII 1970. Pars I. Acta linguistica. Tallinn: Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut, Valgus 1975. 395–397.

1976

Liivi kohanimesid. – Kodumurre 13. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn 1976. 62–65.

Liivi verbisufiks *-ikš-*. – Fenno-Ugristica 2. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 382). Tartu 1976. 67–91.

Исконные словообразовательные суффиксы в ливском языке. – Советское финно-угроведение 12, 2, 1976. Таллин. 141–150.

1979

Eesti keele lektorite tegevusest Tartu Ülikoolis. – Nõukogude Õpetaja 24. 16.6.1979.

1980

Liivi verbisufiks *-nd-* ja *-ž-*. – Fenno-Ugristica 6. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 517). Tartu 1980. 146–161.

Liivi verbisufiks *-n + t-*. – Fenno-Ugristica 7. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 550). Tartu 1980. 97–110.

Liivlased tulevad Tartusse. – Edasi 262. 15.11.1980.

Liivlased esinevad Tartus. – Tartu Riiklik Ülikool 32. 14.11.1980.

Liivlased esinesid Tartus. – Nõukogude Õpetaja 49. 6.12.1980.

1981

Liivi verbisufiks (vokaal) + *ñ-*. – Fenno-Ugristica 8. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 566). Tartu 1981. 119–141.

Mechanismus der livischen Verbalsuffixe. – Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 9. – 15. Septembris 1975. Pars 3. Budapest 1981. 320–322.

Üks keelepiiride ületajaid. – Edasi 55. 7.3.1981.

Liivlaste kevadised esinemised. – Edasi 126. 2.6.1981.

Liivlaste ansamblid esinemas. – Sirp ja Vasar 34. 21.8.1981.

1982

Liivi verbisufiks *-r + i-*. – Fenno-Ugristica 9. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 611). Tartu 1982. 99–115.

Liivlase Alfon Bertholdi luulet. – Fenno-Ugristica 9. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 611). Tartu 1982. 116–118.

Über die Suffixe lexikalischen Ursprungs im Livischen – Symposiumi 82. Suomalais-neuvostoliittolainen itämerensuomalaisen filologian symposiumi 30.8.–2.9.1982, Jyväskylä 1982. Esitelmien referaatit. 80–81.

Soomo-ugri keelte kateedri esimesed ekspeditsioonid. – Filoloogiateadused Tartu ülikoolis. (Konverentsi teesid – 15. dets 1982.). Tartu 1982. 153–154.

1983

Tartu ülikooli osa liivi keele ja liivlaste uurimisel. – Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII. (Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjoni ja ajaloo muuseumi materjalid). Tartu 1983. 90–100.

Liivi verbisufiks *-m + i-*. – Fenno-Ugristica 10. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 643). Tartu 1983. 72–78.

Liivlaste Pauliņ Kļaviņa ja Alfon Bertholdi luulet I. – Fenno-Ugristica 10. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 643). Tartu 1983. 79–83.

Jälle liivlaste juures. – Edasi 182. 22.7.1983.

1984

Liivi verbisufiks *-s(-š) + t-*. – Fenno-Ugristica 11. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 673). Tartu 1984. 93–113.

Liivlaste Pauliņ Kļaviņa ja Alfon Bertholdi luulet. II. – Fenno-Ugristica 11. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 673). Tartu 1984. 133–145.

Liivi külades – Edasi 182. 9.8.1984.

Liivlaste laulik Hilda Cerbach-Grīva (27.02.1910–13.09.1984). – Tartu Riiklik Ülikool 27. 12.10.1984. 4.

Liivi laulikut meenutades. – Edasi 249. 28.10.1984.

1985

Professor Paul Ariste soome-ugri keelte sõjajärgse väliuurimise korraldajana. – *Fenno-Ugristica* 12. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 690). Tartu 1985. 94–100.

Liivi verbisufiks *-s(-š) + t-*. – *Fenno-Ugristica* 12. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 690). Tartu 1985. 159–181.

Der Plural im Livischen. – *Congressus Sextus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Syktyvkar 24.–30.07.1985. Band 1. Syktyvkar: Akademie der Wissenschaften der UdSSR, Komi Zweigstelle Sprachwissenschaft 1985. 80. [Teesid.]

Komposita und Wortgefüge im Livischen. – *Studia Fennica* 28. Ostseefinnische Untersuchungen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1985. 123–128.

Liivlaste kontsert – Sirp ja Vasar 1. 1.4.1985.

Õppereis liivlaste juurde. – Tartu Riiklik Ülikool 18 (1415). 31.5.1985. 4.

Suviselt uurimisreisilt. – Tartu Riiklik Ülikool 22 (1419). 6.9.1985. 3.

1986

Liivi verbisufiks *-l + ṭ-(d)-*. – *Fenno-Ugristica* 13. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 728). Tartu 1986. 134–144.

Alfon Bertholdi kirjanekuid liivlaste varasemast elust I. – *Fenno-Ugristica* 13. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 728). Tartu 1986. 174–179.

1987

Liivi verbisufiks *-p + t-*, *-k + t-*, *-v + t-*. – *Fenno-Ugristica* 14. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 776). Tartu 1987. 119–135.

Alfon Bertholdi kirjanekuid liivlaste varasemast elust II. – *Fenno-Ugristica* 14. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 776). Tartu 1987. 150–160.

1988

Liivlaste ja liivi keele assimileerumine. – *Itämerensuomalaisen filologian symposiumi. Referaatit*. Turku 1988. 116–117.

1989

Līvõd kuoda nustami. – Par lībiešiem: par lībiešu vēsturi, kultūru un situāciju mūsdienās. Rīga: Lībiešu kultūras savienība 1989. 4–8.

Alustati taas liivi keele õppimist. – Nõukogude Õpetaja 46. 18.11.1989.

Ferdinand Johann Wiedemann liivi keele uurijana. – Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. Suomalais-virolainen Wiedemann-seminaari Helsingissä 5.–6.10.1987. Toim. Seppo Suhonen. (Castrenianumin toimitteita 31). Helsinki 1989. 64–68.

Pētõr Damberg (1909–1987). – Emakeele Seltsi aastaraamat 33 (1987). Tallinn: Eesti Raamat 1989. 151–153.

Alfon Bertholdi jutustusi. – Fenno-Ugristica 15. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 860). Tartu 1989. 170–181.

1990

Liivi ja läti keele suhete uurimine aastail 1970–1990. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Läänemeresoome keelekontaktid. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä / Läänemeresoome sümposion fennougristide 7. rahvusvahelises kongressis Debrecenis 27.8.–1.9.1990. Helsinki 1990. 154–160.

Liivlaste elust. – Liivimaa Kroonika. Edasi. 14.1., 28.1., 11.2., 25.2., 11.3., 25.3., 8.4., 22.4., 6.5., 20.5., 17.6., 1.7., 15.7., 29.7., 12.8., 2.9., 16.9., 30.9., 14.10., 28.10., 11.11., 25.11., 9.12., 23.12. 1990.

Erforschung der Beziehungen zwischen dem livischen und lettischen in den Jahren 1970–1990. – Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum, 2A, Debrecen 27. VIII. – 2. IX. 1990. Summaria dissertationum. Debrecen 1990. 268.

Suri üks paremaid liivi keele kõnelejaid. – Liivimaa Kroonika 4. 25.02.1990. 3.

1991

Liivlaste lood. – Kultuur ja Elu 11. 1991. 65–69. [Arvustus E. Säde samanimelisele filmile.]

1992

Alfon Bertholdi jutustusi – Fenno-Ugristica 18. (Tartu Ülikooli toimetised 938). Tartu 1992. 148–156.

1993

1992. a välipraktika liivlaste juures. – Minor Uralic languages and their contacts. Toim. Ago Künnap. Tartu: Tartu Ülikool 1993. 115–120.

Liivlased elavad edasi. – Õpetajate Leht 11. 20.3.1993.

1994

Par lībiešiem un lībiešu valodu. – Lībieši: rakstu krājums. Koost. Kersti Boiko. Rīga 1994. 227–248.

Īss lībiešu valodas aprakst. – Lībieši: rakstu krājums. Koost. Kersti Boiko. Rīga 1994. 267–287.

1995

Professor Paul Ariste un līvõ kēļ. – Ōvā: āigakēra līvõ kultūr pierāst. Rīga: Līvõ Kultūr sidām. Tuomiji Valt Ernštreit. Mārts 1995. 16–18.

Soome-ugri rahvaste kirjakeele probleeme. – Kultuurileht 13. 31.3.1995. 7.

About the Livonian language of Livonia. – Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars II. Jyväskylä 1995. 128. [Teesid.]

1993. aastal liivlaste juures. – Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis. Edited by Ago Künnap. Tartu-Groningen 1995. 201–222.

Liiviläiset ja liivin kieli. – Itämerensuomalaiset. Heimokansojen historiaa ja kohta-loita. 1995. 127–146.

1996

Andreas Johan Sjögren liivi keele uurijana. – Fenno-Ugristica 19. Toim. Ago Künnap. Tartu 1996. 158–164.

Liivinmaan liivin kielestä. – Congressus Octavus Internationalis Fenno-ugristarum. Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars IV. Sessiones sectorium. Syntaxis et semantica &

Contactus linguistici et status hodiernus linguarum & Cetera linguistica. Jyväskylä 1996. 249–252.

Les lives et la langue live. – Contacts de langues et de cultures dans l'aire baltique: mélanges offerts à Fanny de Sivers. Édités par. M. M. Joselyne Fernandez, Raimo Raag. Uppsala Multiethnic Papers 39. Uppsala 1996. 253–264.

1997

Kuulsa rahva viimsed päevad. – Maaleht 36. 11.9.1997.

1998

Liverna och deras språk. Rapport nr 2/1998. Göteborg: Göteborgs universitet.

Liivi keel, Helsingi ülikool, Seppo Suhonen. – Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16.V.1998. Toimittaneet Riho Grünthal, Johanna Laakso. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 228). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1998. 437–440.

Rändakēļ, min jemākēļ, piva minnõn um sin ēļ. Liivi keel, mu emakeel, püha on mulle Su hääļ. Pauliņ Kļaviņa 80. – Keel ja Kirjandus XLI 2. 1998. 144–146.

Mälestuspäevad Liivi rannas. – Videvik 33. 21.8.1998.

1999

Das Livische und die Liven. – Sprachen in Finnland und Estland. Vorträge des symposiums, 7.–9. November 1996. Herausgegeben von Pekka Lehtimäki. Wiesbaden: Harrassowitz 1999. 115–124.

Teateid sugulasrahvastest ja -keeltest kuni 1919. aastani. – Artikleid ja arhivaale II. Toim. Helgi Vihma. Johannes Aaviku Selts. Tallinn 1999. 51–59.

2002

Liivi keele käsiraamat. – Keel ja Kirjandus XLV 3. 2002. 210–212.

2003

Das livische Schrift und Schriftsprache. – IX rahvusvaheline bibliofilia-konverents. Ettekannete kokkuvõtted. Tallinn 2003. 13–14.

Liivi kiri ja kirjakeel. – IX rahvusvaheline bibliofiilia-konverents. Ettekannete kokkuvõtted. Tallinn 2003. 12–13.

2004

Didrik ja Edgar Vaalgamaa kui liivi rahvosluse, kultuuri ja keele kandjad. – Keel ja Kirjandus XLVII 6. 2004. 476–479.

2005

Liivi kiri ja kirjakeel. – Raamat on ... IV. Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh. Toim. Eerik Teder, Jaan Toomla. Tallinn. 2005. 111–126.

KIRJANDUS

- Aavik, Johannes 1912. Soome sõnad Eesti kirjakeeles. Üks keele rikastamise abinõu. – Eesti Kirjandus 1. 5–30.
- Aben, Karl 1947. Eesti ja liivi laenud läti sõnavaras. Kultuurilooline uurimus. Dissertatsioon. Tartu. [Käsikiri.]
- Aben, Karl 1957. Eesti ja liivi laene läti sõnavaras. – Emakeele Seltsi aastaraamat III (1957). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 199–216.
- AESA 1922 = Akad. Emakeele Seltsi aastaraamat II (1921). Tartu. 20.
- AESA 1924 = Akad. Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1923). Tartu. 23.
- Adamus <Bremensis> 1876. Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum ex recensione Lappenbergii. In usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusa. Editio altera. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.
- Adelung, Johann Christoph 1809. Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in beynahe fünfhundert Sprachen und Mundarten, von Johann Christoph Adelung, Hofrath und Ober-Bibliothekar zu Dresden, größtentheils aus Dessen Papieren fortgesetzt und bearbeitet von Dr. Johann Severin Vater, Professor und Bibliothekar der Universität zu Halle. Zweiter Theil. Berlin, in der Vossischen Buchhandlung.
- Ahlqvist, August 1869. Suomalainen murteiskirja tahi lukemisia viron, karjalan, vatjan, vepsän ja liivin kielillä suomalaisten sanastojen kanssa. Toim. Aug. Ahlqvist. Helsinki: J. Simeliuksen perillisten kirjapaino.
- Ahlqvist, August 1877. Suomen Kielen Rakennus. Vertaavia kieliopillisia tutkimuksia tehnyt Aug. Ahlqvist. I. Nominien synty ja taivutus. Suomalainen runoppi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapainos.
- Ahula, P. (= Ariste, Paul) 1921. La Livoj. – Esperanto Triumfonta 57, 6.11.1921. 1–2.
- Alho, Väinö 1891. Liivin kansa, sen entsisyys ja nykyisyys. Jyväskylä.
- Alvre, Paul 1984. Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas. – Keel ja Kirjandus XXVII 6, 335–342; 9, 538–543.
- Alvre, Paul 1985. Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas. – Keel ja Kirjandus XXVIII 1, 32–36; 2, 96–105.
- Ariste, Paul 1954a. Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis 1802–1952. – Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 35). 77–108.

- Ariste 1954b = Аристэ, П. А. 1954. К вопросу о развитии ливского языка. – Труды Института языкознания (АН СССР), том IV. Москва. 254–307.
- Ariste, Paul 1956. Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärg. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 5–23.
- Ariste 1958a = Аристэ, П. А. 1958. Ливы и ливский язык. – (Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised VII. Известия Академии Наук Эстонской ССР VII). Таллин. 36–46.
- Ariste 1958b = Аристэ, П. А. 1958. Ливы и ливский язык. – (Известия Академии Наук Латвийской ССР XI). Рига. 31–50.
- Ariste, Paul 1959. Liivi keele palatalisatsiooni olemusest. – Emakeele Seltsi aasta- raamat IV (1958). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 256–262.
- Ariste, Paul 1973. Ferdinand Johann Wiedemann. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 1981. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 14). Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 1982. Lauri Kettunen Tartu ülikooli professorina. – Filoloogiateadused Tartu ülikoolis. Tartu. 27–28.
- Arumaa, Peeter 1935. Eesti-liivi ja läti ühisest fraseoloogiast ning süntaksist. – Eesti Keel XIV 4–6. 124–136.
- Baltijas Juhrnietu Kalendars 1891 = Baltijas Jührnietu Kalendars 1891. 167.
- Baltijas Wehstnesis 1870 = Baltijas Wehstnesis 36. 10. IX 1870.
- Bergmann, Gustav von 1789. Das Gebeth des Herrn oder Vaterunersammlung in hundert zwey und funfzig Sprachen. Herausgegeben von Gustav Von Bergmann. Ruien.
- Bergmann, Jaan 1901. J. Bergmann'i Laulud. Jurjew (Tartu).
- Bielenstein, August 1889. Welches Volk hat an den Küsten des Rigischen Meerbusens und in Westkurland die historische Priorität, die indogermanischen Letten oder die mongolischen Finnen? – Baltische Monatschrift. Herausgegeben von Robert Weiss. XXXVI. Band. Reval. 87–108.
- Bielenstein, August 1892. Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands. (Mit einem Atlas von 7 Blättern.) St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Blum, Karl Ludwig 1846. Ein Bild aus den Ostsee-Provinzen oder Andreas von Löwis of Menar. Berlin: Verlag von Duncker u. Humblot.

- Boiko, Kersti 1990. Põhja-Kuramaa liivlaste külade nimetused. – *Fenno-Ugristica* 17. Tartu (Tartu Ülikooli toimetised 902). 76–87.
- Bunge, Friedrich Georg von 1853. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Erster Band. 1093–1300. Reval, in Comission bei Kluge und Ströhm. Druck von Heinr. Laakmann in Dorpat.
- Busch, Eduard Heinrich von 1867. Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland. I. St. Petersburg-Leipzig: Haessel.
- Buschan, Georg 1926. Die Liven. – *Illustrierte Völkerkunde*: in zwei Bänden. II: Zweiter Teil. Herausgegeben von Dr. Georg Buschan. Stuttgart: Strecker und Schröder. 979–981.
- Bähr, Johann Karl 1850. Die Gräber der Liven. Ein Beitrag zur Nordischen Alterthumskunde Geschichte von Johann Karl Bähr. Dresden: Rudolf Kuntze.
- Börger, Johann Ludwig 1778. Versuch über die Alterthümer Lieflands und seiner Völker besonders der Letten. Riga.
- Büsching, Anton Friedrich 1772. M. Johann Thunmanns Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker. Herausg. V. A. Fr. Büsching. Berlin.
- Damberg, Pētõr 1935. Jemakīel lugdõbrāntõz skūol ja kuod pierast. Tuoin. P. Damberg. Helsinki: Sūomõ skūollist ja Suomalaisuuden Liitto.
- Damberg, Pētõr 1978a. Liivi keelekorraldusest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 23 (1977). Tallinn: Eesti Raamat. 71–82.
- Damberg, Pētõr 1978b. Līvõ kīel kõrdõlpanmi. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 23 (1977). Tallinn: Eesti Raamat. 83–92.
- Dambergs, Pēteris, Tõnu Karma 1980. Lībiešu tautasdziesmas. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
- Deenas Lapa 1891 = Deenas Lapa 244. 29. X 1891.
- Ditmar, Woldemar von 1816. *Disquisitio de origine nominis Livoniae historiae Livonorum prodromus. Auctore Dr. Woldemaro a Ditmar. Livonicorum et Esthonicorum nobilium consociationis membro. Heidelbergae: typis Joannis Michaelis Gutmanni academiae typographi.*
- Döbner, A. 1865. Die Liven. – *Rigascher Almanach für 1865*. VIII. Riga. 65–82.
- EE 1990 = Eesti Entsüklopeedia 5. Tallinn: Valgus.
- EE 1994 = Eesti Entsüklopeedia 7. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

- Einhorn, Paul 1649. *Historia Lettica. Das ist Beschreibung der Lettischen Nation.* Dorpt in Liefland 1649.
- Eisen, Matthias Johann 1891. Kas elab veel Liivlasi Liivimaal? – Olevik 42. 21.10.1891.
- Eisen, Matthias Johann 1892. Miks? – Postimees 10. 14.1.1892.
- Eisen, Matthias Johann 1909. Eestlaste sugu. Eesti Kirjanduse Seltsi Rahwakirjanduse-toimekonna väljaanne. Rahwakirjandus 3.
- EKA 1965 = Eesti kirjanduse ajalugu (1. osa). Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toimetanud Endel Sõgel ja Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Endzelīns, Jānis 1923 (= J. Endzelin) *Lettische Grammatik.* Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- ENE 1972 = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 4. Tallinn: Valgus.
- ENE 1975 = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 7. Tallinn: Valgus.
- Ernits, Villem 1931. Néhány szó a lív kérdéshez. – Turán XVI. Budapest. 41–42.
- Ernštreit, Valt 1998. Līvõ lūolkub: Ma akub sīnda vizzõ, tūrska! [Järelsõna]. Līvõ Kultūr Sidām. 199–201 (liivi keeles). 203–206 (lāti keeles).
- Ernštreit, Valt 1999. Līvõkīel-leṭkīel, leṭkīel-līvõkīel sōnārōntōz. Lībiešu-latviešu, latviešu-lībiešu vārdnīca. Rīga.
- Ernštreits, Valts 2013. Liivi kirjakeel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Forschungsreisen 1905 = Finnisch-ugrischen Forschungen. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde unter Mitwirkung von Fachgenossen. Band V. 1905. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsingfors-Leipzig.
- Gadebusch, Friedrich Konrad 1780. *Livländische Jahrbücher.* Erster Theil von 1030 bis 1561. Riga: J. F. Hartknoch.
- Globus 1880 = Die Liven in Kurland. – Globus XXXVIII. Braunschweig 1880. 7.
- Gorškov 1969 = Горшков, Александр Иванович. История русского литературного языка. Москва.
- Grewingk, Constantin 1875. Ueber Liven- und Estenschädel. – Vortrag, gehalten in der Sitzung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft am 29. Mai 1874. Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1874. Dorpat. 91–95.
- Hagemeister, A. v. 1849. Mahrz Sahrum, der letzte Live in der Umgegend Wenden's. – Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Est- und Kurlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. 41. 787–791.

- Hagemeister, Heinrich von 1836. *Materialen zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. Erster Theil.* Riga.
- Hakulinen, Lauri 1961. *Suomen kielen rakenne ja kehitys. Toinen, korjattu painos.* Helsinki: Otava.
- Hansen, Heinrich August von 1843. Ueber v. Parrot's Versuch über Liwen, Lätten und Eesten. – *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat.* 1. Band, 2. Heft. Dorpat, Leipzig: Fr. Severin, C. F. Köhler. 53–62.
- HCL 1874 = *Heinrici chronicon Livoniae ex recensione Wilhelmi Arndt; in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis reduci fecit Georgius Henricus Pertz.* Hannover: Hahn.
- Heikel, Axel Olai 1909. *Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien. Ethnographische Forschungen auf dem Gebiete der Finnischen Volkerschaften III.* Helsingfors: Société Finno-Ougrienne (*Kansatieteellisiä julkaisuja, Travaux ethnographiques IV*). 109–114.
- Hermann, Karl August 1897. Ueber die etymologische Bedeutung der alten livischen und kurischen Ortsnamen. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 1896. Jurjev (Dorpat): Druck von C. Mattiesen. 145–177.
- Hermann, Karl August 1901. *Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyklopädia konversationi-lexikon, see on kõige inimlise teadmise haridusline sõnakiri hulga kujutustega kaunistatud.* 1. köide : Täht A / Asjatundliste kaastööliste abil toim., kokku seadnud ja kirj. Dr. K. A. Hermann. Viies vihik. Jurjev–Tartu.
- Hillner, Wilhelm 1847. *Die Liven an der Nordküste von Kurland* (Lu le 24 avril 1846). – *Bulletin de la Classe historico-philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg.* T. 3. 201–206.
- Hiärn, Thomas 1794 (1665). *Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte.* Nach der Originalhandschrift herausgegeben. Erster Theil. Mitau bey Johann Magnus Wehrt.
- Hiärn 1835 = 1835. *Thomae Hiärn's Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte.* Nach der Originalhandschrift herausgegeben und im Drucke besorgt von Dr. C. E. Napiersky. *Monumenta Livoniae Antiquae.* Erster Band. Riga, Dorpat und Leipzig. Verlag von Eduard Frantzen's Buchhandlung.
- HLC 1955 = *Heinrichs Livländische Chronik. Heinrici Chronicon Livoniae.* 2. Aufl. Bearbeitet von Leonid Arbuzow und Albert Bauer. (*Scriptores Rerum Germanicum in usum Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*). Hannover: Hahnsche Buchhandlung.
- HLK 1962 = *Henriku Liivimaa kroonika.* Ladina keelest tõlkinud Julius Mägiste. Stockholm: Vaba Eesti; Rooma: Maarjamaa.

- HLK 1982 = Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis. Toim. ja komment. Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hueck, Alexander Friedrich von 1845. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig: Wigand.
- Hupel, August Wilhelm 1774–1782. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, I (1774), II (1777), III (1782). Riga.
- Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen. Riga, Leipzig.
- Hupel, August Wilhelm 1789. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. zur Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland. Riga.
- Hupel, August Wilhelm 1792. Neue Nordische Miscellaneen. I–II. Riga. 19–20.
- Hupel, August Wilhelm 1793. Neue Nordische Miscellaneen. III–IV. Riga. 19–21.
- Illustrierte Beilage 1906 = Illustrierte Beilage der Rigaschen Rundschau. Februar 1906. 16.
- Inland 1857 = Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Est- und Kurlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. Zweiundzwanzigster Jahrgang. Dorpat.
- Inland 1862 = Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Est- und Kurland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. Korrespondenz. Livland. Siebenundzwanzigster Jahrgang. Nr. 28. Dorpat.
- Jannau, Heinrich von 1828. Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten und die Mittel zu einer allgemeinen ehstnischen Schriftsprache zu gelangen. Eine historisch, philologisch-critische Untersuchung, nebst kurzer Zusammenstellung, Vergleichung und Wuerdigung der Finnischen, Livischen, Reval-Ehstnischen und Dorpat-Ehstnischen Sprache. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Th. 5. H. 19. Pernau: J. H. Rosenplänter.
- Johansen, Paul 1959. Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung. 523–532.
- Jordan, Paul Eduard 1892. Geschichte der ehstländischen literarischen Gesellschaft für die Zeit von 1842 bis 1892. Reval.
- Jõgever 1918 = Jaan Jõgewer, Eesti keele häälikute ajalugu. Tartu.
- Jürgenson, Dietrich Heinrich 1840. Ueber die Entstehung der beiden Hauptdialecte der Esthnischen Sprache. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 1. Dorpat-Leipzig. 19–25.

- Kallas, Oskar 1904–1905. Spricht man in Livland noch livisch? – Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen 4. Helsinki-Leipzig. 61–65.
- Kallmeyer, Theodor 1849. Die Stein-Inschriften bei dem Pastorate Irben am Don-dangenschen Strande. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Bd. 4. III. Riga. 151–155.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik 1906. Suomalais-ugrilaisia käsikirjoituksia Pietarin kirjastoissa. – Suomalais-Ugri-laisen Seuran Aikakauskirja. XXIII₅. Helsinki. 1–12.
- Karma, Tõnu 1986. Vahejuhtum Riia–Vindavi reisirongis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 30 (1984). Tallinn: Eesti Raamat. 197–199.
- Kerge, Krista, Reet Vääri [koost.] 2011. Eduard Vääri bibliograafia. Toim. Helen Kõrgesaar, Marga Lvova. – Keeleteadlane Eduard Vääri. Artikleid ja bibliograafia. (Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 6). Koost. Reet Vääri, Krista Kerge. Tallinn: Tallinna Ülikool. 255–340.
- Kettunen, Lauri 1920. Liiviläis-matkalta. – Virittäjä. Helsinki. 111–119. Vrd ka Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1921). Tartu. 12.
- Kettunen, Lauri 1923. Liivlaste mereneitsid *noorad*. – Eesti Keel. Emakeele Seltsi ajakiri I (1922). Tartu: Emakeele Seltsi kirjastus. 3–7.
- Kettunen, Lauri 1925. Untersuchung über die livische Sprache I. Phonetische Einführung. Sprachproben. Tartu (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII₃).
- Kettunen, Lauri 1927. Kauppo ja Lembit. – Hakkapeliitta 48. 26. XI. 1927. 8–10.
- Kettunen, Lauri 1929. Liivin *ti'edâz* 'jälki' = suom. *tehdas*? – Virittäjä. 23–25.
- Kettunen, Lauri 1934. Liivin sanojen selityksiä. – Virittäjä. 223–227.
- Kettunen, Lauri 1936. Eräistä liivin kielen merkintäkysymyksistä. – Virittäjä 40. 487–494.
- Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki: Suomalais-Ugri-lainen Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae V).
- Kettunen, Lauri 1942. Liivin kielen äännehistoriaa. – Virittäjä 46. 317–330.
- Kettunen, Lauri 1947. Hauptzüge der livischen Laut- und Formengeschichte. Vollständiger Sonderabdruck aus der Grammatischen Einleitung des Livischen Wörterbuches. Helsinki: Suomalais-Ugri-lainen Seura.
- Kettunen, Lauri 1948. Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä. Murrosvuodet 1918–1924. Porvoo, Helsinki: WSOY.
- Kettunen, Lauri 1960. Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet. Helsinki: Suomalais-Ugri-lainen Seura (Suomalais-Ugri-laisen Seuran Toimituksia 119).

- Keyserling, Peter Ernst von, Derschau, Ernst von 1805. Beschreibung der Provinz Kurland. Nach Anleitung des unter Allerhöchsten Schutz Seiner Kaiserlichen Majestät von Einer freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg im Jahr 1802 angefertigten Entwurfs. Mitau.
- Kiparsky, Valentin 1936. *Fremdes im Baltendeutsch*. – Mémoires de la Société néophilologique de Helsingfors 11. Helsinki: Société Néophilologique.
- Kippel, Enn 1987. *Issanda koerad. Romaan liivlaste kristianiseerimisest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Koeppen, Peter von 1847. Die Bewohner Kur- und Livlands im Allgemeinen und die Liven insbesondere; vom Akademiker Koeppen (Lu le 24 avril 1846). – Bulletin de la classe historico-philologique de l'Académie Impériale de sciences de St.-Petersbourg. T. 3. n. 17. St.-Petersbourg. 257–261.
- Koskinen, Yrjö 1866. *Sur l'antiquité des liven en Livonie*. Helsingfors.
- Kreutzwald, Friederich Reinhold 1951. *Kalevipoeg. Eesti rahva eepos*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Krohn, Julius 1870. Omituisesta Optativin ja Imperativin muodosta Liivin, Watjan, Tverin Karjalan ynnä Turun ja Viron vanhassa kielessä. Genitivin käyttämisestä Dativina Liivin kielessä ja Suomen eri murteissa. – Suomi. Kirjoituksia isän-maallisista aineista. Toimittanut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Toinen Jakso. 8 Osa. Helsinki. 503–507.
- Krohn, Julius 1887. Suomen suku. – Maantieteellisiä kuvaelmia XIV. Helsinki: Kansanvalistusseura.
- Krohn, Julius 1894. Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus: Neljä lukua Suomen suvun pakanallista jumaluusoppia. Helsinki (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 83).
- Krohn, Kaarle 1915. Suomalaisten runojen uskonto. Suomensuvun uskonnot 1. Helsinki (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 137).
- Kruse, Friedrich 1842a. *Necrolivonica, oder, Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements, Generalberichte über seine auf Allerhöchsten Befehl im Jahre 1839 ausgeführte archäologische Untersuchungsreise nebst mehreren wissenschaftlichen Excursen und vielen Lithographien von Alterthümen, Plänen und Charten*. Dorpat.
- Kruse, Friedrich 1842b. *Bemerkungen über die Ostsee-Gouvernements*. Leipzig.
- Kruse, Friedrich 1846. *Ur-Geschichte des Esthnischen Volksstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland überhaupt, bis zur Einführung der christlichen Religion*. Moskau.

- Kunik, Arist 1862a. Die Liven und ihre Klagen. – St. Peterburgische Zeitung. Herausgeben von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 109. 23. Mai/4. Juni. 449.
- Kunik, Arist 1862b. Die Liven und ihre Klagen. – Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Est- und Kurland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. Siebenundzwanzigster Jahrgang. Nr. 23. 357–360.
- Kõpp, Johan 1935. Viimast Liivimaa liivlast otsimas. Mälestusi prof. E. N. Setälä surma puhul. – Postimees, 19.2.; 20.2; 21.2.
- Kõpp, Johan 1991. Mälestuste radadel II. Tartus 1896–1906. Tallinn: Eesti Raamat.
- Küchelbecker, Wilhelm 1883 = Дневник Вильгельма Карловича Кюхельбекера. 1831–1845 г.г. – Русская Старина. Том XXXIX. С.-Петербургъ.
- Kyrölä, Väinö 1979. Suomalaiset liiviläisten asialla. Heimotyön historiaa. Helsinki: Suomalais-Ugrilaisen kulttuurirahaston säätiö.
- Laakso, Johanna 1988. Rückläufiges Wörterbuch des Livischen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Landau, Eber 1909. Ein Beitrag zur Anthropologie der Liven. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXVI₂. Helsingfors. 1–32.
- Latham, Robert Gordon 1863. The Nationalities of Europe. By R. G. Latham Vol. I–II. London.
- Laugaste, Eduard 1951. Sõnade ja nime seletusi. – Kalevipoeg. Eesti rahva eepos. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lehtisalo, Toivo 1936. Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 72). Helsinki.
- Leinbock, Ferdinand (= Linnus, F.) 1928. Liivlaste kalastusest ja vähipüügist. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat IV. Tartu. 109–154.
- LHLK 1881 = Läti Hendriku Liiwi maa kroonika ehk Aja raamat. Alguskirja järele välja annud J. Jung. Tartu: H. Laakmann.
- Lihatšev, Romanov 1950 = Д. С. Лихачев, Б. А. Романов, Повесть временных лет. В двух томах (I, II). Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Lipp, Martin 1890. Die Liven. – Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1889. Dorpat: Druck von C. Mattiesen. 88–106.
- Līvli = Līvli 11, 1933 (novembõr); 2, 1934 (februar); 1, 1992 (augusts); 1993 (maij); 2001, 2 (49) (marts, aprīlis, maijs); 2002, 2 (67) (aprīlis, jūnijs).
- LL 1921 = Esimene Liivi lugemik. Kokkusaadnud Lauri Kettunen ja Oskar Loorits. Ežmi Līvəd lugdabrōntəz. Sasādənd Prof. Lauri Kettunen un Štud. Oskar Loorits. – Tartu (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised I).

- LL 1922 = Teine liivi lugemik. Toi līvəd lūgdəbrōntəz. – Tartu (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised V).
- LL 1923 = Kolmas liivi lugemik. Kolməz līvəd lūgdəbrōntəz. Sasādən August Skadiñ. Tartu (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised IX).
- LL 1924 = Neljas liivi lugemik. Nel'l'ōz līvōd lūgdōbrōntōz. – Tartu (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised X).
- LL 1926 = Viies liivi lugemik. Vīdōz līvōd lūgdōbrōntōz. – Tartu (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XV).
- Loorits, Oskar 1923. Liivi rahva olevik. – Eesti Kirjandus XVII 1, 37–46; 2, 73–82; 3, 129–139; 4, 166–182.
- Loorits, Oskar 1926. Liivi rahva usund I. Mit einem Referat: Der Volksglaube der Liven. Tartu (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). B XI₁).
- Loorits, Oskar 1927. Liivi rahva usund II. Mit einem Referat: Der Volksglaube der Liven. Tartu (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). B XII₁).
- Loorits, Oskar 1928. Liivi rahva usund III. Mit einem Referat: Der Volksglaube der Liven. Tartu (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). B XVI₁).
- Loorits, Oskar 1931. Der norddeutsche Klabautermann im Ostbaltikum. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1929. Dorpat: Gelehrte Estnische Gesellschaft zu Dorpat. Tartu: Õpetatud Eesti Selts. 76–125.
- Loorits, Oskar 1932a. Der Tod in der livischen Volksüberlieferung. – Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXVI. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXVI. Tartu: Õpetatud Eesti Selts. 131–169.
- Loorits, Oskar 1932b. Die Geburt in der livischen Volksüberlieferung. – Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXVI. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXVI. Tartu: Õpetatud Eesti Selts. 170–200.
- Loorits, Oskar 1936. Volkslieder der Liven. – Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXVIII. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXVIII. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Loorits, Oskar 1938. Liivi rahva mälestuseks. Reisivesteid ja ülevaateid. Tartu-Tallinn: Loodus.
- LPE 1984 = Latvijas padomju enciklopēdija. 5. Rīga.
- LR 1876 = Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichniss und Glossar. Herausgegeben von Leo Meyer. Paderborn.
- Lukas, Tõnis 1990. Oma rahva hüvanguks, oma rahva vastu. – Reede 37. 14.9.1990.

- Lukinich, Frigyes 1932. Adalékok a lív nép életéből. – Turán XV. Budapest. 23–25.
- Lukinich, Frigyes 1933. Līv dalok. – Turán XVI. Budapest. 20.
- Lukinich, Frigyes 1935. A līv föld és népe. Budapest.
- Mahjas Weesis 1874 = Mahjas Weesis 27. 6. VII 1874.
- Manninen, Ilmari 1929a. Soome sugu rahvaste etnograafia. Tartu: Loodus.
- Manninen, Ilmari 1929b. Suomensukuiset kansat: kuvauksia esineellisen kulttuurin alalta. Porvoo: W. Söderström.
- Manninen, Ilmari 1932. Die finnisch-ugrischen Völker. Leipzig: O. Harrassowitz.
- Masing, Otto Wilhelm 1818a. Kurze Charakteristik der Tschudischen Völker. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Zehntes Heft. Pernau. 13–60.
- Masing, Otto Wilhelm 1818b. Pühhapäwa Wahhe-luggemissed mis Otto Willelm Masing kirjutand ja wäljaandnud. Essimenne jaggu. Tartu.
- Masing, Otto Wilhelm 1825. Marahwa Näddala-Leht. Tartu.
- Meelejahutaja 1881 = Rannalaste elust. – Meelejahutaja III, 1881. 211–220, 242–255.
- Merkel, Garlieb Helwig 1796. Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts: ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde. Leipzig: Heinrich Gräff.
- Merkel, Garlieb Helwig 1798. Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes. Erster Band. Berlin: Voss.
- Merkel, Garlieb Helwig 1799. Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes. Zweiter Band. Berlin: Voss.
- Metzsch-Schilbach, Wolf von 1892. Die letzten Liven. – Globus: illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde. Herausgeben von Dr. Richard Andree. LXI. 353–359.
- Metzsch-Schilbach, Wolf von 1894. Zur Volkskunde der Liven. – Globus: illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde. Hrsg. von Dr. Richard Andree. XXVI. Braunschweig. 219–223.
- Mihkla, Karl 1971. Johannes Aaviku elu ja tegevus. – Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule. Tallinn: Valgus. 11–70.
- Mikkola, Jooseppi Julius 1894. Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen 1. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia VIII). Helsingfors: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Mikkola, Jooseppi Julius 1928. Liivinkielisiä kirjeitä A. J. Sjögrenille vv. 1851–53. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia LVIII.) Juhlakirja Yrjö Wichmanin kuusikymmenvuotispäiväksi. Helsinki. 371–388.

- Montagsblatt 1909 = Montagsblatt der St. Peterburgischen Zeitung 282. 13/26. IV 1909.
- Moora, Harri 1924. Eestlaste, liivlaste ja lätlaste vaatest ristiusule nende kristianiseerimise algul. – Ajalooline Ajakiri 3. Kolmas aastakäik. Tartu. 81–90.
- Moora, Harri 1956. Eesti rahva ja naaberahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 41–119.
- Mt 1863a = Das Evangelium Matthäi in den westlichen Dialect des Livischen übersetzt von dem Liven J. Prinz und dessen Söhnen P. Prinz und J. P. Prinz, durchgesehen von F. J. Wiedemann. Mitglieder der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. Impensis Ludovici Lugiani Bonaparte. London.
- Mt 1863b = Das Evangelium Matthäi in den östlichen Dialect des Livischen zum ersten Male übersetzt von dem Liven N. Pollmann, durchgesehen von F. J. Wiedemann. Mitglieder der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. Impensis Ludovici Lugiani Bonaparte. London.
- Mt 1880 = Püwa Matteus Ewangelium lihbischi. Drukkõ pandõd England un wõhrõ mä bihbõl-sełtsch perahst. Gedruckt für die Britische und Ausländische Bibelgesellschaft. – Blagoveschtschenskaja Nr. 1, Pehterburgs.
- Mägiste, Julius 1928. Eräitā liiviläisiā possessiivisuffiksini jāännõksiā. – Virittājā. 285–287.
- Mägiste, Julius 1931. Liivi sõnaseletusi. – Eesti Keel X 5. 129–138.
- Mägiste, Julius 1951. En kort översikt över mina studieresor till östersjöfinnarna i Sverige munder åren 1947–1950. – Knut-Olof Falk, Nils M. Holmer, Julius Mägiste (Toim.), Meddelanden från seminarierna för slaviska språk, jämförande språkforskning och finsk-ugriska språk vid Lunds Universitet I. Lund. 1–4. [peatükk lk 3: Resorna till liverna.]
- Mägiste, Julius 1961. Satavuotias liivinkielinen kalainluettelo. – Virittājā 3. 323–325.
- Mägiste, Julius 1964. Liiviläisiä tekstejä. (Suomen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 276). Helsinki.
- Mälk, Vaina 1981. Liivi vanasõnad eesti, vādja ja lāti vastetega. Koost. Vaina Mälk. I–II. Tallinn: Eesti Raamat.
- Mülenbachs, Kārlis 1923–1925. Latviešu valodas vārdnīca 1.–2. Rīga.
- Neumann, Emil 1862. Die Liven und ihre Klagen. – Baltische Monatschrift. Bd. 5. H. 6. Riga. 534–545.
- Neumann, Wilhelm 1908. Lexikon Baltischer Künstler. Riga: Verlag von Jonck & Poliewsky.

- Neus, Alexander Heinrich 1852. Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung von H. Neus. Dritte Abtheilung. Reval: Kluge & Ströhm.
- Olevik 1887 = Liivlased ja Krewinglased, Olevik 40. 28. IX 1887.
- Olevik 1891 = A. Saal, Liivlased, Olevik 30. 29. VII 1891. 613–615.
- Olevik 1892 = M. J. Eisen, Liivlased, Olevik 6. 10. II 1892. 125.
- Olevik 1894a = Liivi keel ja kirjandus, Olevik 36. 5. IX 1894. 769.
- Olevik 1894b = Liivi keel ja kirjandus, Olevik 37. 12. IX 1894. 788–789.
- Pabst, Christian Eduard 1856. Bunte Bilder, das ist: Geschichten, Sagen und Gedichte nebst sonstigen Denkwürdigkeiten Ehstlands, Livlands, Kurlands und der Nachbarlande. Zweites Heft. Reval.
- Pabst, Eduard 1867. Heinrich's von Lettland Livländische Chronik, ein getreuer Bericht, wie das Christenthum und die deutsche Herrschaft sich im Lande der Liven, Letten und Ehsten Bahn gebrochen. Reval.
- Pallas, Peter Simon 1786–1789. *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa; augustissimae cura collecta. Sectionis primae, Linguas Europae et Asiae complexae. I–II.* Petropoli.
- Parrot, Johann Leonhard von 1828. Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie und bürgerlichen Verhältnisse der Liwen, Lätten, Eesten; mit Hinblick auf einige benachbarte Ostseevölker, von den ältesten Zeiten bis zur Einführung des Christenthums. Nebst einer Topographie und einer topographischen Charte des Landes zu Anfang des dreizehnten Jahrhunderts. Bd. 1. Stuttgart: Carl Hoffmann.
- Pauly, Theodore de 1862. *Description ethnographique des peuples de la Russie par T. de Pauly. Publee a l'occasion de Jubilé millénaire de l'Empire de Russie.* Saint-Pétersbourg.
- Penttilä, Aarni 1935. Muutamia länsiliiviläisiä arvoituksia. – Virittäjä. 47–49.
- Peterson, Christian Jaak 1822. Christfrid Ganander Thomasson's Finnische Mythologie. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Vierzehntes Heft. Pernau. 1–114.
- Piirimäe, Helmut 1982. Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. I. Tallinn: Valgus.
- PK 1938 = Piški katkismus 1938. Helsinki.
- Posti, Lauri 1936. Liivin kielen intonaatioista. – Virittäjä 40. 314–326, 384.
- Posti, Lauri 1942. Grundzüge der livischen Lautgeschichte. Helsinki (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXV).
- Postimees 1905 = Postimees 178. 16. VIII 1905.
- Postimees 1906 = Wanadest liiwlastest Kuramaa rannas ja wäikene palwe. Postimees 203. 6. IX 1906. 2.

- Postimees 1920 = Postimees 204. 11. VIII 1920.
- Postimees 1934 = Kaks liivi sõnastikku teoksil. – Postimees 189. 14. VII 1934.
- Prants, Hendrik 1911. Soome-sugu rahvaste ajalooline arenemine. – Eesti Kodu 11. 216–217; 13, 257–259.
- Põldmäe, Rudolf 1982. Filoloogilisi meenutusi Tartu ülikoolist 1920.–1930. aastail. – Looming 10.1399–1400.
- Põldmäe, Rudolf 1988. Noor Jakob Hurt. Monograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- RÄ 1932 = Rāndalist Ājgarāntoz 1933. ājgaston, kien at 365 pävvō. Koost. Laimonis Rudzītis. Rīgos: Līvōd sōbrad seļč Letmās.
- RÄ 1933 = Līvōd Rāndalist Ājgarāntoz 1934. ājgaston, kien at 365 pävvō. Koost. Laimonis Rudzītis. Rīgā: Līvōd sōbrad seļč Letmās.
- Raud, Rein 1990. Kaupo. Tallinn: Eesti Raamat.
- Richter, Alexander von 1857. Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Theil 1. Die Zeiten der reingermanischen Entwicklung. 1158–1562. Bd 1. Die Eroberung 1158–1237. Die Behauptung des Landes und die innern Einrichtungen 1237–1347. Riga: Verlag von Nicolai Kymmel's Buchhandlung.
- Rislakki, Jukka 2004. Latvian kansalliseepoksen suomentaja puhui liivin kieltä. Rovasti Edgar Vaalgamaa. – Helsingin Sanomat, 07.01.2004. [<http://www.hs.fi/muistot/a1364354824709>]
- Rittich 1873 = Риттих, Александр Фёдорович 1873. Материалы для этнографии России. Прибалтийский край. XV, XVI, XVII. Санктпетербург.
- Rooliht, Andrus 1990. Nii see oli... Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajastust. Tallinn: Periodika.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1815. Bruchstück aus einer neuen finnischen Grammatik. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Viertes Heft. Pernau. 80–95.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1816. VII. Fragen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Fünftes Heft. Pernau. 169.
- Russow, Balthasar 1920. Liivimaa kroonika I. Tõlk. K. Leetberg. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Russow, Balthasar 1967. Liivimaa kroonika. Tõlk. D. Stock, H. Stock. Stockholm: Vaba Eesti.
- Rutenberg, Otto von 1859. Geschichte der Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Kurland von der ältesten Zeit bis zum Untergange ihrer Selbständigkeit. Bd. 1. Leipzig: Wilhelm Engelmann.

- Rätsep, Huno 1959. Liivi fraseoloogiat. – Emakeele Seltsi aastaraamat V (1959). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 226–242.
- Saarimaa, Eemil Arvi 1912. Matkavaikutelmia Liiviläismailta. – Turun Sanomat 187, 16. elokuu; 191, 21. elokuu; 197, 28. elokuu; 203, 4. syyskuu.
- Saarimaa, Eemil Arvi 1914. Liiviläisten mytologisia uskomuksia. – Virittäjä 18. 90–94.
- Sarvesaare, Rein 1937. Kaupo. Ajalooline näidend 11 pildis. Tallinn: Eesti Akadeemilise Kunstnike Koondise Kirjastus.
- Scherer, Johann Benedikt 1776. Nordische Nebenstunden. Das ist: Abhandlungen über die alte Geographie, Geschichte und Alterthümer Nordens. Herausgegeben von J. B. Scherer. Erster Theil. Frankfurt und Leipzig. 203–248.
- Schlippenbach, Ulrich von 1809. Malerische Wanderungen durch Kurland von Ulrich Freyherrn von Schlippenbach. Riga und Leipzig.
- Schlözer, August Ludwig 1770. August Ludwig Schlözers gesammelte Nachrichten von den Ueberresten den Liven, in Livland und Kurland. – M. Johann Joseph Haigold's Beylagen zum Neuveränderten Russland. Zweiter Theil. Riga und Leipzig. 343–380.
- Schlözer, August Ludwig, Gebhardi, Ludewig Albrecht 1785. Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie, durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Teutschland und Engeland ausgefertigt. 50. Halle: Johann Jacob Gebauer.
- Schlözer, Kurd von 1850. Livland und die Anfänge deutschen Lebens im baltischen Norden. Berlin.
- Schlüter, Wolfgang 1903. Die Ostsee und die Ostseeländer in der Hamburgischen Kirchengeschichte des Adam von Bremen. – Jahresversammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft am 18. (31.) Januar 1902. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1902. Jurjew (Dorpat): Druck von C. Mattiesen. 1–28.
- Setälä, Eemil Nestor 1888a = Kirje Kuurinmaalta. (U. S:lle E. N. S:ltä). – Uusi Suometar 239, 11. lokakuu; 239, 12. lokakuu.
- Setälä, Eemil Nestor 1888b = Liiviläisten luota. (U. S:lle E. N. S:ltä). – Uusi Suometar 279, 28. marraskuu; 287, 7. joulukuu; 291, 12. joulukuu.
- Setälä, Eemil Nestor 1889. A liv nép és nyelve. – Nyelvtudományi Közlemények XXII (1887–1890). Budapest. 241–264.
- Setälä, Eemil Nestor 1899. Yhteissuomalainen äännehistoria. I ja II vihko. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Setälä, Eemil Nestor 1934. Zur livischen phonetik. Eine kurze bemerkung. – Finnisch-Ugrische Forschungen. Zeitschrift für finnisch-urgische Sprach- und

- Volkskunde nebst Anzeiger unter Mitwirkung von Fachgenossen. Band XXII. Helsinki. 176.
- Setälä, Eemil Nestor 1953. Näytteitä liivin kielestä. Kerännyt E. N. Setälä. Suomentanut ja julkaissut Väinö Kyrölä. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 106).
- Siniväli, Rein 1990. Liivimaa kuningas hertsog Magnus. Üks õpetlik lugemine Liivimaa ajaloost. Kuidas Magnusest sai Saare-Lääne piiskopkonna piiskop. – Liivimaa Kroonika 18. 16.9.1990. 4.
- Sivers, Fanny de 1965. Le coup de glotte en letton et en live. – Celi XII. 51–56.
- Sivers, Fanny de 1967a. Une distinction grammaticale sauvée par l'emprunt. Une preposition lettone au service du système casuel live. – La Linguistique I. 81–96.
- Sivers, Fanny de 1967b. Lettisches und Niederdeutsches im livischen Komparativ. – Celi XIII. 31–42.
- Sivers, Fanny de 1970. Le dativ en live. – Donum Balticum XIV. Stockholm. 495–500.
- Sivers, Fanny de 1971a. Die lettischen Präfixe des livischen Verbs. Les préfixes lettons du verbe live. Nancy: Berger-Levrault.
- Sivers, Fanny de 1971b. Die lettischen Präfixe des livischen Verbs. Wörterverzeichnis. Paris.
- Sivers, Fanny de 2001. Parlons live. Une langue de la Baltique. Paris: L'Harmattan.
- Sjögren, Anders Johan 1849. Bericht über eine im Auftrage der russischen geographischen Gesellschaft während der Sommermonate des Jahres 1846 nach den Gouvernements Livland und Kurland unternommene Reise zur genauen Untersuchung der Reste der Liwen und Krewingen. – Denkschriften der russischen geographischen Gesellschaft zu St. Petersburg. Bd. 1. Weimar. 453–605.
- Sjögren, Anders Johan 1850. Zur Ethnographie Livlands; vom Akademiker Sjoegren (Lu le 11 juillet 1849). – Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie Impériale des sciences de Saint-Petersbourg. T. VII. St.-Petersbourg-Leipzig. 1–80.
- Sjögren, Anders Johan 1853. Rapport de M. Sjögren sur son voyage (Lu le 8 octobre 1852). – Bulletin de la Classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. Tome X. No. 17 (No. 233). St.-Petersbourg; Leipzig. 268–272.
- Sjögren 1955 = A. J. Sjögren 1955. Tutkijan tieni. [Käsikirjoituksesta suomentanut Aulis J. Joki]. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- SKK 1968 = Suomen kielen käsikirja. Toim. O. Ikola. Tapiola.
- Snell, Karl Philip Michael 1794. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena.
- Snellman, Artturi Heikki 1894. Itämeren suomalaiset itsenäisyytensä aikana. Yliopistollinen väitöskirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino.
- Sodoffsky, Gustav 1906. Von Baltischen Küsten und Inseln. Reval: Verlag von Franz Kluge.
- Szinnyei, József 1910. Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig: G. J. Göschen.
- Stalte, Karl 1924. Līvo lōlōd. (Līvōd Īt kēratōkst I). Tallinna: Leelo.
- Stalte, Kōrli 1929. Līvōkīel lōlōd. Ulzōandōn Līvōd Īt. Kubbōkuoṛṛōn Stalte Kōrli. Helsinki.
- Stalte, Kōrli 1939. Līvlist vaimli loulrāntōz. Koost. K. Stalte. Helsinki.
- Stalte, Margarete 1933. Līvōkīel lōlōd II. Ulzōandōn Līvōd Īt. Kubbōkuoṛṛōn Stalte Margarete. Helsinki.
- Suhonen, Seppo 1966. Liivin kielen fonologian pääpiirteet. Helsinki. [Käsikiri Helsingi ülikoolis.]
- Suhonen, Seppo 1968. Salatsin liivin konsonanttiyhtymistä. – Fenno-Ugrica. Juhla-kirja Lauri Postin kuusikymmenvuotispäiväksi 17.3.1968. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 145). 206–215.
- Suhonen, Seppo 1970a. Liivin kielen nuoret lättiläiset lainasanat. Helsinki. [Käsikiri Helsingi ülikoolis.]
- Suhonen, Seppo 1970b. Zur Mouillierung der späten lettischen Lehnwörter im Livischen. – Donum Balticum. To Professor Christian S. Strang on the occasion of his seventieth birthday 15 March 1970. Ed. By Velta Rūķe-Draviņa. Stockholm: Almqvist & Wiksell. 507–514.
- Suhonen, Seppo 1973. Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 154).
- Suhonen, Seppo 1975. Liivin kielen näytteitä. Helsinki (Castrenianumin toimitteita 5).
- Sutrop, Urmas 2002. Eesti-läti sõnaraamatu tegemisest. – Ettekanne J. Aaviku Seltsi konverentsil Valgas 6. mail 2002 (Piirilinna keele- ja kultuurikontaktidest).
- Zjablovski, Jevdokim 1810 = Зябловский, Евдоким Филиппович, Краткое землеописание Российского государства в нынешнем его состоянии, для пользы учащихся, изданное от Главного Управления Училищ. Сочинено

Евдокимом Зябловским, Санктпетербургского Педагогического Института Ординарным Профессором и Кавалером. Второе тиснение исправленное и дополненное. Санктпетербург.

- Taagepera, Rein 1990. Pürrosevõidud eesti ajaloos. – Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid 5–6. Mai–juuni. 6–7.
- Taev, Karl 1976. Kristjan Jaak Petersoni elust ja loomingust. – Kristjan Jaak Petersoni laulud ja päevaraamat. Tallinn. 5–24.
- Tankler, Hain 1982. Tartu ülikooli kasvandikud. – NSV Liidu Teaduste Akadeemia liikmed. Tallinn.
- Tanning, Salme 1958. Mulgi murde ja liivi keele suhetest. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II. Tallinn. 105–117.
- Tast, Juha-Lassi 2002. Lüotöks Sõnäd. 26 Loulõ (Psalmõ). Bībõltulkimiz institüt. Helsinki.
- Thomsen, Vilhelm 1890. Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk Undersøgelse. Mémoires de l'Académie Royale de Copenhague. 6me serie. Vidensk. Selsk. Skr., 6te Raekke, historisk og filosofisk Afd. 1ste Bd. 1. København.
- Tõnisson, Evald 1970. Muistsed liivlased ja Kuramaa liivlased. – Keel ja Kirjandus XIII 8. 461–466.
- Tõnisson, Evald 1974. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (II. Jh. – Anfang 13. Jhs.). Tallinn: Eesti Raamat.
- Undla-Põldmäe, Aino 1978. Saateks. – Lydia Koidula. Mu isamaa on minu arm. Tallinn. 227–246.
- Uotila, Toivo Emil 1933. Derivationssuffixe. – Finnisch-ugrische Forschungen: Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde. 73–94.
- ÜT 1937 = Üž testament. Evangeliumõd ja Apostõld tīed. Helsinki.
- ÜT 1942 = Üž testament. Helsinki.
- Uusi Suometar 1909 = Wiimeiset liiwiłäiset. – Uusi Suometar 103. 7.5.1909.
- Vaalgamaa, Edgar 2001. Valkoisen hiekan kansa. Liiviläisten historiaa ja kulttuuria. Jyväskylä: Atena.
- Vaba, Lembit 1977. Läti laensõnad eesti keeles. Tallinn: Valgus.
- Vaga, Voldemar 1971. Kunst Tartu XIX sajandil. Tallinn: Kunst.
- Vahre, Sulev 1955. Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348) ajalooallikana. Disertatsioon. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

- Vahtre, Sulev 1987. Romaanist ja liivlaste saatusest. – [Järelsõna] Enn Kippel, Issanda koerad. Romaan liivlaste kristianiseerimisest. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vahtre, Sulev 1990. Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn: Olion.
- Varonen, Matti 1898. Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 87).
- Veske, Mihkel 1873. Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes [von Dr. Michael Weske]. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Veske, Mihkel 1879. Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis. Välja andnud Dr. M. Weske, Tartu uniwersiteedi Eesti keele lektor. Tartu.
- Veske, Mihkel 1881. Soome keele õpetus. Esimene jagu: Lühikene grammatik. Väljaandnud Dr. M. Weske. Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused 47. Wiljandi.
- Veski, Johannes Voldemar 1974. Mälestuste raamat. Tallinn: Eesti Raamat.
- Viitso, Tiit-Rein 1981. Läänemeresoome fonoloogia küsimusi. ENSV TA KKI. Tallinn.
- Viitso, Tiit-Rein 1982. Основные проблемы фонологической структуры прибалтийско-финских языков и ее истории. 10.02.07 – Финно-угорские языки. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Таллинн 1982 (Институт языка и литературы АН ЭССР). [Käsikiri.]
- Volter 1917 = Вольтер, Эдуард Александрович 1917. Судьба последних ливов в России в связи с проблемою мелких народностей в государстве и их сохранения для науки. – Живая старина XXV. 1916. Петроград. 050–056.
- Voolaine, Paulopriit 1922. Liivi keele kvantiteedisuhted eksperimentaalfoneetika valgustusel. Auhinnatöö. Tartu Ülikool. Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv. S0080. [Käsikiri.]
- Vuosikertomus 1889a = Vuosikertomus 2 päivänä joulukuuta 1887. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. Band VI. Helsinki 1889. 139–144;
- Vuosikertomus 1889b = Vuosikertomus 2 päivänä joulukuuta 1888. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. Band VI. Helsinki 1889. 145–150.
- Vuosikertomus 1912 = Suomalais-Ugrilaisen Seuran vuosikertomus v. 1912. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. XXIX₄. Helsinki 1915. 14.
- Vääri, Eduard 1953. Sugulusalane sõnavara läänemeresoome keeltes. Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

- Vääri, Eduard 1956 = Soomeugriline sõnavara eesti sugulasnimedes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 2. (1956). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 150–159.
- Vääri, Eduard 1958 = Вяри, Э. Диалекты ливского языка и их изучение. – Тезисы докладов конференции диалектов. Совещание по вопросам диалектологии финно-угорских яз. Тарту 1958. 23–24.
- Vääri, Eduard 1959. Liivi keele uurimise ajaloost. – Emakeele Seltsi aastaraamat V (1959). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 190–225.
- Vääri, Eduard 1963. Tänapäeva liivlastest ja nende keelest. – Kodumurre 6. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn. 22–31.
- Vääri, Eduard 1965a. 100 aastat esimeste liivikeelsete raamatute ilmumisest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 11 (1965). Tallinn. 209–214.
- Vääri, Eduard 1965b. Die neueren Lehnwörter im Livischen. – Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. Helsingiae habitus 23.–28. VIII 1965. Esitelmien ja tiedonantojen tiivistelmät. Helsinki: Societas Fenno-Ugrica. 62.
- Vääri, Eduard 1965c. Vaide küla jutustajad. – Kodumurre 7. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn. 52–56.
- Vääri 1965d = Вяри, Э. Продуктивные суффиксы имен в ливском языке. – Вопросы финно-угорского языкознания III. Москва. 122–129.
- Vääri 1966a = Вяри, Э. Ливский язык. – Языки народов СССР. Том III. Финно-угорские и самодийские языки. Москва. 138–154.
- Vääri, Eduard 1966b. Rahvajutte, vanasõnu ja kombeid Vaide külast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 12 (1966). Tallinn: Eesti Raamat. 211–226.
- Vääri, Eduard 1967a. Talvehakul liivi keelt uurimas. – Kodumurre 8. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn. 40–41.
- Vääri 1967b = Вяри, Э. Ассимиляция ливского языка в Лифляндии и Курляндии. – Вопросы финно-угорского языкознания IV. Ижевск. 76–79.
- Vääri, Eduard 1967c. Liivi. – Lähisukukielten lukemisto. Toim. Pertti Virtaranta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 280). 225–239.
- Vääri, Eduard 1968a. Über den Wechsel intervokaler Klusile im Livischen. – Ural-Altaische Jahrbücher (Fortsetzung der „Ungarischen Jahrbücher“). Hrsg. Gyula Decsy, Annemarie v. Gabain. Band 40. Heft 3–4. Wiesbaden. 174–180.
- Vääri, Eduard 1968b. Die neueren Lehnwörter im Livischen. – Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsinki 23.–28. VIII 1965. Pars I. Helsinki. 584–588.
- Vääri, Eduard 1969a. Liivi ja eesti isikunimed Henriku „Liivimaa kroonikas“. – Nõukogude Õpetaja 4. 25.1.1969.

- Vääri 1969b = Вяри, Э. О ливской топонимике. – XIII Всесоюзная конференция финно-угроведов. Йошкар-Ола. 29 мая – 2 июня 1969 г. Тезисы докладов. Таллин 1969. 8–9.
- Vääri, Eduard 1970a. Liivi kirjakeel ja kirjandus. – Tõid eesti filoloogia alalt III. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259). 293–301.
- Vääri 1970b = Вяри, Э. О ливской топонимике. – Вопросы финно-угорского языкознания V. Йошкар-Ола. 4–8.
- Vääri, Eduard 1970c. Koštrõgi küla. – Läänemeresoomlaste rahvakultuurist. Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuseum. Tallinn: Valgus. 169–175.
- Vääri, Eduard 1970d. Verbalsuffixe im Livischen. – Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17.–23. VIII 1970. [Teesid.]
- Vääri, Eduard 1971. Die Liven und die livische Sprache in den Jahren 1920–1970. – Finnisch-ugrische Forschungen XXXIX. 139–148.
- Vääri 1973 = Вяри, Э. Латышские элементы в деривации ливского языка. – Балтийские языки и их взаимосвязи со славянскими, финно-угорскими и германскими языками. Тезисы докладов научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения акад. Я. Эндзелина. Рига. 51–52.
- Vääri, Eduard 1974a. Algupärased tuletussufiksids liivi keeles. Doktoriväitekiri. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. [Käsikiri.]
- Vääri, Eduard 1974b. Frekventatiivse ning retsiprookse *l*-liitega verbid ja algupäraste liidetega adverbids liivi keeles. – Tõid eesti filoloogia alalt IV. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 323). 35–105.
- Vääri, Eduard 1974c. Liivi keele sufiksits uurimine. – Tõid eesti filoloogia alalt IV. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 323). 109–117.
- Vääri, Eduard 1975a. Liivi verbisufiksids *-b-* ja *-g-*. – Fenno-Ugristica 1. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 344). 371–379.
- Vääri 1975b = Вяри, Э. Исконные словообразовательные суффиксы в ливском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. 10.02.07. Тарту: Тартуский Государственный Университет.
- Vääri, Eduard 1976a. Liivi kohanimesids. – Kodumurre 13. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn 1976. 62–65.
- Vääri, Eduard 1976b. Liivi verbisufiks *-ikš-*. – Fenno-Ugristica 2. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 382). 67–91.
- Vääri, Eduard 1979. Eesti keele lektorite tegevusest Tartu Ülikoolis. – Nõukogude Õpetaja 24. 16.6.1979.

- Vääri, Eduard 1980a. Liivi verbisufiksid *-nd-* ja *-ž-*. – *Fenno-Ugristica* 6. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 517). 146–161.
- Vääri, Eduard 1980b. Liivi verbisufiks *-n + t̃-*. – *Fenno-Ugristica* 7. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 550). 97–110.
- Vääri, Eduard 1981a. Liivi verbisufiks (vokaal) + *ŕ-*. – *Fenno-Ugristica* 8. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 566). 119–141.
- Vääri, Eduard 1981b. Keeleteaduslikke ja keeleandmeid „Perno Postimehes“ ja selle lisalehes. – *Nõukogude Kool* 11. 47–49.
- Vääri, Eduard 1982a. Liivi verbisufiks *-r + t̃-*. – *Fenno-Ugristica* 9. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 611). 99–115.
- Vääri, Eduard 1982b. Liivlase Alfon Bertholdi luulet. – *Fenno-Ugristica* 9. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 611). 116–118.
- Vääri, Eduard 1982c. Über die Suffixe lexikalischen Ursprungs im Livischen – Symposiumi 82. Suomalais-neuvostoliittolainen itämeren-suomalaisen filologian symposiumi 30.8.–2.9.1982 Jyväskylä. Esitelmien referaatit. 80–81.
- Vääri, Eduard 1983a. Tartu ülikooli osa liivi keele ja liivlaste uurimisel. – Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjoni ja ajaloo muuseumi materjalid). 90–100.
- Vääri, Eduard 1983b. Liivi verbisufiks *-m + t̃-*. – *Fenno-Ugristica* 10. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 643). 72–78.
- Vääri, Eduard 1983c. Liivlaste Pouliņ Kļaviņa ja Alfon Bertholdi luulet I. – *Fenno-Ugristica* 10. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 643). 79–83.
- Vääri, Eduard 1984. Liivi verbisufiks *-s(-š) + t̃-*. – *Fenno-Ugristica* 11. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 673). 93–113.
- Vääri, Eduard 1985a. Professor Paul Ariste soome-ugri keelte sõjajärgse väliuurimise korraldajana. – *Fenno-Ugristica* 12. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 690). 94–100.
- Vääri, Eduard 1985b. Liivi verbisufiks *-s(š) + t̃-*. – *Fenno-Ugristica* 12. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 690). 159–181.
- Vääri, Eduard 1985c. Der Plural im Livischen. – *Congressus Sextus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Syktyvkar 24.–30.07.1985. Band 1. Syktyvkar: Akademie der Wissenschaften der UdSSR, Komi Zweigstelle. Sprachwissenschaft 1985. 80. [Teesid.]
- Vääri, Eduard 1985d. Komposita und Wortgefüge im Livischen. – *Studia Fennica* 28. Ostseefinnische Untersuchungen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 123–128.

- Vääri, Eduard 1986a. Liivi verbisufiks *-l + i-(d)-* – *Fenno-Ugristica* 13. Tartu (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 728). 134–144.
- Vääri, Eduard 1989a. Līvõd kuoda nustami. – Par lībiešiem: par lībiešu vēsturi, kultūru un situāciju mūsdienās. Rīga: Lībiešu kultūras savienība. 4–8.
- Vääri, Eduard 1990a. Liivi ja lāti keele suhete uurimine aastail 1970–1990. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Läänemeresoome keelekontaktid. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä / Läänemeresoome sümposium fennougristide 7. rahvusvahelises kongressis Debrecenis 27.8.–1.9.1990. Helsinki 1990. 154–160.
- Vääri, Eduard 1990b. Liivlaste elust. – Liivimaa Kroonika. Edasi. 14.1.; 28.1.; 11.2.; 25.2.; 11.3.; 25.3.; 8.4.; 22.4.; 6.5.; 20.5.; 17.6.; 1.7.; 15.7.; 29.7.; 12.8.; 2.9.; 16.9.; 30.9.; 14.10.; 28.10.; 11.11.; 25.11.; 9.12.; 23.12. 1990.
- Vääri, Eduard 1993a. 1992. a välipraktika liivlaste juures. – *Minor Uralic languages and their contacts*. Toim. Ago Künnap. Tartu: Tartu Ülikool. 115–120.
- Vääri, Eduard 1993b. Uuendusliku *maks*-konstruktsiooni tulek eesti kirjakeelde. – Keelereform ja raamat. Koostanud ja toimetanud Helgi Vihma. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised. 3. Tallinn. 73–84.
- Vääri, Eduard 1993c. Liivlased elavad edasi. – *Õpetajate Leht* 11. 20.3.1993.
- Vääri 1994a = Eduards Vēri, Par lībiešiem un lībiešu valodu. – Lībieši: rakstu krājums. Koost. Kersti Boiko. Rīga. 227–248.
- Vääri 1994b = Eduards Vēri, Īss lībiešu valodas apraksts. – Lībieši: rakstu krājums. Koost. Kersti Boiko. Rīga. 267–287.
- Vääri, Eduard 1995a. Professor Paul Ariste un līvõd kēļ. – *Õvā: āigakēra līvõ kultūr pierāst*. Rīga: Līvõ Kultūr sidām. Tuomiji Valt Ernštreit. Mārts 1995. 16–18.
- Vääri, Eduard 1995b. Soome-ugri rahvaste kirjakeele probleeme. – *Kultuurileht* 13. 31.3.1995. 7.
- Vääri, Eduard 1995c. About the Livonian language of Livonia. – *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum Jyväskylä* 10.–15.8.1995, II. 128. [Teesid.]
- Vääri, Eduard 1996a. Liivinmaan liivin kielestä. – *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä* 10.–15.8.1995. Pars IV. Sessiones sectionum. Syntaxis et semantica & Contactus linguistici et status hodiernus linguarum & Cetera linguistica. Jyväskylä. 249–252.
- Vääri, Eduard 1996b. Andreas Johan Sjögren liivi keele uurijana. – *Fenno-Ugristica* 19. Toim. Ago Künnap. Tartu: Tartu Ülikool. 158–164.
- Vääri, Eduard 1996c. Les lives et la langue live. – *Contacts de langues et de cultures dans l'aire baltique: mélanges offerts à Fanny de Sivers = Contacts of Languages and Cultures in the Baltic Area*. Édité par. M. M. Jocelyne

- Fernandez, Raimo Raag. Uppsala Multiethnic Papers 39. Uppsala 1996. 253–264.
- Vääri, Eduard 1997. Kuulsa rahva viimsed päevad. – Maaleht 36. 11.9.1997.
- Vääri, Eduard 1998. Liverna och deras språk. Rapport nr 2/1998. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Vääri, Eduard 1999. Das Livische und die Liven. – Sprachen in Finnland und Estland. Vorträge des symposiums, 7.–9. November 1996. Herausgegeben von Pekka Lehtimäki. Wiesbaden: Harrassowitz. 115–124.
- Vääri, Eduard 2002. Liivi keele käsiraamat. – Keel ja Kirjandus XLV 3. 210–212.
- Vääri, Eduard 2003. Das livische Schrift und Schriftsprache. – IX rahvusvaheline bibliofilia-konverents. Ettekannete kokkuvõtted. Tallinn. 13–14.
- Vääri, Eduard 2005. Liivi kiri ja kirjakeel. – Raamat on ... IV. Eesti bibliofilia ja raamatuloo almanahh IV. Toim. Eerik Teder, Jaan Toomla. Tallinn. 111–126.
- Waldhauer, Ferdinand 1879. Zur Anthropologie der Liven. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doctors der Medicin verfasst und mit Bewilligung einer Hochverordneten Medicinischen Facultät der Kaiserlichen Universität zu Dorpat zur öffentlichen Vertheidigung bestimmt von Ferdinand Waldhauer. Dorpat: Druck von Schnakenburg.
- Wallin (Voionmaa), Väinö 1889. Yhtä ja toista liiviläisistä. – Hämeen Sanomat 18. tammikuu, nr 6; 25. tammikuu, nr 8; 1. helmikuu, nr 10; 5. helmikuu, nr 11; 8. helmikuu, nr 12.
- Watson, Karl Friedrich 1822. Darstellung der alten Eintheilung von Kurland, wie die Deutschen solche vorfanden; nach Urkunden aus dem dreyzehnten Jahrhundert und nach den ältesten Chronisten. – Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst. Zweyter Band. Mitau. 281–291.
- Weinberg, Richard 1897. Ueber einige Schädel aus älteren Liven-, Letten- und Estengräbern. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1896. Jurjew (Dorpat): Druck von. C. Mattiesen. 40–52.
- Weinberg, Richard 1902. Crania livonica: Untersuchungen zur praehistorischen Anthropologie des Balticum. Jurjew-Dorpat: Verlag der Naturforscher-Gesellschaft.
- Weinberg, Richard 1903. Zur Schädelkunde der Liven. – Biologisches Zentralblatt. B. XXIII. Nr. 9. Leipzig. 337–347.
- Westrén-Doll, August 1926. Urkundliche livische und kurische Ortsnamen. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1924. Dorpat. 5–24.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1859. Ueber die livische Sprache und ihr Verhältniss zu der ehstnischen (Lu le 1 avril 1859). – Bulletin de la Classe des sciences

- historiques, philologiques et politiques de l'Académie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg. Tome XVI, No. 13 (No 373), 193–202; Tome XVI, No. 14 (No. 374), 209–220; Tome XVI, No 15, 16 (No. 375, 376), 225–241. St.-Pétersbourg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1861a. Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Band II. Theil I. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1861b. Joh. Andreas Sjögren's livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Band II. Theil II. St. Petersburg.
- Wiedemann 1870 = Видеман, Ф. И. Обзоръ прежней судьбы и нынешняго состоянія ливовъ. – Приложение к XVIII-му тому записок Импер. Академии Наук. № 2. Санктпетербург.
- Wiik, Kalevi 1989. Liivin katko. Turku (Turun Yliopisto. Fonetiiikka).
- Wittorf, Andreas Wilhelm von 1883. Die letzten Spuren der Wendischen Liven. – Neue Dörptsche Zeitung. Nr 96–98.
- Wöchentliche Unterhaltungen 1805 = Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Russland. Herausgeben von Joh. Friedr. Recke. 1805. No. 28. 10. Julius. Mitau.

LANGUAGE AND MIND OF THE LIVONIAN PEOPLE

Eduard Vääri's publications on Livonians and the Livonian language
Ed. by Ott Kurs, Karl Pajusalu, Tuuli Tuisk and Mare Valge
Tallinn 2016
ISBN 978-9949-9222-2-2

This volume comprises publications on the Livonian language, culture, people, history, and language research by the Estonian linguist Eduard Vääri, who was a leading researcher of the Livonian language for over 30 years.

Eduard Vääri was born in Lapetukme village (Tartumaa). He graduated from the University of Tartu in 1950. He completed his Candidate of Philology degree in 1953 on cognate terminology in Finnic languages and defended his PhD in 1975 on Livonian derivational suffixes. His main fields of research were Finnic languages, various linguistic and methodological problems, and history of linguistics. At the University of Tartu, he taught Livonian and Votic, general linguistics, historical grammar of Finno-Ugric languages, and Finnish literature.

Vääri's first expedition to Courland Livonian villages was in 1948 and the last visit in 2004. His first publication on Livonian in 1948 was about Livonian dialects. He wrote over 200 articles on the Livonian language and culture not only in Estonian but also in Finnish, Swedish, Latvian, German, and French. His publications deal with the history of Livonian language research, Livonian literary language and orthography, culture, ethnology, literature, toponyms, personal names and linguistic issues. Vääri was also an important representative of Livonians and an organizer of Livonian cultural events in Estonia. Vääri's articles and writings constitute a significant source for studies of Livonian activities during the Soviet period.

The current collection of Vääri's writings on the Livonian language and people consists of five chapters. The first chapter describes Livonians as Finno-Ugric people (articles about the assimilation of Livonians and Livonian language, building of the Livonian Community house in Irē (Mazirbe),

the life of Livonians starting from the 12th century). The second chapter introduces Livonian places and people (e.g. Kuoštrõg village, Livonian singer Hilda Tserbah-Grīva, Livonians Didrõk Volganski and Edgar Vālgamā etc.). Vääri collected and also published various original materials of the Livonian language, including literary texts by several Livonians. Stories and poetry by Livonians are presented in the third chapter (e.g. Alfon Berthold's notes on the early life of Livonians). Vääri's writings on the history of Livonian language research are presented in the fourth chapter (e.g. Livonian language research, Ferdinand Johann Wiedemann and Andreas Johan Sjögren as researchers of the Livonian language, fieldwork expeditions to the Livonian villages). The fifth chapter includes Vääri's writings on the Livonian literary language (e.g. One hundred years since the publication of the first Livonian books etc.).

The volume ends with the register of personal names, bibliography of Eduard Vääri's Livonian publications and the list of bibliography cited in the articles.